किरण ९ वें

छन्दोरचना

रचणार
प्रा. माधव त्रिं. पटवर्धन, एम. ए.,
सदस्य, रविकिरणमण्डळ

माधव-जूलियन यांचे काव्यग्रन्थ

१ विरहतङ्ग
२ सुधारक
३ द्राक्षकन्या
४ गज्जलाञ्जलि
५ स्वप्नरञ्जन

प्रकाशित व्हावयाचे

१ नकुलालङ्कार
२ सुनीताञ्जलि

प्रा. माधव. त्रिं. पटवर्धन यांचे ग्रन्थ

१ फार्सी-मराठी कोश
२ छन्दोरचना (२ री आवृत्ति)
३ -उमरखय्यामकृत रुबाया

थोरले मामा

श्रीयुत महादेव विश्वनाथ सहस्त्रबुद्धे, बडोदें

यांस

सादर समर्पण

INTRODUCTION

This work being intended mainly for students of Marathi versification is written in Marathi; but as it will be no less useful to students of Sanskrit prosody, I propose to give here in English a brief statement of what I have attempted.

From very ancient times writers on Metre have been content merely to give a list of metres with mnemonic descriptions and illustrations often composed by themselves for the occasion. For the first time an attempt is here made to go over the whole field of versification, Sanskrit and Marathi, ancient and modern, in order which have not been mentioned by prosodists but illustrations of which are met with in literature. In this book I have given all of these newly discovered metres along with others given in the works of Bharata, Pirigala, Viraharika, Svayambhu, Hemacandra, Kedarabhatta and the ancient Kannada writer Nagavarma. Everywhere I have given references to authorities which are so necessary but which are so rarely given in these works. I have moreover, attempted to reduce the great confusion of names of metres caused by the vicious habit of calling one and the same metre by many names and many different metres by one and the same name. In classifying these metres the old system of classification according to the number of syllables in a line is rejected in favour of that of basing it on the nature of rhythm and the internal rhythmic structure of the line.

I have thus reached the fundamentals of prosody-the rhythms on which metres are founded and which, though casually, darkly hinted at by one obscure Marathi author, no one has ever elaborated upon. I have discussed various questions connected with metre, for instance, that of the relation of verse-rhythm with music and that of free verse. Metre is not a mere play of permutation and that of free verse. Metre is not a mere play of permutation and combination of short and long syllables. A line to be truly metrical has got to be rhythmic. These rhythms, I have found, are of eight seven, six or five Matras or syllabic instants. Once the fundamentals were grasped, I was able to co-ordinate all the three kinds of metrical composition: Vrttas, Jatis and Chandas, which have been always employed by Marathi poets.

As for Jatis, three or four of them were mentioned by Marathi prosodists who on the analogy of Vrttas merely counted the number of syllabic instants in a line. But more important than the number of syllables or syllabic instants in a line is its internal rhythm-structure, as also is the pattern of the stanza formed by lines. Two metres having the same number of syllabic instants in each line may yet be different from each other because of different internal rhythmic structures.

The same rules of rhythm are exemplified in the Chandas in which all syllables whether short or long are treated uniformly as long. This kind of verse does not appear in classical Sanskrit and though Vedic metres are called Chandas the difference of short and long appears to be observed in them. This type of versification, however, is common in modern Bengali.

In the field of vrttas my work has been mainly of compilation and re-classification, though I have discovered and emphasized the factor of internal rhythmic structure. Besides, I have collected a good deal of new material and made it available to students for the first time.

But my studies in the field of Jati and Chandas and the general theoretical ground-work with which I have now provided the science of prosody---these I humbly submit as my contribution to the knowledge of metrics.

The author acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of publication of this book.

January, 1937.

Mathav T. Patwardhan

सिंहावलोकन

सहज फिरायला म्हणून बाहेर पडावें आणि नादांतल्या नादांत कित्येक डोड्गर नि दऱ्या ओलाण्डून एखाद्या उत्तुड्ग शिखरावर चढावें; आणि तेथून सिंहावलोकन करिताना काय प्रदेश पादाक्रान्त झाला हा म्हणून सानन्द आश्चर्य करीत रहावें तशी माझ्या मनाची स्थिति हे शब्द लिहितांना झाली आहे. या प्रकरणीं किती परिश्रम घ्यावे लागणार आहेत याची यथार्थ कल्पना आरम्भीं आली असती तर मनाने कचच खाल्ली असती आणि मग हातून काहीहि झाले नसते. बेतापुरतें पुढे पाहून काम करण्यानेच सुखावह प्रगति होते असें दिसतें.

२०-२१ वर्षांपूर्वी बी. ए. ची परीक्षा आटोपल्यावर पुढील अभ्यासासाठी म्हणून मी स्वकष्टाने फार्सी छन्द:शास्त्राचा अभ्यास आरम्भिला. छन्द:-शास्त्राशी असा हा माझा पहिलाच परिचय होता. तत्पूर्वी मी पद्यरचना केली होती पण छन्द:शास्त्राकडे ढुड्कूनहि पाहिलें नव्हतें. फार्सी छन्द:शास्त्र म्हणजे निष्कारण कठिण करून ठेविलेला एक विषय आहे. मी प्रत्येक वृत्ताचे चार चार चरण तोण्डपाठ करावे, पुन: पुन्हा म्हणून त्यांना काही तरी एक गोड पण साधी चाल लावावी, आणि दोन वृत्तांतील साम्यभेद ओळखण्याइतका कान सुसंस्कृत झाल्यावर अन्धुकपणें प्रतीत होणारा हा साम्यभेद पृथक्करण आणि तुलना करून स्पष्ट दृग्गोचर करून घेण्याचा प्रयत्न करावा. अशा रीतीने अभ्यास करीत असताना फार्सी छन्द:शास्त्रांतील कित्येक दोष उघडकीस आले. परन्तु त्या शास्त्राची मी म्हणजे एका परकीयाने केलेली पुनर्घटना ही इराणांतील लोकांना मान्य होण्याचा सम्भव नसल्याने मी त्या दिशेने इंग्रजींत एक पुस्तिका लिहिण्यापलीकडे काही प्रयत्न केला नाही.

परन्तु हा अभ्यास करितांना पृथक्करण आणि तुलना करून शोध करण्याची जी सवय मला लागली ती फार हितकर ठरली. मराठी पद्यरचना मी अनेक वर्षांपासून करीत असल्याने माझे लक्ष जातींकडे म्हणजे मात्रावृत्तांकडे वळलें. विविध जातींत रचना प्राचीन काळापासून होत आली होती; पण दिण्डी साकी इत्यादि चार पाच प्रकारांपलीकडे छन्द:शास्त्रकारांची दृष्टि गेलेली नव्हती. चरणांतील मात्रांची सड्ख्या मोजण्यापलीकडे त्यांनी काहीहि केलें नव्हतें. चरणाच्या अन्तर्गत घटनेचा विचार केला पाहिजे, दोन चरण सममात्रक असूनहि अन्तर्गत घटनाभेदामुळे भिन्न होऊं शकतात या गोष्टीचा कोणाला पत्ता लागलेला नव्हता. मी या जातिरचनेचा अभ्यास आरम्भिला आणि ख्रिस्त शके १९२२, जानेवारी ८ या दिवशीं येथील शारदामन्दिरांत 'नवीन चलनी वृत्तें' या विषयावर एक निबन्ध वाचला. तो नन्तर मी विविध-ज्ञानविस्तारमासिकाकडे पाठविला असतां सम्पादकांनी त्याला स्थान देऊन मला उत्तेजन दिले. ज्ञानकोशकारांनीहि हा लेख आपल्या ज्ञानकोशात समाविष्ट करून माझा एकप्रकारे गौरवच केला. या गुणग्राहकांचा मी फार आभारी

आहे. पुढे छन्दांचाहि मी थोडा अभ्यास केला आणि डॉ. केतकर यांच्या अध्यक्षतेखाली येथे भरलेल्या शारदोपासकसम्मेलनांत छन्दावर एक निबन्ध वाचला तोहि अध्यक्षांना मनोरञ्जक आणि उत्तेजनार्ह वाटला. परन्तु ग्रन्थानिर्मितीच्या दृष्टीने खरें उत्तेजन अकल्पितपणें निराळ्याच ठिकाणाहून मिळालें. फर्ग्युसन कॉलेजांतील संस्कृतविषयाचे प्राध्यापक डॉ. वासुदेव गोपाळ परान्जपे. एम. ए. एलएल. बी., डी. लिट., यांनी आर्यसंस्कृति-मुद्रणालय नुकतेंच स्थापिले होतें आणि त्या मुद्रणालयांतून गभ्भीर विषयांवरील पुस्तकें त्यांना प्रकाशित करावयाचीं होतीं. मी असें एखादे पुस्तक लिहून देऊ शकेन का म्हणून त्यांनी प्रश्न टाकितांच मी छन्द:शास्त्रांतील जातिविचार हा विषय चालेल का म्हणून उलट प्रश्न केला. त्यांच्याकडून होकारार्थी उत्तर तत्काळ येताच मी कार्याला आरभ्भ केला. पुस्तक इतर दृष्टींनीहि विद्यार्थ्यांच्या आणि कवींच्या उपयोगी पडावें म्हणून त्यांत वृत्तविचारहि समाविष्ट केला, अरबीफार्सी वृत्तेहि घालण्यात आलीं आणि शेवटीं, ज्याचा छन्द:शास्त्राशी काही सम्बन्ध नाही पण काव्याशी आहे अशा ‘पद्याची भाषा’ या विषयाचीहि चर्चा करण्यांत आली. एक वर्षाच्या अवधींत पुस्तक लिहून छापून होऊन ते ख्रिस्तशके १९२७ मध्ये प्रकाशित झालें! प्रकाशनाचें आश्वासन न मिळतें तर ही ग्रन्थनिर्मिति न होती. तेव्हा या ग्रन्थाचे योग्य ते श्रेय डॉ. परान्जपे यांनाच दिलें पाहिजे. तो काल विशेषत: पद्यरचनेचा असल्याने ग्रन्थाला मागणीहि चाङ्गली आली आणि हा गभ्भीर साहित्याला आश्रय देण्याचा प्रयत्न आश्रयदात्यांना भोवला नाही हें त्याचें आणि माझें सुदैवच समजलें पाहिजे.

पण या ग्रन्थांत अनेक उणीवा राहून गेल्या होत्या. प्राकृत पैङ्गलाचा उपयोग करून घेण्यांत आला असला तरी प्राचीन संस्कृत छन्द:शास्त्रकारांनी वृत्तांची चर्चा कशी केली आहे आणि संस्कृत कवींनी त्यांची सभ्भावना कशी केली आहे याचा विचार करण्यांत आलेला नव्हता. पुन्हा जाति आणि छन्द यांत आढळणारी आवर्तनात्मकता वृत्तांत कोठे आणि कशी आढळते याचाहि शोध घेण्यांत आला नव्हता. म्हणून छन्दोरचना प्रकाशित झाल्यानन्तर २-३ वर्षांनीच मी पुन्हा या विषयाचा अभ्यास आरभ्भिला. भरतपिङ्गलादि संस्कृत छन्द:शास्त्रकारांचे ग्रन्थ अभ्यासून आणि संस्कृत नि मराठी प्राचीन-अर्वाचीन वाङ:मय डोळ्याखाली घालून, पुष्कळच नवीन सामग्री मिळवून, जुळवून आता छन्दोरचना हा ग्रन्थ अथपासून इतिपर्यन्त नवीनच लिहून काढलेला आहे. याला पूर्वीच्या आवृत्तीचा आधार आहे आणि एकदा प्रसिद्ध झालेलें नाव पालटण्यांत अर्थ नाही म्हणूनच छन्दोरचना हें नाव तसेंच ठेविलें आहे. ताडून पहाणाराला ही दुसरी आवृत्ति म्हणजे वस्तुत: जवळ जवळ नवीनच असा एक ग्रन्थ आहे हें स्पष्ट दिसून येईल.

पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय हे साधें तत्त्व जें पूर्वीच्या छन्द:शास्त्रकारांना सापडले नाही आणि एका आधुनिकाला अगदी पुसटपुसटच दिसलें ते मला परिश्रमान्ती हळूहळू स्पष्ट होत गेलें. या तत्त्वाप्रमाणे, पद्यरचना ही वृत्तस्वरूप असो, वा जातिस्वरूप असो वा छन्द:स्वरूप असो, ती कशी सम, अर्धसम आणि विषम असूं शकते हे या ग्रन्थांत विस्ताराने दाखविलेलें आहे. छन्द:शास्त्राची काहीतरी व्यापक आणि पायाशुद्ध अशी घटना आता निश्चित

केलेली आहे. अश्वघोषापासून जगन्नाथरायापर्यन्तचे संस्कृत आणि अद्ययावत मराठी प्रसिद्धअप्रसिद्ध कवि यांचा योग्य तो परामर्श घेण्यांत आला आहे. कोठे काही महत्त्वाचें वगळलें गेलें असल्यास ते अनवधानानेच वगळलें गेले आहे याविषयी सन्देह नसावा. कोणाच्याहि श्रेयाचा अपहार करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. दिण्डी-शारदा इत्यादि ४-५ मात्रावलींचा विचार करिताना श्री. गोविन्दराव टेम्बे आणि श्री. वामनराव पाध्ये यांच्याशी मी विचारविनिमय केला होता ही गोष्ट येथे साभार साङ्गून टाकितो. तथापि मुख्य कार्य सारें मी एकट्यानेच केलेले आहे.

पण या एवढ्या व्यापारापासून प्राप्ति काय असा प्रश्न करणारे केव्हा केव्हा भेटतातच त्यांना काय समजावून साङ्गावयाचें?

बुभुक्षितै: व्याकरणं न भुज्यते
पिपासितै: काव्यरसो न पीयते
नच्छन्दसा केनचिदुद्धृतं कुलं
हिरण्यमेवार्जय निष्फला: क्रिया:

या सुभाषिताचा अर्थ मलाहि कळतो. पण छन्दाला मोल नाही, गत्यन्तरहि नाही. इतक्या वर्षाच्या सहवासानन्तर अशी, हातावेगळी झाली तरी हृदयांत घर करून रहाणारी गोष्ट इतर जाणत्यांनाहि आवडली, मान्य झाली म्हणजे जे समाधान होईल तेच साऱ्या श्रमांचें सार्थक होय.

ता. २३ जानेवारी १९३७ इसवी.
डेक्कन जिम्खाना, पुणें ४.

माधवराव पटवर्धन

सङ्क्षेपांचें स्पष्टीकरण

दोन सङ्क्षेप जेथे कंसांत एकापुढे एक असे दिले आहेत तेथे त्याच्यामध्ये अवग्रहचिन्ह-घातले आहे. ते या सूचींत वेगळे वेगळे पहावेत. अवग्रहापुढील सङ्क्षेप ग्रन्थाच्या नावाचा आहे. पुढील दोन अङ्कांपैकी १ ला खण्डाचा वा ग्रन्थविभागाचा असून दुसरा पद्याचा वा सूत्राचा वा पृष्ठाचाहि आहे.

अनेककविकृत कविता	...	...	अकक
अनेककविकृत लघुकाव्यमाला.	...	...	अकलका
अमृतरायकृत कवितासङ्ग्रह	...	...	अकस
अभिनवकाव्यमाला.	...	...	अकामा
अनन्तकृत कुशलवाख्यान	...	...	अकुल
अनन्तकृत गरुडगर्वपरिहार	...	...	अग
अमितागतिकृत धर्मपरीक्षा	...	...	अधप
अज्ञातवासीकृत अज्ञातनाद	...	...	अना
वि. वा. भिडेकृत अलङ्कारनिरुपण.		...	अनि
अमरचन्द्रसूरिप्रणीत पद्यानन्द	...	...	अप
अनन्तकृत पदसङ्ग्रह	...	...	अपस
अनिलकृत फुलवात. ...	...	...	अफु
अश्वघोषकृत बुद्धचरित.	...	...	अबुच
त्र्यं. रा. अभङ्गकृत मेजवानी	...	...	अमे
अनन्तकृत सीतास्वयंवर	...	...	असीस्व
अनन्तकृत सुलोचनाख्यान	...	...	असु
अश्वघोषकृत सौन्दरनन्द	...	...	असौ
अज्ञातवासीची कविता.	...	...	अज्ञा
आनन्द (वि. ल. बर्वे)	...	...	आ
आगरकर गङ्गाधर काशीनाथ	...	...	आगका
आनन्दतनयकृत गोरसक्रीडा.	...	...	आगो
आनन्दतनयकृत पूतनावध.	...	...	आपू
आश्रमभजनावलि.	...	...	आभ
आनन्दमासिक.	...	...	आमा
वि. ह. आपटेकृत माला.	...	...	आमाला

आमोद. ... ... आमो

आनन्दतनयकृत विश्वामित्रययज्ञरक्षण. ... आवि

कु. इन्दुमती, बी. ए. ... ... इ.

इश्वरदत्तप्रणीत धूर्तविटसंवाद. ... ... इधू

उमरखय्यामकृत रुबाया. ... ... उखरु

उपाध्ये जयकृष्ण. ... ... उज

जयकृष्ण उपाध्येकृत पोपटपञ्ची. ... उपो

उद्धवचिद्घनकृत भगवद्गीता. ... ... उभ

भट्ट उत्पलाची बृहत्संहितेवरील टीका. ... उवबृ

उत्साहतीर्थ महाजनकृत उदात्तवाणी. ... उवा

रविकिरणमण्डळाचें तिसरें पुस्तक. ... उषा

ख्रिस्ती उपासनासङ्गीत. ... ... उस

एकनाथ. ... ... ए

ओङ्कारमुनिकृत लक्ष्मणास्वयंवर ... ... ओलख

कवनगुच्छ ... ... कगु

काशिकवि. ... ... काक

अनन्तकाणेकरकृत चान्दरात. ... ... काचा

कविदर्पण. ... ... कद

करभार. ... ... कभा

कविसंमेलन ... ... कस

काव्यकिङ्कर ... ... काकि

के. नारायण काळे ... ... काकेना

गिक पहा. ... ... काग

अच्युत दामोदर कारेकृत नन्दादीप ... ... कान

काळेले रामचन्द्र अनन्त ... ... काराअ

रा. अ. काळेलेकृत वाग्वसन्त. ... ... कावा

काव्यविहारीकृत काव्यविहार. ... ... कावि

कात्रे विश्वनाथ शङ्कर. ... ... काविश

कालिदासकृत शृङ्गारतिलक ... ... काशृ

के. ना. काळेकृत सहकारमञ्जरी ... ... कास

काव्यविहारीकृत स्फूर्तिलहरी. ... ... कास्फू

किरण ... ... कि

समग्र किर्लोस्कर ग्रन्थ.	किग्र
किर्लोस्कर मासिक	किमा
किरात (कृ. ल. सोमण)	किरा
कुसुमाग्रज	कु
कुमुदबान्धवाची कविता	कुक
कुञ्जविहारीकृत गीतगुञ्जारव	कुगी
कुसुमाग्रजकृत जीवनलहरी.	कुजी
य. ख. कुळकर्णीकृत मानसनिश्यन्द. ...	कुमा
कुमारसम्भव	कुमार
कुमारयशोदकृत यशोदायिनी.	कुयशो
कृष्णकेशव.	कृके
केदारभट्टप्रणीत वृत्तरत्नाकर.	के
केशवसुत यांची कविता.	केक
केशवकुमार (प्र. के. अत्रे).	केकु
केशवकुमारकृत गीतगङ्गा.	केगी
केशवकुमारकृत झेण्डूंची फुलें.	केझे
वृत्तरत्नांकराची निर्णयसागरी आवृत्ति. ...	केनिया
न. चिं. केळकरकृत पद्यगुच्छ.	केपगु
केशवस्वामी भागानगरकर.	केस्वा
य. स. कोरेकलकृत काव्यकुसुमकलिका. ...	कोका
श्री. कृ. कोल्हटकरकृत गुतमञ्जूष.	कोगु
कोलते दत्तात्रय भिकाजी	कोदभि
श्री. कृ. कोल्हटकरकृत प्रेमशोधन.	कोप्रे
श्री. कृ. कोल्हटकरकृत मूकनायक.	कोमू
प्रो. विष्णु भिकाजी कोलतेकृत लव्हाळी. ...	कोल
क्षेमेन्द्रकृत दशावतारचरित.	क्षेद
क्षेमेन्द्रकृत सुवृत्ततिलक.	क्षेसु
ना. धों. खाण्डेकरकृत कविताकलाप	खाक
ना. धों. खाण्डेकरकृत प्राकृत कविता. ...	खाप्राक
माजूग पहा.	ग
गङ्गादासप्रणीत छन्दोमज्जरी.	गछ
बाबा गर्दे.	गबा

गाङ्गेय. ... ... गा
गायकवाड प्राच्यग्रन्थमाला. ... ... गाप्राग्रमा
गिरीशकृत अभागी कमल. ... ... गिअक
गिरीशकृत आम्बराई. ... ... गिआ
गिरीशकृत काञ्चनगङ्गा ... ... गिका
गिरीशकृत फलभार. ... ... गिफ
जयदेवविप्रणीत गीतगोविन्द. ... ... गीगो
गोविन्दकवीची कविता.... ... ... गोक
गोदातटींचा गुञ्जारव. ... ... गोगु
गोविन्दराव टेम्बे. ... ... गोटे
गोपीनाथ तळवळकर. ... ... गोत
गोखले दत्तात्रय लक्ष्मण. ... ... गोदल
गोपीनाथ तळवळकरकृत दूर्वाङ्कर. ... ... गोदू
गोरे पाण्डुरङ्ग श्रावण. ... ... गोपाश्रा
पा. श्रा. गोरेकृत बोबडे बोल. ... ... गोबो
विठ्ठलराव घाटे ... ... घा
त्र्यं. गं. घारपुरेकृत लीलेचा संसार. ... ... घाली
राजकवि चन्द्रशेखरकृत चन्द्रिका. ... ... च
चतुर्विजयकृत वर्धमानषटत्रिंशिका. ... ... चव
काचा पहा. ... ... चारा
कृष्णशास्त्री चिपळूणकरकृत पद्यरत्नावली. ... चिप
जगन्नाथप्रसादकृत छन्द:प्रभाकर. ... ... छप्र
जगद्धरकृत स्तुतिकुसुमाज्जलि. ... ... जस्तु
जोशी अनन्त हरि. ... ... जोअह
गजानन गोपाळ जोशीकृत पद्यपुष्पहार. ... जोप
सीताराम बाळकृष्ण जोशीकृत वनमाला. ... जोव
जोगळेकर सदाशिव विष्णु. ... ... जोसवि
जोशी सीताराम बाळकृष्ण. ... ... जोसीबा
जोइन्दुकृत योगसार. ... ... जोयो
ज्योत्स्ना. ... ... ज्यो
नारायण वामन टिळक यांची कविता. ... टिक
टिळक वि. सि. ... ... टिविसी

आनन्दराव टेकाडे. ... ... टे
टेकाडेकृत आनन्द गीत. ... ... टेंआ
गजानन लक्ष्मण ठोकळ. ... ... ठो
डिम्भ (कृष्णमुनि) कृत रुक्मिणीस्वयंवर. ... डिरुस्व
तडफ. ... ... त
तण्डांल रामचन्द्ररावकृत सुदामभाग्योदयचरित.... तरासु
भास्कर रामचन्द्र ताम्बे यांची समग्र कविता. ... तासक
दत्तांची कविता. ... ... दक
दशवैकालिक सूत्र. ... ... दवै
दडकर सुमतिबाई. ... ... दसु
रघुनाथपण्डिताचें दमयन्तीस्वयंवर. ... ... दस्व
दाते शङ्कर गणेश सम्पादित मणिमाळ. ... दाम
दाते शङ्कर गणेश सम्पादित लोककथा. ... दालो
सौ. अपर्णा देशपाण्डे. ... ... देअ
देवनाथकृत कवितासङ्ग्रह. ... ... देक
सौ. कुसुमावती देशपाण्डे. ... ... देकु
देवलकृत झुज्जारराव. ... ... देझु
गुणवन्त हनमन्त देशपाण्डे.– ... ... देगुह
ना. घ. देशपाण्डे.– ... ... देनाघ
देशपाण्डे यांची निर्माल्यमाला.– ... ... देनिमा
पुरुषोत्तम यशवन्त देशपाण्डे. ... ... देपुय
देवलकृत मृच्छकटिक. ... ... देमृ
वामन नारायण देशपाण्डे. ... ... देवाना
देवलकृत विक्रममोर्वशीय. ... ... देविक्र
सौ. विमलाबाई देशपाण्डे. ... ... देवि
देवलकृत शारदा. ... ... देशा
देवलकृत शापसम्भ्रम. ... ... देशाप
देवलकृत संशयकल्लोळ. ... ... देस
द्रोणपर्व. ... ... द्रोप
नरहरिकृत गङ्गारत्नमाला. ... ... नग
नवजीवन मासिक. ... ... नजीमा
कान पहा. ... ... नदी

नयचन्द्रसूरिप्रणीत हम्मीरमहाकाव्य. ... ... नह

नागवर्मकृत छन्दोम्बुधि ... ... नाग

देनाघ पहा ... ... नाघदे

के. नारखेडेकृत चन्द्रकला ... ... नाच

के. नारखेडेकृत बालगीतमाला ... ... नाबा

सौ. नावलेकरकृत भाव कुसुमाञ्जलि ... ... नाभा

सौ. मनोरमाबाई नावलेकर ... ... नाम

नागेशकृत वन्यपुष्पे. ... ... नाव

निरञ्जन माधवाची कविता. ... ... निक

निरञ्जनमाधवकृत चिद्बोधरामायण ... ... निचि

निशिगन्धकृत ज्योत्स्नागीत. ... ... निज्यो

निशिगन्धकृत निशागीत. ... ... निनि

निरञ्जनमाधवकृत सदवृत्तमुक्तावली. ... निस, निमास

श्री. पण्डितकृत चवथीचा चान्द ... ... पचचा

पद्यदल. ... ... पद

कु. पद्या पटवर्धन. ... ... पप

पदसङ्ग्रह (निर्णयसागर). ... ... पस

भवानशिङ्कर पण्डितकृत पिचलेला पावा. ... पपि

परमात्मप्रकाश जोइन्दुकृत. ... ... पप्र

श्रीधर सखाराम पण्डितकृत स्वैरालाप. ... ... पस्वै

पार्थिव (हरि काशिनाथ कुळकर्णी). ... ... पा

वा. भा. पाठककृत आशागीत. ... ... पाआ

पाण्डुरङ्गकविकृत गयगन्धर्वाख्यान. ... ... पाग

पाटणकर परशुराम नारायण. ... ... पापना

पारिजात मासिक. ... ... पामा

भा. दा. पाळन्दे यांची रत्नमाला. ... ... पार

गणेश हरि पाटिलकृत रानजाई. ... ... पारा

पारिजात. ... ... पारि

पालेकर. सौ. शान्ताबाई. ... ... पाशा

पाण्डुरङ्ग कविकृत स्थालीपाककथा. ... ... पास्था

पिङ्गलविरचित छन्दःशास्त्र. ... ... पि

पिम्पळपान. ... ... पिपा

पुष्पदन्तविरचित णायकुमारचरिउ. ... ... पुणा

पूज्यपादकृत नन्दीश्वरभक्ति. ... ... पून

पूज्यपादकृत योगिभक्ति. ... ... पूयो

उपो पहा. ... ... पोप

शे. पोहनेरकरकृत बागशाही. ... ... पोबा

प्रभाकर याची कविता. ... ... प्रक

प्रफुल्लपद्माकर (द. बा. पद्माकरकृत). ... ... प्रप

कुन्दकुन्दाचार्यकृत प्राकृत गुरुभक्ति. ... ... प्रागुभ

प्राकृत पैङ्गलम. ... ... प्रापै

फटत्कार. ... ... फ

फर्ग्युसन कॉलेज त्रैमासिक. ... ... फत्रै

फाटक गणेश कृष्ण. ... ... फागकृ

बीकृत फुलांची ओज्जळ. ... ... फुओ

बल्लवकवि. ... ... बक

बालकवि (ठोम्बरे) यांची कविता. ... ... बाक

बालबोधमेवा मासिक. ... ... बाबोमा

बापट सारजाबाई. ... ... बासा

बृहत्स्तोत्ररत्नाकर. ... ... बृस्तो

बेडेकर श्रीराम गोविन्द. ... ... बेश्रीगो

श्री. रा. बोबडे. ... ... बो

बा. भ. बोरकरकृत प्रतिभा. ... . बोप्र

भरतप्रणीत नाट्यशास्त्र. ... ... भ

भट्टिकाव्यम. ... ... भका

भगवद्गीता. ... ... भगी

भवभूतिप्रणीत मालतीमाधव. ... ... भमा

भक्तिमार्गप्रदिप. ... ... भमाप्र

भासकृत अभिषेक. ... ... भाअ

भासकृत अविमारक. ... ... भाअवि

भासकृत कर्णभार. ... ... भाक

भागवतम. ... ... भाग

भालचन्द्र दत्त. ... ... भाद

भासकृत प्रतिभा. ... ... भाप्र

भावलेखा.–	भाले
भासकृत स्वप्नावासवदत्ता.	भास्व
वि. वा. भिडेकृत अलङ्कारनिरूपण.	भिअनि
वि. वा. भिडे जीवजागृति.	भिजी
भिक्षुकविकृत द्रौपदीवस्त्रहरण.	भिद्रौ
वि. वा. भिडेकृत मन्दारमञ्जरी इ.	भिम
भिडेकृत राघवीय परीवाह (राम).	भिरा
मञ्जुबाळ.	म
महानुभावीयकाव्यांतील काही नवीन छन्द.	मका
मधुमाधव.	मधुमा
मनोहर मासिक.	मनोमा
महाभारत.	मभा
महाभाष्य.	मभाष्य
श्रीकृष्णकविविरचित मन्दारमरन्दाचम्पू.	ममच
मध्वमुनीश्वराची कविता.	ममुक
महाराष्ट्रशारदा	मशा
मङ्खककृत श्रीकण्ठचरित.	मश्री
मराठे कु. सञ्जीवनी.	मस
मायदेवकृत अभिनयगीत.	माअ
माळव्यांतील अर्वाचीन कवि	माअक
माधव (के. मा, काटदरे) कवीची कविता. ...	माक
माडखोलकर रा. त्र्यं.	मागत्र्यं
माधवजूलियनकृत गज्जलाञ्जलि.	माजूग
माधवजूलियनकृत द्राक्षकन्या.	माजूद्रा
माधवजूलियनकृत स्वप्नरञ्जन.	माजूस्व
माधवी.	माध
माधवानुजांची कविता.	मानुक
मायदेवकृत भावतरङ्ग.	माभा
मायामच्छिन्द्र बोलपट.	मामबो
माढेकर, मा. ह.	मामाह
मालविका.	माल
मायदेवकृत शिशुगीत.	माशि

मुक्तेश्वरकृत रामायण उत्तरकाण्ड.		...	...	मुराउ
मोरोपन्तकृत अहल्योद्धार.		...	...	मोअ
“ कुशलवाख्यान.		...	...	मोकुल
“ कृष्णविजय.		...	...	मोकृवि
“ दोहा रामायण.	...	...	...	मोदारो
मोरोपन्ती प्रकरणें.	...	...	...	मोप्र
“ भीष्मभक्तिभाग्य.		...	...	मोभीभ
“ मञ्जुरामायण.	...	...	...	मोमञ्जु
शङ्कराचार्यकृत मोहमुद्‌गर.		...	...	मोमु
मोरोपन्त कृत विराटपर्व.	...	...	...	मोविप
“ विठ्ठलप्रणाधि.	...	...	...	मोविप्र
“ विबुधप्रिय रामायण.		...	...	मोविबु
“ विचित्र रामायण.		...	...	मोविरा
“ विठ्ठलस्तुति.	...	...	...	मोविस्तु
“ समग्र ग्रन्थ.	...	...	...	मोसग्र
“ सवया रामायण उत्तरकाण्ड.			...	मोसराउ
“ सार रामायण.	...	...	...	मोसारा
“ सीता रामायण.	...	...	...	मोसीरा
“ स्फुटकाव्यें	...	...	...	मोस्फुका
यशवन्तकृत्त यशोगन्ध.	...	...	...	यम
“ जयमङ्गला.	...	...	...	यज
“ यशोधन.	...	...	...	यध
“ बन्दिशाळा.	...	...	...	यब
“ भावमन्थन	...	...	...	यभा
यशवन्त मासिक.	...	...	...	यमा
युवराजप्रणीत रससदन भाण.		...	...	युर
रघुवंश. ...	...	...	...	रघु
न. शं. रहाळकरकृत पुष्पाज्जलि.		...	...	रपु
कु. रणदिवे मालती.	...	...	...	रमा
रत्नाकरमासिक ...	...	...	...	रमा
रत्नाकरकृत हरविजय.	...	...	...	रह
राजशेखरकृत कर्पूरमज्जरी.	...	...	...	राक

रामदासकृत करुणाष्टकें, धाट्या, सवाया. ...	राकधास
राघवकवि.	राघव
राजकवि चन्द्रशेखर.	राच
(भिरा) राघवीय परीवाह.	राप
राजाराम प्रासादी.	राप्रा
रामदासकृत भीमरूपी स्तोत्रें.	राभास्तो
क. मनोरमाबाई रानडे.	राम
रामजोशीकृत लावण्या	राला
प्रो. श्रीधर बाळकृष्ण रानडे..	राश्री
रूपदेवकृत स्तवमाला.	रूस्तमा
रेन्दाळकरांची कविता.	रेक
लघुकाव्यमाला	लकामा
ललितविस्तर	लवि
ओलस्व पहा	लख
लक्ष्मण गणेश लेलेकृत तिलकनिधन	लेति
लोकशिक्षण मासिक	लोशिमा
वसन्तविहार	ववि
वकील व्यङ्कटेश शङ्कर	वव्यश
वराहमिहिरकृत बृहत्संहिता.	वबृ
वराहमिहिरकृत बृहज्जातक.	वबृजा
वाग्भटकृत अष्टाङ्गहृदय उत्तरस्थान	वाअउ
“ “ चिकित्सास्थान.	वाअचि
वामनी ग्रन्थ.	वाग्र
वामनकृत द्वारकाविजय.	वाद्वा
वामनकृत भागवत रामायण.	वाभारा
दामोदरमिश्रविरचित वाणीभूषण	वाभू
वागीश्वरी मासिक.	वामा
वामन विराटपर्व.	वावि
वाङ्मयश्रीखण्ड-पद्यविभाग	वाश्रीपवि
वामनकृत हरिविजय.	वाहवि
विनायकाची कविता.	विक
विठोबाअण्णा दप्तरदारकृत पदसङ्ग्रह ...	विदप

विठ्ठलकृत पदसङ्ग्रह. ... ... विप
विरागीकृत मधुसम्भार. ... ... विम
विहङ्गम मासिक. ... ... विमा
विश्ववाणी मासिक. ... ... विमा
विठ्ठलकृत रसमञ्जरी. ... ... विरस
विठ्ठलकृत रुक्मिणी स्वयंवर ... ... विरुस्व
विविधज्ञानविस्तार मासिक. ... ... विविमा
विदर्भवीणा. ... ... विवी
विरहाङ्ककृत वृत्तजातिसमुच्चय. ... ... विवृ
वीरेश्वरकृत गजमुखचरित. ... ... वीगच
परशुराम तात्या गोडबोलेकृत वृत्तदर्पण. ... वृद
वेङ्कटाध्वरिकृत लक्ष्मीसहस्त्र. ... ... वेलस
“ विश्वगुणादर्शचम्पू. ... ... वेविच
शङ्कराचार्यप्रणीत गोविन्दाष्टक. ... ... शगो
शशाङ्क (बा. मा. दाभाडेकृत) मालती. ... शमा
शाङ्कर ग्रन्थावलि. ... ... शांग्र
शाङर्गधरपद्धति. ... ... शाप
शिशुपालवध. ... ... शिशु
श्रीधरस्वामी. ... ... श्रीस्वा
सहविचार द्वैमासिक. ... ... सद्वै
सरपटवार, नारायण माधव. ... ... सनामा
सञ्जीवनी पाक्षिक. ... ... सपा
सबनीस पाण्डुरङ्ग जिवाजी. ... ... सपांजि
सरन्जामे रघुनाथ दत्तात्रय. ... ... सरद
वि. ज. सहस्त्रबुद्धेकृत हुरूप. ... ... सहु
साधुदास. ... ... सा
सुहृत्चम्पाकृत साधना आणि इतर कविता. साआइक
साधुदासकृत गृहविहार ... ... सागृ
साहित्यदर्पण.— ... ... साद
साधुदासकृत निर्माल्यसङ्ग्रह. ... ... सानि
साधुदासकृत रणविहार. ... ... सार
सावरकरकृत रानफुलें. ... ... सारा

साधुदासकृत वनविहार.		...	...	...	साव
सुगा.	...	...	...	...	सुगी
सुमन्तकृत भावलहरी.		...	...	...	सुभा
सुभाषितावलि.		...	...	...	सुभाषि
सुमन्तकृत माझे दुर्दिन		...	...	...	सुमादु
सुमन्तकृत मौक्तिकमाला.		...	...	...	सुमौ
सुमनहार.	...	...	...	...	सुहा
सूत्रकृताङ्ग.	...	...	...	...	सूकृ
सोहिरोबा अम्बिये यांचा पद्यसङ्ग्रह.				...	सोआप
के. म. सोनाळकरकृत कमलपराग.			...	...	सोक
सोपानदेव चौधरीकृत काव्यकेतकीनक.				...	सोका
सोपानदेव चौधरी.		...	...	...	सोचौ
सोमदेवकृत यशस्तिलकचम्पू.			...	...	सोय
स्नेहप्रभा.	...	...	...	...	स्नेप्र
स्फूर्ति मासिक.		...	...	...	स्फूमा
स्वयम्भूच्छन्द.		...	...	...	स्व
माजूस्व पहा.	...	...	...	...	स्वर
वि. प. पण्डितसम्पादित. स्त्रीगायनसङ्ग्रह.				...	स्त्रीगास
हरिचन्द्रकृत धर्मशर्माभ्युदयकाव्य			...	...	हधश
हेमचन्द्रकृत छन्दोनुशासन.			...	...	हे
ज्ञानेश्वर	...	...	...	...	ज्ञा
ज्ञानप्रकाश दैनिक.		...	...	...	ज्ञाप्र

छन्दोरचना

अध्याय १ ला

काही छन्दोविषयक प्रश्न

“ अये कविमनोभवे, सहजसम्भवे स्वामिनी,
सु-वर्णमयदेहिनी, नवरसात्मके, भामिनी,
प्रसाद-मयजीविते, अनुविचारसच्चारिणी,
चमत्कृतिविलासिनी, रसिकसन्मनोहारिणी!”

(च ११५)

अशा यथार्थ शब्दांनी ज्या ‘कविता-रती’चें आवाहन राजकवि चन्द्रशेखर यांनी केले आहे तिचा सहवास जितका हृदयङ्गम नि सरस असणार तितकाच तिच्या अवयव-रचनेचा म्हणजे छन्द:शास्त्राचा अभ्यास हा केवळ बुद्धिगम्य आणि रुक्ष वाटणार हे उघड आहे. काव्यानुभूतीच्या पुढे जर काव्यमीमांसा ही नीरस आणि अनावश्यक वाटते तर पद्याच्या म्हणजे काव्याच्या शरीराच्याच रचनेचा विचार करणारी छन्दो-विचिति ही किती शुष्क आणि व्यर्थ वाटेल! परन्तु छन्द:शास्त्राचें ज्ञान हें जितपत कवीला अवश्य आहे तितपत रसिक वाचकालाहि आहे. रसिक हा जाणता नि चिकित्सक होण्याला या शास्त्राच्या अभ्यासाचें साह्य होतें. मनुष्यप्राणी हा जसा सहृदय तसाच बुद्धिमानहि आहे. केवळ अनुभव घेऊन तो स्वस्थ रहात नाही. अनुभवांचा तुलनात्मक अभ्यास करून मूलभूत नियम शोधून काढण्यांत मनुष्याला पराकाष्ठेचा आनन्द वाटू शकतो. काही मनुष्यांच्या या शोधक प्रवृत्तीमुळेच विविध शास्त्रें निर्माण झालीं आहेत. छन्द:शास्त्राचीहि उत्पत्ति अशीच असली पाहिजे.

१ गद्य आणि पद्य

बहिरङ्गाकडे पाहिल्यास वाङ्मयाचे गद्य[१] (१ “गद्य पद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधा:” (गछ ६/१) आणि पद्य असे दोन प्रकार आढळतात. जे आपल्या नेहमीच्या बोलण्यासारखें (< गद) ते6 गद्य होय. गद्याचे अर्थपूर्तीच्या अनुरोधाने जे तुकडे पडतात त्यांना वाक्यें म्हणतात. गद्यांत या वाक्यांची लाम्बी किती असावी, आणि त्यांची अक्षररचना कशी असावी याविषयी, म्हणजे वाक्यांत अक्षरांची सङ्ख्या, लघुगुरुक्रम आणि विरामस्थान यांविषयी काही

नियम नसतो. अर्थाकडेच लक्ष्य देऊन ठिकठिकाणी न्यूनाधिक विश्राम घेत जें आपण नेहमीच्या बोलण्याप्रमाणे, आणि केलाच तर स्वरांत किंचित चढउतार करून उच्चारितों तें **गद्य**[२]

२ "अनिबद्धं पदवृन्दं तथा चानियताक्षरम
अथोपेक्षाक्षरयुंत ज्ञेयं चूर्णपदं बुधै:" (भ १५/३५)

होय. ज्याचे तुकडे म्हणजे पाद वा चरण हे गद्यांतील वाक्यांप्रमाणे अर्थपूर्तीच्या अनुरोधाने पडत नाहीत तर मुख्यत्वें नियमित अन्तराने येणाऱ्या विरामांच्या ठिकाणीं पडतात, आणि ज्याच्या चरणांतील अक्षररचनेला अक्षरसङ्ख्या आणि लगक्रम या गोष्टींत काहीतरी नियम असल्यामुळे जें स्वाभाविकपणेंच अर्थापेक्षा लयीकडे अधिक लक्ष्य देऊन एकन्दरीने सलगपणें, गळ्यावर काही ठराविकच ठिकाणी ठराविकच वेळ थाम्बत, म्हटलें जातें ते **पद्य** होय.

पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय. पद्याची काही चाल असावी म्हणून पद्यांत ठराविक लाम्बीचे पाद[३] (३ "पादेन संयोगात पद्यम" (हपि ५२).चरण म्हणजे अक्षरावली असतात. गद्याचें सारख्या लाम्बीचे तुकडे पाडून ते एकाखाली एक असे माण्डून त्याचें पद्य करितां येईल. पण हे दिखाऊ पद्य होईल, त्याला छन्द-पण येणार नाही. लिहिल्यासारखा उच्चार करीत थोडेसें गळ्यावर म्हणायला लागताच जे गोड लागतें, आणि जें अन्तर्गत लयबद्धतेमुळे सहज अवगत होतें तेंच खरें पद्य होय. छन्दपण[४]

४ "नियताक्षरसम्बन्धं छन्दोयतिसमन्वितम
निबद्धन्तु पदं ज्ञेयं सतालपतनात्मकम" (भ ३२/२९)

हें या सहज लयबद्धतेंतच असतें.

२ पद्यरचनेचें व्याकरण

छन्द:शास्त्र हें पद्यरचनेंचे व्याकरणच होय. हें शास्त्र पद्याच्या घटनेचा म्हणजे लयबद्ध अक्षररचनेचा विचार करितें. व्याकरण हें अर्थपूर्ण शब्द जोडून होणाऱ्या वाक्यांचा आणि त्या वाक्यांच्या घटकांचा विचार करितें तर छन्द:शास्त्र हें लघुगुरु अक्षरांच्या जोडणीने होणाऱ्या चरणांचा आणि ते चरण मिळून होणाऱ्या पद्याचा विचार करितें. व्याकरणाची घटना ही ज्याप्रमाणे वाङ्मयामागून होते त्याचप्रमाणे छन्द:शास्त्राची रचना काव्यनिर्मितीच्या नन्तर होते. वैय्याकरण हा दैनिक बोलींतील आणि लेखी वाङ्मयांतील वाक्प्रयोगांचें समालोचन करून शिष्टजनमान्य अतएव रूढ अशा मनोगत नियमांना स्पष्ट करून माण्डतो तर छन्द:शास्त्रकार हा पूर्वकालीन कवींच्या कृतीचें पृथक्करण-वर्गीकरण करून कवींनी नकळत अनुसरलेल्या मनोगत छन्दांना स्पष्ट करितो. कवीच्या विविध मनोगत स्वरान्दोलनाला अनुकूल अशी रचना तो

अक्षरसङ्ख्या, लगक्रम आणि यति इत्यादिकांनी नियमबद्ध करून ठेवितो. व्याकरणाच्या घटनेनन्तर ज्याप्रमाणे व्याकरणबाह्य प्राचीन प्रयोग हे व्याकरणाच्या पूर्वीचे म्हणून क्षम्य तथापि अननुकरणीय मानण्यांत येतात त्याचप्रमाणे प्राचीन कवींचे छन्दोदोष हे क्षम्य पण अननुकरणीय गणायचे असतात. भाषा ही जिवन्त आहे तोपर्यंत ती एखाद्या व्याकरणाने नि कोशाने सर्वथैव बद्ध होऊं शकत नाही, आणि तिच्यांत नवनव्या वाक्प्रयोगांची भर पडत राहते; त्याचप्रमाणे काव्य हें जिवन्त आहे तोंपर्यंत तें ठराविक छन्द:प्रकारांत पूर्णपणें अडकून रहात नाही, तें नवनवे छन्द:प्रयोग करून पाहतें. प्रभावी लेखकांचे नवनवे वाक्प्रयोग परिणामकारक वठल्यास रूढ होतात त्याप्रमाणे कवींचे नवनवे छन्द, कविता सरस आणि चटकदार उतरल्यास अनुसरिले जाऊन रूढ होतात. सुशिक्षितमान्य अतएव शुद्ध अशा भाषेंत रचना करावयाची असल्यास ज्याप्रमाणे व्याकरणाकडे अवश्यमेव लक्ष्य द्यावें लागतें, त्याचप्रमाणे रूढ नि सहजगम्य अशा छन्दांत सुद्धा शुद्ध रेखीव रचना करावयाची असल्यास त्या छन्दांच्या घटनेचें ज्ञान अवश्य पाहिजे. बोलायला आपण केवळ अनुकरणाने, व्याकरण न शिकताच, लागतों; पण शुद्धच बोलतों असें नाही, पद्यरचनाहि सहजच मनोगत आन्दोलनानुसार होऊ लागते, पण ती रेखीव नि शुद्ध होतेच असें नाही. व्याकरणाने ज्याप्रमाणे भाषेंतील अमुक शुद्ध नि तमुक अशुद्ध कां हे समजतें नि दुसऱ्याला समजावून देतां येतें त्याप्रमाणे अमुक पद्य शुद्ध कां नि तमुक अशुद्ध कां हे छन्द:शास्त्राने समजतें आणि दुसऱ्याला स्पष्ट दाखवितां येते. व्याकरण शिकल्याने ज्याप्रमाणे फार तर चार वाक्यें शुद्धपणें बोलतां लिहितां येतील, पण आदर्शभूत जिवन्त गद्य लिहितां येईलच असें नाही, त्याप्रमाणे छन्द:शास्त्राच्या अभ्यासाने एक दोन शुद्ध पद्यें अतिक्लिष्ट वृत्तांतहि रचितां येतील, पण सरस प्रवाही काव्य हें निसर्गदत्त प्रतिभेविना, केवळ छन्द:शास्त्राच्या बळाने निर्माण करणें अशक्य आहे. उत्कृष्ट काव्यरसाला छन्द:शुद्ध पद्याचें घाटदार पात्र इष्ट आहे, परन्तु रसाची तहान घाटदार सुवर्णपात्राच्या दर्शनाने भागणार नाही. केवळ छन्द:शुद्ध पद्य म्हणजे काव्य नव्हे. पद्य हें काव्याचें केवळ शरीर[१] (१ 'इति वृत्तं तु काव्यस्य शरीर परिकिर्तितम' (भ २१/१) होय. ते सप्रमाण आणि सुरेख पाहिजेच. पण हें कलेने नटवायचें शरीर रमणीय भावार्थाने सचेतन हवे; शृङ्गारलेलें कलेवर काय कामाचें?

३ पद्यक्षेत्राचा सङ्कोच

सारस्वताचा म्हनजे संस्मरणीय वाङ:मयाचा आरम्भ पद्यांत होतो आणि काही कालपर्यन्त त्याची वाढहि पद्यांतच होते. मनुष्य हा गायनप्रिय असल्यामुळे काही पद्यरचना म्हणजे गेय शब्दरचना ही आपोआप सम्भवते; अथवा ओढून ताणून काही शब्दरचना गेय होऊं [२]शकते.
(२ एका चुरमुरे-विक्याने आपलें नेहमीचेंचे वाक्य पण मारून-मुटकून 'सुकुमार असुनि तू फार' या पद्याच्या चालीवर बसविल्यानें मोठें कुतूहल उत्पन्न करून आत्मप्रसिद्धी मिळविलेली माझ्या

पहाण्यांत आहे. त्याचें वाक्य असें,

"शेगदाणे, गरम चिरमुरे, खारे फुट्टाणे-
फुट्टाणे खारे, चिरमुरे, गरम शेगदाणे!")

तिच्याविषयी चमत्कार वाटतो. ती ध्यानांत ठेवावीशी वाटते आणि सहज ध्यानांत रहातेहि. तिचें अनुकरणहि करावेसें वाटतें. पद्य हें सहज तोण्डपाठ होऊं शकतें आणि दीर्घकाळपर्यन्त ध्यानांत राहतें हे पद्याच्या यशाचें एक मुख्य कारण आहे. मुद्रणकलेच्या शोधापूर्वी आणि विशेषत: लेखनकलेच्या शोधापूर्वी, जेव्हा ज्ञानसंरक्षणाचा सारा भार स्मरणशक्तीवर पडे तेव्हा गद्यरचना क्वचितच होई. संस्कृतांत वेद, पुराणें, स्मृति इत्यादि ग्रन्थ पद्यांत आहेत आणि आज सुद्धा मराठींत भूगोलव्याकरणाच्या कारिका आढळतात याचें कारण पद्य हें स्मरणसुलभ असतें हेंच होय.

सुधारणेच्या प्रगतीसङ्गे गद्याचें क्षेत्र वाढतें; पण पद्याचा प्रपच्च अगदीच सम्पुष्टांत येत नाही. पद्याचा उपयोग काव्यापुरता मर्यादित होतो. याचा अर्थ असा नाही की काव्य गद्यांत असूं शकतच नाही. काव्य रसात्मक, रमणीयार्थ-प्रतिपादक पाहिजे एवढेंचे साहित्याचार्य म्हणतात. गद्यांतहि रमणीय आन्दोलन असतें. एखाद्या गद्यगङ्गाधराच्या भाषेंत, जेव्हा लेखन एक प्रकारच्या केवळ समाधींतच झालें असावें असें वाटतें आणि भाषा ही कल्लोलिनीप्रमाणे भरपूर, ओढाळ आणि नादवती होते तेव्हा तींत एक प्रकारचें श्रेष्ठ गूढ आन्दोलन प्रत्ययास येतें. परन्तु हें आन्दोलन अनियमित असतें. तेंच नियमित, आवर्तनात्मक आणि अनुकरणीय होऊं लागलें की त्याला पद्याचें व्यवस्थित स्वरूप आलें म्हणून समजावें.

४ पद्याची काव्यानुकूलता

काव्य जर गद्यांतूनहि प्रगट होऊं शकतें, आणि गद्य हें जर निवेदनाचें स्वाभाविक साधन आहे तर काव्याला तरी पद्याची आवश्यकता कां असावी? वाङ:मयांत जें हृदयङ्गम असतें त्याचा मनावर खोल ठसा उमटतो. तें वाचताना आनन्द होतोच परन्तु तेवढ्याने त्याचा सम्बन्ध सुटत नाही. मनुष्याला ते पुन:पुन्हा मनांत घोळून त्या आनन्दाची पुनरावृत्ति करावीशी वाटते. तो भावार्थ जर थोडक्यांत आणि पद्यबद्ध असेल तर तो आठवून मनात घोळणें सोपें जातें. गद्य हे द्रव मानिलें तर पद्य हें केलासासारखें आहे. केलासाच्या आकृतिसौन्दर्याप्रमाणे पद्याचें बाह्यसौन्दर्य आल्हादकारक वाटते यांत शंका नाही, तरी रसास्वादांत मूलत: काही भेद पडत नाही; पद्य हें गद्याहून अधिक सोयीचें आहे इतकेंच. गायनाप्रमाणेच, स्वरांच्या आरोहावरोहाप्रमाणेच लयबद्धता ही भावना उत्तेजित करण्यास फार उपयोगी पडते; आणि ती पुन्हा आकृतिसौन्दर्याप्रमाणेच आनन्ददायक आहे. काव्य ही एक आनन्द देणारी कला असल्याकारणाने भावार्थाचें मनांत संरक्षण करणारी[१] (१ छन्द या शब्दाची सुचविण्यांत आलेली व्युत्पत्ति मोठी

बोधप्रद आहे. "छन्दयति आहलादयति इति छन्द:" असें कोणी म्हणतो, तर यास्क "मन्त्रा मननात् छन्दांसि छादनात" या सूत्राने आच्छादन करणारे, रक्षण करणारे ते छन्द, असें म्हणतो.) आणि भावना उत्तेजित करण्यास साह्य करणारी एक आनन्ददायक गोष्ट म्हणून पद्य हें काव्याशी संलग्न व्हावें; तें काव्याचें शरीर व्हावें हे योग्यच होय.

५ पद्यरचनेची कृत्रिमता

पद्यरचना ही मुळीच कृत्रिम नाही असें मात्र नाही. "तुजविण गमे वृथा संसार" वा "लोळत कच मुखविधुवरि। त्यांसि तोंचि कर निवारि" अशा सारख्या पद्यांचे आरम्भ सहजस्फुरित असूं शकतात. तथापि या उदाहरणांमध्ये सुद्धा तुजविण, गमे, मुखविधु, कर हे दैनिकबोलीच्या बाहेरील शब्द आहेत आणि वरि, तोंचि आणि निवारि हीं दैनिकबोलीबाहेरील रूपें आहेत. या गोष्टी कृत्रिमतेचीच छटा दाखवितात. मग एकाच ठराविक आन्दोलनाच्या साच्याची सारी दीर्घ कविता प्रतिज्ञापूर्वक रचण्यांत किती कृत्रिमता येत असेल! पद्यरचना अगदी स्वाभाविक आणि सुकर नाही म्हणूनच कवीला अपरिचित शब्द वा रूपें योजण्याची नि प्रसङ्गविशेषी व्याकरणाच्या नियमांचे उल्लङ्घन करण्याची मोकळीक असते. ही मोकळीक अल्पतम घेण्यांत आणि कृत्रिमता दिसूं न देण्यांतक्ग कवीचें कौशल्य प्रगट होतें. अभ्यासाने ज्याप्रमाणे व्याकरणशुद्ध रचना करणें स्वाभाविक होतें त्याचप्रमाणे छन्दोबन्धन हें कवीच्या मनवळणीं पडून गेले की त्याची भाषा आपोआप छन्दोबद्ध नि छन्द:शुद्ध अशी येते. तिच्यांतील कृत्रिमता पार दृष्टी आड होते. निसर्गाचा आभास म्हणजेच कलेचा विलास होय.

पद्याच्या ज्या नियमित आन्दोलनामुळे वाचकाला एक प्रकारची जागृत तन्द्रा लागून त्या तन्द्रेंत त्याला कवीची यक्षनगरी पहायला मिळते, आणि कवीचा भावनाप्रवाह नियन्त्रित होऊन, सारखा चालत राहून त्यांत त्याच्या कल्पनाचक्राला सतत गति मिळते तें पद्याचें नियमित आन्दोलन सर्वच ललितलेखनकारांच्या प्रकृतीला मानवतें असें नाही. पद्यामुळे कित्येकांची कुचम्बणा होते. पद्य हे लीलेने रचितां येत असलें तरी त्यामुळे कित्येकांची कल्पना कुण्ठित होते. उदाहरणार्थ, श्री. वि. स. खाण्डेकर हे गद्य नि पद्य सारख्याच लीलेने रचूं शकतात; पण त्यांच्या गद्यांत जसा भावनेचा विकास आणि कल्पनेचा विलास आढळतो तसा तो त्यांच्या पद्यांत दिसत नाही.

६ छन्दोज्ञान काव्यप्रेरक नाही, पण काव्यशोधक आहे.

केवळ लगक्रमनिदर्शक चित्र डोळ्यांपुढे ठेऊन सरस पद्यरचना करिता येईल काय? नाही. रचनाचित्राच्या साहाय्याने एखाद्या अपरिचित वृत्तांत कविता लिहावयाचें कवीच्या मनांत आले तर प्रथम त्याला त्या चित्राप्रमाणे निरर्थक का होईना पण लघुगुरु ध्वनि गुणगुणून त्या पद्याला काहीतरी चाल लाविली पाहिजे. चाल अमुकच असली पाहिजे असें नाही; परन्तु कोणती तरी चाल मनांत बाणल्यावाचून सुसम्बद्ध पद्यरचना होऊच शकत नाही असा अनुभव आहे. उलटपक्षी स्थूलमानाने एखादी चाल मनांत बाणली असूनहि पद्यरचनेकडे मूळचीच थोडीफार प्रवृत्ति असल्याविना पद्यनिर्मिति होऊ शकत नाही. चाल प्रत्यक्ष ऐकायला मिळून अवगत झाली आणि स्वाभाविक प्रवृत्तीहि पद्यरचनेकडे असली तरी तेवढ्याने कार्यसिद्धि होत नाही. पद्यरचना होईल; पण अक्षरांचें मात्रामापन जर रेखीवपणाने ध्यानांत राहिलें नसेल आणि ताडून पहायला लगक्रमाचें चित्र जर डोळ्यापुढे नसेल तर झालेली पद्यरचना छन्दःशुद्ध असेलच असें निश्चयाने साङ्गतां येणार नाही.

एखादी कविता कवीला आपल्या मधुरस्वरांत म्हणून दाखवितां येते आणि ती ऐकून श्रोते प्रमुदित होतात एवढ्याने त्या कवितेची छन्दःशुद्धता सिद्ध होत नाही. गोड स्वराने आपली कविता म्हणून दाखविणाऱ्या कवीची रचना शिथिलच असण्याचा सम्भव असतो हें आश्चर्यकारक वाटलें तरी दुर्दैवाने अनुभवसिद्ध आहे. गायक कवि हा कोठे दीर्घस्वर ऱ्हस्वच उच्चारील तर कोठे ऱ्हस्व स्वर लाम्बवून दीर्घ करील; प्रसङ्गविशेषीं दोन तीन अक्षरें न्यूनकालांत द्रुत उच्चारील तर केव्हा अक्षरांची उणीव तो निरर्थक स्वर लाम्बवून भरून काढील; आणि पुन्हा इतकें करून आपण काय करीत आहों याची त्याला जाणीव होणार नाही. ऐकणाऱ्यांपैकीहि सर्वांनाच ही जाणीव होते असें नाही. ज्याची श्रवणतुला सूक्ष्मवेदी झाली आहे, त्याला मात्र हे दोष जाणवून उद्वेग वाटल्यावाचून रहात नाही.

"जेम ण सहइ कणअतुला
तिल तुलिअं अद्ध अद्धेण।
तेम ण सहइ सवणतुला
अवछन्दं छन्दभङ्गेण" (प्रापै १|१०)

अशावेळीं त्या गायक कवीला त्याच्या पद्याचें रचनाचित्र काढून दाखविल्याविना त्याचे दोष त्याला स्पष्टपणें दृग्गोचर होऊं शकत नाहीत. म्हणून छन्दःशास्त्राचें कामापुरतें ज्ञान कवीस अवश्य आहे.

७ छन्द आणि चाल

चाल म्हणजे छन्द नव्हे; चाल म्हणजे एखादा छन्द गळ्यावर म्हणण्याची धाटणी होय. एका छन्दाला अनेक चाली लावितां येतात; ज्याला चाल स्वाभाविकपणें लागत नाही तो छन्दच होत नाही. छन्द म्हणजे अक्षरांची तालबद्ध जुळणी होय. ही जुळणी तालबद्ध असली की चाल सहज लागते. चालीने विशिष्ट स्वररचनेचा बोध होतो. चाल बदलली की छन्द बदलला असें वाटतें, पण हा निवळ आभास होय. मङ्गलाष्टकांतील

"लक्ष्मी:कौस्तुभपारिजातकसुराधन्वन्तरिश्चन्द्रमा
गाव:कामदुघा: सुरेश्वरगजो रम्भादिदेवाङ्ना
अश्व: सप्तमुखो विषं हरिधनु: शङ्खोऽमृतं चाम्बुधे
रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्यु: सदामङ्गलम"

हा श्लोक रामरक्षास्तोत्रांतील

"रामो राजमणि: सदा विजयते रामं रमेशं भजे
रामेणाभिहता निशाचरचम रामाय तस्मै नम:
रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोस्म्यहम
रामे चित्तलय: सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर"

या रामनामाचीं विभक्तिरूपें साङ्गणाऱ्या सुप्रसिद्ध श्लोकापेक्षा निराळ्या चालीवर म्हणण्यांत येतो, पण वस्तुत: दोन्ही श्लोक शार्दूलविक्रीडित नावाच्या एकाच वृत्तांतील आहेत. फार कशाला, ज्या श्लोकाचे चारी चरण अगदी सारखे असतात त्या श्लोकांतहि दुसरा चरण पहिल्या चरणाहून किंचित निराळ्या रीतीने म्हटला जातो.[१] (१ पहिल्या व तिसऱ्या चरणांचा न्यास बहुतेक वृत्तांत ऋषभ स्वरावर होतो तर दुसऱ्या व चौथ्या चरणांचा न्यास षड्जावर होतो. उदाहरणार्थ, इन्द्रवज्रा म्हणताना पहिल्या चरणांत सा सा रे ग म प म ग रे सा रे असा स्वरक्रम असतो तर दुसऱ्या चरणांत ग ग रे सा नि नि रे ग रे सा सा असा स्वरक्रम होतो; पण छन्दोदृष्ट्या दोन्ही चरण अभिन्नच असतात. उलटपक्षीं स्वागता आणि रथोद्धता ही वृत्तें भिन्न भिन्न आहेत तथापि त्यांचें स्वरलेखन एकच आहे. प्रो. ग. ह. रानडे यांचा लेख पहा. (भारतीय सङ्गीत ३/२)) भूपाळी, लावणी या चाली आहेत, या भिन्न-भिन्न जाती नव्हत. 'घनश्याम सुन्दरा श्रीधरा अरुणोदय झाला' ही होनाजी बाळाची सुप्रसिद्ध भूपाळी लावणीसारखी म्हणतां येईल, तर उलटपक्षीं प्रभाकराची 'कधि ग भेटशिल अत जिवाचे जिवलग मैतरणी' ही लावणी थेट भूपाळीसारखी म्हणतां येईल. आतील विषयाला अनुकूल अशी चाल पद्याला लाविल्याने पद्याच्या सरसतेंत भर पडतें. वैचित्र्याच्या रसपरिपोषक सूक्ष्म छटा या श्रुतिसिद्ध कवीच्या रचनेंत जशा येऊ शकतात. तशा त्या धोपटमार्गी

कवीच्या रचनेंत येऊं शकत नाहीत.

८ काव्यपठन आणि गायन

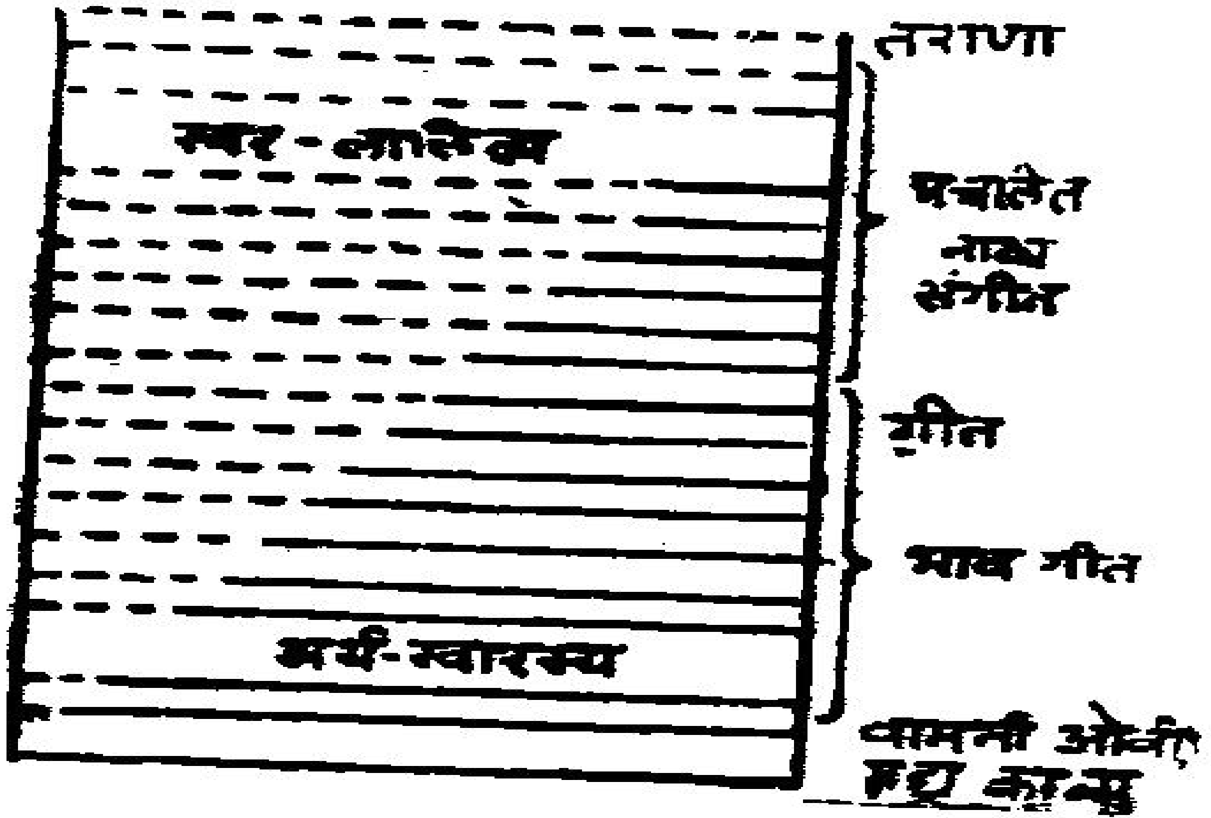
छन्दाला चाल लागत असली तरी छन्द वा काव्य म्हणजे सङ्गीत नव्हे. छन्द म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय. ही अक्षरश: पहातां अष्टमात्रक, सप्तमात्रक, षण्मात्रक आणि चतुर्मात्रक अशा आवर्तनाची असते. परन्तु गायकी तालांची सङ्ख्या पाचच आहे असें नाही. अक्षरश: पहातां भिन्न तालांत बसणारें पद्य गवई मात्रा जुळवून घेऊन निराळ्याच तालांत म्हणूं शकतो. गायनांत[१] (१ "प्रार्थना, वेदपठन, धार्मिक मन्त्र, पोथीवाचन, वृत्तरचना, दिण्डी, साकी, दोहा, पोवाडा, गळ्यावरचीं गाणीं, अभङ्ग, ठुमरी, टप्पा, धृपद, धमार, ख्याल अशा चढत्या क्रमाने लोकगानांतून शास्त्रीय गायनामध्ये सङ्गीताचें परिवर्तन झाल्याचें दिसून येतें. लोकगानाची सर्वांत अखेरची पायरी म्हणजे गणवृत्त अथवा मात्रावृत्त याचें गायन होय. अशा गानांत जास्तीत जास्ती नऊ स्वर येतात. अशा गानांत बरेंचसें गेयत्व दिसतें. पण शास्त्रीय सङ्गीताप्रमाणे रागत्व किंवा ठराविक असा एखादा राग निर्माण होत नाही. लोकगान व शास्त्रीय गायन यांमध्ये पहिल्यांत तालाचा अभाव असतो. पोवाडा हा लोकगान व भावनाप्रधान जोरदार भाषण यांमधील दुवा आहे." प्रो. ग. ह. रानडे (पहा भारतीय सङ्गीत ३/२)) त्याला तालाची चमत्कृति करूनहि विस्ताराने विविधता साधीत एक विशिष्ट स्वरांचा थाट प्रतीत करून द्यावयाचा असतो. गायनाचें स्वारस्य अर्थापेक्षा सुरावटीवर, आलापावर आणि विस्तारावर अधिक अवलम्बून असतें. अर्थबोध मुळीच झाला नाही तरी रस उत्पन्न होऊं शकतो. मनाला मोहनी पडते. असें नसतें तर अर्थशून्य तराणे कोणी गाइलेहि नसते आणि कोणी ऐकिलेहि नसते.

गीत म्हणून जो लघुकाव्यप्रकार कल्पिला आहे त्यांत अर्थस्वारस्य नि स्वरलालित्य हे गुण तुल्यबल असावे लागतात. रचना साधी, सोपी आणि सरळ असून घोळून घोळून म्हणायला आणि विस्तार करायला अनुकूल अशी असावी लागते. मराठी सङ्गीतनाटकांत मञ्जुळ चालींवर लिहिलेलीं लघुपद्यें अगणित असलीं तरी 'तुजविण गमे वृथा संसार' सारखी गीत या नावाला शोभतील अशीं फारच थोडीं आहेत. आणि हें गीत सुद्धा घोळून घोळून घटिका दोन घटिका म्हणायला जमणार नाही. यावरून अर्थस्वारस्य आणि गेयता हे दोन्ही गुण तुल्यबल ठेऊन रचना करणें किती कठिण आहे हें स्पष्टपणें दिसून येतें. ज्या गीतांत सुरावट अधिक मोहक का अर्थ अधिक हृदयङ्गम हें साङ्गणें कठिण जातें अशीं गीतें रचून तीं योग्य पद्धतीने गाऊन दाखवितां यायला, म्हणजे वाग्गेयकार व्हायला सङ्गीताचें ज्ञान अपरिहार्य आहे. परन्तु कवीला वा रसिक वाचकाला या ज्ञानाची मुळीच आवश्यकता नाही. कवितेंत अर्थाच्या रमणीयतेला प्राधान्य आहे. आपल्या कविता गळ्यावर म्हणून दाखविणारा कवि म्हणजे वाग्गेयकार नव्हे.

९ काव्य आणि गायन यांचे परस्परप्रमाण

प्रत्येक कवितेगणिक एक ठराविक लाम्बीची रेषा घेऊन, तिच्यांतील स्वरलालित्य आणि अर्थस्वारस्य यांच्या प्रमाणांत त्या रेषेचे दोन भाग केले, स्वरलालित्याचा भाग बिन्दुमालेने दाखविला, अर्थस्वारस्याचा भाग सलगरेषेने दाखविला आणि मग या साऱ्या रेषा शेजारीं शेजारीं अर्थस्वारस्याच्या चढत्या वा उतरत्या प्रमाणाने रचिल्या की काव्याचें क्षेत्र गीतापासून ते ओवीपर्यन्त म्हणजे जवळजवळ गद्यच अशा पद्यापर्यन्त कसें पसरलें आहे हें स्पष्टपणें दिसून येते. गेयता[१] (१ "गायनामध्ये येणाऱ्या स्वरांची सङ्ख्या व त्यांचे सूक्ष्मत्व जसजसें वाढत जाते तसतसा भाषाप्रयोग अधिक आखूड होत जावून शेवटीं त्याचें महत्त्व पार नाहीसें झाल्याचें दिसून येतें. लोकगानांत रसाचा सम्भव सर्वस्वी शब्दनिष्ठ तर शास्त्रीय गायनांत तो सर्वस्वी स्वरनिष्ठ होऊ लागतो." प्रो. ग. ह. रानडे (भारतीय सङ्गीत ३/२)) आणि अर्थस्वारस्य यांचे एकमेकाशीं प्रमाण व्यस्तच दिसतें. गेयपद्यांत अर्थस्वारस्य कमी होत होत शेवटीं तराण्यांत अर्थ लुप्त होतो, तर काव्यांत गेयता कमी होत होत शेवटीं ग्रान्थिक ओवींत वा चूर्णिकेंत छन्दपण नाहीसें होतें.

यावरून काव्यक्षेत्रांत गायनाचें वर्चस्व कसें नाही आणि ते कां असूं नये हें स्पष्ट होईल.

१० चाल कशी असावी?

काव्यरसाला क्लिष्ट स्वररचनांची आवश्यकता सुतराम नाही. गायनांत अक्षरांची पाहिजे त्या तालांत वाटणी, गवई आपल्ल्या कुशल लहरीप्रमाणे करू शकत असला तरी सामान्यत: चाल लावताना, कवीचें पद्य सरळ वाचीत गेल्याने जो लय, जो तोल, जो ताल प्रतीत होतो, जो केवळ अक्षरानुसारी असतो तोच घ्यावयाचा असतो. या अक्षरानुसारी तालांत पद्य लगक्रमाप्रमाणे सरळ थोडेसें गळ्यावर म्हणत गेलें असतां जी चाल, जी स्वररचना आपोआप लयबद्ध आणि श्रुतिसुखद वाटते ती काव्यास अनुकूल, आणि रसास्वादास पुरेशी समजावी.

प्रसिद्ध वृत्तांच्या चाली परम्परेने आल्या आहेत. त्या कानावर पडून पडून सहज अवगत होतात. त्या बळेंच प्रयत्नाने बसवाव्या लागत नाहीत. तेव्हा एखाद्या अपरिचित पद्यप्रकारास चाल लावायची झाली तर ती साधी नि सुलभ लावावी. ती अमुकच एक असली पाहिजे असें नाही. पण दोनचारदा कानावर पडली असतां ती अवगत व्हावी, तिचें सहज अनुकरण करितां यावें इतकी ती साधी नि सुलभ असावी. अर्थावरून लक्ष्य उडून ते स्वरलालित्यांत गुरफटेल अशी चाल काव्याला अगदी कामाची नाही.

११ पद्यप्रकार रूढ कसा होतो?

एखाद्या पद्यप्रकारांत एखादी चटकदार कविता रचण्यांत आलेली दिसली आणि त्यांतून त्या कवितेला चित्ताकर्षक चाल लाविलेली ऐकण्यांत आली की ताबडतोब अनुकरण व्हायला लागून तो पद्यप्रकार कविमान्य आणि रूढ होतो. ‘उद्धवा, शान्तवन कर जा’ हें प्राचीन पद सुप्रसिद्ध असलें तरी आधुनिक मराठी कवितेंत या उद्धवजातीची टूम ही गोविन्दाग्रजकृत ‘राजहंस माझा निजला’ याच कवितेने पाडली. मुद्रिका ही जाति ताम्बेकृत ‘तू हुबेहूब साउली त्याच मूर्तिची’ या कवितेमुळे कविप्रिय झाली; आणि ‘मुद्रिके, राम टाकुनी अलिस तू कशी’ या मूळ पद्याचें पहिलें कडवेहि ज्यांना पुरतें ठाऊक नव्हतें असे कवि ‘तू हुबेहूब साउली’च्या चालीवर कविता रचून शिरोभागी ‘चाल, मुद्रिके राम टाकुनी० या पदाची’ अशी सूचना देऊ लागले! काहीतरी कारणाने कवीला एखाद्या कवितेच्या चालीची चटक लागावी लागते म्हणजे मग तो त्या धाटणीच्या कविता रचितो. यामुळेच तर छन्द:शास्त्रात वृत्तें अगणित दिसत असली तरी कविप्रिय आणि प्रचलित अशी थोडींच होतात.

१२ अपठनीय पद्य म्हणजे विकृत गद्य होय.

एखादें पद्य थोडेसें गळ्यावर म्हणण्याचा प्रयत्न करूनहि त्याला चाल लागली नाही तर ते म्हणावेसेंच वाटत नाही; आणि तें गुणगुणावेसेंच वाटलें नाही तर प्राय: त्या प्रकारची काव्यरचना पुन्हा होत नाही. संस्कृत छन्द:शास्त्रांतील कित्येक वृत्तांची उदाहरणें सुप्रसिद्ध कवींच्या कृतींत आढळत नाहीत अथवा अत्यन्त वैरल्याने आढळतात याचें मुख्य कारण हेंच की त्यांना एखादी मधुर चाल सहज नि सरळ लागू शकत नाही. झळझळीत गद्य गद्याप्रमाणे वाचताना काही वाटत नाही पण दिखाऊ पद्य गद्याप्रमाणें वाचायची पाळी आली की ते असह्य होतें. वाटेल त्या वृत्तांत, मग ते कितीहि क्लिष्ट नि विचित्र असो, पद्यरचना करून लोकांना चकित करावयाचेच अशा प्रतिज्ञेने कष्टणाऱ्या काव्यकोल्हाट्यावाचून कोणी क्लिष्ट आणि चमत्कारिक वृत्तांत रचना करण्याचा भयङ्कर खटाटोप करणार नाही.

१३ रचनाशैथिल्याची इष्टानिष्टता

हदग्यांच्या गाण्यांसारखी परम्पराप्राप्त अशीं जी लोकगीतें आहेत त्यांची रचना अतिशय शिथिल आहे. परन्तु त्यांच्या चाली परम्परेने जिवन्त ठेविल्यामुळे रचनेचें शैथिल्य हे वाच्य कवितेला जसें घातक होतें तसें ते या परम्पराप्राप्त गीतांना होऊ शकत नाही. त्यांतून, त्यांचा सम्बन्ध हा अजाण वयाशी वा अशिक्षित वर्गाशी येत असल्यामुळे हे शैथिल्य वैरस्यकारक होत नाही. ही शिथिलरचना असंस्कृत लोकांच्या हातून वा छन्द:शास्त्राच्या पूर्वीच्या कालांत झालेली आहे हेंहि विसरून चालणार नाही. मुलांसाठी लिहिलेल्या काही आधुनिक पद्यांत हें शैथिल्य आढळतें; आणि तेथे बाळबोलांतील बोबडेपणाइतकेंच तें हृदयङ्गम वाटतें, पहा.

एक होता मुलगा
त्याला सापडला मुलगा
हुलग्याची केली उसळ
जेवायला आले मुसळ १

मुसळ झालें खूश
त्याला भेटली घूस
घुशीने केलें बीळ
त्यांत साठविले तीळ २

तिळाचे काढले तेल
भज्यांची रेलचेल
तोण्डाला सुटलें पाणी
खाल्लीं अधाशावाणी ३

भजीं खाल्लीं फार
आईने दिला मार
पोट गेलें फुगून
घूस गेली निघून ४

आनन्द मासिक, (सप्टेम्बर, १९०७ पृ. ५५)

असेंच दुसरें एक गाणें 'टाळ्या बाई टाळ्या' हें आनन्दाच्या १९१९ च्या फेब्रुवारीच्या अङ्कांत २११ पृष्ठावर आहे.

दोन तीन सुप्रसिद्ध आधुनिक गीतांत हें शैथिल्य सहेतुकपणें योजिलेलें दिसतें:-

(१) "गेलें तुझ्यावर जडून, रामा मन गेलें तुझ्यावर जडून ध्रु०
किति नटून सजून मी आलें!
किति अलङ्कार हे ल्यालें!
किति नाजूक गेलें बाई होऊन?" (काग ८६)

(२) "आला खुशींत समिन्दर, त्याला नाही धिर, होडीला देईना ठरूं,
ग सजणे, होडीला बघतो धरूं! ध्रु०
हिरवं हिरवं पाचूवाणी जळ,
सफेत फेसाचि वर खळबळ,
माशावाणी काळजाचि तळमळ,
माझी होडी समिन्दर, ओढी खालीवर, पाण्यावर देईना ठरूं,
ग सजणे, होडीला बघतो धरूं" (चारा ५५)

(३) "राना-रानांत गेली बाई शीळ!! ध्रु०
राया, तुला रे काळमेळ नाही,
राया, तुला रे ताळमेळ नाही,
थोर राया, तुझ रे कुळशील!" (ओ २६)

या गीतांपैकी पहिल्या गीतांत प्राचीन परम्पराप्राप्त स्त्रीगीतांच्या धाटणीचें अनुकरण आहे म्हणून, आणि दुसऱ्या आणि तिसऱ्या गीतांत भाषाच खेडवळ आहे म्हणून हें शैथिल्य निषिद्ध वाटत नाही किम्बहुना थोडें उचितच वाटतें. परन्तु हीं गीतें हृदयङ्गम वाटतात तीं या शैथिल्यामुळे मात्र नव्हे, या गीतांच्या गोड चटकदार चालींमुळेहि नव्हे तर या गीतांत भावार्थच तसा रमणीय आहे म्हणून. परन्तु यांच्या लोकप्रियतेचें रहस्य या शैथिल्यांत, ऱ्हस्वदीर्घांच्या प्रसरणदङ्कोचनांत आहे अशा भ्रामक समजुतीने या शैथिल्याचेंच अनुकरण होऊ पहात आहे! वस्तुत: आधुनिक भाषासंस्कृतीच्या काळांत असें शैथिल्य वैरस्यकारकच होतें.

अक्षरांचे हाल करून, पद्यास मारूनमुटकून चाल लाविली तरी विरस होतो; आणि पद्यास चाल लागूंच शकली नाही तर अपेक्षाभङ्ग होऊन, ना धड गद्य ना धड पद्य असें काहीतरी मिश्रण वाचल्यासारखें वाटतें. लिखिताप्रमाणे सरळ उच्चार करून वाचतां वाचतां ज्याची चाल लागते ते

पद्य इष्ट होय; आणि पद्यांतील शब्दांचें उच्चारानुसारी लेखन हें गद्यांतील त्या शब्दांच्या लेखनाशी होतां होईल तितकें जुळतें असावें. आधुनिक मराठी कवितेंत, 'फुलांची पखरण' (केक ८१), 'फुलपाखरूं' (केक ९२) आणि 'गुलाबाची कळी' (केक १८५) या तीन केशवसुतांच्या कवितांची चाल नीट लागत नाही. हीच स्थिति बीकृत 'वेडगाणें' (फुओ ११) आणि 'चाफा' (फुओ ३५) या कवितांची आहे, उदाहरणार्थ पहा.

(१) "टिप फुलें टिप! माझे गडे ग! टिप फुलें टिप!
पहा फुलांचि पखरण झिप
किति सुखाचि सकाळ
किति मौजेची ही वेळ
दिशा या फाकती
फुलें ही फुलती
पक्षी हे बोलती
सगळ्याही सृष्टीने पहा निद्रा ती टाकिली
प्रीती ती आशेसङ्गे खेळाया लागली
तर आनन्दे या झाडाखाली
टिप फुलें टिप! (केक ८१)

(२) "टला ट रीला री—ग
जन म्हणे काव्य करणारी!
आकाशाचीं घरें
त्याला प्रकाशाचीं दारें
ग्रहमालांच्या वर अडसरी—ग
जन म्हणे काव्य करणारी!" (फुओ ११)

१४ लय म्हणजे काय?

पद्याला कोणतीहि चाल लाविली तरी चालते. चालीने विशिष्ट स्वरक्रमाचाच बोध होतो. गळ्यावर पद्यच काय गद्यहि म्हणतां येतें. तेव्हा पद्य म्हणजे लयबद्ध पद्यरचना होय. आता लय म्हणजे काय याचा विचार केला पाहिजे. पुढील कविता म्हणून पहा:—

"।कशासाठी । पोटासाठी
।खण्डाळ्याच्या । घाटासाठी
।चला खेळूं । आगगाडी

।झोका उन्च । कोण काढी?
।बाळू, नीट । कडी धर
।झोका चाले । खालीवर
।ऐका, कूकुक । शीट झाली
।बोगद्यांत । गाडी आली
।खडखड । भकभक
।अन्धारांत । लखलख" (स्वर १०६)

ही कविता म्हटलेली ऐकत असताना स्वाभाविकपणेंच आपण मधून मधून टाळी वाजवित रहातो; आणि कविता सम्पली तरी एकदोनदा टाळी पुढे वाजवितोच. कारण, कविता अमुक एक ठिकाणीं सम्पणार आहे हें म्हणणाऱ्याला ठाऊक असलें तरी ऐकणाऱ्याला ठाऊक नसतें. तो आपल्या तन्द्रींत, लागलेल्या लयांत टाळी देतच राहतो. गायनाचे वेळीं तबला वाजविणाऱ्याची हीच स्थिति होते म्हणून, काही गवई गाणें सम्पत आले की तबल्यावर हात ठेऊन तबल्जीला योग्य वेळीं थाम्बवितात.

टाळी वाजवीत रहावें असें कां वाटते? म्हटलेल्या गोष्टीचे समदीर्घ तुकडे पडून तुकड्यातुकड्यांनी आपल्याला त्या म्हणण्याची जाणीव होते म्हणून. हे तुकडे घाईने म्हणजे द्रुत उच्चारिले जावोत, वा सावकाश म्हणजे विलम्बित उच्चारिले जावोत, ते तुकडे परस्परांशी तुलना केली असतां सारख्या काळांत उच्चारिले जातात. एक तुकडा तीन पळांत उच्चारिला गेला तर प्रत्येक तीन-तीनच पळांत उच्चारिला जातो; एका तुकड्याला जर चार पळें लागलीं तर प्रत्येक तुकड्याला चार-चारच पळें लागतात. तेव्हा एक तुकडा उच्चारायला किती वेळ लागतो या गोष्टीला महत्त्व नसून सारे तुकडे सारख्याच वेळांत उच्चारिले जातात ही गोष्ट महत्त्वाची आहे.

आता एखादा तुकडा, आणि जीं अक्षरें मिळून तो होतो ती अक्षरें यांचा काय सम्बध आहे तो पाहणें अवश्य आहे.

ज्या अक्षरावर टाळी पडते त्या अक्षराच्या मागे उभी रेघ दिली आहे. यावरून दिसून येईल की सारे तुकडे चारचार अक्षरांचे आहेत. प्रत्येक चरणांत दोन तुकडे म्हणजे आठ अक्षरें आहेत. सारे तुकडे सारख्याच कालखण्डांत उच्चारिले जातात; मग तो लागणारा कालखण्ड ऱ्हस्व असो वा दीर्घ असो. आता अशा रीतीने एका तुकड्याला लागणाऱ्या वेळाची वाटणी चार अक्षरांच्यामध्ये कशी होते? ही वाटणी अगदी सारखी होते; प्रत्येक अक्षर स्थूलमानाने सारख्याच काळांत उच्चारिलें जातें.

आपल्या नेहमीच्या बोलण्यांत आपण सारीं अक्षरें सारख्याच वेळांत उच्चारितों काय? नाही. काही अक्षरें उच्चारायला थोडा वेळ पुरतो, काही अक्षरें उच्चारायला अधिक वेळ लागतो. सध्या स्थूलमानाने अक्षरांचे दोन वर्ग कल्पून जीं अक्षरें उच्चारायला थोडा वेळ पुरतो त्यांना **लघु**

म्हणूं; आणि ज्यांना उच्चारायला अधिक वेळ लागतो त्यांना **गुरु** म्हणूं. त्यांचे म्हणजे लघुगुरुचें एकमेकाशीं प्रमाण काय असतें याचा विचार मागाहून करूं, पण गद्यांत लघुगुरु-भेद असतो तो वर दिलेलें पद्य म्हणतांना आपण पाळीत नाही. हे पद्य म्हणतांना आपण सारी अक्षरे सारख्याच वेळांत म्हटलीं. पद्य आणि गद्य यांच्यामध्ये जो भेद आहे, त्या भेदाचाच हा एक प्रकार आहे. सारीं अक्षरें सारख्याच वेळांत उच्चारणें हें नेहमीच्या वहिवाटीहून वेगळें आणि म्हणून अस्वाभाविक असले तरी तेवढ्यापुरते ते आनन्ददायक होतें. पूर्वीपासून जें चालत आले आहे त्याचा त्याग एकाएकी अविचारें करूं नये.

या पद्याचें लक्षण कसे साङ्गता येईल? ज्या पद्यवर्गांत सारी अक्षरे सारख्याच कालांत उच्चारायची असतात त्या वर्गांतील हे पद्य असून, यांतील प्रत्येक चरण आठ अक्षरांचा आहे, आणि प्रत्येक चरणाचे चारचार अक्षरांचे असे दोन तुकडे पडतात. या पद्याला चतुरक्षरावर्तनी अष्टाक्षरी म्हणतां येईल. या लगत्वभेदातीत पद्यप्रकाराला छन्द म्हणतात.

आगगाडींतून जाताना होणाऱ्या खडखडाटांत दोन प्रकारच्या आवर्तनांची जाणीव होते. केव्हा खडखड, खडखड, खडखड, खडखड असा ध्वनि होतो असे वाटतें; तर केव्हा खडड, खडड, खडड, खडड असा ध्वनि होतो असेंहि वाटतें. पहिल्या प्रकारच्या खडखडाटांत चतुरक्षरी आवर्तन असतें, तर दुसऱ्या प्रकारांत त्र्यक्षरी आवर्तन होतें. पुढील कवितेंत त्र्यक्षरी आवर्तन आहे.

"। धडाड । धडाड
। खडाड । खडाड
। धावते। ही गाडी
। केवढी । धडाडी
। खाऊन । रगड
। काजळी । दगड
। पाण्याचे । रान्जण
। घोटांत । पिऊन
। फुस्फुसे । नागीण
। वाऱ्याची । बहीण"

(स्वर १११)

या पद्यांत जाणीव तीनतीन अक्षरांच्या तुकड्यातुकड्यांनी होते. प्रत्येक चरणांत दोन तुकडे आहेत. सारीं अक्षरें सारख्याच काळांत उच्चारिली जातात या पद्यप्रकाराला त्र्यक्षरावर्तनी षडक्षरी छन्द म्हणतां येईल.

अशा प्रकारच्या कोणत्याहि पद्यांत, मग तुकडे चारचार अक्षरांचे पडोत वा तीनतीन

अक्षरांचे पडोत, सारींच अक्षरें सारख्या काळांत उच्चारिलीं जातात. परन्तु एका पद्यांतील चार-अक्षरी तुकडा म्हणायला एखाद्याला जितका वेळ लागतो तितकाच वेळ दुसरा कोणी दुसरें पद्य म्हणताना तीन-अक्षरी तुकड्यासाठीहि घेऊ शकेल. म्हणजे काय, सारीं अक्षरे जरी सारख्याच वेळांत उच्चारायचीं असलीं तरी एकाला एका पद्यांतील एक अक्षर उच्चारायला लागणारा वेळ हा दुसऱ्याला दुसऱ्या पद्यांतील एक अक्षर उच्चारायला लागणाऱ्या वेळाहून न्यूनाधिक असूं शकेल. मग कालमापनाचे काही परिमाण निश्चित करितां येईल की नाही? येईल; पण ते परिमाण त्या त्या म्हणणाऱ्यापुरतें आणि पद्यापुरतें मर्यादित राहील. मग परिणाम हे व्यक्तिनिरपेक्ष कसे होईल? तसें व्हायला ते पद्यविभागनिविष्ट केलें पाहिजे.

छन्दांत सारींच अक्षरें सारख्या वेळांत उच्चारायचीं असतात; तेव्हा, एक अक्षर उच्चारायला लागणाऱ्या काळाला एक मात्रा का म्हणूं नये? आणि मागे दिलेल्या पद्यांपैकी पहिल्या पद्याला चतुर्मात्रकावर्तनी आणि दुसऱ्या पद्याला त्रिमात्रकावर्तनी का गणू नये? तसें करायला सकृद्दर्शनी काही अडचण दिसत नसली तरी, एक गोष्ट विचारांत घेतल्याविना गत्यन्तर नाही.

। “सारखी किति । वेळ
। ऐकूं ये ती । शीळ
। किती मी पा-। हिलें
। इतकेंची दे-। खिलें
। उरांत धड-। धडे
। धावती मी । पडे”   (तासक ८०)

याप्रमाणे या छन्दांच्या प्राचीन रचनेंत कित्येकदा मध्येच एका अक्षराच्या ठिकाणीं दोन अक्षरें आढळतात. अर्थातच छन्द कितीहि घाईने म्हटला, प्रत्येक अक्षर म्हणायला लागणारा वेळ कितीहि आखूड केला तरी तो वेळ, क्वचित प्रसङ्गीं त्यांत दोन अक्षरें अतिशय द्रुत, पण म्हणतां येतील इतका घेतला पाहिजे. म्हणजे, अत्यन्त घाईने म्हटलेल्या अक्षराला जो ऱ्हस्वतम वेळ लागेल तो एक मात्रेचा असें परिमाण कल्पिलें तर छन्दांतील प्रत्येक अक्षर द्विमात्रक होईल, आणि छन्द हे अष्टमात्रकावर्तनी वा षण्मात्रकावर्तनी होतील.

१५ छन्द अस्वाभाविक आणि नियमविरुद्ध नाही.

छन्दाची ही रचना कित्येकांना शिथिल आणि अनिष्ट वाटते; कारण, त्यांच्या मतें बोलण्याच्या भाषेंत लघु-गुरुभेद असताना पद्यांत तो नष्ट करणें, आणि सारीं अक्षरे सारख्याच

वेळांत उच्चारणें हे कर्णकटु, अस्वाभाविक आणि नियमविरुद्ध आहे. परन्तु काही मर्यादित क्षेत्रांत छन्द हा कर्णकटु लागत नाही ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. छन्द म्हटल्याक्षणीं सारी अक्षरें सारख्या काळांत उच्चारायचीं हा नियमच होतो. तेव्हा या नियमाचें जोपर्यन्त उल्लङ्घन होत नाही तोपर्यन्त छन्दांत नियमविरुद्ध, अशास्त्रीय असें काही नाही. छन्द हा इतर पद्यरचनेइतकाच स्वाभाविक आहे; कारण छान्दिष्टपणाने अहंप्रवर्तित दण्डक म्हणून कोणी हा छन्द समाजावर लादलेला दिसत नाही. तो कवींच्या मनोगत आन्दोलनानुसारच उत्पन्न झालेला आहे. नेहमीच्या भाषणांत आढळणारा लघुगुरुभेद त्यांत पाळला जात नाही एवढ्याच साठी तो अस्वाभाविक आहे असें म्हणायचें झाल्यास तशा रीतीचा दोषारोप इतर पद्यप्रकारांच्यावरहि होऊ शकतो. कारण, गद्यभाषणांत लघुगुरुभेद असला तरी त्यांच्या कालांचे प्रमाण पद्यांतील लघु-गुरुंच्या कालांच्या प्रमाणासारखें रेखीव, म्हणजे गुरु-अक्षर उच्चारायला लघु-अक्षराच्या दुप्पटच काळ लागतो असें नसतें. तेव्हा छन्द हा इतर पद्यप्रकाराइतकाच कृत्रिम वा स्वाभाविक आहे. तो आनन्ददायक आहे म्हणूनच त्याच्यांतील कृत्रिमता केव्हा केव्हा डोळ्यांवर आली तरी ती क्षम्य ठरते. इतर पद्यप्रकार हे छन्दापेक्षा लगत्वभेदाला अधिक अनुसरतात म्हणून अधिक स्वाभाविक नि आल्हादकारक वाटत असतील, तर छन्द हे रचनासौकर्यामुळे केव्हा केव्हा अधिक इष्ट नि श्रेयस्कर वाटतात.

छन्दांत प्रत्येक अक्षर द्विमात्रक असल्याने छन्द अष्टमात्रकावर्तनी आणि षण्मात्रकावर्तनीच असूं शकतात; परन्तु वृत्त आणि जाति या इतरप्रकारांत लघूची एक मात्रा आणि गुरूच्या दोन मात्रा असें गणित असल्याने आवर्तन सात वा पाच या विषममात्रांचेहि असूं शकतें. अष्टमात्रक, सप्तमात्रक, षण्मात्रक आणि पच्ञ्मात्रक आवर्तनांच्या वृत्तांना अनुक्रमें **पद्यावर्तनी, अभ्यावर्तनी**, **भृङ्गावर्तनी** आणि **हरावर्तनी** म्हणावें.

१६ पद्यप्रवाहाची दिशा

पद्यरचनेच्या प्रवाहाकडे पाहिलें तर असें दिसून येतें की ओघ नकळत आलेल्या बहुविधतेकडून एकरूपतेकडे वळतो, आणि नन्तर एकरूपता कण्टाळवाणी वाटू लागते म्हणूनच की काय, तो सहेतुकपणें सम्मिश्रणाकडे वळतो. छन्द:शास्त्रापूर्वी, कवी जेव्हा केवळ मनोगत आन्दोलनाला स्थूलमानाने अनुसरीत तेव्हा त्यांच्या रचनेंतील सारे चरण अगदी एकसारखे येत नसत.

उदाहरणार्थ,

"अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा:
सर्वे सहैवावनिपालसङ्घै:

भीष्मो द्रोण: सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यै:"

(भगी ११/२६)

या चारी चरणांत अक्षरांची सङ्ख्या अकराच असली तरी लगक्रम वेगवेगळा आहे. पहिल्या चरणांतील आद्याक्षर लघु आहे तें गुरु असतें तर तो वातोर्मीचा चरण झाला असता; दुसरा चरण इन्द्रवज्राचा, तिसरा शालिनीचा आणि चौथा उपेन्द्रवज्राचा आहे. या श्लोलाकांतील चारी चरण समाक्षरक असले तरी

"आर्द्रे तृणं प्राप्य निवर्ततेऽग्नि-
र्गिरिकूटमासाद्य निवर्तते शर:।
वज्रं महीं प्राप्य अध: प्रयाति
अप्राप्य शान्तममृतं न निवर्ततेऽयम ॥ (लवि २१/पृ ३८९)

या श्लोकांत दुसरा चरण तेरा-अक्षरी सुदन्तवृत्ताचा असून चौथा चरण चौदा-अक्षरी वसन्ततिलकावृत्ताचा आहे.

संस्कृतांतील त्रिष्टुभजगतीपासूनच इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, शालिनी, वातोर्मि, वंशस्थ, रुचिरा इत्यादि वृत्तें अस्तित्वांत आलीं. त्याचप्रमाणे प्राकृतांतील 'वरमङ्गला' जातीपासून—म्हणजे,

"मणुयणाइन्दसुरधरियछत्ततत्तया
पच्ञकल्लाणसोक्खावली पत्तया
दंसणं णाणज्झाणं अणन्तं बलं
ते जिणा दिन्तु अम्हं **वरं मङ्गलं**" (प्रागुभ १)

यासारख्या जातिरचनेपासूनच स्त्रग्विणी, उर्वशी, निशिपाल इत्यादि वृत्तें सिद्ध झालीं असावींत. या प्रकारांतील 'जनकतनया,' 'नवमधु,' 'विलोलनयना,' इत्यादि वृत्तांचे एकएकच उदाहरण सापडतें. त्यांचा पत्ता प्राचीन छन्द:शास्त्रास न लागल्यामुळे या ग्रथांत त्या उदाहरणांतीलच शब्दांचा उपयोग करून त्यांचे नामकरण करावें लागलें आहे. विश्लोक, वानवासिका इत्यादि पद्यप्रकारांत काही भाग अचल असे आणि काही भागांत विकल्पाला वाव असे. हे त्यांचे अर्धवटपण नष्ट करून मोरोपन्ताने त्यांना पूर्णपणे निश्चित असे वृत्तस्वरूप दिले आहे. एका चरणासारखे चार चरण लिहायचे झाले की ते लगक्रमदृष्ट्या सारखे लिहायचे असें स्वाभाविकपणेंच वाटते. या प्रवृत्तीमुळेच[१] (१ या प्रवृत्तीचें एक अगदी आधुनिक उदाहरण महामहोपाध्याय माधवशास्त्री भण्डारी यांच्या व्याख्यानांत मिळालें. काशी येथील महामहोपाध्याय गङ्गाधरशास्त्री मानवल्ली यांनी एकदा समस्यापूर्ति केली. ती जातिरचनेंत होऊ शकली असती, पण उपरिनिर्दिष्ट प्रवृत्तीमुळे ती वृत्तरचनेंत झाली. तो समस्यापूर्तीचा श्लोक असा:-

"सम्भिन्नो यो रामपत्रिणा पुरासमुद्रे पतनञ्चकार
तं मारीचं प्राप्य भीरुकं दशाननः प्रागुदाजहार
सीतामीहे तत्त्वमद्य मे वने सहायो भवार्थकार–
'कुत्ता रोवे गुह्यदर्दसे, मिया कहे तुम चलो शिकार'"

म्हणजे [। - - - - । - ˜ - ˜ - । ˜ - ˜ - - । ˜ - ˜ - -] हें एक नवेंच वृत्त सिद्ध झालें या समस्यापूर्तीच्या प्रथमचरणांतील अन्त्यगणांत भेद आहे. हा दोष मूळचा की स्मरणशक्तीचा हें ठाऊक नाही.) वैतालीयौपच्छन्दसिकांपासून वियोगिनी, अपरवक्त्र, मालभारिणी आणि पुष्पिताग्रा ही वृत्ते अश्वघोषाच्याहि पूर्वी निर्माण झाली असावींत.

१७ सम्मिश्रणाची प्रतिक्रिया

पुढे वृत्तांतील एकसारखेपणा जितका बन्धनकारक तितकाच कण्टाळवाणा वाटूं लागला म्हणूनच की काय, कवींचे लक्ष्य उपजातीकडे आणि जातीकडे वळलें. परन्तु संस्कृत कवींनी जातिरचना अवगत करून घेतली नाही आणि तिची वाढहि केली नाही. इन्द्रवज्रा नि उपेन्द्रवज्रा यांच्यातील भेद प्रथमाअक्षरापुरताच असल्यामुळे छन्दांत फारसें अन्तर न पडतां, रचनेंत थोडी विविधता आणतां येऊन कवीस तेवढी मोकळीक मिळते म्हणून इन्द्रवज्रा नि उपेन्दवज्रा यांचे स्वैर मिश्रण प्राचीन काळापासून रूढ झालें. या मिश्रवृत्ताला उपजाति असें नाव देण्यांत आलें. हें मिश्रण समाक्षरक वृत्तांचे, वर्गबान्धवांचें असावें त्याप्रमाणे ते इन्द्रवंशा-वंशस्थ, शालिनी-वातोर्मि, असें होऊ शकतें. परन्तु इद्रवंशा-वंशस्थांचे मिश्रणसुद्धा, भागवत वगळल्यास इतरत्र फारच दुर्मिळ आहे.

दोन भिन्न वृत्तांचे मिश्रण (१) कक-खख वा (२) कखखक वा (३) कखकख वा (४) कककख असें विविध प्रकारचें होऊ शकेल. तिसरा प्रकार अर्धसमवृत्ताचा असल्याने त्यांत तरी मिश्रवृत्तांची वाढ व्हायला हवी होती. शिशुपालवधाचा १२ वा सर्ग हा इन्द्रवंशा-वंशस्थ मिळून होणाऱ्या 'शिशिरा' या अर्धसमवृत्तांत आहे पण त्याचेंहि अनुकरण झालें नाही. एकन्दरीने पाहता मिश्रण हें संस्कृत कवींना रुचलें नाही असें दिसतें. रामरक्षास्तोत्रांत शार्दूलविक्रीडित आणि स्त्रग्धरा या वृत्तांचे पहिल्या प्रकारचें मिश्रण आहेः—

"रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणार्णवं गुणनिधिं विप्रप्रिय धार्मिकं
राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्ति
वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम"

ही गोष्ट कोणी[१] (१ पण्डित केदारनाथ (हरि १११ टीप) तिकडे लक्ष्य वेधीपर्यन्त, रामरक्षेचें दैनन्दिन पठन होऊनहि ध्यानांत येत नाही इतकें हें मिश्रण सम्यक आहे. पिङ्गलाने शिखा

म्हणून जो प्रकार साडिगतला आहे त्यांत अचलधृति आणि विद्युन्माला यांचें असेंच मिश्रण आहे. पहिले दोन चरण अचलधृतीचे आणि शेवटले दोन विद्युन्मालाचे असल्यास पद्यास ज्योति (पि ४।५०) म्हणतात; आणि उलट क्रम असल्यास पद्यास सौम्या (पि ४।५१) म्हणतात. याचप्रमाणे जातिरचनेंत हरिभगिनी आणि साकी यांचें मिश्रण शङ्कराचार्यकृत लक्ष्मीनृसिंहपञ्चरत्नम या स्तोत्रांत आहे.

"त्वत्प्रभुजीवप्रियमिच्छसि चेन्नरहरिपूजां कुरु सततम
प्रतिबिम्बालङ्कृतिधृतिकुशलो बिम्बालङ्कृतिमातनुते
चेतोभृङ्ग भ्रमसि वृथा भवमरुभूमौ विरसायां
भज भज लक्ष्मीनरसिंहानघपदसरसिजमकरन्दम" (शांग्र १८/११)

जाणून वा नेणून झालेलीं अशीं मिश्रणाचीं उदाहरणें त्या त्या वृत्तांच्या विवेचनांत पुढे वृत्तविहारांत दिलीं आहेत.

दुसऱ्या प्रकारचें मिश्रण आढळत नाही. अगदी अलीकडे केशवसुत कवीने इन्द्रवज्राच्या तीन चरणांस वसन्ततिलकाचा एक चरण जोडून चौथ्या प्रकारचें मिश्रण करून वृत्तवैचित्र्य साधण्याचा अभिनन्दनीय प्रयत्न केला आहे.

"मी पाहिली एक सुरम्य बाला,
वर्णू कसा त्या स्मरसस्म्पदेला?
वृक्षावरी वीज जधी पडावी
त्याच्या स्थितींतचि तिची महती पहावी." (केक ६३)

केशवकुमार यांच्या 'झेण्डूंची फुलें' या सङ्ग्रहांतील 'कषायपेयपात्रंपतितमक्षिकेप्रत' या कवितेंत अनेक वृत्तांचें मिश्रण आहे तें बहुश: सहेतुक नसावें, तथापि तें हास्यास्पद मुळींच नाही. कवि भ. श्री. पण्डित यांनी जाति आणि वृत्त यांचे मिश्रण करण्याचा नवीन उपक्रम केला आहे. त्यांच्या पुढील कवितेंत दोहा आणि तोटकाचा एक चरण मिळून कडवें सिद्ध होतें.---

"बघ बालविभाकर ये उदया,
तम जाय हळूहळु हें विलया. ध्रु०
अतुल तूलिका घेऊनी
निज किरणांची काय
कौशल्याने रङ्गवी
तो प्राचीचा काय?
मय ही न करी असली किमया."? (विश्ववाणी ३।८ पृ. ३२९)

परन्तु येथे आवर्तन सर्वत्र अष्टमात्रकच आहे. पुढील उदाहरणांत अक्षरश: पाहतां आवर्तनें भिन्न आहेत, तेव्हा सप्तमात्रक आवर्तनांत प्रत्येक वेळीं एक मात्रा वाढवून ते अष्टमात्रक तरी करून घेतलें पाहिजे अथवा तेवढा भाग म्हणतांना ठेका बन्द तरी ठेवायला पाहिजे.

"तुजवीण सखे, मज कोणी नसे;
प्रतिमाहि तुझीच हृदीं विलसे.   ध्रु०
मी करीं पूजा तियेची भावपुष्पें वाहुनी,
आणि पुष्पें कोणतीं पूजेस उञ्ची यांहुनी?
परि ती न कधीच बघे हसुनी
भिजवी न कधी मन शान्तिरसें." १   (ग १०४)

वृत्त-वृत्तांचें वा वृत्त-जातींचे मिश्रण घोटाळा उत्पन्न करीत नाही; कारण, अक्षरें जशीं लिहिलेलीं असतात तशींच वाचायचीं असतात. वृत्त आणि जाति दोन्हीतहि लगभेद आहे. परन्तु वृत्त आणि छन्द, वा जाति आणि छन्द यांचे मिश्रण युक्त नाही; कारण एक भाग वाचताना लगभेदाकडे लक्ष्य द्यावें लागतें तर दुसरा भाग वाचतांना, लिखित लघु असो वा गुरु असो प्रत्येक अक्षर गुरुच उच्चारायचें असतें. म्हणून कारेकृत 'मेघाचें अश्रुगीत' या कवितेंतील

"येसि कधी घेऊनि ज्योत्स्ने, किरणपुष्पमाला?
तिमिर भावरङ्ग पुसाया अन्तरी रिघाला. ध्रु०
तरङ्गतां वाऱ्यावरी
चमकुनी परोपरी
सोनसळी जादू करी
क्रूर वञ्चनेंत परन्तू अन्तिं लोटण्याला." (नदी ९५)

ध्रुवपद जातिस्वरूप, कडव्याचे पहिले तीन चरण छन्द:स्वरूप म्हणजे लगभेदातीत, आणि चौथा चरण पुन्हा जातिस्वरूप हें मिश्रण घोटाळा उत्पन्न करणारें असल्याने इष्ट नाही. 'येसि कधी घेऊनि' मधील क लघु उच्चारायचा आणि 'सोनसळी जादू करी' मधील क गुरु उच्चारायचा ही विसङ्गति एकाच कवितेंत इष्ट नाही. शुद्ध छन्द वा शुद्ध जाति यांच्या रचनेंत कवीला विविधता आणि मोकळीक हीं हवींत तितकीं मिळूं शकतात.

इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्रा वा इन्द्रवंशा-वंशस्थ यांच्या स्वैरमिश्रणांत स्वाभाविकपणा आहे. दोन वृत्तांच्या मिश्रणाचे सहजगत्या पडणारे चार प्रकार मागे साडिगतलेच. परन्तु भेदैकद्दक,

प्रस्तारप्रिय आणि परिभाषावर्धनेच्छु छन्द:शास्त्रकारांनी याचे जितके प्रकार होणें शक्य आहे तितके म्हणजे चौदा कल्पिले असून, इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्राच्या उपजातिप्रकारांना चौदा आणि इन्द्रवंशा-वंशस्थाच्या उपजातिप्रकारांना चौदा मिळून अठ्ठावीस[१] (१ यांपैकी इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्राच्या चौदा प्रकारांचीं नावें पुढील श्लोकांत दिलीं आहेत. "किती, वाणी, माला साला । हंसी, माआ, जाआ, बाला । अद्दा, भद्दा, पेम्मा, रामा । रिद्धी, बुद्धी, तासू णामा" (प्रापै २/१२१). इन्द्रवंशा-वंशस्थाच्या चौदा उपजातिप्रकाराचीं नावें काशीसंस्कृतमालेंतील वृत्तरत्नाकराच्या आवृत्तीचे सम्पादक वैद्यनाथशास्त्री वर्कल यांनी ७९ व्या पृष्ठावर टीपेंत दिलीं आहेत; पण आधार दिला नाही. शिशिरा हे नाव त्यांनी दिलें आहे.) संज्ञा दिल्या आहेत! परन्तु आख्यानकी, विपरीताख्यानकी नि शिशिरा या तीन अर्धसमवृत्तरूप उपजातींतच सहेतुकपणें दीर्घ रचना केलेली आढळते. इतर प्रकारांपैकी कित्येकांची उदाहरणें सुद्धा मिळत नाहीत.

राजानकरत्नाकरकृत हरविजयम या संस्कृतकाव्याच्या सत्ताविसाव्या सर्गांत श्लोकमिश्रणाचा एक विशिष्टक्रम आढळतो. पुष्पिताग्राचा एक श्लोक, मग उपजातीचा एक श्लोक आणि मग वसन्ततिलकाचे दोन श्लोक या क्रमाने चारचार श्लोकांचे गट केलेले दिसतात.

१८ पद्यांतील टुमी

काव्यांत कोणत्याहि काळीं काही पद्यप्रकार रूढ झालेले असतात तर काही पद्यप्रकार प्रयोगावस्थेंत असतात. काही प्रकार मागे पडणें, काही रूढ होणें आणि काही प्रयोगावस्थेंतच मान्यतेसाठी पुढे येत रहाणें हें भाषेच्या आणि प्रतिभेच्या जिवन्तपणाचेंच द्योतक आहे. गेल्या तीस वर्षांचाच इतिहास पाहिला तर दाशरथी, चन्द्रकान्त इत्यादि काही जाति मागे पडल्या; मुद्रिका, नववधू इत्यादि जाति रूढ झाल्या आणि आता स्वैरपद्यादि नवे प्रयोग मान्यतेसाठी झगडत आहेत. पिङ्गलाच्यावेळींहि काही प्रकार प्रयोगावस्थेंत होते. त्यांना नावें पिङ्गलाने दिली असावींत. त्यांचा समावेश तो गाथाप्रकरणांत करितो.

१९ मराठींतील पद्यरचनेचा इतिहास

पद्यरचनेचे छन्द, जाति आणि वृत्त हे जे तीन मुख्य प्रकार आहेत त्या तिन्ही प्रकारची पद्यरचना आजपर्यन्त मराठींत चालू आहे.

(१) **छन्द**.----अभङ्ग, ओवी, घनाक्षरी इत्यादि पद्यप्रकारांत लघुगुरु हा भेद नाही. स्थूलमानानें सर्व अक्षरें सारख्याच दीर्घ कालांत म्हणजे गुरूच उच्चारायचीं असतात. अर्थात, या पद्यप्रकारांत मुख्य नियमन अक्षरसङ्ख्येचें दिसतें. प्रत्येक अक्षरांचा काल दोन मात्रांचा

असल्यामुळे या पद्यप्रकारांत अष्टमात्रक आणि षण्मात्रक अशा दोनच आवर्तनांची रचना होऊं शकते. या लगत्वभेदातील अक्षरसङ्ख्याक पद्यप्रकाराला काहीतरी पारिभाषिक नाव पाहिजे म्हणून वैदिकपद्यप्रकाराला असणारें **छन्द** हें नाव दिलें आहे. कोणत्याहि नियमबद्ध पद्यप्रकाराला सामान्यपणें छन्द वा वृत्त म्हणतात, जसें पृथ्वी छन्द, वैतालीय छन्द, गीतिवृत्त इत्यादि. परन्तु वृत्तास जसा विशिष्ट पारिभाषिक अर्थ देण्यांत आला आहे तसा छन्द या शब्दास देण्यास प्रत्यवाय नसावा. अलीकडे छन्दांत रचना करण्याकडे कवींचे लक्ष्य अधिकाधिक जाऊं लागलें आहे. विशेषत: यवतमाळचे विद्वान आणि व्यासङ्गी कवि वामन नारायण देशपाण्डे हे सहेतुकपणे छन्दांत विविध रचना करितात. (१ "अन्न शास्त्रे नामोद्देशेन यन्नोक्तं छन्द: प्रयोगे च दृश्यते तद्गाथेति मन्तव्यम")

(२) **जाति**.--- जातिरचनेंत लगत्वभेद आहे. समरचनेंतहि अक्षरांची सङ्ख्या नि लगक्रम ही अभिन्न नसतात. तथापि लघूची एक मात्रा[२] (2 "मीयते अनया सा मात्रा"

"चाषस्तु वदते मात्रा, द्विमात्रं त्वेव वायस:
शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्तत्वर्धमात्रकम"

(पाणिनीय शिक्षा ४९) आणि गुरूच्या दोन मात्रा या गणिताने मात्रांची सङ्ख्या सारखी भरते. मात्रांची सङ्ख्या हे एकच काही या पद्यप्रकाराचें लक्षण नाही. या मात्रासङ्ख्याकजातींत अष्टमात्रक, सप्तमात्रक, षण्मात्रक वा पञ्चमात्रक आवर्तनें असतात. या मात्रासङ्ख्याक पद्यप्रकारास मात्रावृत्त वा मात्राच्छन्द म्हणतात; परन्तु वृत्त या शब्दाचा पारिभाषिक निश्चित अर्थ वेगळा असल्याकारणाने या मात्रासङ्ख्याक रचनेस पूर्वीपासून चालत आलेलें **जाति**[१]

(१ "पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा
एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं लघुगुरुस्थितम" (हपि ५२)
वा"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा
वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत" (गछ १/४).

वृत्तांचे चरणाक्षरसङ्ख्येप्रमाणे जे उक्तादि वर्ग कल्पिले आहेत त्यांनाच हेमचन्द्र जाति म्हणतो.) हें नाव स्पष्टपणें निश्चित करावें हें योग्य होय.

ही गेय जातिरचना मूळची प्राकृतांतील असावी. ही संस्कृतांत शङ्कराचार्यांच्या मोहमुद्गर काव्यांत, जयदेवाच्या गीतगोविन्द काव्यांत आणि रूपदेवाच्या स्तवमालेंत दिसते. मराठींत प्राचीन कालापासून एकीकडे प्रौढ वाङ्मय छन्दांत रचिलें जात असतांना, मिराबाई, सुरदास, कबीर इत्यादि उत्तर हिन्दुस्थानांतील सन्तगीतकारांच्या उदाहरणाने मराठींत 'पदें' होऊं लागलीं. ही सारी जातिरचना आहे. ज्ञानेश्वराचीं पदें उपलब्ध नाहीत असें नाही. परन्तु मराठींतील पहिला मोठा पदें लिहिणारा गीतकार एकनाथ हा होय. याची रचना शिथिल आहे. आ, ए, ओ हे स्वर केव्हा केव्हा

लघु उच्चारावे लागतात तर केव्हा केव्हा अ दीर्घ उच्चारावा लागतो. पुढे संयुक्त व्यञ्जन (केवळ दृश्य नव्हे तर श्राव्य) आल्यास मागील लघूस निरपवादपणें गुरूत्व यायला हवें तें विकल्पाने येतें, म्हणजे कोठे तें येतें आणि कोठे तें येत नाही. लेखनपद्धति सर्वस्वी उच्चारानुसारी नसल्यामुळे केवळ लेखानुसारी वाचन करून गीतांतील आन्दोलनाचा पत्ता लागत नाही आणि मग साहजिकपणेंच चाल लागत नाही. या मोठ्या दोषांमुळे प्राचीन पद्यसङ्ग्रहांतील किती तरी पदें पद्यदृष्ट्या दुर्बोध अतएव निरुपयोगी होऊन बसलीं आहेत. हें शैथिल्य गोविन्द बल्लाळ देवल यांच्या पदांच्या रचनेपासून म्हणजे आधुनिक काळांतच नष्ट झालें आहे.

हीं पदें बहुतेक सन्तकवींनी, थोडीं इतर कवींनी लिहिलीं आहेत. हीं धार्मिक स्वरूपाचीं असल्यामुळे भाबड्या भाविक समाजाने त्यांचें स्मरण ठेविलें आणि कीर्तनकारांनी तीं कीर्तनांत गाऊन दाखवून त्यांचा प्रसार केला. आनन्दतनय आणि रघुनाथ पण्डित यांनी आपल्या विविध वृत्तांत लिहिलेल्या आख्यानांतून मधून मधून हीं गेय पदें विखुरलीं आहेत. मध्वमुनीश्वर, केशवस्वामी, नरहरि शिष्य वणीकर, देवनाथ, दयाळनाथ इत्यादकांची जातिरचना विपुल आहे. अमृतराय, रामजोशी (कविराय), होनाजी बाळ, सगनभाऊ, प्रभाकर इत्यादि कवींनी कटाव, पोवाडा, लावणी इत्यादि जी गोन्धळी रचना केली ती सारी जातिरूपच आहे आणि ती बहुतेक शिथिल आहे. परन्तु रामजोशाची संस्कृत जातिरचना रेखीव नि शुद्ध दिसते. त्याचें ‘तरुणि तवेदं कुचतटयतिगुरु कुरु मम हृदि सादरम’ हे केशवकरणी जातींतील पद्य या विधानाची यथार्थता पटवील. अण्णा किर्लोस्कर यांनी गीतांच्या चालींना कीर्तनांतून नि तमाशांतून सुशिक्षित रङ्गभूमीवर आणिले; आणि त्यांची गोडी नवसुशिक्षित समाजासङ्गेच उद्योन्मुख कवींना पटवून दिली. गोविन्द बल्लाळ देवल यांची बहुतेक पद्यें इतकीं सुरस, सुसंस्कृत, विविध आणि निर्दोष आहेत की आधुनिक मराठी कवितेंतील शैथिल्य नाहीसें करण्याचें श्रेय त्यांच्या लोकप्रिय उदाहरणाला दिलें पाहिजे. जातिरचनेवर लिहूं इच्छिणाऱ्याला देवलांच्या कृतीकडे दुर्लक्ष्य करिताच येणार नाही. केशवसुत, गोविन्द वासुदेव कानिटकर, नारायण वामन टिळक, दत्तात्रय कोण्डो घाटे, माधवानुज, विनायक जनार्दन करन्दीकर इत्यादि आधुनिक मराठी कवींनी जातिरचनेस सुसंस्कृत वाचनीय कवितेच्या क्षेत्रांत रूढ करण्याचें श्रेय सम्पादिलें. आधुनिक मराठी कविता ही बहुतांशी जातिरूपच आहे. मराठी क्लिष्टरचना आणिली ती काव्यरचनेस अनुकूल नसल्याने मराठी कवितेच्या बाह्यस्वरूपावर तिचा काहीच परिणाम घडला नाही.

(३) **वृत्त.**—छन्द आणि जाति यांव्यतिरिक्त वृत्त हा एक प्राचीन काळापासून चालत आलेला पद्यप्रकार आहे. संस्कृत वाङ:मयांत हाच विशेष रूढ आहे. व्याकरणमहाभाष्यांतील कारिकाहि काही वृत्तरूप आहेत ही गोष्ट विचारणीय आहे. वृत्तांत अक्षरांच्या सङ्ख्येचे बन्धन असतें इतकेंच नव्हे तर त्यांचा लगक्रमहि निश्चित असतो. या प्रकारास अक्षरवृत्त या वर्णवृत्त म्हणतात; पण

यास केवळ **वृत्त**[१] म्हणावें. (१ निरज्जन-माधव आधार देत नाही पण वृत्ताच्या ठिकाणीं 'व्यक्ति' ही संज्ञा देतो.

"व्यक्ति या समपादांतें पूर्वाचार्यीं निरूपिलें;
जातिव्यक्तिद्वयामध्ये छन्द:शास्त्र विरूढलें". (निमास २०-२१)

मराठींत वृत्तरचना प्रथम केल्याचा मान महानुभाव कवींचा दिसतो. भास्कर कृत 'ईशस्तुती' मधील पुढील श्लोकावरून त्यावेळच्या रचनेची चाङ्गली कल्पना येईल.

"ते कैं देखौन डोळां परतर सुफळा सृष्टि हे जीवितेसी
कैश्या जङ्घा सुरेषा उपर घणतरी जन्मभूमी अनङ्गा
सेला मध्ये प्रदेशीं मिरवतु सजनी मालगण्टीं पवेशा
वेठीला योगिराजें करवितु सहजें पारणें लोचनांसी"

भास्कर[२] (२ पहा वि. ल. भावे यांचा लेख वि. विस्तार ५५।५. वि. ल. भावे पुढे म्हणतात कीं "सुन्दर, मनोहर, मन्द्र, तरडिगणी, चित्रकला, सुरती, सभ्भोगा, सुरमा, सुमुखी, विमला, सानन्द, रामा, रमण, पादाकुल, मुक्तवल्ली, चन्दनक, गन्धानक, फणीन्द्र, ही त्यांतील वृत्तें अपरिचित अशींच आहेत." या वृत्तांचें ज्ञान व्हावें म्हणून मी रुक्मिणी स्वयंवराच्या प्रतीसाठी शोध केला. यवतमाळचे श्री. वामनराव नारायण देशपाण्डे यांच्या कृपेने या ग्रन्थाची जी एक अपूर्ण सदोष प्रत मला पहायला मिळाली तिचा उपयोग जो होऊं शकला तो मी करून घेतला आहे. परन्तु कित्येकदा प्राचीन वृत्तांसच नवीन नावें दिल्याचा संशय येतो. शार्दूलविक्रीडित, दोधक, चामर आणि यूथिका यांस अनुक्रमें इन्द्रकल्हार, चन्दनबळी, तुनी आणि वनीमाळा ही नावें आढळलीं. स्त्रग्धरा आणि स्त्रविणी यांचे सर्गधारा आणि शृङ्गवेणी असे चमत्कृतिजनक अपभ्रंश आढळले!) म्हणजे कवीश्वर व्यास याने शके बाराशें पूर्वीच श्लोकरचना करण्यास आरभ्भ केला; पण याचे श्लोक निर्यमक आहेत. या वेळेपासून महानुभाव ग्रन्थकार विविध वृत्तांत रचना करूं लागले. यापुढे शभ्भर वर्षांनी सयमकरचना होऊं लागली. तेराव्या शतकाच्या शेवटीं तर श्लोकबद्ध सयमकरचनेचा प्रघात पुष्कळच पडला आणि चौदाव्या शतकापासून ते नवीं नवीं वृत्तेंहि योजूं लागले. कृष्णमुनीने[१] (१ प्रो. वि. भि. कोलते यांचा 'महानुभावीय काव्यांतील काही नवीन छन्द (संधिकाल, ऑगस्ट १९३५ चा अंक) हा लेख पहा.) शके १५७४ च्या सुमारास लिहिलेलें 'रुक्मिणी स्वयंवर' आणि ओङ्कारमुनीने शके १६३० च्या सुमारास लिहिलेलें 'लक्ष्मणास्वयंवर' या काव्यांत पाच-अक्षरी वृत्तापासून ते वीस-अक्षरी वृत्तांपर्यन्त अनेक वृत्तें योजिलीं आहेत.

मुक्तेश्वराने आपल्या रामायणाची रचना विविध वृत्तांत केली आहे तरी भुजङ्प्रयाताचें प्रमाण मोठें दिसतें. शेवटीं शेवटीं पादाकुलक जातीचाहि अवलम्ब त्याने केला आहे. मुक्तेश्वराची प्रतिभा वृत्तबन्धनांत जखडल्यासारखी वाटते. वामनाने अनेक वृत्तांत रचना करून मराठी भाषेला

रुळविली आणि वृत्तरचनेला यमकानुप्रासांनी मण्डित करून 'सुश्लोक वामनाचा' सुप्रसिद्ध करून टाकिला. आधुनिक दृष्टीला वामनाची कृति शिथिल नि क्लिष्ट वाटते. वामनापासून चमत्कृतिजनक रचनेला विशेष महत्त्व येऊं लागलें. विठ्ठल नि आनन्दतनय यांची रचना दुर्बोध आणि चमत्कृतिजनकच विशेष आहे. रघुनाथपण्डिताची रचना मात्र जितकी सालङ्कृत तितकीच रसाळ आणि शुद्ध आहे; पण ती विपुल नाही. 'विद्वज्जीवन'कार विठ्ठल मुद्रालङ्काराने विविध वृत्तांची नावें ग्रथित करितो पण त्यांत ढोबळ चुका करितो. अनन्त कवीने देवराज, प्रमाणिका, विबुधप्रिया, विभावरी आणि श्येनिका या दुर्मिळ वृत्तांचा मोठ्या प्रमाणांत उपयोग केला आहे. निरज्जन-माधवाने विविध वृत्तांत चमत्कृतिजनक आणि विपुल रचना केली असून छन्द:शास्त्रावरहि सद्दत्त मुक्तावलि ही पुस्तिका लिहिली आहे.

कवि हा भाषेचा पालक आहे ही जाणीव सदैव मनांत वागवून व्याकरणशुद्ध, प्रौढ आणि सुसंस्कृत भाषेंत निरनिराळ्या कठिण वृत्तांतहि विपुल आणि सालङ्कृत रचना करणारा मोठा पद्यप्रभु म्हणजे मोरोपन्तच होय. दण्डकरचना त्याच्याच काव्यांत आढळते. त्याने घनाक्षरी,[1] (१ अहल्योद्वार) अभङ्ग या प्रकारची छान्दस रचना संस्कृतांतहि करून ठेविली आहे. परन्तु आश्चर्याची गोष्ट ही की जातिरचना करितांना त्याच्या हातून कर्णकटु यतिभङ्ग फार होतात. यावरून त्याला गाण्याचा कान नसावा.

आधुनिक मराठी कवींच्यापैकी भास्कर दामोदर पाळन्दे यांनी निरनिराळ्या वृत्तांची उदाहरणें देण्यासाठीच की काय, अनेक वृत्तांत ईश्वराची रसाळ आळवणी केली आहे. विद्याधर वामन भिडे यांनी राघवीय परीवाहाच्या ११ व्या सगात आणि दण्डदण्डना काव्यांत भिन्न भिन्न वृत्तें अक्षरसङ्ख्येच्या वाढत्या क्रमाने दिली आहेत. त्यांच्या जीवजागृति या काव्यसङ्ग्रहांत अनेक दुर्मिळ वृत्तांचा परामर्श घेण्यांत आला आहे. परन्तु वृत्तांची नावे देताना ते आधार देत नाहीत हे मोठेच वैगुण्य आहे. त्यांनी 'कमलिनी' इत्यादि काही नवीं वृत्तें साधिलीं असून एका अरबी-फार्सी वृत्ताला 'सौदामिनी' हें नाव देऊन ते वृत्त रूढ करण्याचा प्रयत्न फार पूर्वी केला आहे. अलीकडे त्यांनी अनेक अरबी-फार्सी वृत्तांतहि रचना करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांची रचना वृत्तशुद्ध असली तरी सुबोध आणि सरस नसते. सुमन्तकृत 'माझे दुर्दिन' ही पुस्तिका केवळ काही दुर्मिळ आणि अपरिचित वृत्तांच्या उदाहरणांसाठीच अवलोकनीय वाटेल. भागानगरकर यशवन्तरावजी कोरेकल यांनीहि विविध अपरिचित वृत्तांत सुबोध नि बोधप्रद पद्य रचण्याचा प्रयत्न केला आहे. वासुदेव वामन खरे, विद्याधर वामन भिडे आणि साधुदास यांनी प्राचीन महाकाव्याच्या धर्तीवर महाकाव्यें लिहिलीं आहेत. खण्डकाव्य हें मेघदूताप्रमाणे एका वृत्तांतच लिहिण्याकडे कवींची प्रवृत्ति विशेष आहे. विठ्ठल भगवंत लेम्भे यांचे शोकावर्त पृथ्वीवृत्तांत आहे; तर राजकवि चन्द्रशेखरकृत वसन्तमाधव हें वसन्ततिलकावृत्तांत आहे. सारखें वृत्त बदलल्याने वाचकाला त्याच्या तन्द्रींत धक्के बसतात. गज्जलांत योजिलीं जाणारी अरबी वृत्तें हीं वृत्तें आहेत यांची जाणीव नसल्याने अण्णा किर्लोस्कर, वासुदेव नारायण डोङ्गरे, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, शिवराम महादेव परांजपे,

कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर, वासुदेवशास्त्री खरे इत्यादि नाटककारांची गज्जलरचना शिथिल झाली आहे. या प्रकरणीं झालेली विविध वृत्तशुद्ध रचना सारी प्रस्तुत ग्रन्थकाराच्या 'गज्जलाज्जलि' या ग्रन्थांत प्रकाशित आहे.

२० मुक्त पद्याचे प्रयोग

मराठींतील पद्यरचना वृत्त, जाति आणि छन्द या तीन प्रकारचीच नाही. अलीकडे मुक्त पद्याचा प्रयोग आणि पुरस्कार होऊं लागला आहे.

श्रीयुत यशवन्त भास्कर जठार यांनी कानडी कवि श्री. लक्ष्मीश याच्या जैमिनीभारताच्या पहिल्या सन्धीचें समवृत्त भाषान्तर करून मराठीस एका परप्रान्तीय पद्यप्रकाराचा परिचय करून दिला आहे:---

"श्रीवधूलोचनचकोरक खुलवित भक्तवलीहृत्कुमुदकोरक फुलवित जगतीवलयविमलसौभाग्यरत्नाकरा आणीत भरती अति। तेवि अविरत सरसकरुणासुधाकलांनी विशदमधुहास्यकौमुदी पसरवित देवपुरलक्ष्मीरमणवदनचन्द्र आनन्द देवो अम्हांला" ॥१॥

चूर्णिका

याला पद्य कां म्हणतात हें काही ध्यानांत येत नाही. हें पद्य आणि चूर्णिका यांत काही मौलिक भेद दिसत नाही. मराठी चूर्णिकेंत यमकें साधिलेली दिसतात ती मात्र या कानडी पद्यप्रकारांत दिसत नाहीत. कानाला हें गद्यच वाटतें. गद्याला भरत चूर्ण म्हणतो (भ १५/३५), पुढे गद्य टीकेला चूर्णी म्हणूं लागलें; आणि शेवटीं विशिष्ट प्रकारच्या गद्यरचनेला चूर्णिका म्हणण्यांत येऊं लागलें.

"अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदु:
तत्तुवैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत" (गछ ७।३)

अमृतरायाच्या ध्रुवचरित्रांतून पुढे उद्धृत केलेली चूर्णिका पहा.

"साम्प्रत कलडिक अवतार झाला नसतांहि म्लेंच्छसंहारादि भगवच्चरित्रें व्यासाज्ञेने जयदेवादिकीं अष्टपदींत वर्णिली। तीं श्रोत्यांहीं 'साधु साधु!' शब्दें अतिसत्कारें आकर्णिलीं। अधुनाहि भाविभगवद्गुणानुवादवर्णनपरिणालिका चालली। याचप्रकारें नारदें ध्रुवातें हरिकथापरिपाठी सडिगतली। 'रे रे ध्रुवाताता, पूर्णपरब्रह्म रामकृष्णादि अवतार पुढे जन्मतील त्यांची लीला नि:शड्क गात जावी। लज्जा त्यजावी। चरित्रें पाठ करावीं। नामें दीर्घस्वरें उच्चारावी'। हे आज्ञा स्मरोनी ध्रुव मधुवनचारी, उत्तमाधिकारी, यमुनातीरविहारी, कृतशौच दन्तधावनोत्तर

प्रात:स्मरणपूर्वक स्नानसन्ध्यादिक आवश्यक आचरौनि हरिकीर्तनीं रङ्गला। करतालिकायुक्त नर्तन, हावभावसहित नामावर्तन करूं लागला।" (अकस ८)

यावरून मराठींत **चूर्णिका** म्हणजे थोडें गळ्यावर म्हणावयाच, सुसंस्कृत समस्तपदप्रचुर, नादगौरवयुक्त आणि सयमक असें गद्य होय हें विशद होईल.

निरज्जनमाधवाने आपल्या 'सुभद्रास्वयंवरचम्पू' काव्यांत (निमाक ३।६६) चूर्णिकेचा उपयोग ठिकठिकाणीं केला आहे. चूर्णिकेंत आवर्तनात्मक आन्दोलन नाही. तथापि पाण्डुरङ्गकविकृत स्थालीपाककथैंतील चूर्णिकेंत सप्तमात्रक आवर्तन असावेसें वाटतें. हें सप्तमात्रक आवर्तन नकळतहि आलेलें असेल.

"येरिकडे ऋषिभार देखति सारचोजगङ्गादिका। पञ्चपुरुषैंसि पतिव्रता भलि निर्मि नूतन ते कनकाम्बरा। सुन्दरा अतिपामरा मज वर्णवेल किति सत्वरा।" इत्यादि (अकलका २।१२९).

याला शिथिल पद्य म्हणतां येईल; कारण पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षरप्रबन्ध होय. तालाचें बन्धन सोडल्यावर होणारी स्वाभाविक रचना म्हणजे गद्यच होय.

"एका मुलग्याने
पाहिली कळी
गुलाबाची कळी बहु गुलजार
तिला भुलुनिया तो जवळी
गेला, होऊनि लम्पट फार!
गुलाबाची कळी
गुलाबाची कळी
गुलाबाची कळी बहारदार!" (केक १८५)

Goethe च्या The Wild Rose च्या या केशववसुतकृत भाषान्तरांतील काही ओळी पद्यावर्तनी आहेत आणि काही नाहीत. ज्या नाहीत त्या बसवायच्या म्हटल्या की शब्दाचें हाल करावे लागतात आणि ते केल्यास कवितावाचनाने होणाऱ्या आनन्दांत तितकी न्यूनता येते. थोडा शाब्दिक फेरफार केल्यास हा दोष निघून जातो, पहा:–

एक मुलाने पहा बघितली
गुलाबकलिका बहु गुल्जार
तिला भुलुनिया धावत जवळी
गेला होऊनि लम्पट फार

गुलाबकलिका, गुलाबकलिका,
गुलाबकलिका बहारदार!

हे अधिक आनन्ददायक वाटतें; यापासून बान्धेसूद सुबकपणा पाहिल्याचा आनन्द होतो. पद्यरचना जितकी शिथिल तितकी ती स्वाभाविक असते असें मानणें चुकीचें आहे.

लयमुक्त स्वैरपद्य

परन्तु मराठींतील वृत्त, जाति वा छन्द यामध्ये प्रतिभेला मुक्त विलास करितां येत नाही या समजुतीने इङ्ग्रजींतील मुक्तपद्याच्या (Free Verse) धर्तीवर काही रचना सहेतुकपणें मराठींत होऊं लागली आहे. गद्यांतील शब्दांचा स्वाभाविक क्रम निष्कारण फिरवून, स्वैरपणानें त्याचे तुकडे तोडून, ते एकाखाली एक लिहून जे स्वरपद्य सिद्ध होतें तें अधिक स्वाभाविक कसें हें समजत नाही.

गोविन्दाग्रजांनी आपल्या वाग्वैजयन्तीची जी अर्पणपत्रिका लिहिली आहे ती स्वैरपद्याच्या दृष्टीने चिन्तनीय आहे.

"सत-चित-हृत-महत-
आनन्द-पदवी-प्रदान-वदान्या ॥१
प्रीतीची पवित्रता, चिरन्तनाची चरित्रता,
सृष्टीची सचित्रता,
विश्वाची विविधता, अनन्ताची अगाधता,
ईश्वराचें अस्तित्व
या सर्वांच्या
अचल ऐक्याची निदर्शना ॥२
भूतकालांतली भावजीवना, वर्तमानांतली वरतराशा,
भवितव्यांतली भाग्यदेवी ॥३
हृदयाची स्फूर्ति, इच्छेची पूर्ति,
माङ्गल्याची कीर्ति॥४
श्री हृदयशारदा
ही सर्वस्वाने अर्पिलेली
वाग्वैजयन्ती
सदैव कण्ठांत धारण करो॥५

-----गोविन्दाग्रज

गोविन्दाग्रजांच्यावेळी स्वैरपद्याची चळवळ असती तर हें स्वैरपद्याचें विड्म्बनच आहे असें वाटलें असतें.

यानन्तर १९३० च्या जानेवारीमध्ये लिहिलेली सुहृत्वम्पा कवीची एक कविता ‘साधना आणि इतर कविता’ या सङ्ग्रहामध्ये प्रकाशित आहे. ही सहेतुकपणें Free Verse म्हणून रचिलेलीं आहे.

“पुनरावृत्ति
   कां अजुनी
      लाजरें मुख?
         बघ इकडे–(“ अं हं”)—
         दिव्य जणूं माधुर्यच विकसलें,
         नाही मी हासणार मग झालें?
         वद तर एकदाच मधुबाले----
(“ मी नाही हं”)----
“किती सुरेख!” ----
नच लाजुनी.”

हे कवि Free Verseला ‘सहज काव्य’ म्हणतात; पण हें यांचे काव्य इतर कोणत्याहि कवितेइतकेंच सहज आहे! अशा रीतीचें लयमुक्त दिखाऊ स्वैरपद्य हें गद्याहून मूलत: भिन्न, स्वाभाविक, सरस आणि सोयीचें कसें हें अद्यापि सिद्ध व्हावयाचें आहे.

इंग्रजी वाङ्मयांतील आधुनिक मुक्त पद्य (Free Verse) हे कसें असतें याची कल्पना यावी म्हणून E. E. Cummings याची ‘Sun-set’ ही कविता समग्र पुढे दिली आहे.

stinging
gold swarms
upon the spires
silver
        chants the litanies the
great bells are ringing with rose
the lewd fat bells
        and a tall
wind
is dragging
the
sea
with
dream
-s.

John Sparrow कृत Sense and Poetry या पुस्तकांत ११८ व्या पृष्ठावर या कवितेचें Robert Gravesने केलेलें स्पष्टीकरण आणि या पद्धतीचें समर्थन दिलेलें आहे, आणि पुढे त्या समर्थनाचा समाचारहि घेतलेला आहे.

लयबद्ध स्वैरपद्य

मुक्तपद्याचे एक पुरस्कर्ते रा. आत्माराम रावजी देशपाण्डे यांना पद्यांत लयबद्धतेची आवश्यकता वाटते. तेव्हा लय अष्टमात्रक असल्यास मुक्तपद्य कसें रचितां येईल याचा विचार करण्यासाठी विठोबा अण्णा दप्तरदार यांचे पुढील पद्य घेऊं.

"भक्तसखा गोविन्द हरी हा आन न्दाचा कन्द ॥धृ०॥ सजलनीरदश्याम तनू, नवरत्नखचित सौवर्ण मुकुट, शिरपेच, तुरा, वरि कल्गि विराजत, कुटिलालक, निटिलासि कस्तुरीतिलक, केशरी गन्ध" ॥१॥

येथे कडव्याचा शेवट आणि ध्रुवपदाचा शेवट यांचा सम्बन्ध यमकाने जुळविला आहे. कडव्यांत अष्टमात्रक गणाचीं नऊ आवर्तनें असून दहाव्या आवर्तनांत सशब्द मात्रा तीन वा दोन आहेत. कडवें प्राचीन पद्धतीप्रमाणे सलग छापलेलें आहे. ते पद्य आहे हें दाखविण्यासाठी त्याचे पुढीलप्रमाणे चरण पाडून दाखवितां येतील:--

। सजलनीरदश्याम तनू,
नव-। रत्नखचित सौवर्ण मुकूट,
शिर-। पेच-तुरा, वर कल्गि विराजत,
। कुटिलालक,
निटि-। लासि कस्तुरीतिलक
केशरी-। गन्ध.

गद्य वाचताना अर्थानुरोधाने विराम घेत गेल्यामुळे त्याचे जसे तुकडे पडतात तसे तुकडे पाडून ते एकाखाली एक असे येथे छापले आहेत. चरणरचना अनियमित दिसत असल्यामुळे पद्य-मुमुक्षूंना ब्रह्मानन्द होईल; परन्तु पद्य म्हणून वाचताना सामान्य वाचकांचा घोटाळाच व्हावयाचा. चरणान्ती विराम आहे की नाही आणि असल्यास तो किती मात्राचा आहे या गोष्टी निश्चित नाहीत म्हणून सहज ध्यानांत येत नाहीत. चरणांतील पहिली टाळी ही चरणारम्भींच पडते, का काही मात्रा झाल्यावर पडते, आणि तसें असल्यास किती मात्रा झाल्यावर पडते या गोष्टीहि निश्चित नाहीत. कटिबन्धाची रचना सलग वाचावयाची असते म्हणून ती सलग छापण्यांत येते; युक्त हेंच होय. आवर्तनान्ती नुसते खटके येतात आणि खटक्याखटक्यांनी यमकें साधलेलीं असतात. तेव्हा खटक्याच्या अनुरोधाने तुकडे पाडून छापल्यास वाचकांचा निदान गोन्धळ तरी

होणार नाही. वरील पद्यांतील दुसऱ्या कडव्याचे चरण खटक्याखटक्यांनी पुढीलप्रमाणे पाडतां येतील:--

कोटिकोटिकन्दर्परूपलावण्यदर्पहर
ध्यान मनोहर
अनन्तजन्ममनोमलपटलीनिर्मूलनकर
भक्तिगम्य तापत्रयभञ्जन
आसेचनक (?) ध्यानिं पहातां
वाटे जणु नयनांत भरावें
हुडावें, दृढ आलिडावें
की चुम्बावें
विसरतसे संसार सर्वही
सन्तत याचा पन्त विठ्ठला सहज लागला
छन्द ॥ २ ॥

येथे सर्वचरणारभ्भीं टाळी पडत असल्याने आणि अन्त्य चरण वगळून इतर सर्व चरणांच्या अन्तीं नियमितपणें केवळ खटका आहे. चरण समदीर्घ नाहीत तरीहि येथे वाचकांचा घोटाळा होत नाही. या कटिबन्धप्रकारांत, आणि ज्या 'सहजस्फूर्त परन्तु बन्धनातीत काव्याला देखील मान्यतेच्या हक्काचें शिक्कामोर्तब मिळावें' असा रा० व्यङ्कटेश शङ्कर वकील यांचा आग्रह आहे त्या 'बेबन्दप्रकारा'त वस्तुत: काही भेद नाही. त्यांच्या यक्षकन्या कवितेंतील पुढील उतारा पहा:---

"शेवटला ऽ ऽ
सूर विराला मञ्जुळवाणा
वनवायूने दूर पळविला
स्तब्ध जाहलें जिकडे तिकडे
अन । तू मी दोघें
मन्नेत्रांमधि शङ्का व्याकुल
त्वन्नयनीं परि मिस्किल हासें
क्षणीं चमकलें
क्षणीं लोपलें
जणु । जलाशयामधि सुन्दर मासे
वरती आले
रविकिरणांमधि अहा चमकले
खोल पळाले

धडधडलें ना गे मम हृदयीं?
अशी निर्दये, केवि मुग्धता?
बोल बोल गे
काय वाटलें खुलास हृदयें साड्ग गडे गे"

यक्षकन्या (वागीश्वरी पृ ६२)

या सतरा चरणांच्या कडव्यांत अर्ध्याहून अधिक म्हणजे आठ चरण पादाकुलकाचे आहेत. पाच चरण अष्टमात्रक आहेत. एकच चरण आणि तो शेवटला चोवीस मात्रांचा आहे. एक चरण आणि तो पहिलाच सहा मात्रांचा असून त्याच्या अन्तीं द्विमात्रक विराम आहे. 'अन तू मी दोघें' हा चरण दहा मात्रांचा आणि 'जणु जलाशयामधि सुन्दर मासे' हा चरण अठरा मात्रांचा आहे. या दोनच चरणांच्या आरम्भीं दोनदोन मात्रांचा आद्यतालकपूर्व गण असून त्यांच्या पूर्वीच्या चरणान्तीं आवर्तन पूर्ण होत असल्याने या दोन्ही ठिकाणीं लयभड्ग म्हणजे छन्दोभड्ग होतो.

तेव्हा ज्याला 'बेबन्द' म्हणून त्याचे 'प्रणेते' म्हणतात तो पद्यप्रकार जातिबद्ध असून त्यांत सोळा मात्रांचे आणि आठ मात्रांचे असे निर्यमक चरण स्वैरपणाने जुळलेले आहेत. परन्तु ही चरणविभागणी कोणत्याहि तत्त्वाला अनुसरून केलेली नसल्याने या लिखाणाचे चरण अधिक 'बेबन्द'पणे निराळ्या रीतीने पाडून दाखविणें कठिण नाही; आणि ती नवी चरणरचना अधिक स्वाभाविक आहे असा आग्रहहि धरितां येईल!

रा. आत्माराम रावजी देशपाण्डे यांनी ख्रिस्तशके १९२४ च्या जुलैमासीं जे काव्य एका नव्याच छन्दांत रचायला आरम्भ केला त्यांतील एका परिच्छेदाचें पृथक्करण करून पाहूं. या काव्यांत आर्वतन सप्तमात्रक [- ˜ - -] अशा गणाचें आहे.

। "अन्तरींचे दिव्यशक्ती, सर्वगामी तेजवत
सत्र । चार तूझा, तू जगाची कोटिभास्करवत प्रभा ऽऽ
। हृदयमानस ज्या प्रकाशें दिव्य जीवित भूवरी
स्वर-। गांतलें उपभोगिती ऽऽ
। एक तव तेजस्वि कणही लागतां क्षणि पेटतो
आत- । मा जशी की दिव्यज्योती
। जी जगाला दाखवीते मार्ग पुढचा."

या आरम्भींच्या सात चरणांपैकी तीन चरण [७।७।७।५] अशा आवर्तनाचे आहेत. एक चरण [२।७।७।७।५] असा आहे, एक चरण [२।७।५] असा आहे, एक [२।७।७] असा आहे, आणि एक [।७।७।७] असा आहे. जेथे चरणारम्भीं दोन मात्रांचा आद्यतालकपूर्व गण आहे तेथे त्या दोन मात्रा पूर्वीच्या चरणांतील अन्य आवर्तनांत समाविष्ट होऊं शकत असल्याने लयभड्ग

होत नाही. तथापि या लयभङ्गाचें उदाहरण शेवटीं एक आढळतेंच.

"।हृदयस्वर्गातून कविच्या
ना ।-वीन्यमय त्याचा प्रघात"

येथे 'ना'च्या दोन मात्रा मागील चरणांतील अन्त्य आवर्तनांत समाविष्ट होऊं शकत नाहीत म्हणून लयभङ्ग होतो.

आता या कवितेची जी ही चरणरचना स्वाभाविक म्हणून दिली आहे ती अपरिहार्यपणें स्वाभाविक आणि अपरिवर्तनीय आहे का? सारे चरण अगदी एकसारखे नसल्याने एकचएकपण थोडें उणें वाटतें हें मान्य; पण भावार्थाचा ओघ अप्रतिहत वाहात असताना तो आवर्तनाच्या पाचव्या वा सातव्याच मात्रेवर खण्डित व्हावा हे चमत्कारिक नाही का? तो आवर्तनाच्या दुसऱ्या वा तिसऱ्या मात्रेवर खण्डित का होऊं नये? म्हणजे अन्त्यगण द्विमात्रक वा त्रिमात्रक का नसावा? शब्दांचा क्रम आहे तोच ठेवून चरणरचना निराळ्या रीतीने म्हणजे

" । अ न्तरींचे दिव्य शक्ती,
। सर्वगामी तेजवत सञ्चार तूझा
। तू जगाची कोटिभास्करवत प्रभा,
। हृदयमानस ज्या प्रकाशें
। दिव्य जीवित भूवरी स्वर्गातले उपभोगिती,
। एक तव तेजस्वि कणही
। लागतां क्षणि पेटतो आत्मा जशी की
। दिव्य ज्योती,
। जी जगाला दाखवीते मार्ग पुढचा"

याप्रमाणे केली तर ती अस्वाभाविक होईल का? ही चरणरचना अधिक सोयीची तरी आहेच आहे. प्रत्येक चरणांत टाळी चरणारभ्भींच पडत असल्याने वाचकाचा गोन्धळ होण्याचा सभ्भव अगदी नाही. चरणरचनेचा प्रश्न क्षणभर कडेला ठेवून शब्दक्रमाचाच विचार केला तर तोहि अपरिहार्यपणें स्वाभाविक आणि अपरिवर्तनीय वाटतो का? लय साधण्यासाठी भावार्थोचित शब्द सोडून उणा समर्पक असा शब्द योजण्याची आपत्ति आलीच नाही का? लयबद्धतेसाठी वाक्यांतील शब्दक्रम फिरवावा लागला की नाही? भावार्थ हा लयबद्ध असला तरी भावनेच्या परिवर्तनाप्रमाणे निरनिराळ्या चरणांत निरनिराळ्या मात्राची आवर्तनें का येऊं नयेत? केवळ समदीर्घ चरण लिहिण्याच्या बन्धनाने प्रतिभेच्या मुक्त विलासास अडथळा होतो तर सबन्ध दीर्घ काव्य एका ठराविक आवर्तनांत लिहिण्याच्या बन्धनाने अडथळा का होऊं नये?

अधिक अनुभवासाठी कवि भ. श्री. पण्डित यांनी षण्मात्रक आवर्तनांत रचलेलें पुढील स्वैपद्य पहा:---

“मङ्गलमय सुप्रभात
उठ ऽऽऽ
नीज अजुनि नयनांवर
मलुल म्हणुनि रजनिवदन
देशी अङ्गास तूहि
आळोखे का? ऽऽऽऽ
हळुहळु तम दूर सरे
सावरिशी मृदुल करें
विगलित कचनिचय विपुल
आणि करिशि
नयनांची उघडझांक
कमलशी ऽ“

(वागीश्वरी ४ । ३)

या पद्य-परिच्छेदांत गुण हा आहे की कोणत्याहि चरणांत आद्यतालकपूर्व गण नाही. प्रत्येक चरणांतील पहिली टाळी पहिल्याच अक्षरावर पडते. यामुळे वाचकाचा गोन्धळ होत नाही. चरणांत कितीहि आवर्तनें असोत; विराम असलाच तर तो अन्ती येतो. पण उलटपक्षी, भावार्थास अनुसरून विराम चरणामध्येच वाटेल तेथे, वाटेल तितक्या काळाचा आणि वाटेल तितके वेळा घेण्याची सोय या पद्यपरिच्छेदांत दिसत नाही.

अष्टमात्रक, सप्तमात्रक आणि षण्मात्रक आवर्तनांच्या रचनेचीं उदाहरणें झालीं. पण्चमात्रक आवर्तनाचेंहि स्वैरपद्य रचितां येईल. हीं सारी उदाहरणें जातिरचनेचीं आहेत.

मुक्तच्छन्द

छन्दांतहि **मुक्तच्छन्द** लिहिण्याचे प्रयोग चालू आहेत. रा. वामन नारायण देशपाण्डे हे छन्दांचा सक्रिय पुरस्कार करितात. ‘नन्दनवन मुकल्यावर’ या त्यांच्या काव्यांतील पुढील अवतरण अष्टमात्रक आवर्तनाचें म्हणजे छन्दांत चार अक्षरांचें आहे.

“तम केव्हा सरे?” “हाय ! केव्हा तें सरेल?
धडधडे ऊर, वाटे आताच फुटले.

झाक मुख केशीं, मीहि झाकीं एका हातें,
तमोभय हो कमती मिटतां नेत्रांतें.
राहूं दे हा दुजा कर कटीस गुम्फून---"
"अन्त नच देवा, का रे तिमिरालागून?"

(प्रतिभा, विशेषाङ्क १९३५)

याला ते छन्द अक्षरलेखा शक्करी म्हणतात. चौदा अक्षरांच्या वृत्तांचा जो वर्ग त्याला शक्करी म्हणण्यांत येतें. वरील पद्याच्या प्रत्येक चरणांत चौदा अक्षरें आहेत हे मान्य; पण शक्करी हें नाव ज्यांतील चरण चौदा अक्षरी आहेत अशा कोणत्याहि रचनेला लागातें. हा छन्द मुक्त नाही. वरील पद्यांत तीन अष्टमात्रक आवर्तनें असून चौथ्या आवर्तनांत चार सशब्द मात्रा आहेत. अशा रचनेला ती जातिस्वरूप असल्यास आपण जाति साकी म्हणतो त्याप्रमाणे ती छन्द:स्वरूप असल्यास तीस छन्द साकी वा छान्दस साकी म्हणावें हें युक्त होय. चौदाच अक्षरांच्या पण (३।३।३।३।२) अशा मोडणीच्या रचनेला निराळें नाव द्यावें लागेल; पण तें असो.

या अवतरणांतील सारेच चरण सारख्या लाम्बीचे आणि घटनेचे आहेत. संवादांत प्रत्येकाचें भाषण चरणान्ती म्हणजे चौदाव्या अक्षरावर सम्पावें असा नियम कृत्रिम होईल, म्हणून वाक्यें जेथे चरणान्ती सम्पत नाहीत तेथे ती सहाव्या वा बहुश: आठव्या अक्षरान्ती सम्पविलीं आहेत. म्हणजे काय, वाक्य चरणांत वाटेल त्या ठिकाणीं सम्पत नाहीच. मग दीघ रचना करिताना जातीपेक्षा छन्दाचा अवलम्ब करण्यांत विशेष काय साधण्यात आलें? चरणांत काही ठिकाणीं वाक्य स्म्पवितां येण्याची सोय साकीजातींत आणि साकीसारख्या इतर जातींतहि आहे. अभागी कमल, आम्बराई इत्यादि दीर्घ काव्यांची रचना पहातां वाक्य मध्येच कोठे आणि कसें सम्पवूं ही अडचण गिरीशकवींना भासलेली नाही. जातिरचना ही छन्दोरचनेहून कठिण आहे अशीहि स्थिति नाही. आणि पुन्हा, छन्दांत एक वैगुण्य आहे तें जातींत नाही. व्यवहाराच्या भाषेंत सुद्धा लघु-गुरुभेद आहे. हा लगत्व-भेद भाषेच्या हाडींमासींच नव्हे तर अगदीं स्वभावांत भिनला आहे. तेव्हा तो भेद ज्या पद्धतींत नाही त्या पद्धतीने काव्य लिहिण्याची परम्परा प्राचीन असली तरी मोठ्या प्रमाणावर तिचा अवलम्ब केल्यास ती कृति नेहमीच्या पद्धतीहून अगदीच भिन्न म्हणजे तेवढ्यापुरती तरी चमत्कारिक आणि कृत्रिम वाटल्याविना रहाणार नाही.

रा० आत्माराम रावजी देशपाण्डे यांनी आपल्या 'प्रेम आणि जीवन' या काव्यांत ज्या मुक्तच्छन्दाचा प्रयोग केला आहे त्याची चिकित्सा करून पाहू:----

"दोन दिवस उलटुनि गेले,
दोन रात्री तशा सम्पून गेल्या,

अजून परी विषण्णताच मनास खोल व्यापून आहे,
हालत्या जलीं सावली जेवी दूरच्या ढगांची दडून राहे.
तुम्ही दोघे जण कोण, कोठले?
मैत्री दूरच, नाही ओळखही,
ओझरतेंच असें कोठेतरी
दुरून पाहिलें एकदोनदा,
पुसट चित्र कितीतरी तें!
मनांतहि माझ्या नाही राहिलें;
कशास वाटते खिन्नता मला
इतुकी बरें?"

(प्रतिभा, विशेषाङ्क १९३५)

यांतील प्रत्येक चरणाच्या आरम्भीच आवर्तनारम्भ असल्याने वाचकांचा घोटाळा होण्याचा सम्भव नाही. चरण एकसारखे नाहीत. चरणमध्यावर द्विमात्रक विराम कोठे आहे आणि कोठे नाही यामुळे मात्र गोन्धळ होण्याचा सम्भव आहे. चरणांच्या दीर्घतेंत विविधता आढळते, परन्तु वस्तुत: ही विविधता अत्यल्प आहे. अमुक चरण आखूड का आणि तमुक चरण लाम्ब का याला काही सयुक्तिक मौलिक कारण दिसत नाही. तेव्हा या कवितेचे चरण पुढीलप्रमाणे अन्तर्गत आन्दोलनानुसारच पाडून पाहूं या:---

"दोन दिवस ऽऽ
उलटून गेले
दोन रात्री तशा
सम्पून गेल्या ऽऽ
अजून परी ऽऽ
विषण्णताच ऽऽ
मनास खोल ऽऽ
मैत्री दूरच ऽऽ
नाही ओळखहि
ओझरतेंच ऽऽ
असें कोठे तरी
दूरून पाहिलें
एक दोनदा ऽऽ

व्यापून आहे ऽऽ
हालत्या जलीं ऽऽ
सावली जेवी ऽऽ
दूरच्या ढगांची
दडून राहे ऽऽ
तुम्ही दोघे जण
कोण कोठले ऽऽ
कितीतरी तें ऽऽ
मनांतहि माझ्या
नाही राहिलें ऽऽ
कशास वाटते
खिन्नता मला ऽऽ
इतुकी बरें ऽऽ

पुसट चित्र ऽऽ

अशी चरणविभागणी केली तर सत्तावीस चरण होतात. प्रत्येक चरणारम्भीं टाळी पडते. १८ चरण म्हणजे एकन्दर सङ्ख्येच्या दोन तृतीयांश चरण पञ्चाक्षरीं असून त्यांच्या अन्तीं द्विमात्रक विराम आहे. ९ चरण षडचरी असून त्यांच्या अन्तीं विराम नसून केवळ खटका आहे. म्हणजे प्रतुत पद्यांत चरणांची विविधता नाही, केवळ द्विविधता आहे. या पद्यांत पञ्चाक्षरी आणि षडक्षरी चरणांची स्वैर जुळणी आहे.

निष्कर्ष

या सर्व स्वैपद्याच्या प्रयोगांचा विचार करितां काय दिसतें? दिसायला चरणांची लाम्बी जरी किती निरनिराळी दिसली तरी वस्तुत: ती तशी नसते; अथवा अपरिहार्यपणें ती तशी निरनिराळी असायला काही सयुक्तिक मौलिक कारण दिसत नाही. प्रतिज्ञापूर्वक बेबन्द पद्य लिहिणाऱ्याचेंहि पद्य लयबद्ध होतें. लयमुक्त पद्य म्हणजे निष्कारण विकृत केलेलें गद्य होय. स्वाभाविक आणि अर्थानुसारी आन्दोलनाची भाषा गद्यच असावयाची. क्वचित प्रसङ्गीं एखादें वाक्य लयबद्ध सुचलें तरी त्याच लयबद्धतेला अनुसरून सबन्ध काव्य रचणें म्हणजे मूलत: स्वाभिकपणाचा त्याग करून कृत्रिमतेचा स्वीकार करणे होय. लय साधण्यासाठी काही शब्दांचा क्रम फिरविणे, काही अपरिचित शब्द वापरणें इत्यादि गोष्टी न्यूनाधिक प्रमाणांत अपरिहार्यपणें कराव्या लागल्यानन्तर चरण तेवढे निष्कारण न्यूनाधिक दीर्घ करण्यात काही स्वारस्य नाही; निदान एखाद्या आकृतीची रुचिरता प्रतीत करून द्यावयाची असती तर ती गोष्ट वेगळी होती. तेहि स्वाभाविकतेला थोडेफार सोडूनच साधते. चरण अगदी एकसारखे नसले तरी वाचकांच्या सोयीसाठी, त्यांचा रसहानि करणारा घोटाळा होऊं नये म्हणून एक-दोन अटी पाळणें अवश्य आहे. प्रत्येक चरणांत आवर्तनांची सङ्ख्या ही एक ठराविक असावी. अन्त्य आवर्तनांत सोयीप्रमाणे शेवटीं केवळ खटका ठेवावा वा निरनिराळ्या मात्रांचे विराम घ्यावेत. चरणारम्भीं आवर्तनारम्भ न ठेवतां आद्यतालकपूर्व गण ठेवायचा झाल्यास तो सव चरणांच्या आरम्भीं ठेवावा. म्हणजे, चरणाम्भीं विविधता नसावी.
चरणान्त्य विराम भिन्न भिन्न मात्रांचे असल्याने कण्टाळवाणें वाटणारें एकचएकपण तितकें उणावेल. चरणान्त सारखे नसल्याने यमकाची अडचण होईल; पण यमक काही पद्यास अपरिहार्य नाही.

“आज पौर्णिमा मुखच न्द्राची, माथ्यावर चान्दणें
ढळल उद्य मोत्याचें पाणी नीरस मग लेणें!

बहर भरारे देठोदेठीं रस भरला भरपूर
तारुण्याची सरल सम्पदा, उतरुनि जाइल नूर." (विवी ९)

श्री. रा. बोबडे यांच्या या चार चरणांत तीन चरण भिन्न भिन्न मात्रावलींचे आहेत. ही रचना सयमक आहे; परन्तु अशा प्रकारची निर्यमक रचना केल्यास ज्यांच्या प्रतिभेची मुक्त पद्याच्या अभावी कुचम्बणा होत आहे अशा कवींची सोय होईल आणि वाचकांचाहि अगदी विरस होणार नाही.

ज्यांच्या प्रतिभेला कोणतेहि बन्धन सहन होत नाही त्यांनी गद्याचीच योजना करावी. पद्यापासून होणारा श्रुत्यानन्द मिळणार नाही, पद्यामुळेच लागणारी एक प्रकारची तन्द्री लागणार नाही; आणि वाचिताचे पुन्हा मनांतल्या मनात रोमन्थ करूं म्हटलें तर तें तितकें साधणार नाही या साऱ्या गोष्टी खऱ्या. परन्तु भावार्थाच्या हृदयङ्गमतेमुळे होणारा आनन्द गद्यामुळे रतीमात्रहि उणावत नाही. उलट गद्यापासून एक लाभच आहे. पद्याचा वेष करून जें अकाव्य काव्याच्या नावावर विकतें त्याचें खरे स्वरूप लोकांना चटकन उमगेल. तेव्हा स्वाभाविक झळझळीत गद्य धकेल, पण दिखाऊ म्हणजे लयमुक्त पद्य रुचणार नाही. लयमुक्त स्वैर पद्य हें निष्कारण कृत्रिम असल्याने केवळ स्वाभाविकपणाचा डाङ्गोरा पिटून ते कसें खपेल?

अध्याय २ रा

यमक, यति अक्षर आणि गण

१ यमकविचार

पद्यरचना ही एकप्रकारच्या आवृत्तीवर अधिष्ठित आहे. पद्यांत एका चरणासारखे इतर चरण असतात, अथवा चरणांतच काही ठराविक मात्रांच्या गणाची सारखी आवृत्ति असते. या आवृत्तीची सहज आणि स्पष्ट जाणीव व्हावी म्हणून विवक्षित ठिकाणीं, म्हणजे चरणान्त वा चरणारम्भ, गणान्त वा गणारम्भ या ठिकाणीं कवी काही आवृत्तिमूलक चमत्कार करून दाखवितात. यालाच **पदलालित्य** म्हणतात. पदलालित्य हे व्यज्जनावृत्ति, अक्षरावृत्ति आणि यमक या तीन गोष्टींनी येतें.

आवृत्ति ही एकाच व्यज्जनाची आणि एकदाच अशी असल्यास ती समासांत पदारम्भीं साधिल्याने तत्काळ प्रतीत होते; जसें कृष्णाकुमारी, तारातरङ्ग. एकाच व्यज्जनाची आवृत्ति अनेकदा साधायची झाल्यास ती क्रमाने शब्दांच्या आरम्भीं साधिल्याने लौकर डोळ्यांत भरते जसें,

"पल्यङ्कावरि पडला पाण्डुपृथापुत्र पावला पीडा,
वैरविजित विक्षतवपु विमुखत्वे वीरवर वरी व्रीडा." (मोरोपन्त)

व्यज्जनाची बहुवार आवृत्ति करणें यालाच **अनुप्रास** म्हणतात.

आवृत्ति ही अनेकव्यज्जनांची वा अक्षरांची असल्यास ती एकदाच झाली तरी रमणीयपणें जाणवते; मात्र ती यथाक्रम पाहिजे. जेथे अनेक गोष्टींचा अनेक गोष्टींशी सम्बन्ध येतो तेथे क्रम अवश्य आहे. अक्रम हा दोष होतो.

"न र न्जे कार न्जें निरखुनि, फणीने फणफणी,
मुदेने मोदेना नलगुणगणीं जे गुणगुणी,
न बैसे जे सेजेवरि, न परिसे जे शुकगिरा,

न नाहे, माना हे न धरि ललना हेतु दुसरा.” (दस्व १४६)

या रघुनाथ पण्डिताच्या श्लोकांत मुदेने-मोदेना हे उदाहरण अनेकव्यजनावृत्तीचें आहे.

अनेकाक्षरावृत्ति आणि यमक

वरील श्लोकांतील इतर उदाहरणें ‘न रन्जे कारन्जें’सारखी अनेकाक्षरावृत्तीची आहेत. संस्कृतांत या अनेकाक्षरावृत्तीला यमक म्हणतात; आणि ही अनेकाक्षरावृत्ति अनेक ठिकाणी योजितात. पुढील पद्यांत ती चरणविभागांच्या आरभ्भीं योजिलेली आहे.

”छाया-नायकसा निदाघसमयीं छाया करी तो विधू,
वाया या हृदयश्रमासि करितो दायादसा हा मधू,
जाया ते रुचली मनीं तिजकडे जाया नये की पहा,
रायाला न गमे, न जाय रजनी, आयास होती महा.” (दस्व २८)

येथे पहिल्या चरणांत ‘छाया’ या दोन अक्षरांची आवृत्ति आहे; परन्तु तिसऱ्या चरणांतील ‘जाया’ या दोन अक्षरांची आवृत्ति ही केवळ दिसायला आहे. पहिला जकार तालव्य आहे तर दुसरा जकार दन्ततालव्य आहे. तेव्हा सूक्ष्मपणाने पहातां जाया-जाया या जोडींतील आवृत्ति ही ‘वाया-दाया,’ ‘राया-आया’ या जोड्यांतील आवृत्तीप्रमाणेच उपान्त्यस्वर आणि अन्त्याक्षर यांची म्हणजे ‘आ-या’ची आहे.

मराठींत याला, म्हणजे एक स्वर आणि पुढील व्यज्जन, वा अक्षर वा अक्षरें यांची आवृत्ति साधणें याला **यमक** म्हणतात. आवृत्ति अनेकाक्षरांची असली म्हणजे त्या अक्षरांच्या पूर्वील स्वराचीहि आवृत्ति साधली आहे की नाही इकडे लक्ष्य फारसे जात नाही; परन्तु आवृत्ति एकाच अक्षराची असली तर मात्र त्याच्या पूर्वील स्वराची आवृत्ति पाहिजेच असे वाटते. केवल अक्षरावृत्तीहून भिन्न असें हे यमक पूर्वी अगदी ठाऊक नव्हते असे नाही. साहित्यदर्पणकार या यमकाला अन्त्यानुप्राप्त म्हणतो;

“व्यजनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु
आवर्ततेऽन्त्ययोज्यत्वाद न्त्यानुप्राप्त एव तत” (साद १०।६)

या अ न्त्यानुप्रासाचें उदाहरण म्हणून तो पुढील चतुष्पदी देतो.

”केश: काशस्तबकविकास:
काय: प्रकटितकरभविलास:
चक्षुर्दग्धवराटककल्पं
त्यजति न चेत: काममतल्पम” (साद १०।६)

गुजराथी रणपिड्गलांत आणि हिन्दी छन्द:प्रभाकरांत या अन्त्यानुप्रासाला ‘तुकान्त’ हा शब्द योजलेला आढळतो; पण या तुकान्त शब्दाची पूर्वपीठिका गावत नाही.

अन्त्यानुप्रास हा शब्द रूढ व्हावा हें इष्ट आहे; परन्तु यमक हा शब्द आधीच रूढ होऊन बसला आहे; आणि अन्त्यानुप्रास हा शब्द तितका उच्चारसुलभ नि सुटसुटीत नाही. तेव्हा यमक हा शब्द अन्त्यानुप्रासाच्या ठिकाणीं वापरून संस्कृतांत ज्याला यमक म्हणतात त्याला केवळ अक्षरावृत्ति म्हणावें; आणि वाङ्मयांत यमकाची तहान केव्हा केव्हा अक्षरावृत्तीवरच भागवून घेण्यांत येते असे समजावें.

यमकाचा इतिहास

यमक हे संस्कृत वाङ्मयांत दुर्मिळ आहे. अलङ्कार म्हणून अनेकाक्षरावृत्तीचा उपयोग चरणान्तीहि भारवि, माघ इत्यादिकांनी केलेला आढळतो.

"सकलविबुधलोक: स्त्रस्तनि:शेषशोक
कृतरिपुविजयाश: प्राप्तयुद्धावकाश:
अजनि हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-
खिलविबुधचमूनाम प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम" (कूस १३।५१)

या चतुष्पदींत यमकें आहेत; परन्तु हा सर्ग प्रक्षित भागापैकी आहे असें म्हणतात. गीतगोविन्दकाव्यांत आणि मोहमुद्गर काव्यांत यमक आहे.

"ललितवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" (गीगो १।३)

"दिनमपि रजनी सायंप्रात:
शिशिरवसन्तौ पुनरायात:
काल: क्रिडति गच्छत्यायु-
स्तदपि न मुञ्चत्याशावायु (मोमु १)

भरताच्या नाट्यशास्त्रांतील

"शङ्कर: शूलभृत
पातु मां लोककृत" (भ ३२।५१)

या उदाहरणांत यमक आहे; असे व्यज्जनान्त यमक मराठींत फारच दुर्मिळ आहे. संस्कृतांत मात्र पहा:-

"गर्जसि मेघ न यच्छसि तोयं
चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम

दैवादिह यदि दक्षिणवात:
क्क त्वं क्काहं क्क च जलपात:" (पूर्वचातकाष्टक ४)

भारवीच्या किरातार्जुनीयांतील पुढील श्लोकांत दिसून येणारें यमक कदाचित यद्दच्छया साधलें गेलें असेल.

"नासुरोऽयं न वा नागो
धरसंस्थो न राक्षस:
ना सुखोऽयं नवाभोगो
धरणिस्थो हि राजस:" (किरात १५।१२)

पहिल्या आणि तिसऱ्या चरणांच्या अन्ती 'गो' या एका अक्षराचीच आवृत्ति आहे; पण दुसऱ्या आणि चौथ्या चरणांच्या अन्तीं आवृत्ति 'अस:'ची असल्यामुळे हे शुद्ध यमक आहे. अश्वघोषाच्याहि रचनेंत मध्येच यमक स्वाभाविकपणें पण अहेतुकपणें आलेले आढळतें:-

"हृदि या मम तुष्टिरद्य जाता
व्यवसायश्च यथा मतौ निविष्ट:
विजनेऽपि च नाथवानिवास्मि
ध्रुवमर्थोऽभिमुख: समेत इष्ट:" (अबुच ५।६९)

यमक हे अपभ्रंशवाङ्मयांत सर्वत्र प्रचलित दिसते; आणि त्या अपभ्रंशवाङ्मयाच्या द्वारा यमक मराठींत आलें असावें. जोइन्दुकृत परमात्मप्रकाश हा अपभ्रंवाङ्मयांतील ग्रन्थ ख्रिस्तशकाच्या सहाव्या शतकापूर्वी रचलेला आहे. हा सयमक दोहा जातींत आहे. यांतून यमकाचें एक उदाहरण घेऊं.

"अप्पा गुरु णवि सिस्सु णवि
णवि सामिउ णवि भिच्चु
सूरउ कायरू होई णवि
णवि उत्तम णवि निच्चु" (पप्र ९०)

यमकाचें याहूनहि प्राचीन उदाहरण आढळते. कुन्दकुन्दाचार्याच्या नावावर चालत आलेली प्राकृत गुरुभक्तीचीं पद्यें परमात्मप्रकाशाहून नि:संशय प्राचीन आहेत. ही पद्यें सयमक आहेत. पहिली चतुष्पदी पहा:-

"मणुयणाइन्दसुर छत्तत्तया
पञ्चकल्लासोक्खावली पत्तया
दंसणं जाणज्झाणं अणन्तं बलं
ते जिणा दिन्तु अम्हं वरं मङ्गलं" (प्रागुभ १)

यमकाविषयी तीव्र मतभेद कां?

यमकाचा काही उपयोग आहे का? कवि रेन्दाळकर यांनी जेव्हा यमकाविरुद्ध बण्ड पुकारिलें तेव्हा निकराचीं वाग्युद्धें झालीं.

"टला ट ग पला प
काव्य बने आपोआप"

असें प्रतिपादन करणारे यमकाभिनिवेशी वीर प्रतिपक्षावर कर्तृत्वशून्यतेचा आरोप करीत आणि म्हणत की 'छन्दयति आह्लादयति इति छन्द:' हें जर खरें असेल तर रसिकाच्या कानाला नि मनाला आल्हाद देणारें आणि कवीच्या कल्पनेला चालना देणारें यमक हे काढून टाकणें म्हणजे काव्याला शुष्क गद्याच्या पायरीला उतरवून बसविण्यासारखें होय. उलटपक्षीं यमकत्यागी लोक संस्कृत काव्यपरम्परेचें उदाहरण पुढे करून प्रतिक्षावर सनातन स्वधर्म सोडल्याचा आणि तोतयालाच राज्यासनावर बसविल्याचा आरोप करीत. त्यांचें म्हणणें असें की भावनेचें सङ्क्रामण हा काव्याचा आद्य हेतु होय. यमक हा निवळ एक दागिना आहे. सालङ्कृत कलेवर नको; अनलङ्कृत परन्तु सुन्दर जिवन्त कलाकृति पाहिजे. दागिन्यासाठी जातीचें सौन्दर्य विकृत करणें गर्ह्य आहे. यमकाच्या सोङ्गामुळे कित्येकदा नीरस पद्यच काव्याच्या नावावर खपतें. तेव्हा सयमक काव्य रचण्याचें सामर्थ्य अङ्गीं नाही म्हणून नव्हे तर खऱ्या काव्याची पारख व्हावी म्हणून निर्यमकच रचना करावी.

"अनलसमीहित साधी राया वारा महीवरा कामा
अनलस मीहि तसा धीरा यावा रामही वराका मा" (मोरोपन्त)

यासारखी हठाकृष्ट क्लिष्टरचना पाहिली की केवळ विस्मय वाटतो. अशा दुर्बोधरचनेंत रमणीयार्थ अत्यल्प येऊं शकतो; आणि वर, कविता अर्थाकडे लक्ष देऊन म्हणतांना चरणाचे जे विलक्षण तुकडे पडतात त्यांनी तर विरसच होतो. मणामणाच्या बेड्या पायांत घालून एखादा बजरङ्ग विस्मयकारक उड्या मारून दाखवील; परन्तु मेनकेचें पदलालित्य पहायचें असेल तर नूपुर चालतील; पण सुवर्णाचे असले तरी लङ्गर काय कामाचे? यमकाचे बन्धन हे तालाच्या बन्धनाप्रमाणे कृत्रिमता उत्पन्न करिते; परन्तु ज्या मानाने चमत्काराचे स्तोम उणावेल त्या

मानाने बन्धनाची काचणी उणावून कलाविलासास अधिक मोकळीक मिळेल.

यमक अपरिहार्य नाही पण स्वाभाविक, आल्हाददायक आणि अपयुक्त आहे

यमक हें सामान्यपणें आल्हाददायक आहे; आणि सयमकरचनेकडे मनुष्यप्राण्याची थोडीफार स्वाभाविक प्रवृत्तीच आहे. 'आपडी थापडी-गुळाची पापडी' यासारखे प्राचीन परम्परेने आलेले बाळबोल, आणि काखेंत कळसा गावाला वळसा' यासारख्या म्हणी पाहिल्या की यमक जुळविण्याची प्रवृत्ति किती स्वाभाविक आहे हे दिसून येतें. पद्याप्रमाणेच यमक हें स्मरणशक्तीस साह्य करितें आणि पद्याइतकेंच ते मनवळणीहि पडून जातें. काव्याची भाषा ही वास्तववादी, प्रत्यक्ष प्रखर सृष्टीची आठवण करून देईल अशी नसावी, ती गद्याच्या भाषेहून भिन्न, अद्भुतरम्यसूचक असावी असा जेव्हा आपला हेतु असतो तेव्हा यमक हें पद्याप्रमाणेच आपल्याला व्यवहाराच्या सहाऱ्यापासून दूर काव्याच्या काश्मीरांत नेऊन सोडण्यास उपयोगी पडतें. पद्याप्रमाणेच यमक हें कित्येकदा नवनवे वाक्प्रयोग आणि कल्पना सुचायला कारणीभूत होतें. पुन्हा काव्याची रचना जर पद्यांत करावयाची आहे तर कडव्याची विशिष्ट बान्धणी प्रतीत करून द्यायला यमक, चरणान्त्य यमक हे फार उपयोगी पडतें. सुनीत म्हणजे केवळ साडेतीन श्लोक नव्हेत तर ते अष्टपदी नि षट्पदी, अथवा तीन चतुष्पद्या आणि त्यांची एकत्र बान्धणी करणारी अन्त्य द्विपदी मिळून होतें याची जाणीव करून द्यायला यमकाच्या बान्धणीचा चाङ्गला उपयोग होतो.

तथापि सयमक पद्य म्हणजे काव्य हें समीकरण कोणत्याहि रसिकास मान्य होणार नाही. "औडक चौडक दामाडू, दामाडूचे पञ्चाडू' अशा सयमक आणि पद्यरूप तथापि निरर्थक बाळबोलांनी बाळांनाच आनन्द व्हायचा. समञ्जस मनुष्याला यांत काहीच हृद्गम्य वाटणार नाही. तरी यमकाच्या चमत्कृतीने दिपून नीरस पद्यालाच काव्य म्हणून कवळणारे आणि सरस काव्याला निर्यमक म्हणून झिडकारणारे काही विद्वान आढळतात. त्यांच्या डोळ्यांना आणि कानांना यमकाची इतकी सवय झालेली असते की मराठी निर्यमक काव्य पहातांक्षणी ते बुजतात. यमक हें आज मराठीं कवितेचें सौभाग्यचिन्ह होऊन बसलें असलें तरी ते साक्षात सौभाग्य नव्हे हें विसरता कामा नये. ते अपरिहार्य नाही आणि त्याची शोभाहि सापेक्ष आहे.

सयमक रचना करावी की नाही हा प्रश्न जसा वैयक्तिक प्रकृतीचा तसाच सामाजिक रूढीचा आणि अभिरुचीचा आहे. संस्कृतांत बाणाच्या गद्यरूप कादम्बरीसहि काव्य मानतात, आणि पद्य हें प्राय: निर्यमक असते; फार्सीभाषेंत गद्यसुद्धा सयमक रचण्याकडे शेकडो वर्षे प्रवृत्ति होती. रेन्दाळकरांनी निर्यमक पद्य रचण्यांत संस्कृत वाङ्मयांतील रूढीकडे परावर्तन केले; राम गणेश

गडकरी यांनी राजसंन्यासांतील सयमक गद्य लिहिण्यांत उर्दू नाटकांतील पद्धतीचें अनुकरण केलें. यमकचतुर मोरोपन्ताने भगवद्गीतेचे भाषान्तर जसें पूर्वीच निर्यमक केले होतें, तसा चूर्णिका नामक गद्यप्रकारांत यमकाचा प्रवेश गडकऱ्यांच्या पूर्वीच झाला होता. विनायक कोण्डदेव ओक यांनी हिन्दुस्थानकथारसाच्या शेवटीं आपल्या एका मित्राच्या गद्यग्रन्थांतून जो उतारा दिला आहे तो केवळ यमकचमत्कार करून दाखविण्यासाठीच रचलेला दिसतो. वानगीसाठी पुढील एक वाक्य पुरें होईल:-

"पहा पहा! गङ्गानदीपलीकडे त्या लुङ्गाहीन कङ्गालांनी सङ्गात्यांसह दङ्गा शिङ्गावर घेण्यांत अङ्गाकडे न पाहतां पिङ्गा घालून, ढङ्गाच्या रङ्गाने हङ्गाम समजून, झिङ्गा बरळतो त्यापरी इङ्गा फिरला नव्हता तोपर्यंत चङ्गळ माण्डिली होती."

यमकस्थान

पद्यांत यमक हें साधारणत: चरणान्ती आणि लागोपाठ दोन वा अधिक चरणांच्या अन्ती साधण्यांत येते; कारण, चरणान्ती विराम असतो आणि यमकाने चरण जणू काय एकत्र बान्धले जातात. यमकाने प्राय: विषम सम चरण बान्धले जातात; परन्तु केव्हा केव्हा यमक हे पहिल्या नि तिसऱ्या चरणांच्या अन्तीं आणि दुसऱ्या नि चौथ्या चरणांच्या अन्तीं साधण्यांत येतें.

(१) "अन्तर्बहि:स्थित रघूत्तमसूनुधाकें
प्राणासि धैर्य तिळमात्र न होय जाया;
मोहान्धकारापतिता विधिच्या विपाकें
नेत्रें हळूच उघडी रघुवीरजाया" (मोकुल ४।३६)

(२) "घनरवान्तकरा, खणतो पहा
वनबिडाल महीस कसे वनी,
बहु भयङ्कर कर्कश हे महा,
परम सस्पृह मूषकसेवनीं." (मोकुल ४।२१

जेथे रचना अर्धसम असते तेथे यमकें याप्रमाणे जुळविणें बरें असतें. कित्येकदा यमक हें पहिल्या आणि तिसऱ्या चरणांच्या अन्तीं चरणांच्या अन्तीं जुळवीत नाहीत, दुसऱ्या आणि चौथ्या चरणांच्या अन्तीं जुळवितात; जसे

"तव पादसरोरुहीं स्वचित्त-
भ्रमरातें रस चाखवूनि गोवूं,

तुज भक्त तुझे सदैव गाती,

मृग आम्ही गुणगीतसक्त होऊं" (मोस्फुका ४।१८३)

गीतींत बहुश: यमक असेंच दुसऱ्या आणि चौथ्या पादांच्या अन्तीं साधलेलें असतें; परन्तु दोनदोन चरण सलग एका ओळींत देण्याच्या पद्धतीमुळे ही गोष्ट ध्यानांत येत नाही. गीतींत लागोपाठ चरणांच्या अन्तीं यमक जुळविल्याची उदाहरणें दुर्मिळ आहेत.

"सोडुनि माझा घोडा
दोघेहि हस्त या क्षणीं जोडा.
'शरणागत', म्हणवा रे,
याचि उपायें समर्थभय वारे". (मोकुल १३।१६)

वीरेश्वराने आपल्या गजमुखचरित्रांत यमकें अशींच जुळविलीं आहेत:-

"देऊनि निरोप अमरां
उठला तो इश जावया समरा;
त्या जगदवलम्बातें
दे नन्दी निजकरावलम्बातें" (वीगच ८)

आर्यागीतींत यमकें अशी म्हणजे पहिल्या आणि दुसऱ्या, तिसऱ्या आणि चौथ्या चरणांच्या अन्तीं साधिलेलीं रविकीर्तीच्या काळापासून आढळतात.

दोन वा क्वचित तीन चरणांहून अधिक चरण सोडून यमक साधूं नये. यमक केवळ डोळ्याला दिसून त्याचा तितका उपयोग नाही. ते कानाला कळलें पाहिजे. 'पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता,' हा दण्डीने अनुप्रासाच्या बाबतींत घातलेला दण्डक यमकाच्या बाबतींत अवश्य पाळायला हवा. दुसऱ्या जोडीदाराची गाठ पडेपर्यन्त पहिल्याचे स्मरण रहायला पाहिजे. चरण आखूड असल्यास पहिल्या आणि चौथ्या वा पाचव्या चरणांच्या अन्तीं यमक चालेल; परन्तु चरण दीर्घ असल्यास यमकांचाहि दूरान्वय होण्याची भीति असते. यशोधनांत (पृ. ७६) शार्दूलविक्रीडितरचनेंत पहिल्या चरणाचें यमक आठव्या चरणाशी जुळविलें आहे!

यमक हे जसे विरामापूर्वी म्हणजे चरणान्ती साधण्यांत येतें तसेच ते चरणातभ्भीहि साधतात.

(१) "पम्पातीरीं मग वसे
शम्पाशतरुचिचाप
सम्पाया धृति विरह दे

कम्पा उठवुनि ताप." (मोदोरा ३७)

(२) "शङ्का हरुनी बिभीषणा
रङ्का सङ्गरधीर
पङ्कापहगुणसिन्धु दे
लङ्का श्रीरघुवीर." (मोदोरा ६५)

(३) "वन्देऽहं विठ्ठलं दातुं
शं देहं धृतवान्प्रभु:
संदेह हन्त मुदितो
मन्देहं योंऽशुमानिव." (मोस्फुका १।१३६)

(४) "पङ्कराशिमपि पावनकीर्ते
रङ्कराजमव मां करुणाब्धे
शङ्करानतमलं तव कर्तु
कं कराब्जमनघं न सदीङ्यम" (मोस्फुका १।१८३)

पुढील दोन उदाहरणांत अनुक्रम आद्यन्तिक आणि अन्तादिक यमक आहे असे म्हणतात; पण वस्तुत: ही अनेकाक्षरावृत्तीचीं उदाहरणें आहेत.

(१) "शोक लास्य करी हृदङ्गणि, कण्ठ केवळ शोकला,
कोमलाननपूर्णचन्द्र तिचा तदा बहु कोमला;
कां पती रुसला? म्हणे, सकलेन्द्रियें बहु कांपती
भार तीस निजाङ्ग होय, वदे अशी मग भारती." (मोकुल ४।७१)

(२) "तेची चिरञ्जीव जगीं जहाले
हाले जयांचे स्मरणें धरा ही,
राही जयांचे यश शुभ्र येथे,
येते जयांचे स्मरणें दृगम्बू." (तासक ४४)

यमकान्ती खटका असतो.

चरणान्तर्गत विरामामुळे जेथे चरणाचे दोन विभाग पडतात तेथे त्यांच्या अन्तीं (आणि क्वचित केव्हा आरम्भीं) यमक साधण्यांत येतें. याचीं उदाहरणें मागे (पृ ४9-५० पहा) दिलींच

आहेत. आणखीहि एकदोन उदाहरणें घेऊं.

(१) "असेल सामर्थ्य तरीच चापीं
मौर्वीसि जोडा, विशिखासि सोडा;
नसेल सामर्थ्य तथापि सारे
हस्तासि जोडा, मम बन्धु सोडा." (मोकुल ८।२७)

(२) "हे वो कोडे कोन निवाडें
ऐस्या लक्षा काय विवक्षा
घेतो चापा स्पर्शुनि कोपा
चन्दी दक्षा हेचि परीक्षा." (लस्व ५।३२)

येथे चरणान्तीं यमक न साधितां चरणविभागान्ती साधिलें आहे. परन्तु एवढ्यावरून चरणविभागाला चरण मानून चतुष्पदीची अष्टपदी करण्याचें प्रयोजन नाही. जेथे चरणाचे अशा रीतीने पडणारे दोन विभाग लगक्रमदृष्ट्याहि अभिन्न असतात तेथे मात्र चरणाची अदपट करून चतुष्पदीची अष्टपदी करण्याकडे प्रवृत्ति होते; उदाहरणार्थ,

"त्या पुरींत सर्व लोक जाहले उदण्डशोक
किन्तु तो न रामवीर जाउं दे स्वकीय धीर
सर्व पौर कान्तिहीन जाहले अतीव दीन
तो महान्त अन्तराय बोलवी जनांस 'हाय'!" (राप ५।८४)

हा श्लोक निर्यमक चच्ञला [। - ˜ - ˜ । - ˜ - ˜ । - ˜ - ˜ । - ˜ - ˜]
वृत्ताचा आहे. परन्तु मध्यान्तिक यमक साधल्यामुळे प्रत्येक चरणाचे दोन अगदी एकसारखे तुकडे पडतात; आणि एका श्लोकाचे पुढील प्रमाणे समानिकावृत्तांतील दोन सयमक श्लोक होतात.

"त्या पुरींत सर्व लोक
जाहले उदण्डशोक
किन्तु तो न रामवीर
जाउ दे स्वकीय धीर.
सर्व पौर कान्तिहीन
जाहले अतीव दीन
तो महान्त अन्तराय
बोलवी जनांस 'हाय'."

वृत्तांत अथवा जातींत सारख्या लगक्रमाचे शब्द जर सारख्या अन्तरांनी येऊं शकत असतील तर तेथे चरणामध्येच यमकें साधून कवीस पदलालित्य दाखवावेसें वाटतें. आणि ही यमकें तरङ्गावलीप्रमाणे आल्हाददायक होतात; जसें,

"तो शर गरधरवरसा, पविसा रविसा स्मरारिसायकसा" (मोरोपन्त)
" न धरी बा दर हा दर सादर दे वाजवूं पुन्हा नीट" (मोरोपन्त)

जातिरचनेंत विशेषत: अष्टमात्रक आवर्तनाच्या जातींत प्रत्येक आवर्तनांत तिसऱ्या मात्रेवर खण्डन करून तेथे यमकें साधतात; जसें,
"सुन्दरा मनामधि। भरलि जरा नहि। ठरलि हवेलिंत। शिरलि मोत्याचा। भाङ्ग"

यमकान्तीं याप्रमाणे खटके हे असतात; तेथे थोडें थाम्बणे अवश्य असतें. तसे न केल्यास यमकांची प्रतीति कानास होत नाही. तेव्हा तसें करितांना शब्द भलत्या ठिकाणीं तुटून रसभङ्ग होऊं नये.

"वाजत गाजत साजत आज तया जतन करुनि आणा हो" (मोविप ४)
ही ओळ अर्थाकडे लक्ष देऊन सरळ म्हटली असतां वाजत, गाजत, साजत या तीनच शब्दांतील यमक प्रतीत होते; आजत याजत या दोन अक्षरावलींतील यमक प्रतीत होत नाही; कारण, म्हणताना आजत-याजत असे तुकडे न पडतां ते 'आज तया' आणि 'जतन' असे पडतात.

"रामा, मनोज्ञगुणधामा, पलाशजनतामारणैकनिरता,
कामारिचित्तसदना, मारुतिप्रियसुनामा, नशत्रुविजिता,
धामाधिपान्वयवरा, मानशौर्यसुभगा, मानिषेव्यचरणा,
वामाकृति, इतरवामापराङ्मुखमना, मानवैकशरणा." (मोकुल १3।३०)

या श्लोकांत 'आमा'ची आवृत्ति साधिली परन्तु ती स्पष्टपणें प्रतीत होत नाही. यासाठी यमकान्ती पदसमाप्ति होणें अवश्य आहे.

चरणान्तर्गत यमकावलीमुळे कित्येकदा वृत्ताची वा जातीची मोडणी कळायला साह्य होतें. उदाहरणार्थ, सोळा गुरु अक्षरांच्या ब्रह्मरूपक नावाच्या वृत्ताचें वाणीभूषणांतील

"राजद्भाल: स्फूर्जन्नेत्रप्रोद्यद्वह्निज्वालाजालै:
स्व... त्यम्भोवीचीनीरासारस्विद्यच्चुडाचन्द्र:।

माद्यद्गौरीवक्त्राम्भोजस्वैरस्मैरक्रीडाशीत:
श्रेयो देयान्नागश्रेणीभूषामीषश्चन्द्रापीड:" (वाभू २।१८२)

हे उदाहरण पाहतां वृत्ताची मोडणी [। - - - - । - - - - । - - - -। - - - -] अशी वाटते; परन्तु ज्या प्राकृतपैङ्गलावर वाणीभूषण आधारलेलें आहे त्यांतील,

"अम्मुत्ता जोहा उद्दे कोहा ओत्थाओत्थी जुज्झन्ता
मेणक्का रम्भा णाहं दम्भा अप्पाअप्पी बुज्झन्ता
धावन्ता सण्ठा छिण्णो कण्ठा मत्था पिट्ठि पेरन्ता
णं सग्गा मग्गा जाए लग्गा लुद्धा उद्धा हेरन्ता" (प्रापै २।१७५)

हे उदाहरण पहातां वृत्ताची मोडणी [- । - - - - । - - - - । - - - - । - - -] अशी पाहिजे हे निश्चित होतें.

चरणान्ती यमक साधितात म्हणून तेवढ्याने यमक हें चरणसमाप्तीचे गमक होत नाही कित्येकदा लागोपाठ दोन आवर्तनान्तीं यमक साधतात; कित्येकदा ते एका चरणांत साधतात आणि दुसऱ्या चरणांत साधीत नाहीत. तेथे यमक हे केवळ पदलालित्याचें एक अङ्ग असते.

"मुखरमधीरं त्यज मज्जीरं रिपुमिव केलिसुलोलम
चल सखि कुञ्ज सतिमिरपुञ्ज शीलय नीलनिचोलम" (गीगो ११।४)

हे साकीचे दोन चरण आहेत. या द्विपदीची यमकानुरोधाने,

"मुखरमधीरम
त्यज मज्जीरम,
रिपुमिव केलि सुलोलम
चल सखि कुञ्जम
सतिमिरपुञ्जम
शीलम नीलनिचोलम"

अशी षटपदी करणें युक्त होणार नाही. यमकानुरोधाने चरणनिर्णय केल्यास "वाचाळ मी नीट पाचारितो धीट त्याचा न यो वीट साचा हरी" या एक चरणाचे

“वाचा-
ळ मी नीट
पाचा-
रितो धीट
त्याचा
न यो वीट
साचा
हरी”

असे आठ तुकडे पडून हे विलक्षण पद्य होईल!

यमक कसे असावें?

काव्याच्या सरस स्वाभाविकतेला जपायचें असेल तर यमक हे एकदोनाहून अधिक अक्षरांचे असण्याचें प्रयोजन नाही. यमक प्रत्ययात्मक नसावें. “रामाचे-देवाचे” हे यमक योग्य नाही; “घे वाचे-देवाचे” हे यमक चालेल. यमकाच्या पुनरावृत्त भागांतील व्यज्जनोच्चार अभिन्न नसेल तर ते सवर्गीय, निदान एकमेकाशी जुळते असे असावेत. टाक-लाख-खाशी, पुढे-मुदें, केशवेष, भाल-आळ अशी यमकें शुद्ध आणि उत्तम अर्थातच नाहीत; पण ती धकतील. त्यांच्यावर बहिष्कार घालण्याचे कारण नाही.

मराठींतील यमकोपयोगाचा इतिहास

मराठींत चरणान्त्य यमक हें अपभ्रंशवाङःमयाच्या द्वारा आलें असलें पाहिजे. तथापि मराठींतील आद्य वृत्तात्मक रचना, भास्करकविकृत “इशस्तुति’ ही निर्यमक आहे. तेराव्या शतकाच्या शेवटी शेवटी सयमक रचनेचा पाठच पडला. परन्तु अनेकदा शुद्ध यमकाचे काम केवळ अक्षरावृत्तीवर भागवून घेण्यांत येई. ओवीरचनेंत असे सदोष यमक आहे. एकनाथाची पदें सयमक आहेत. मुक्तेश्वराच्या रामायणाची वृत्तरचना ही सयमकच आहे. वामनापासून यमकाला विशेष महत्त्व येऊं लागलें; तो निर्वाळा असा देतो की,

श्लोकवृत्त कथिलें यमकांनी
गाति त्यांस न पडे यम कानी” (वाभारा १।३०)

त्याच्या चमत्कृतिजनक थोर कामगिरीमुळेच त्याचे नाव 'यमक्या' पडलें. मोरोपन्ताच्या कृतीत या चमत्कृतीचा कळस झाला. चरणान्ती शक्य तितक्या अक्षरांची यमके तर त्याने साधिलीच, पण साहित्यकारांनी शब्दालङ्कारप्रकरणीं जितक्या प्रकारची यमके साडिगतली आहेत तितक्या प्रकारची जुळवून मोरोपन्ताने वाचकांचे डोळे दिपवून टाकिले, त्यांची मति भ्रान्त करून टाकिली. तथापि त्याचे भगवद्गीतेचें भाषान्तर निर्यमक गीतींत आहे हे विसरता कामा नये. जातिरचनेला यमक हे प्राचीनकाळापासून आवश्यक वाटत आले आहे. आधुनिक मराठी कवींत घण्टय्या नायडू यांनी आपले एक दीर्घ काव्य निर्यमक लिहिले असले तरी निर्यमक कवितेची चळवळ एकनाथ पाण्डुरङ्ग रेन्दाळकर यांनीच केली. रा. एकनाथ यादव निफाडकर यांचे 'सतीचा शाप' हे दीर्घ जातिस्वरूप काव्य निर्यमकच आहे. तरी आधुनिक मराठी कविता ही प्राय: सयमकच आहे. शक्य तितक्या अक्षरांची यमकें हट्टाने जुळवीत बसण्यांत बुद्धीचा व्यय मात्र क्वचितच कोणी कवि करीत असेल. यमक एकाक्षरी असलें तरी धकतें. एकाक्षरी यमक जुळविणें हें पद्यरचनेहून अधिक दुष्कर वा कृत्रिम सुतराम नाही. तथापि रेन्दाळकरांच्या मागून निर्यमक कवितेचा पुरस्कार करण्याची आवश्यकता अलीकडे पूर्व महाराष्ट्रांतील कवीना वाटूं लागली आहे. त्यांच्यापैकी काही जणांना तर लयबद्धताहि जाचक होते. त्यांनी यमकाची प्रतिष्ठा का ठेवावी?

२ यतिविचार

पद्य सलगपणें आणि लयानुरोधाने वाचीत असताना जो न्यूनाधिक विराम काही ठिकाणीं घ्यावाच लागतो त्याला **यति** म्हणतात. हा यति ज्या ठिकाणी घ्यावयाचा त्या "जिहेष्टविश्रामस्थाना'लाहि **यति** म्हणतात. यतिस्थानी पद्याचा विच्छेद होतो, तुकडा होतो; म्हणून यतिस्थानीं शब्दसमाप्ति, निदान पदसमाप्ति तरी व्हावी. तसें न झाल्यास जो कर्णकटु दोष होतो त्याला यतिभङ्ग म्हणतात.

यति मानावा की नाही याविषयी मतभेद आहे असें दिसते.

"जयदेअपिङ्गला सक्कअम्मि दोच्चिअ जइ समिच्छन्ति ।
मण्डव्व, भरह, कासव, सेवल (? यव) पमुहा ण इच्छन्ति"।।

(स्वछ १।१४४)

पिङ्गल आणि जयदेव हे यति मानतात तर माण्डव्य, भरत, काश्यप, आणि सैतव हे मानीत नाहीत. याचा अर्थ, पद्यरचनेंत यति येऊच शकत नाही असा नव्हे, तर यति हा पद्य म्हणणाऱ्याच्या पद्धतीवर अवलम्बून असल्यामुळे त्याचे स्थान हे निश्चित मानीत नसत एवढाच केला पाहिजे. ही अनिश्चित चरणान्तर्गत यतीविषयी असली पाहिजे; कारण "यति: सर्वत्र पादान्ते

श्लोकार्धेतु विशेषत:” असें परम्पराप्राप्त वचन आहे. चरणान्तीं यति हा निरपवादपणें असलाच पाहिजे; कारण, पद्याचे चरणरूपी विभाग हे या अपरिहार्य यतीच्याच अनुरोधाने पडतात.

“लाविला गुलाबी रङ्ग
किति सुन्दर अमुच्या बङ्ग-   ल्याप्रती!
मोगरी, चमेली कुन्द
लाविलीं चहुकडे सुन्द-   राकृती
गुज्जतात गुङ्गुड भृङ्ग;
तो नाद तयांचा गुङ्ग-   वी मती.” (पोप ५७)

यासारखीं हास्योत्पादक *(* परन्तु “प्रभूतें म्हणे, हें पहा आङ्ग लीला
वती मी, वरावें मला चाङ्गलीला” (मोसीरा ४०)
हे हास्योत्पादक नाही, हास्यास्पद आहे.) पद्ये सोडलीं तर चरणान्ती शब्दसमाप्ति न होण्याचा प्रश्नच सम्भवत नाही. उलटपक्षी चरणान्ती विराम घ्यायला पाहिजे तो न घेतां पुढील चरणांत जेथे यति नाही तेथे तो अर्थाच्या सोयीसाठी घेतल्यास ते कर्णकटु नि वैरस्यकारक होतें. पहा:-

“लीलेने स्वकरांत तो धरितसे काण्डी बरूची जधी
साऱ्या सुन्दर वस्तु त्या झडकरी येती समाधीमधी
त्याच्या; येऊनि त्या तयास म्हणती, ‘आम्हास दे भूषण
दिव्यें, आणि शिकीव लौकर अम्हां ती अप्सरोगायने’” (केक. ८०)

चरणान्तर्गत यति मानावयाचा की नाही, मानावयाचा झाल्यास त्याचे स्थान कोणतें इत्यादि गोष्टीविषयी मतभेद सम्भवतो. अनुष्टुभ, बृहती आणि पङिक्त या वर्गातील वृत्तांत पिङ्गलाने यति साङिगतला नसला तरी हलायुध असा आम्नाय आहे म्हणून यति साङ्गतो. इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा या अकरा-अक्षरी वृत्तांत पिङ्गल यति साङ्गत नाही, पण शालिनी या अकराच अक्षराच्या वृत्तांत तो यति साङ्गतो. मन्दारमरन्दचम्पूचा कर्ता श्रीकृष्ण कवि हा इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्रा वृत्तांत पाचव्या अक्षरानन्तर यति साङ्गतो.

कानडी छन्दोऽम्बुधीचा कर्ता नागवर्मा हा स्वतन्त्रपणे यति साङ्गतो. शालिनीवृत्तांत तो यति [- - - - - ˜ - ! - ˜ - -] सातव्या अक्षरानन्तर साङ्गतो; रथोद्धतेंत [- ˜ - ˜ ˜ ˜ ! - ˜ - ˜ -] सहाव्या अक्षरानन्तर, इद्रवज्रावृत्तांत [- - ˜ - - ˜ ˜ - ! ˜ - -] आठव्या अक्षरानन्तर यति साङ्गतो. नागवर्म्याने साङिगतलेले काही यति स्वाभाविक वाटतात तर काही कृत्रिम वाटतात. शशिकला, स्त्रक इत्यादि अप्रचलित वृत्तांची मोडणी कळून त्यांना चाल लावायला साङिगतलेल्या यतिस्थानांचे साह्य होतें. परन्तु कोकिलक, नर्कुटक इत्यादि काही वृत्तांना चाल लावतांना यतीची उलट अडचण होते.

शालिनी, पृथ्वी, शार्दूलविक्रीडित इत्यादि वृत्तांच्या चाली परम्परेने चालत आल्या असून जिवन्त राहिल्या आहेत, त्यांच्या यतिस्थानाविषयी बहुश: मतभेद होत नाही.

यतिभेदाने वृत्तभेद होतो. अवितथ, कोकिलक, आणि नर्कुटक वा शशिकला, स्त्रक आणि मणिगुणनिकार हे भेद यतिभेदाने होतात.

यतिस्थानीं विराम घ्यावयाचा तो न्यूनाधिक असू शकतो. त्या ठिकाणी जर नुसता खटकाच असेल तर तो स्वल्पविराम समजावा, रुचिरा आणि प्रहर्षिणी या वृत्तांत अनुक्रमे चार आणि तीन अक्षरांनन्तर म्हणजे सहा मात्रानन्तर द्विमत्त्रक विराम असावा असें मला वाटते.

पिङ्गलाची धरसोड

आवर्तनी वृत्तांत यतिस्थान कोणत मानावें याविषयी पिङ्गलाचे काही निश्चित धोरण दिसत नाही. कुड्मलदन्ती, जलोद्धतगति, प्रहरणकलिता, मणिगुणनिकर, ललना इत्यादि सोळा मात्रांच्या पद्यावर्तनी वृत्तांत तो प्रथमावर्तनान्ती यति साङ्गतो; परन्तु दोधक आणि मत्ता या सोळाच मात्रांच्या पद्यावर्तनी वृत्तांत तो तसा प्रथम आवर्तनाच्या अन्तीं यति साङ्गत नाही. रुक्मवती वृत्तांत तर चरणमध्यावर चरणाचे लगक्रमदृष्ट्या एकसारखे असे दोन तुकडे पडत असूनहि तो यति साङ्गत नाही; आणि वरतनु (म्हजेच भालती) वृत्तांत तर तो भलत्याच ठिकाणीं यति साङ्गतो. क्रौञ्चपदावृत्तांत तो प्रत्येक आवर्तनान्ती यति साङ्गतो, पण त्या सारख्याच तन्वीवृत्तांत तो पहिल्या आणि दुसऱ्या आवर्तनान्ती यति साङ्गतो, पण तिसऱ्या आवर्तनान्ती साङ्गत नाही.

पिङ्गलाची ही धरसोड दाखवून देण्याचा हेतु इतकाच की त्याचे मत हे अवश्य विचारणीय असले तरी तो अन्तिम निर्णय समजण्यात येऊ नये. अमुक एक ठिकाणीं यति मानावा की नाही याचा निर्णय, प्राचीन विपुल उदाहरण उपलब्ध असती तर तत्काळ देता आला असता. परन्तु हे आता शक्य नाही. पिङ्गलाचे मत प्रमाण मानून ज्या कवीनी त्याप्रमाणे रचना केली त्यांच्या रचनेचा उपयोग पिङ्गलाच्या मताची ग्राह्याग्राह्यता ठरवायला मुळीच होणार नाही. कवींनी यति पाळलेला मताची ग्राह्याग्राह्यता ठरवायला मुळीच होणार नाही. कवीनी यति पाळलेला दिसला नाही तरी मोडणी पहातां जेथे एक वा अनेक मात्रांचा विराम असेल तेथे यति मानल्यावाचून शास्त्राला गत्यन्तर नाही. कित्येक अशी वृत्तें आहेत की त्याच्यात प्रथमावर्तनांत शेवटीं द्विमात्रक विराम पाहिजे असे मला वाटतें.

नवमालिनी, प्रमदा, कुटिल, गजविलसित, प्रभद्रक, कुमारी, मणिकल्पलता, शैलशिखा, अवितथ, वरयुवती, वंशदल, भ्रमदपद, द्युवाणिनी, वाणिनी, वीरललिता, समदविलासिनी, गरुडरुत, नन्दन, नरेन्द्र, कामलता, शशिवदना, भद्रक, अश्वललित, ललितविक्रम आणि सुधाकलश[१] (१ यांच्या व्यतिरिक्त याच प्रकारची आणखी काही वृत्तें आहेत. त्यांची ठाऊकी छन्द:शास्त्रज्ञांस नाही;

पण त्यांची उदाहरणें वाड्मयांत सापडतात. त्यांची उडुपथ, सुरासुरवन्द्य, त्रिदशाड्गना अशी नावे उदाहरणांतील शब्दांवरून मी ठेविलीं आहेत. विस्तारभयास्तव ती येथे दिली नाहीत.) या पञ्चवीस वृत्तांची परस्पराशी तुलना करून पहातां ही अष्टमात्रक आवर्तनाची आहेत, पहिला गण (- ˜ ˜ -) वा (˜ ˜ ˜ ˜ -) असा षण्मात्रक आहे, आणि पुढील गणांत (˜ - ˜ ˜ ˜ -) या गणाचें प्राचुर्य आहे हे ध्यानांत यायला वेळ लागत नाही. आता पिड्गलाने साडिगतलेल्या वृत्तांपुरताच विचार केला तर असे दिसून येते की वंशपत्रपतित (वंशदल), शशिवदना, भद्रक आणि अश्वललित या चार वृत्तांत तो द्वितीय आवर्तनाच्या अन्ती यति साड्गतो; पण नवमालिनी, ऋषभगजविलासित, शैलाशिखा, अवितथ आणि वरयुवती या वृत्तांत तो द्वितीय आवर्तनाच्या अन्तीं यति साड्गत नाही. वरयुवती आणि वंशपत्रपतित या दोन वृत्तांत विलक्षण साम्य आहे; पण एका वृत्तांत तो यति योग्य ठिकाणीं साड्गतो तर दुसऱ्या वृत्तांत तो यतिच साड्गत नाही! एकन्दरीने विचार करितां नवमालिनी, ऋषभगजविलसित, शैलशिखा, कोकिलक या वृत्तांत पिड्गलाने साडिगतलेलीं यतिस्थानें चुकीची वाटतात. अष्टमात्रक आवर्तनाच्या वृत्तांत जेथे चरणांत चार आवर्तनें असतात तेथे दुसऱ्या आवर्तनाच्या अन्तीं खटका अगदी स्वाभाविकपणें येतो. तेथे एका मात्रेचाहि विराम नसतो, तथापि ते यतिस्थान होतें; आणि तेथे पदसमाप्ति अवश्य वाटते. जेथे केवळ खटका आहे ते जर यतिस्थान मानावें लागतें तर जेथे दोन मात्रांचा विराम आहे ते यतिस्थान मानलेंच पाहिजे हे उघड आहे. पहिल्या आवर्तनांत सशब्द सहा मात्रा झाल्यावर दोन नि:शब्द मात्रांचा विराम घेतल्याविना नवीन आवर्तनाला आरम्भ होऊं शकत नाही. म्हणून या सर्व वृत्तांत (˜ ˜ - -) वा (- ˜ ˜ -) वा (˜ ˜ ˜ ˜ -) या पहिल्या गणाच्या अन्तीं द्विमात्रक विराम असल्याने तेथे यति मानणें अपरिहार्य आहे.

अगदी सूक्ष्मपणाने विचार केला तर असें वाटतें की रुचिरा आणि प्रहर्षिणी या वृत्तांत, पहिल्या आवर्तनांत ज्याप्रमाणे द्विमात्रक विराम असल्याने अनुक्रमें चौथ्या आणि तिसऱ्या अक्षरानन्तर यति साड्गण्यांत आला आहे त्याप्रमाणे दुसऱ्या आवर्तनांतहि पाचव्या अक्षरानन्तर यति साड्गायला हवा. म्हणजे रुचिरा आणि प्रहर्षिणी यांची अक्षरमाण्डणी आवर्तनानुसार अनुक्रमें [। ˜ - ऽऽ ! ˜ ˜ ˜ ˜ - ऽऽ ! ˜ - ˜ -] आणि [- - - ऽऽ ! ˜ ˜ ˜ ˜ ऽऽ ! ˜ - ˜ - -] अशी होईल. यतिस्थान (!) या चिन्हाने दाखविलें आहे.

३ अक्षरविचार

अक्षर म्हणजे वर्ण नव्हे, आणि अक्षरविचार म्हणजे शुभ वर्ण कोणते आणि अशुभ वर्ण कोणते याचाहि विचार नव्हे. वर्णाचे शुभ आणि अशुभ वा दग्ध असे वर्गीकरण केलेलें आढळतें ते कोणत्या तत्त्वास अनुसरून आहे आणि त्या वर्गीकरणाचा छन्द:शास्त्राशी काय सम्बन्ध आहे हे काही समजत नाही. काव्यारम्भीं अशुभ अक्षर नसाव; पण देवाच्या नावासारख्या मड्गल

शब्दारम्भीं ते असले अथवा ते गुरु असलें तर म्हणे दोषाचा परिहार होतो!

अक्षर म्हणजे एकावेळीं तोण्डांतून बाहेर पडणारा ध्वनि होय, मग तो ध्वनि लिहून दाखवायला लिपींतील चिन्ह एक लागो वा अनेक लागोत. अक्षराचे अधिष्ठान स्वरावर असतें,[१]

(१ "एक मात्रं भवेद ऱ्हस्वं द्विमात्रं दीर्घमिष्यते
प्लुतं चैव त्रिमात्रं स्याद अक्षरं स्वरयोजनात" (भ १७।११६)

मग त्यांत आरम्भीं वा अन्तीं व्यज्जनोच्चर मिळो वा न मिळो. राजन या शब्दाच्या लेखाकडे पाहून आपण यात रा-ज-न अशी तीन अक्षरें आहेत म्हणून म्हणतो; पण हे चूक आहे. वस्तुत: रा-जन अशीं दोनच अक्षरे आहेत. शब्दांत जितके स्वर तितकीच अक्षरें होणार. रा हें अक्षर आकारान्त म्हणजे स्वरान्त आहे; तर जन हे अक्षर व्यजनान्त आहे. स्वरान्त अक्षराला विवृत म्हणतात आणि व्यज्जनान्त अक्षराला संवृत म्हणतात.

स्वराच्या ऱ्हस्वदीर्घप्रमाणे स्वाभाविकपणेंच विवृत्त अक्षर उच्चारायला न्यूनाधिक काळ लागतो. दीर्घ स्वर उच्चारायला लागणारा काळ ऱ्हस्व स्वर उच्चारायला लागणाऱ्या काळाच्या दुप्पट गणावा असा स्थूल सङ्केत आहे. ऱ्हस्व स्वर उच्चारायला एक मात्रेचा काळ लागतो असे म्हटले तर दीर्घ स्वराच्या दोन मात्रा होतात. ऱ्हस्वस्वरान्त अक्षराला लघु आणि दीर्घ स्वरान्त अक्षराला गुरु म्हणतात. आधुनिक मराठींत अ, इ, उ हे तीन स्वर ऱ्हस्व, आणि आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ हे सात स्वर दीर्घ मानावेत ही मर्यादा पाळली जात आहे.

व्यज्जनान्त म्हणजे संवृत अक्षर उच्चारायला लागणाऱ्या काळांतहि स्वराच्या ऱ्हस्वदीर्घतेप्रमाणे काही सूक्ष्म अन्तर पडतेंच पण तिकडे दुर्लक्ष करून, स्वर ऱ्हस्व असो वा दीर्घ असो, संवृत अक्षर हे सदैव गुरुच, द्विमात्रक मानावें असा नियम चालत आलेला आहे.

लघु-गुरुसाठी अनुक्रमें (।) नि (ऽ) ही प्राचीन, आणि (˘) मो (-) ही अर्वाचीन चिन्हे आहेत. परशुराम तात्या गोडबोले यांनी इंग्रजीतून लघुगुरूसाठी अनुक्रम (˘) आणि (-) ही चिन्हे घेतली. इंग्रजी छन्दोरचनेंत लघुगुरू हा भेद नसून साघात आणि निराघात असा भेद असल्याने इंग्रजींत या दोन चिन्हांचा लोप झाला. हिन्दुस्थानांत मात्र ही आता सर्वत्र रूढ झाली आहेत. हीच चिन्हें उलट क्रमाने म्हणजे लघुसाठी (-) आणि गुरूसाठी (˘) अशी घेतली तर आपली परम्परा पाळल्यासारखें होईल. ही चिन्हें उलटून (-) आणि (˘) अशीं अनुक्रमें लघुगुरूसाठी निर्णयसागरी वृत्तरत्नाकरपञ्चिकेमध्ये वापरिलीं आहेत. पण एकट्यानेच ती प्रथा पाडण्याचा प्रयत्न केला तर तो फोल होतो. या ग्रन्थांत (।) या चिन्हाचा उपयोग चरणविभाग दाखवायला केला असून नि:शब्द मात्रा व्यक्त करण्यासाठी (ऽ) या चिन्हाचा उपयोग केला आहे.

१. "गुरुस्तु द्विकलो ज्ञेयो गजद न्तसमाऽकृति:
लघुस्तदन्य: शुद्धोऽसावेकमात्र: प्रकीर्तन:" (के ९ टीप)

"गुरु संज्ञा वक्र रेखा, ऋजु रेखा लघुस्थळी
प्रस्तारलेखनी आहे रीति हे ऋषिनिर्मित" (निस ९)

आ, ए, ओ हे तीन स्वर ऱ्हस्व उच्चारिता येतच नाहीत असे नाही. प्राकृतांत आणि प्राचीन मराठीं कवितेंत त्यांचा ऱ्हस्व म्हणून उपयोग केलेला आढळतो.

"समाए पेहाए परिव्वयन्तो
सिया मणो निस्सरई बहिद्धा" (दवैसू २।४)
"देह त्यागितां कीर्ति मागे उरावी" (रामदास)

परन्तु आधुनिक मराठी पद्यांत त्यांचा ऱ्हस्व म्हणून उपयोग होत नाही.

प्लुत

पद्यरचनेंत काही ठिकाणीं **प्लुत'** (१ 'घागरि घेऊनि' याच्या जशा आठ मात्रा होतात तशा 'गौळणी हो-' याच्या आठ मात्रा व्हायला पाहिजेत. 'णी हो-'च्या चार मात्रा होतात, तेव्हा 'गौळ' च्या चार मात्रा व्हायला 'ळ' दीर्घ उच्चारून 'गौळऽणी हो' असें तरी म्हटलें पाहिजे अथवा 'गऊळणी हो' असा काहीतरी उच्चार करून 'गौ'वर तीन मात्रांचा काळ घेतला पाहिजे. अशा ठिकाणी 'गौ' प्लुत आहे असें म्हणतात.) म्हणजे दोहोहून अधिक, विशेषत: तीन मात्रांचे अक्षर येतें. दिसायला प्लुत अक्षर काही गुरू अक्षराहून वेगळें नसतें. एरव्ही गुरू अक्षर उच्चारतांना दोन मात्रांचा काळ व्ययित करायचा असतो. अष्टमात्रक आवर्तनारम्भीं प्लुत अक्षर येते आणि तेव्हा त्याच्यापुढे बहुश: लघु अक्षर असतें. प्लुत आणि त्यापुढील लघु मिळून चार मात्रांचा काळ पुरा करायचा असतो. उदाहरणार्थ

"गौऽळणी होऊंऽसयांनो, गौऽळणी होऊं !
घागरि घेऊनि पाण्यालागी यमुनेला जाऊ!" (माशि २१)

अष्टमात्रक आवर्तनाच्या ज्या वृत्तांत वा जातींत अन्त्य गण (˜ - ˜ -) असा यावा तेथे कित्येकदा अन्त्य गण (- ˜ -) असा असतो, अशा ठिकाणीं प्रथमाक्षर प्लुत उच्चारिल्याविना लयबद्धता रहात नाही.

"। णच्चइ चंचल । बिज्जुलिआ साह । जाऽणए
। मम्मह खग्ग कि- । णीसइ जलहर । साऽणए

। फुल्ल कअंबअ । अंबर डंबर । दीऽसए
। पाऊस पाऊ घ- । णाघण सुमुहि व- । रीऽसए" (प्रापै १।१८८)

शंकर आणि इत:पर यांचे उच्चार शङ-क-र आणि इ-तह-प-र असे होत असल्याने अनुस्वार आणि विसर्ग यांच्यमुळे अक्षर व्यज्जनान्त म्हणजे संवृत म्हणजे गुरू होते हे उघड आहे. 'संवय' सारख्या शब्दांत शीर्षबिन्दु हा अनुस्वार व्यक्त करीत नाही, केवळ नाकांतून उच्चार करायचा हे व्यक्त करितो. तेथे शीर्षबिन्दूने गुरूत्व येत नाही. महत्त्व उच्चाराला आहे, लेखाला नाही हे ध्यानांत वागविलें पाहिजे.

ऋलृ यांचा विचार संयुक्त अक्षरांचा विचार केल्यानन्तर करू.

संयुक्तवर्णपूर्व अक्षर

'संयोग ऱ्हस्वास गुरुत्व देतो' हा नियम केवळ लेखाकडे लक्ष्य देऊन केलेला आहे. काही जोडाक्षरापूर्वील लघूस गुरुत्व येत नाही हे जेव्हा आढळून आले तेव्हा आघात असल्यासच गुरुत्व येतें अशी या नियमाला पुस्ती जोडण्यांत आली. उच्चारदृष्ट्या अक्षरघटना कशी होते हे पाहिले असते तर साराच घोटाळा दूर झाला असता.

शब्दाची सारी अक्षरें आपण सलग आणि लागोपाठ उच्चारितों त्यामुळे शब्दांत कोठे दोन वा अधिक व्यज्जनें संयुक्त असली तर त्यांतील पहिले व्यज्जन तत्पूर्वील अक्षरांत समाविष्ट होतें. विप्र या शब्दाची लेखन-दृष्ट्या वि आणि प्र अशी दोन अक्षरें दिसतात; परन्तु उच्चारदृष्ट्या विप-र अशी दोन अक्षरें पडतात. सूक्ष्मपणाने पाहिलें तर असे दिसते की पचा उच्चार प्रथमाक्षरान्तीं सम्पून मग तो द्वितीय अक्षराच्या आरम्भीं येतच नाही असे नाही. उच्चार काटेकोरपणाने लिहून दाखवायचा तर तो विप-प्र असाच लिहिला पाहिजे. पण ते असो. मुख्य गोष्ट ही की महत्त्व लेखापेक्षा उच्चाराला आहे. 'छन्दसा लक्षण येन श्रुतमात्रेण बुध्यते' असे श्रुतबोधाच्या आरम्भींच साडिगतलें आहे. शब्दांत कोठे संयुक्त व्यज्जनोच्चार असला तर त्यांतील पहिला व्यजनोच्चार तत्पूर्वील अक्षरांत मिळून जातो आणि ते अक्षर लघु असल्यास त्यास व्यज्जनान्त म्हणजे गुरु करितो.

संयुक्तवर्ण दृश्य नको श्राव्य हवा.

मराठींत हकार जेव्हा काही व्यज्जनांत मिळून जातो तेव्हा दिसायला संयुक्त अशी सहा अक्षरें ण्ह, न्ह, म्ह, ऱ्ह, ल्ह, आणि व्ह हीं होतात. उच्चारदृष्ट्या ही इतर संयुक्त व्यज्जनांसारखी नाहीत. कोणताहि स्वर नाकांत उच्चारितां येतो. हा अनुनासिक उच्चार केल्याने लघूस गुरुत्व येतें

असें मुळीच नाही. हें हें अक्षर लघु आहे पण 'हम' हे अक्षर व्यज्जनान्त अतएव गुरु आहे. हा अनुनासिक उच्चार जसा स्वराशी अगदी एकजीव होऊन जातो तसाच हा हकार म्हणजे महाप्राण हा एकजीव होऊन जाऊं शकतो. हा महाप्राण अक्षरांत एकजीव होऊन जातो म्हणूनच प्राचीन लिपींत या महाप्राणयुक्त अक्षरांसाठी पृथक चिन्हें निर्माण केली गेली. महाप्राणयुक्त क म्हणजेच ख होय. पुढे मराठींत जेव्हा महाप्राणयुक्त ण, न, म, र, ल आणि व हे उच्चार नवीन आले तेव्हा शास्त्रशुद्ध रीत्या या उच्चारांसाठी पृथक चिन्हें निर्माण व्हायला हवी होतीं. तशीं स्वतन्त्र चिन्हें असती तर ख हा वर्ण ज्याप्रमाणे संयुक्त वाटत नाही, त्याप्रमाणे हे नवे वर्ण संयुक्त वाटले नसते. परन्तु लिपींत हे नवे महाप्राणयुक्त उच्चार ण्ह, न्ह, म्ह, ऱ्ह, ल्ह, व्ह असे दिसू लागले म्हणूनच ते संयुक्त वर्ण वाटूं लागले. वस्तुत: ते संयुक्त वर्ण नव्हेत. म्हणूनच कण्हेर, पन्हें, तुम्ही, वऱ्हाडी, वल्हें, नव्हे इत्यादि शब्दांत प्रथमाक्षर गुरु होत नाही. अक्षरांचे स्पष्ट उच्चार करूनहि तीं क-ण्हे-र अशींच पडतात.

ण्ह, न्ह, म्ह, ऱ्ह, ल्ह, व्ह हे उच्चारच संस्कृतांत नाहीत म्हणूनच ही लिपिचिन्हेंहि नाहीत. ज्या संयुक्त व्यज्जनांत प्रथम व्यज्जन ह आहे अशीं ह्ण, ह्म, ह्र, ह्ल, सारखीं काही संयुक्त व्यज्जनें आहेत. यांचे मराठींत हे उच्चार होतात त्यांत वर्णांचा विपर्यय होऊन ह्ण, ह्म, ह्र, ह्ल यांचे उच्चार अनुक्रमें ण्ह, म्ह, ऱ्ह, ल्ह, असे होतात; आणि चिन्ह, ब्रम्ह, अऱ्हस्व, प्रल्हाद इत्यादि शब्दांत या संयुक्तवर्णांचा उच्चार करिताना प्रथम वर्णाचें द्‌वित्व होतें जसे चिन्न्ह, ब्रम्म्ह, अऱ्हस्व, प्रल्ल्हाद. या ठिकाणी चिनन्ह, ब्रम-म्ह, अर-ऱ्हस्व, प्रल-ल्हाद अशी अक्षरविभागणी होत असल्याने पहिली अक्षरे व्यज्जनान्त अतएव गुरु होतात. चिन्ह, ब्रम्ह, प्रल्हाद इत्यादि शब्दांत अनुक्रमें न, म, ल या व्यज्जनाचें द्‌वित्त्व होते हे त्यांची अनुक्रमे भिन्न, ढम्म, जल्लाद या शब्दांशी तुलना केली असतां तत्काळ स्पष्ट होईल. या शब्दांतील उच्चाराच्या अनुकरणाने तुम्ही, उन्हें, वल्हें यांचे उच्चारसुद्धा जेव्हा तुम्म्ही, उन्न्हें (कोल्हापुराकडील बोलींत उन्नें,) वल्ल्हें (वल्लें) असे होतात तेव्हा प्रथमाक्षर व्यज्जनान्त आणि गुरु होतें.

मराठी शब्दांत व्यज्जनांचा जेव्हा 'या'शी (आणि केव्हा केव्हा 'ये'शी) संयोग होतो तेव्हा हा यकार असाच त्या अक्षरांत एकजीव होऊन जात असल्याने नद्‌या, करित्यें या शब्दांत दिसायला जरी द्‌य आणि त्य हीं संयुक्तव्यज्जनें असली तरी वस्तुत: ती तशीं नसतात. शब्दांची न-द्‌या, क-रि-त्ये अशीच अक्षरविभागणी होते; आणि या संयुक्त भासणाऱ्या वर्णापूर्वीचें लघु अक्षर गुरु होत नाही. परन्तु संस्कृत शब्दांत ती संयुक्त व्यज्जनें असल्याने मराठींत त्यांचा उच्चार करिताना पहिल्या व्यज्जनाचें द्‌वित्व होतें, आणि त्यांतील पहिले व्यज्जन पूर्वीच्या अक्षरांत मिळून त्यास व्यज्जनान्त अतएव गुरु करते जसें, नद्‌याम (नद-द्‌याम). सत्याने (< सत्य) आणि बत्त्याने (< बत्ता) या दोन शब्दांच्या उच्चारांची तुलना केल्यास संस्कृत शब्दांचा मराठींत उच्चार करितांना यच्या पूर्वीच्या संयोगी वर्णाचें द्‌वित्व कसे होते हे स्पष्ट होईल. पुढील उदाहरणांत मात्र

'रयू' याचा उच्चार 'र्यु' असा न होता मराठी 'ऱ्यु' प्रमाणे होऊन तत्पूर्वील लघूस गुरुत्व येत नाही.

"अटति यद्भवानहि काननं
त्रुटिऱ्युगायते त्वामपश्यताम
कुटिलकुन्तल श्रीमुखंच ते
जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दशाम"   (भाग १०|३१|१५)

तेव्हा अक्षरांचा सलग आणि स्पष्ट उच्चार केला असतां एखाद्या अक्षरांत जर पुढील जोड वर्णांतील प्रथमवर्णाचा उच्चार येऊन मिळत असेल तरच ते अक्षर लघु असल्यास गुरु होतें असा निरपवाद नियम समजावा.

परन्तु या नियमालाहि काही अपवाद असावेत अशी म्हणण्याची प्रवृत्ति केव्हा होते? विप्र याचा उच्चार निरपवादपणें विप-प्र (- ~) असा होतो; पण हाच प्र जर एखाद्या पदारभ्भीं आला तर तत्पूर्वील लघूस गुरुत्व यावे की नाही? ज्ञानप्रकाश हा शब्द [- ~, ~ - ~] असा उच्चारावा की ज्ञानप-प्रकाश [- - ~ - ~] असा उच्चारावा, दैनिक बोलींत तर याचा उच्चार [-, ~ - ~] ज्ञान-प्रकाश असा होतो. तेव्हा पद्यांत ग्राह्य कोणता मानायचा हा प्रश्न आहे. डोळ्यापुढे पद्यांतील उदाहरण पाहिजे म्हणून पुढील उदाहरण रचून पाहूं या.

रवि-प्रकाश हा पडला भूवर,
रविप्रकाशीं सुवर्णसुन्दर
मुलांस या हिरवळीं क्रीडुं द्या--
असो काळजी उद्याची उद्या.

छन्दोभड्ग टाळायचा असला तर पहिल्या चरणांतील 'वि' हे दुसरे अक्षर लघुच ठेविलें पाहिजे; आणि तीव्र-प्रयत्नाने, हट्टाने ते लघुच ठेवायचे म्हणजे 'वि'च्या मागून किंचित अडखडळल्यासारखे थाम्बून मग पुढील 'प्र'चा उच्चार अस्पष्ट निसरडा करावा लागतो.[1] (१. यालाच तीव्रप्रयत्नोच्चारण म्हणतात. :यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम। नच्छन्दोभड्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरय:" (सरस्वतीकण्ठाभरणं १|१२३) या वचनाला फार महत्त्व देतां कामा नये.) असे न केले तर दुसऱ्या चरणांतील वि-प यांच्या सहजसंयोगाप्रमाणे पहिल्या चरणांतहि संयोग होऊन, विप असे होऊन दुसऱ्या अक्षराला गुरुत्व येतें. सलग, स्पष्ट आणि स्वाभाविक उच्चाराला महत्त्व देणारा कवि पहिला चरण 'पडे हा रविप्रकाश सुन्दर' असा सुधारून घेईल. एका चरणांत एक नियम आणि दुसऱ्या चरणांत दुसराच नियम असे निरड्कुशत्व त्याला रुचणार नाही. पद्यांत चरणांतील सारी अक्षरें सलग आणि स्पष्ट उच्चारावयाचीं असतात. तेव्हा चरणांत कोठेहि संयुक्त वर्ण आला असला, आणि तो कानालाहि संयुक्त प्रतीत होत असला तर तत्पूर्वील लघु हा

निरपवादपणें गुरु झाला पाहिजे. क्र, प्र इत्यादि संयुक्त वर्णाच्या प्रकरणीं सुद्धा अपवाद करण्यांत येऊ नये.

(१) " सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृही**तप्र**त्युदगमनीयवस्त्रा" (कुमार ७।११)
(२) " प्राप्यना**भिह्ल**दमज्जनमाशु
प्रस्थितं निवसनग्रहणाय" (शिशु १०।६०)

या अवतरणांतील छन्दोभङ्गाच्या दोषाच्या परिहारासाठी 'प्रेन्हेवा' म्हणून जे सूत्र पिङ्गलाच्या नावावर विकण्यांत येतें त्याचा पिङ्गलाच्या छन्द:शास्त्रांत तरी पत्ता लागत नाही.

चरणान्ती खटका तरी असतोच, तेव्हा एखाद्या चरणारम्भीं संयुक्त वर्ण आल्यास त्यांतील पहिला व्यञ्जनाबरोबर काही त्याच्या पूर्वीच्या चरणाच्या अन्तीं असलेल्या अक्षरांत मिळायला जात नाही; आणि ते चरणान्त्य अक्षर लघुअ ठेवायचें असल्यास तसे राहूं शकतें.

जलबिन्दु जसा पद्यदलस्थित
क्षणभङ्गुर हे तैसें जीवित.

येथे प्रथमचरणान्ती खटका असल्याने तक-क्षण असा संयोग होऊ शकत नाही. म्हणूनच केदारभट्टाने

"पादादाविह वर्णस्य संयोग: क्रमसंज्ञक:
पुर:स्थितेन तेन स्याल्लघुताऽपि क्वचिद गुरो:" (के १।१०)

असा नियम साङ्गून

"अल्पव्ययेन सुन्दरि
ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति"

हे उदाहरण दिलें आहे.

ऋलृ हे शुद्ध स्वर नव्हेत.

ऋ, लृ यांचा विचार आता करणें योग्य होईल. संस्कृतांत यांना स्वर मानतात; आणि मराठी भाषेंत हे संस्कृतशब्दाव्यतिरिक्त इतर कोठेहि आढळत नाहीत. लृ हा क्लृप्ति या एकच शब्दांत आढळतो. ऋ आणि लृ यांचा उच्चार प्राचीनकाळीं संस्कृतांत कसा होत असेल तो असो. आ, ई, ऊ, ए, हे आपले स्वरच काय, परन्तु इंग्रजीतून मराठींत आलेले बॅट हॅट इत्यादि शब्दांतील ऍ, नि बॉल मधील ऑ हे इंग्रजींतील स्वरहि सारेच 'अ'ची निरनिराळीं निर्भेळ रूपे वाटतात. ऋ-लृ चे आजचे प्रचलित उच्चार पहातां ते तसे अच्या रूपावलींत बसत नाहीत. ज्ञ म्हणजे *** याचा उच्चार जसा मराठींत ज आणि ञ यांच्या संयोगाहून अगदीच भिन्न, 'द्न्य' असा होतो त्याप्रमाणे ऋ-लृ यांचे आज होत असलेले उच्चार प्राचीन, अकराच्या रूपावलींत बसतील अशा उच्चाराहून

अगदीच भिन्न वाटतात. वस्तुत: केवळ व्यज्जनांचा उच्चार करून दाखविणें अशक्य आहे; परन्तु क, ख, ग, र, ल अशीं पाय मोडलेलीं व्यजनें उच्चारून दाखवितांना ज्या स्वराचा आश्रय घेण्यांत येतो, जो धड इ नाही धड उ नाही पण यांमधीलच असा, जर्मन ö सारखा स्वर, तो र आणि ल या व्यज्जनांना मिळाला असतां जे उच्चार होतील ते अनुक्रमे ऋ-लृचे उच्चार होत. अर्थात आधुनिक मराठींत ऋ-लृ हे स्वर नसून ही रि-लि वा रु-लु यासारखी अक्षरें आहेत. एखादें स्वरान्त अक्षर दीर्घ उच्चारीत राहिलें असतां लाम्बविलेला उच्चार हा त्या स्वराचा उच्चार असतो. का हे अक्षर लाम्बवून उच्चारिलें की आऽऽऽऽ हा स्वर प्रतीत होतो. कृ हें अक्षर लाम्बवून उच्चारिलें की जो स्वर प्रतीत होतो तो कृममधील शुद्ध स्वर होय. ककार आणि रकार हे लाम्बविले जात नाहीत. ऋ आणि लृ या अक्षरांत जो स्वर प्रतीत होतो त्याच्यासाठी जर ı̥ हें चिन्ह उपयोगिलें तर ऋ आणि लृ ही अक्षरें ı̥ आणि लृ अशीं लिहिलीं जातील; आणि मृ हें साधे अक्षर न राहतां मृ असे संयुक्त अक्षर होईल. अर्थात अमृत शब्दाची अक्षर अम-मृ-त (- ˜ ˜) अशीं पडून ऋकारयुक्त अक्षरापूर्वीच्या अक्षराला गुरुत्व येईल.

मग कवींच्या रचनेंत ऋकाराने तत्पूर्वील लघूला गुरुत्व आल्याचीं उदाहरणें दुर्मिळ कां? इतर संयुक्तवर्णापूर्वीच्या लघूस गुरुत्व न आल्याचीं उदाहरणें जेथे अगणित आहेत, एखाद्या पदारम्भीं संयुक्त वर्ण आला असतां तत्पूर्वील लघु तीव्रप्रयत्नाने लघु ठेवण्याची जेथे वहिवाट दिसते तेथे ऋ---लृ यांच्या पूर्वील लघूस गुरुत्व आल्याचें उदाहरण नाही या गोष्टीला महत्त्व नाही. “वीर पडुनि रणिं स्वर्ग जिडिकती” (केपगु ४९) असा चरण पादाकुलकजातींत लिहिणारे कवि “उज्ज्वल मुगुटशिरीं धरि नृपती” (केपगु ४9) असा चरण लिहितील यात नवल नाही. परन्तु ऋ आणि लृ हे स्वर आहेत असे मानणारे हेच कवि—श्री. नरसिंह चिन्तामण केळकर जेव्हा सहजगत्या शार्दुलविक्रीडितांत

“देई धीर मनासि आजवरि मी, झाले प्रय**त्न वृ**था” (केपगु ६९) असा चरण लिहितात तेव्हा ऋकारयुक्त अक्षरापूर्वील लघु गुरु व्हायला पाहिजे हे आपोआप सिद्ध होते. अक्षरांचे उच्चार सलग आणि स्पष्ट केले असतां ऋकारयुक्त व्यज्जनापूर्वील लघूस गुरुत्व आलेच पाहिजे. “प्रवृत्ति परिसूनिया स्तिमित सर्वही मानसीं” (लेति २) या पृथ्वीवृत्तांतील चरणांतील प्रवृत्ति या शब्दाचा उच्चार आणि “निवृत्ती ही प्रवृत्तीशी झुन्जे नित्य विलोकी” (टिक १।१२४) या साकीजातींतील चरणांतील प्रवृत्ति या शब्दाचा उच्चार यांची तुलना केली असतां आधुनिक मराठींतील रूढ आणि प्रचलित उच्चाराच्या दृष्टीने टिळकांचाच चरण शुद्ध वाटतो.

हृचा अपवाद होतो का?

मग सहृदय या शब्दामध्ये प्रथमाक्षर गुरु कां होऊं नये? हृ मध्ये संयुक्त व्यज्जन नाही हेंच कारण होय. संस्कृतलेखनपद्धतीप्रमाणे हृ हें अक्षर लिहिलें जात असले तरी उच्चारत: तें

ह+र+अ (hrö) असें नसून ऱ्ह+अ rhö असे आहे. म्हणजे ऱ्ह मध्ये एक विशिष्ट स्वर मिळून हे अक्षर होतें. अर्थात 'तऱ्हा' मध्ये ज्याप्रमाणे प्रथमाक्षराला गुरुत्व येत नाही, त्याचप्रमाणे 'सहृदय' मध्ये प्रथमाक्षराला गुरुत्व येत नाही.

स्वरभक्ति

ज्या संयुक्त वर्णांत पहिला वर्ण र आहे अशा संयुक्त वर्णाची फाळणी वृत्ताच्या सोयीसाठी मध्ये एखादा इकार घालून प्राचीन संस्कृत काव्यांत करण्यांत येते असे दिसतें.

"य वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति
यं चेकितानमनु चित्तय उच्चकन्ति
भूमण्डलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि
तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्त्रमूर्ध्ने" (भाग ६।१६।४८)

येथे सर्ष याचा उच्चार सरिष असा करावयाचा आहे. मराठींतहि वर्ष याचें वरिस असे रूप होतें. पण मराठींत वर्ष लिहून वरिस उच्चारित नाहीत तर 'वरिस' असे लिहितात.

चरणान्त्य अकार

चरणान्ती विरामपूर्व स्वर दीर्घ होतो या न्यायाने चरणान्त्य अकार अवश्य असल्यास दीर्घ करितां येतो. या दीर्घ अ-साठी लिपींत निराळे चिन्ह नाही त्यामुळे तो दिसायला एकमात्रक अच दिसला तरी छन्दाच्या आवश्यकतेप्रमाणे तो दीर्घ उच्चारावयाचा असतो. चरणान्त्य अकार हा ऱ्हस्व असूच शकत नसता तर त्याच्यासाठी निराळे चिन्ह असण्याची आवश्यकता नव्हती. पण चरणान्त्य अकार कित्येकदा ऱ्हस्व असूं शकतो. तेव्हा शुद्धलेखन करायचें म्हणजे कवितेंत तो जेव्हा दीर्घ असेल तेव्हा स्वर एका मात्रेने पुढे लाम्बवायचा आहे हे दाखवायला त्याच्यापुढे ऽ हे चिन्ह घालावें.

"तेव्हा आम्ही म्हटलें, "ही ऱ्हासाची
रजनी केव्हा जाईल विरुनि साची ? -
स्वतन्त्रतेची पहाट ती येईल ऽ?"
उत्कर्षाचा दिन केव्हा सुचवील ऽ." (केक २०)

चरणान्तीं एक मात्रेच्या विरामाचीहि कूस नसते, केवळ खटका असतो तेव्हा अन्त्य अकार ऱ्हस्वच उच्चारावा लागतो.

(१) "भुललों देखुनि सकळहि सुन्दर
सुराङ्गना तो नाचति भूवर." (केक १४३)

(२) "मन किती उताविळ घेत धाव
कधि वरिन नोवरी हीच हाव." (देशा ३७)

(३) "आम्ही श्रीरामाचे चाकर

"हरिकीर्तन आमुचा मुशारा, रामनाम तुपसाखर १
अमृतरूप घरि बसल्या देतो स्वात्मसुखाची भाकर." 2 (अक १३७)

चरणान्त्य अकार हा छन्दाच्या सोयीसाठी जसा दीर्घ होऊ शकतो तसा तो छन्दाच्या सोयीसाठी गाळतांहि येतो. हा गाळावयाचा अकार वर्णाखाली हलचिन्ह काढून दाखविणें हे शुद्धलेखन होईल.

"पाखरा, येशिल का परतून?
मत्प्रेमाने दिल्या खुणांतुनि एक तरी अठवून?" (टिक १।१४१)

अशा ठिकाणीं अन्त्य अक्षर अकारविरहित असूनहि तो वर्ण मोडून लिहिणें कित्येकांना चुकीचें वाटतें. जो अकार उच्चारावयाचा नाही तो खुणेने तसा दाखविण्यांत चूक कोणती? तो अकार उच्चारावयाचा असतो असा ज्यांना भ्रम होतो त्यांच्या भ्रमाचा निरास करण्यासाठी वरील पद्याच्याच जातींतील संस्कृत पद्य देतों. तुलना अवश्य करून पहावी.

"विजयते रामदूत हनुमान
यो रघुपतिनासह सुग्रीवं मैत्र्या योजितवान" (विदप ८)

हा अन्त्य अकार उच्चारित आहे असें समजून त्याचा एक लघु गणून अरविन्दादि भिन्न वृत्तें हिन्दी छन्दःप्रभाकरांत साडिगतलेलीं आहेत; परन्तु हा अकार अनुच्चारित आहे तसा गणल्यास वृत्तभेद होत नाही. उदाहरणार्थ, छन्दप्रभाकरांतील अरविन्द (पृ. २०७) हे वृत्त वस्तुःत दुर्मिलच होय.

अकार गाळण्याची ही मोकळीक चरणान्तींच ठेविलेली आहे, इतरत्र नाही. दैनिक बोलींत

शब्दान्त्य अचा उच्चार क्वचितच होतो; आणि जर, मग, कळ इत्यादि **** शब्दांतील अन्त्य अकार गळून उपान्त्य अ हटकून दीर्घ होतो. तरी पद्यांत हा शब्दान्त्य अकार उच्चारावा आणि उपान्त्य अकार ऱ्हस्वच गणावा अशी वहिवाट आहे. जर मग, कळ इत्यादि शब्दांचे लगत्वलेखन (˜ ˜) असेंच होतें. बोलतो, चालतो इत्यादि शब्दांतहि मधला अकार गळून सामान्य उच्चार बोलतो, चालतो असा होतो; तथापि या उच्चाराला अद्यापि मान्यता मिळालेली नाही. एरव्हीचा उच्चार आणि काव्यपठनांतील उच्चार यांतील हा भेद स्वाभाविकपणाला थोडा मारक होतो हे नि:संशय खरे आहे. हा भेद काढून टाकिल्यास भाषेचें स्वरूप किती निराळें दिसेल या कल्पनेनेच डोळे मिटून घ्यावेसे वाटतात. तथापि ही क्रान्ति बहुजनांच्या योजनेने आनि दण्डकाने घडवून आणल्यास ते अनिष्ट होईल असे मात्र नाही.

'राजा शिवाजी' या काव्याचे कर्ते महादेव मोरेश्वर कुण्टे[१] (१ मुळांत शब्द पुढीलप्रमाणे आहेत. " It is not pure Marathi words that are at fault, but the system of quantification now in force is irregular and unnatural. Marathi words are not written as they are pronounced. For instance nobody pronounces उचलून as consisting of four full syllables, but च is only a consonant and is amalgamated with उ which threrfore becomes long by position. So long as this difference between Marathi written and Marathi spoken is not removed or atleast recognized; so long as some innovation founded on the knowledge of this difference is not introduced the cause of Marathi metrical composition should suffer. A ware of this, I fearlessly adopted the method of writing words as they are spoken in my poem. So the reader will find खालचा instead of खालचा which is really unmusical.) (Preface p. 23) हे ख्रिस्तशके १८६९ मधील आपल्या प्रस्तावनेंत म्हणतात, "हा शुद्ध मराठी शब्दांचा दोष नाही; पण अक्षरविभागणीची आणि अक्षरमोजणीची पद्धत ही अनियमित आणि अस्वाभाविक आहे. मराठी शब्द जसे उच्चारिले जातात तसे ते लिहिण्यांत येत नाहीत. उदाहरणार्थ उचलून या शब्दाचा उच्चार करितांना पूर्ण चार अक्षरें कोणीहि उच्चारीत नाही. च हे केवळ व्यज्जन असून ते तत्पूर्वील 'उ' मध्ये समाविष्ट होते आणि त्यामुळे तें अक्षर गुरु होतें. लेखी मराठी आणि बोललेली मराठी यांच्यातील हा भेद जोपर्यन्त दूर करण्यांत येत नाही, निदान ओळखला जात नाही, या भेदाच्या जाणीवेवर जोपर्यंन्त एखादी नवी पद्धति स्थापण्यांत येत नाही तोपर्यंत मराठी पद्यरचनेच्या कार्याची ही हानिच होत रहाणार. हे जाणून शब्द जसे उच्चारण्यांत येतात तसेच ते माझ्या काव्यांत लिहिण्याची पद्धति मी निर्भीडपणें स्वीकारिली. म्हणून वाचकाला 'खालचा'च्या ठिकाणीं 'खाल्चा' असे आढळेल. 'खालचा' हे रूप खरोखर कर्णकटु आहे."

ऋकाराला स्वर न समजतां ऱ्+अ असें अक्षर समजून त्या धोरणाने निरपवाद रचना करण्यचा जो उपक्रम मी चालू केला आहे तो कुण्टे यांनी दाखविलेल्या दिशेनेच आहे. परंतु या एवढ्याशा सुधारणेलाच अज्ञान आग्रहाने किती विरोध होत आहे! मग कुण्टे यांची सम्भावना ६५

वर्षामागे कशी झाली असेल याची कल्पनाच करावी.

शिष्टसम्मत आणि सर्वत्रप्रचलित असा स्पष्टोच्चार हवा.

जा स्पष्टोच्चार शिष्टसम्मत आणि सर्वत्र प्रचलित आहे त्याप्रमाणे जे लेखन ते शुद्ध होय आणि त्याप्रमाणेच पद्यांतहि रचना असावी. वैयक्तिक उच्चार वैचित्र्याला मात्र अगदी महत्त्व देऊ नये.

"दीर्घाक्षरमपि जिह्ला ह्रस्वं चेत्पठति तदपि भवति लघु
द्वौ वा त्रीनथ वर्णानेक जातीहि शीघ्रपठनाच्च" (के २२ टिका)

हा नियम नागर सुसंस्कृत मराठीचा नव्हे. त्याचप्रमाणे दैनिक बोलींत काही उच्चार आपण घाईघाईने अस्पष्ट आणि लघु करितों; त्याप्रमाणे रचना करितां कामा नये. उदाहरणार्थ 'महा' या शब्दांतील 'हा' चा उच्चार घाईघाईने कित्येकदा अस्पष्ट आणि ऱ्हस्व केला जातो म्हणून काही

"पार्थसखा म्हण बोधितसे भगवन्त पहा महाभारतयुद्धीं" (उभ)
"महाराष्ट्राच्या पुण्याईच्या फुलल्या फुलवेली" (कुगी)

अशी रचना रसिकमान्य होणार नाही. प्राचीन मराठी कवींच्या काव्यांत शैथिल्य आढळतें म्हणून तशी रचना आता भाषा नागर, सुसंस्कृत, सुसङ्घटित आणि रेखीव झाल्यावरहि करणें असमंजसपणाचें होईल. सोहिरोबा आम्बिये यांच्या

"सर्वची पाहातां उदासिन मना काहीचि ना वाटते
हे पञ्जात्मक सव विश्वरचना सम्भूत हे आटतें,
ना पाचारित अडिंग येऊनि बहू वैराग्य हे दाटतें,
सोहीरा म्हणे भ्रान्तिचें वसन की निभ्रान्त हे फाटतें" (सोआप १७१)

या शार्दूलविक्रीडितांतील श्लोकासारखी रचना आता असह्यच झाली पाहिजे.

लेखनाप्रमाणे सरळ वाचन करीत गेलें की तें प्राय: शुद्ध व्हायचेंच हा जसा बालबोध (नागरी) लिपीचा विशेष आहे, त्याप्रमाणे आधुनिक मराठी कविता लेखनाप्रमाणे सलग स्पष्ट वाचीत गेल्याने तिच्यांतील छन्दाचा बोध आपोआप होतो, हा जो बहुमोल विशेष मोरोपन्त-देवलादि पद्यप्रभूंना मराठींत कमावून आणिला आहे तो गमावणें अनर्थावह होईल. हा विशेष प्राचीन मराठी कवितेंत नसल्यामुळें शेकडो अर्थदृष्ट्या सरस अशी पदे दुदैवाने गद्यासारखीं वाचावीं लागतात; कारण लेखनानुसारी वाचनाने त्यांच्यांतील छन्दाचा बोध होत नाही. पद्यरचनेंत अडचणी येत नाहीत असें नाही; परन्तु अडचणीच्या निमित्ताने अस्पष्टोच्चाराचा चञ्चुप्रवेश होऊ दिला तर तो

परिणामीं घातक झाल्याविना रहाणार नाही. प्रणय, प्रीति आणि प्रेम ही शब्दत्रयी मात्र जितकी अपरिहार्य तितकीच जाचक आहे तेव्हा या तीन शब्दांच्या पुरताच 'तीव्रप्रयत्नोच्चार' क्षम्य ठरेल. संयुक्त वर्णाचा उच्चार अस्पष्ट करणें हा अक्षम्य दोष आहे हे मनाला पटल्याविना तो टाळण्याचे कष्ट कोणी करणार नाही. असे दोष जितके दुर्मिळ तितकें कवीचें पद्यपटुत्व प्रशंसनीय ठरतें. असे दोष टाळतां यावेत म्हणूनच तर कवीला शब्दक्रम फिरविण्याची, अपरिचित पर्याय वापरण्याची आणि शब्दांचीं रूपें विकृत करण्याची थोडी मोकळीक असते.

४ निरद्कुशत्वाच्या मर्यादा

या मोकळिकीचा विचार थोड्या विस्ताराने येथेच करून टाकणें बरें. पद्यरचना म्हणजे विशिष्ट साच्यांत निरनिराळ्या मात्राकाराचे शब्द-खडे बसवून करावयाची सार्थ आणि लयबद्ध अक्षररचना होय. ही जितकी हृदयडम तितकीच दुष्कर असल्याने गद्यलेखकापेक्षा कवीला थोडें अधिक स्वातन्त्र्य देण्यांत येतें. हेंच निराळ्या शब्दांनी साड्गयाचें म्हणजे काव्याची गद्यभाषासरणीपासून च्युति ही काही प्रमाणांतच क्षम्य असते. तेव्हा कवीने किती स्वातन्त्र्य चालवावें याचा विचार नेमस्तपणाने आणि तडजोडीने व्हायला पाहिजे. कवि आणि वाचक यांनी एकमेकांची सोय पहायला हवी; आणि भाषा ही सर्वांचीच असल्यामुळे तिच्या स्थैर्याकडे, स्वत्वरक्षणाकडे आणि संवर्धनाकडे सर्वांनीच लक्ष्य पुरवायला हवें. शब्दक्रम फिरविण्याची आणि अपरिचित पर्याय नि शब्दांचीं प्राचीन वा ग्रामीण रूपें वापरण्याची मोकळीक कवीला असली, तरी आपल्या भाषेंत दूरान्वय आणि दुर्बोधता ही येत नाहीत याविषयी कवीला दक्षता बाळगावीच लागते. ज्या कालांत कवि रचना करितो त्या काळच्या लोकांना तो आपलीच प्रचलित भाषा लिहित आहे हे पटलें पाहिजे. नाहीतर त्यांना त्या काव्याविषयी आपुलीक वाटणार नाही. कवीला एकन्दर ज्या शब्दसड्ग्रहाची आवश्यकता भासते त्यांत अव्ययसर्वनामादि पदोपदीं येणारे काही शब्द असतात, आणि मराठीं पद्यांत त्याची अनेक रूपें प्रचलित आहेत. तेव्हा या बहुरूपी चिल्हर शब्दांचा उपयोग केल्यास आणि समानार्थी शब्दांचा साठा ठेविल्यास, "अपि भाषं मषं कुर्यात छन्दोभड्ग न कारयेत" असें जरी वचन आहे तरी सामान्यत: शब्दांची विकृति करण्याचा प्रसड्ग कवीवर ओढवणार नाही.

(१) संस्कृत धातूपासून, भूतकालवाचक धातुसाधित अव्ययापासून, आणि नामापासून, तसेच मराठीं नामापासून नि विशेषणापासून क्रियापदें सिद्ध करण्याने अर्थ थोडक्या शब्दांत साड्गतां येतो. अशा रीतीने सिद्ध केलेलीं क्रियापदे उच्चारसुलभ आणि सुटसुटीत मात्र असावींत. प्राचीन मराठी कवींनी घालून दिलेलें हे वळण पद्यांतच नव्हे तर निर्भीडपणें गद्यांतहि गिरविलें पाहिजे. यांत भाषेचें हितच आहे.

(२) करीं, करिशी, करी, करिती यासारख्या रूपांचा उपयोग अनेक काळ दाखवायला होतो. यांचा त्याग करू नये. ईकारान्त रूप सकर्मक क्रियापदासाठी योजण्याकडे लक्ष्य द्यावें.

(३) न हें अव्यय वाक्यांत कोठेहि घालून क्रियापदाचें नकारार्थी रूप साधितां येतें.

(४) काही क्रियाप्रदांच्या भूतकालाच्या रूपांत उडला, उडाला असे दोन्ही प्रकार आहेत. दोन्हीहि पद्यांत रूढ असले तरी होतां होईल तो जे रूप गद्यांत रूढ आहे ते वापरण्याकडे प्रवृत्ति असावी. उबाला, जुळाला, झिजाला, तसेच निघला, निमला, मिळला ही रूपें बहुश: कोणी गद्यांत वापरीत नाही आणि पद्यांतहि वापरू नये.

(५) करिती, करिशी यांच्या ठिकाणीं करिति, करिशि ही रूपें केव्हा केव्हा वापरावींत; परन्तु जाई, करी अशा द्यक्षरी रूपांतील अन्त्यस्वर ऱ्हस्व करू नये.

(६) करीत, जाशील अशा अकारान्त रूपांतील उपान्त्य स्वर ऱ्हस्व केला तरी चालेल; परन्तु अन्त्याक्षर दीर्घ असतांना उपान्त्य स्वर ऱ्हस्व असतो तो दीर्घ करून फुड्कीतों, करीती अशी रूपें योजणें टाळावें.

(७) गेली, उठली अशा भूतकाळाच्या रूपांतील अन्त्य ई ऱ्हस्व करूं नये. बसेल, जातेस अशा रूपांतील उपान्त्य एकार ऱ्हस्व करण्यासाठी बसल, जातिस अशीं रूपें वापरूं नयेत. पाहूं याचीं पाहों, पाहु अशीं दोन्ही रूपें चालतील; परंतु करो, करोत यांची करु, करुत अशीं रूपें युक्त वाटत नाहीत.

(८) लागली याच्या ठिकाणीं 'लागयिली' (केक २०) हे रूप कसेसेंच वाटतें अशी रूपें वैरल्यानेच वापरावींत. धाविन्नला, करिजेतो अशीं रूपें मात्र आधुनिक मराठी पद्यांत मुळीच वापरूं नयेत.

(९) घेई, देई अशा द्यक्षरी रूपांच्या ठिकाणी घे, दे, ने, पी, भी, ये, वी, हो अशीं एकाक्षरी रूपें वापरणें सोयीचेंच आहे.

(१०) ऊन प्रत्ययान्त शब्दांत उचा ऊ, ओ करितां येतो आणि न चीं नि, नी, निया, नीया अशीं चार रूपें करितां येतात. करौनि, म्हणौनि हीं रूपें मात्र आता चालणार नाहीत.

(११) 'कां करितां विघ्राला?' (टिक १०६) याप्रमाणे द्वितीयेचा प्रत्यय निष्कारण लावणें इष्ट नाही.

(१२) विभक्तिप्रत्ययाचा लोप करून ते कार्य सामान्यरूपाकडूनच करून घ्यावयाचें ते सुद्धा अकारान्त आणि आकारान्त नामांच्याच आणि द्‌वितीया-चतुर्थीपुरतेंच करून घ्यावें. 'तातडीने'चे कार्य 'तातडी' या रूपाने करून घेणें योग्य नाही.

(१३) तें हा द्‌वितीयेचा प्रत्यय, ए, ई, हीं हे तृतीयेचे प्रत्यय आणि आ ई: हें सप्तमीचे प्रत्यय हे पद्‌यांतच आढळतात. तारतम्याने त्यांचा उपयोग चालू ठेवायला काही अडचण नाही. ए, ई, हे तृतीयेचे प्रत्यय अकारान्त नामासच लावावेत आणि सप्तमीचा प्रत्यय इ याचे ऱ्हस्वीकरण करूं नये.

(१४) सामान्यरूपांतील उपान्त्यस्वराचें ऱ्हस्वीकरण करूं नये. सतिला, काकुने ही रूपें वापरणें उचित नाही.

(१५) विशेष्यांच्या सङ्‌गती विशेषणांसहि विभक्तिप्रत्यय लावण्याची संस्कृतांतील पद्धत मराठींत योग्य नाही. 'पवित्रें चरित्रें' 'पावने उपवने' 'मङ्‌गलें जडगलें' हे प्रयोग अमराठी वाटतात.

(१६) शुद्ध संस्कृत शब्द स्थिरोच्चार असल्यास त्यांची विकृति करू नये. सामान्यरूप करितांना उपान्त्य स्वर दीर्घ असल्यास तो ऱ्हस्व होतो हा मराठी शब्दांच्या विषयींचा नियम संस्कृत शब्दांना लावू नये. प्रितीला, रुपाने ही रूपे चाङ्‌गली दिसत नाहींत. 'शरिराला' हे रूप एकवेळ चालेल; पण 'शरिरभोग' तर अगदी असह्य होतो.

(१७) नदी, वधू यासारखे जे दीर्घ स्वरान्त शब्द आहेत त्यांतील अन्त्य स्वर कधीच ऱ्हस्व करू नये.

(१८) प्रीति, हेतु यासारख्या इकारान्त आणि उकारान्त नामांतील अन्त्यस्वर छन्दोवशात दीर्घ लिहावेत; प्रीत, हेत इत्यादि काही थोडक्या शब्दांत यमकासाठी अन्त्य अकार होऊ द्‌यावा. समासांत मात्र हे शब्द शुद्ध रूपांतच योजावेत. दृष्टीशर, प्रीतीयुक्त, रघूनायक अशीं समस्तरूपें त्याज्य होत.

(१९) हृत या नामाचें हृदीं हे सप्तमीचे रूप चालूं ठेवावे पण समासांत हृदकमल न म्हणतां हृत्कमलच म्हणावें.

(२०) शशिन, हस्तिन सारखीं जी नामें आहेत त्यांची प्रथमेची रूपें शशी, हस्ती अशी असतात. या रूपांतील अन्त्य इकार ऱ्हस्व केला तरी चालेल; पण उलटपक्षी समासांत शशी-वदना, हस्तीदन्त अशी रूपें त्याज्य गणावींत.

(२१) छन्दस, तपस, तेजस, नभस, यांसारखी जी नामे आहेत त्यांतील अन्त्य सचा साहजिकच विसर पडतो. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे छन्दोमज्जरी, तपोबल, तेजोभङ्ग, मनोरज्जन इत्यादि समास जरी सर्वसामान्य परिचयाचे झाले आहेत तरी नवीन समास करितांना मन-रज्जनासारखे करण्यांत आले तर ते क्षम्य मानावेत.

(२२) मराठी समासांत सन्धि वैकल्पिक असला तरी शुद्ध संस्कृत समासांत तरी या विकल्पाला वाव नसावा. 'प्रभातउदय,' 'जन-इच्छा,' 'उत्कण्ठाअनळ' अशीं समस्तरूपें वापरू नयेत.

(२३) प्राचीन मराठी कवितेंत अकारान्त स्त्रीलिङ्गी नामांना निष्कारण ही जोडीत असत जसें आगी, सरी, चाडी, तळमळी. ही रूपें आता नकोत.

(२४) आता, आपणां, आपुला इत्यादि पाच सहा शब्द सोडले तर शब्दारभ्भींच्या आचा अ करणें युक्त नाही. आङ्ग, आजून, आळस ही रूपेंहि त्याज्य मानावींत.

(२५) धक्का, बुक्की, हद्द इत्यादि शब्दांत दुहेरी व्यज्जनाच्या ठिकाणीं एकेरी व्यज्जन सहसा वापरू नये.

(२६) छी, थू, तू, मी इत्यादि एकाक्षरी शब्द ऱ्हस्व वापरूं नयेत; पण हा नियम की, नी, ही, या अव्ययांना लागूं नसावा.

(२७) सर्वनामांच्या रूपांत विविधता फार आहे. मला याच्या ठिकाणीं मज, मजला, मजलागी, मजलागून, मशी, मजशी, माते, मजप्रति अशीं आठ रूपें वापरितां येतात. माझ्या, तुझ्या, त्याच्या, याची माझिया, तुझिया, त्याचिया अशीहि रूपें होतात. इयेस, तियेचे, तयाला, मियां, म्यां, तुवां, त्वां इत्यादि विविध रूपें तारतम्याने वापरून जिवन्त ठेवावीत. आम्ही तुम्ही, माझी, तुझी, त्याची इत्यादि शब्दांतील अन्त्य स्वर ऱ्हस्व करू नये. ही, जी, ती या स्त्रीलिङ्गी रूपांच्या ठिकाणी हे, जे, ते हीं रूपें यमकादि शब्दचमत्कृतीपुरतीच वापरण्यासारखीं आहेत.

(२८) सर्वनामांप्रमाणेच अव्ययांचीहि विविध रूपें आढळतात. याच शब्दांना चिल्हर म्हटलें आहे. इतर शब्द अविकृत रहावेत म्हणून या किरकोळ शब्दांची विविध रूपें चालूं रहावींत हेच योग्य होय. रूपांची विविधता पहा:-

(१) अलीकडे, अल्याड, ऐलीकडे, ऐलाड.
(२) असे, ऐसें, एवि, कसें, कैसें केवि, केवी, तसें, तैसे, तेवि, तेवि
(३) आज, अजि, आजी.
(४) आणि, अन, नि.

(५) इथ, इथे, येथे, कुठ, कुठे, कोठे, तिथ, तिथे, तेथे.

(६) कही, कैं, कदा, कधी कव्हा, केव्हा, जई, जैं जव, जधीं, जव्हा जेव्हा त्याचप्रमाणे तई, तै इत्यादि

(७) कडून, कून, पासून, पुन.

(८) खाली, खालें, खालति, खालती, खालील, खालला.

(९) जर, जरि, जरी, तर, तरि, तरी, परि, परी, परीस.

(१०) झणी, लवलाही, लौकरी, झडकरी, सत्वरी.

(११) नाही, नहि.

(११) नित्य, नित.

(१२) पलीकडे, पल्याड, पैलीकडे, पैलाड.

(१३) पुढे, पुढं, पुढारी, पुढारां, पुढतें, पुढील, पुढला.

(१४) भंवती, भवतें, भवताली, भोवतां, भोंवती, भोंवते, भोवताली, सभोवती, सभोवताली.

(१५) मग, मा.

(१६) मध्ये, मधे, मधि, मधी, माजि, माजी, माझारीं, भीतरीं.

(१७) मागे, मागां, मागुती, मागून, माघारा, मागील, मागला.

(१८) वर, वरि, वरी, वरति, वरती, वरतें, वरील, वरली.

(१९) विना, विणें, वीण.

निरड्कुशत्वाच्या या ज्या मर्यादा घालून दिल्या आहेत त्या पाहतां त्यांत एकसूत्रीपणा नाही हे उघड आहे. पण हा दोष व्यक्तिश: कवीचा वा भाषेचा नसून मूलभूत मनुष्यस्वभावाचा आहे. व्यक्तींतसुद्धा जर आत्यन्तिक एकसूत्रीपणा आढळत नाही तर अशा कोट्यवधि व्यक्तींची मिळून जी भाषा तिच्यांत त्याची अपेक्षा करणें चुकींचे आहे. मनुष्य एकीकडे एकसूत्रीपणा आणण्याचा प्रयत्न करितो तर दुसरीकडे जे चिरपरिचयाचें रूढ आहे ते त्याला सोडवत नाही. तेव्हा विसङ्गति आणि तडजोड ही या मूलभूत द्वैताचींच फळें आहेत. शुद्ध संस्कृत शब्दांचे प्रयोग संस्कृत व्याकरणास अनुसरून करावेत असे ठरवून दारा, समाधि इत्यादि शब्द पुल्लिङ्गी वापरले तर ते हास्यास्पद पाण्डित्य होतें; बरे, मराठी व्याकरणाचे नियम यच्चयावत सर्व शब्दांना लावावेत असे ठरवून, ‘आधुनिक’, ‘विवीध’ ‘प्रितीला’ अशी रूपे लिहूं लागलो तर तो निरर्गल सुधारकपणा होतो; आणि डोळ्यापुढे नकोसा वाटतो तरी सुधारणेची दिशा ठरली की त्या दिशेने थोडीफार प्रगति करीत रहावें हे युक्त होय.

५ गणविचार

गण म्हणजे चरणाचा स्वाभाविकपणें पडणारा भाग होय. पद्य जर आवर्तनी असेल तर चरणांत ठराविक कालांत उच्चारल्या जाणाऱ्या अक्षरांचे जे गट पडतात ते स्वाभाविक गण होत. हे सदैव एकाच अक्षरसङ्ख्येचे आणि लगक्रमाचे कसे असतील? "अच्युतं केशवं रामनारायणम" या चरणांत (- ˜ -) असे त्र्यक्षरी गण चार पडतात, तर "धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा" या चरणांत (˜ - ˜ -) असे चतुरक्षरी गण चार पडतात. रुक्मवती वृत्तांत (- ˜ ˜ - -) असे पञ्चाक्षरी गण दोन पडतात तर दोधक वृत्तांतील दोन गण (- ˜ ˜ - ˜ ˜) आणि (- ˜ ˜ - -) असे भिन्न भिन्न पडतात. शालिनी वृत्तांत गण या दृष्टीने पहातां (- - - -) आणि (- ˜ - - ˜ - -) असे पडतील.

पिङ्गलोक्त त्रिक

वृत्ताचें लक्षण म्हणजे चरणांतील अक्षरांची सडरव्या आणि लगक्रम ही साङ्गण्याच्या ज्या अनेक शास्त्रोक्त पद्धती आहेत त्यांपैकी पिङ्गलाच्या पद्धतींत त्र्यक्षरी गणांची, त्रिकांची योजना आहे. ही पद्धति अधिक रूढ झाल्यामुळे गण हे त्र्यक्षरीच असले पाहिजेत हा समज रूढ झाला आहे. या गणांतहि काही शुभ आणि काही अशुभ मानण्यांत येऊन त्यांच्या देवता आणि त्यांची फलें ही कल्पिण्यांत आली आहेत! पण या देवखुळेपणाच्या प्रपंचाला पिङ्गलाच्या सूत्रांत आधार नाही.

या त्र्यक्षरी गणांच्या नावाच्या साहाय्याने कोणत्याहि वृत्ताचें लक्षण थोडक्यांत आणि अचूक माण्डून ठेवितां येतें ही गोष्ट खरी; आणि म्हणूनच विष्णूने जसें त्रैलोक्य व्यापिलें तसे य, म, त, र, ज, भ, न, स, ल आणि ग या दहा अक्षरांनी, समस्त वाङ्मय व्यापून टाकिलें आहे असें केदारभट्ट[१]

(१ "मयरसतजभनलगसंमित भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्य
स जयति पिङ्गलनाग: शिवप्रसादाद्विशुद्धमति:" (हलायुध)
" म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेमिर्दशभिरक्षरै:
समस्तं वाङ्मय व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना" (शके १।६)

म्हणतो.

'यमाताराजभानसलगम' या सूत्राने पिङ्गलाने साडिगतलेल्या गणांची नावें आणि स्वरूपें बान्धून टाकिली आहेत. कोणतीहि तीन अक्षरें क्रमाने घेतली असतां त्या त्या त्र्यक्षरी शब्दाचे जे लगत्वरूप होतें ते त्यांतील आद्यक्षराने निर्दिष्ट होणाऱ्या गणाचें स्वरूप होय.

यमाता (˜ - -), मातारा (- - -), ताराज (- - ˜), राजभा (- ˜ -) जभान (˜ -

~), भानस (- ~ ~), नसल (~ ~ ~), आणि सलगं (~ ~ -), ही य, म, त, र, ज, भ, न आणि स या गणांची रूपें होत. ल (~) हें अक्षर लघुदर्शक असून ग (-) हे गुरुदर्शक आहे. यांच्या साहयाय्याने वृत्तलक्षण थोडक्यांत साङ्गता येतें जसें, "शार्दूलविक्रीडितं म्सौ ज्सौ तौ ग आदित्यऋषय:". परन्तु अर्थशून्य आणि उच्चारकठिण सूत्र ऱ्हस्वतम असलें तरी बिनचूक लक्षांत ठेवायला थोडे श्रम पडत नाहीत. एखाद्या श्लोकाचें वृत्त कोणते म्हणून कोणी विचारिले तर आपण काही गण माण्डून सूत्रस्मरणाने ते ओळखीत नाही. वाचतां-वाचतांच तो श्लोक कोणत्या ओळखीच्या श्लोकासारखा आहे हे आपला कान साङ्गतो, आणि मग आपण त्या ओळखीच्या श्लोकाच्या वृत्ताचें नाव साङ्गतों. म्हणून, वृत्त ओळखतां यायला प्रत्येक सुप्रसिद्ध वृत्ताचें एक एक उदाहरण चांगले ध्यानात ठसलें की पुरें. विचारलेल्या श्लोकाची शुद्धता तुलनेने सहज पारखतां येईल. यतिस्थानेंहि श्लोक म्हणतांना आपण विशेष कोठे थाम्बतों हे पाहूनच ध्यानांत रहातात. तेव्हा तोण्डपाठ करावयाच्या शुद्ध श्लोकांत त्याच्या वृत्ताचे नाव ग्रथित केलेले असल्यास तेहि अनायासें साङ्गतां येईल. त्र्यक्षरी गणहि साङ्गा म्हणून कोणी आग्रहच केल्यास आरभ्भींपासून त्र्यक्षरी तुकडे पाडून लगक्रम माण्डून यमाताराजभानसलगम या सूत्राच्या साहाय्याने त्या गणांची नावेहि साङ्गतां येतील.

(२ दुसरे एक सूत्र "मायावी यतात्मा रावण: सहसा तन्त्रणि जजाप भावय न इति" हे एका विद्वान जर्मन स्नेहयाकडून मिळालें असे चार्लस फिलिप ब्राऊन आपल्या Sanskrit Prosody च्या ३ ऱ्या पृष्ठावर म्हणतो. "यमाताराजभानसलगम" हे सूत्र पाणिनीने केले असे याच ब्राऊनने २८ व्या पुष्ठावर लिहून ठेविलें आहे. या सूत्राचा उगम मला सापडला नाही.

"शार्दूलासच कौतुकास्पद गमे शार्दूलविक्रीडित"

- - - | ~ ~ - | ~ - ~ | ~ ~ - | - - ~ | - - ~ | -

मातारा सलगं जभान सलगं ताराज ताराज गं

तेव्हा, शार्दूलविक्रीडिताच्या एका चरणांत १९ अक्षरें असून मसजसतत असे क्रमाने गण पडून शेवटीं एक गुरु असतो; आणि यति बाराव्या अक्षरानन्तर असतो असें सहज साङ्गतां येतें.

परन्तु वृत्तज्ञानाला या त्रिकांचा काही उपयोग नाही.

अध्याय ३ रा

वृत्तविचार आणि वृत्तविस्तार

शिखा,[१] (१ शिखा नि खज्जा हे प्रकार वृत्तरत्नाकर आणि प्राकृत पैङ्गल या दोनच ग्रन्थांत पाददव्यघटित आहेत.) खज्जा नि चूलिका हे प्रकार वगळल्यास संस्कृतांत पद्याचें परिमाण चतुष्पदी हे आहे. शिखा, खज्जा नि चूलिका या प्रकारांत चरण दोन दोनच असले तरी ते दीर्घ असल्याने म्हणतांना त्यांचे स्वाभाविकपणेंच चारचार चरण होतात. संस्कृतांत बहुश: अनुष्टुप छन्दांतील चतुष्पदीसच श्लोक म्हणतात; तथापि शङ्कराचार्यकृत 'प्रात:स्मरामि हृदि

संस्फुरदात्मततत्त्वम' या 'प्रात:स्मरण' स्तोत्रांत वसन्ततिलकावृत्ताच्या तीन चतुष्पद्या असून त्यांना उद्देशून नन्तर

"श्लोकत्रयमिदं पुण्यं लोकत्रयविभूषणम।
प्रात:काल पठेद्यस्तु स गच्छेत्परमं पदम ॥"

असा श्लोक आहे. मराठींत कोणत्याहि वृत्तांतील चतुष्पदीस **श्लोक** म्हणतात.

ज्या पद्यांतील चरण विशिष्ट अक्षरसङ्ख्या, लगक्रम आणि मोडणी वा गणविभागणी यांनी नियमित असतात ते वृत्त होय. मोडणी म्हणजे पिङ्गलोक्त गणांचा क्रम नव्हे तर अन्तर्गत आन्दोलनानुसार होणारी गणविभागणी होय. अक्षरसङ्ख्या आणि लगक्रम ही अभिन्न असली म्हणजे आरम्भापासून गणना करून चरणाचे जे त्र्यक्षरी तुकडे वा गण पडतात ते पिङ्गलोक्त गण एका ठराविक क्रमानेच येतात. पण पिङ्गलोक्त गणांचा क्रम अभिन्न असूनहि अन्तर्गत आन्दोलनानुसार होणारी गण-विभागणी भिन्न भिन्न होऊ शकते. या गणविभागणीस मोडणी म्हटले आहे.

मणिगुणनिकर [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ -] (पि ७/१३)
शशिकला [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -] (हे २/२४४)
स्त्रक [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ -] (हे २/२४५)

हीं तीन वृत्तें अक्षरसङ्ख्येने आणि लगक्रमाने एकसारखीं असल्याने न, न, न, न, स, याच क्रमाने तिन्ही वृत्तांचे पिङ्गलोक्त गण पडतात; पण या तीन वृत्तांत अनुक्रमें अष्टमात्रक, सप्तमात्रक आणि षण्मात्रक आवर्तनें असल्याकारणाने त्यांची गणविभागणी निरनिराळी होते. आवर्तन किती मात्रांचे आहे, आवर्तनारम्भ कितव्या अक्षरावर होतो, आणि गण-विभागणी कशी होते यांचा निर्णय करायला प्राचीन छन्द:शास्त्रकारांनी साडिगतलेल्या यतिस्थानांचा फार उपयोग होतो. म्हणून लक्षण साङ्गतांना यति कोठे आहे हे साङ्गण्यांत येते; आणि यतिभेदाने म्हणजेच मोडणी-भेदाने वृत्तभेद मानण्यांत येतो. वर दिलेल्या वृत्तांत यतिस्थानें खाली टिम्ब असलेल्या उभ्यारेघांनी दाखविण्यांत आलीं आहेत. यति अनुक्रमें ८ व्या, ७ व्या आणि ६ व्या अक्षरानन्तर सांगितले आहेत त्यावरून आवर्तनें ही अनुक्रमें अष्टमात्रक, सप्तमात्रक आणि षण्मात्रक आहेत ही गोष्ट कळते. परन्तु पुष्कळदा यति सांगितलेलेच नसतात वा भलत्याच म्हणजे अस्वाभाविक ठिकाणीं सांगितलेले असतात. उदाहरणावरून वृत्ताची मोडणी निर्णीत करू म्हटले तर एखादेच उदाहरण असायचे आणि तेहि छन्द:शास्त्रकारानें रचून घातलेले असायचे. वृत्तव्याख्या सुधारायला त्या उदाहरणाचा फारसा उपयोग होत नाही. म्हणून एखाद्या वृत्ताच्या जर अनेक मोडण्या

सम्भवत असतील तर त्या साऱ्या देण्याचा प्रयत्न मी या ग्रन्थांत केला आहे. तथापि जेथे चरणांत एखाद्या विशिष्ट गणाची आवृत्ति आहे तेथे, जेणें करून ती आवृत्ति भङ्गेल अशी मोडणी घेणें उचित नाही.

चारी चरण भिन्न भिन्न लक्षणांनी युक्त असल्यास त्या वृत्तास **विषम वृत्त** म्हणतात. संस्कृतांत अनेक विषम वृत्तें सांगितलीं आहेत. त्यांपैकी एकाच विषम वृत्ताचा उपयोग सलग दीर्घ रचनेंत केलेला आढळतो. सौन्दरनन्द ३ रा, किरात १२ वा आणि शिशु १५ वा हे सर्ग उद्गता नामक विषमवृत्तांत आहेत. या वृत्ताचें लक्षण उत्पल (वबृ १०३/४८) या श्लोकावरील टीकेंत

"प्रथमे सजौ यदि सलौच
नसजगुरुकाण्यनन्तरम
यद्यथ भनजलगा: स्युरथो
सजसा जगौच भवतीयमुद्गता"

असें देतो. उद्गताचें पुढील उदाहरण मराठींत अपवादरूपच असेल.

"बहु भागला दितिसुतांसि
अतुल समरा करूनिया
राम तृषित बहु होऊनिया
रमला प्रियाननसुधानिषेवणीं". (साव ९/५६)

सौन्दरनन्द काव्यांत (२।६४-६५) हे दोन श्लोक उपस्थितप्रचुपित नामक विषमवृत्ताचे आढळतात.

"हुडकिती सगर ते चहूकडे
हय त्यांसी परि कुठे न सापडे;
हुडकुनी हरितां मग चारही
करिती साठ हजार विचारही". (नग ७३)

या चतुष्पदींत चारी चरण लगक्रमदृष्ट्या भिन्न भिन्न आहेत; पण एवढ्याने हे विषमवृत्त होत नाही. लगक्रमदृष्ट्या भिन्न असणारे चारी चरण जेव्हा अनेक श्लोकांत अनुक्रमें सारखे येतात; तेव्हा ते श्लोक एका विशिष्ट विषमवृत्ताच्या साच्याचे ठरतात.

चूलिका (पि ४।५२) [२७ ल । १ ग ॥ २९ ल । १ ग] ही द्विपदी आहे. पहिल्या चरणांत सत्तावीस २७ लघू आणि मग एक १ गुरु अशीं अक्षरें असतात; दुसऱ्या चरणांत एकोणतीस २९ लघू आणि मग १ गुरु अशी अक्षरें असतात. चूलिकेची मोडणी जर पद्यावर्तनी असली तर सोळा लघु अक्षरांनन्तर यति येतोच. पण हा यति सांगितलेला मात्र नाही. तेथेच चरण तोडून द्विपदीची चतुष्पदी केल्यास या प्रकारास विषम वृत्तांत ढकलितां येईल. पहिला नि तिसरा चरण हे मात्र सोळा सोळा लघु अक्षरांचे असल्याने एकसारखे होतात. हीच स्थिति शिखा (के २/३९), आणि खज्जा (के २/४०) या दोन प्रकारांची आहे. **शिखा** [२८ ल । १ ग ॥ ३० ल । १ ग

] या प्रकाराचा व्यत्यय म्हणजे **खज्जा** [३० ल । १ ग ‖ २८ ल । १ ग] हा प्रकार होय. परन्तु पिङ्गल, स्वयम्भू आणि हेमचन्द्र यांच्या मते शिखा आणि खज्जा हे प्रकार पादचतुष्टयघटित आहेत. प्राकृत पैङ्गलाच्या मते शिखाच्या १ ल्या चरणांत पंचवीस २५ लघू असून मग (- ˜) हा गण असतो; आणि दुसऱ्या चरणांत एकोणतीस २९ लघू असून मग (- ˜) हा गण असतो. खज्जामध्ये दोन्ही चरणांत छत्तीस ३६ लघू असून मग रगण असतो. (प्रापै १/१६१, १५८).

चूलिकेचा जो दुसरा प्रकार हलायुध सांगतो त्यालाच केदारभट्ट **अतिरुचिरा** (के २।४२) म्हणतो. या प्रकारांत [२७ ल । १ ग] दोन्ही चरण सारखे असून ते सत्तावीस लघु आणि एक गुरु मिळून झालेले असतात. सोळा लघूनन्तर चरण तोडून या द्विपदीची जर चतुष्पदी केली तर ते अर्धसम वृत्त होईल.

ज्या पद्यांत विषम वा ओज वा अयुक म्हणजे पहिला नि तिसरा हे चरण सारखे असतात; आणि सम वा अनोज वा युक म्हणजे दुसरा नि चौथा हे चरण सारखे असतात ते **अर्धसम वृत्त** होय. समवृत्तांच्या सङ्ख्येच्या मानाने अर्धसम वृत्तें अगदीच अल्पसङ्ख्य आहेत.

अर्धसम वृत्ताचा आणखी एक प्रकार आढळतो; पण त्या प्रकाराचें पृथक विवेचन कोणी केलेले नाही. या प्रकारांत चतुष्पदीचे पहिले दोन चरण सारखे एका लगावलीचे असतात; आणि शेवटील दोन चरण सारखे, पण भिन्न लगावलीचे असतात. या प्रकारच्या मिश्रणाचे स्फुट श्लोक आढळतात, ते पुढे वृत्तविहारांत दिले आहेत. परन्तु एकासारखे अनेक श्लोक आढळल्याविना त्या प्रकाराला पृथक स्थान प्राप्त होऊ शकत नाही. अचलधृति आणि विद्युन्माला यांच्या अशा मिश्रणाने होणाऱ्या प्रकारांचा (पि ४/५०-५१, मागे पृष्ठ २३ पहा) पिङ्गल उल्लेख करितो; परन्तु हलायुधाने दिलेल्या उदाहरणाव्यतिरिक्त इतरत्र तशी रचना संस्कृतांत मला आढळली नाही. मराठींत मात्र मोरोपन्ताने आपले सौम्य रामायण (मोसग्र ८/१३८) हे सौम्या नामक अर्धसम वृत्तांत रचिलें आहे. चतुष्पदीचा पूर्वार्ध विद्युन्माला आणि उत्तरार्ध अचलधृति असल्यास त्या अर्धसम वृत्ताला सौम्या (पि ४/५१) वा **अनङ्गक्रीडा** (के २/४१) म्हणतात.

चारी चरण एकसारखे असले म्हणजे त्या वृत्ताला समवृत्त म्हणतात.

समवृत्तांचे वर्गीकरण चरणाक्षरसङ्ख्येप्रमाणे करण्याचा आम्नाय आहे. एका चरणांत जितकी अक्षरें असतात तितक्या अक्षरांचे ते वृत्त मानण्यांत येतें.

एकाक्षरी वृत्तापासून सव्वीस-अक्षरी वृत्तापर्यन्त अनुक्रमे (१) **उक्ता**, (२) **अत्युक्ता**, (३) **मध्या**, (४) **प्रतिष्ठा**, (५) **सुप्रतिष्ठा**, (६) **गायत्री**, (७) **उष्णिह**, (८) **अनुष्टुभ**, (९) **बृहती**, (१०) **पङिक्त**, (११) **त्रिष्टुक**, (१२) **जगती**, (१३) **अतिजगती**, (१४) **शक्करी**, (१५) **अतिशक्करी**, (१६) **अष्टि**, (१७) **अत्यष्टि**, (१८) **धृति**, (१९) **अतिधृति**, (२०) **कृति**, (२१) **प्रकृति**, (२२) **आकृति**, (२३) **विकृति**, (२४) **सङ्कृति**, (२५) **अभिकृति**, आणि (२६) **उत्कृति** या नावाचे वर्ग कल्पिण्यांत आले आहेत. ज्या वृत्तांच्या चरणांत सव्वीसाहून अधिक अक्षरें आहेत त्यांना दण्डक वा मालावृत्त[२] (२ मालावृत्त (भ

१५।४७). म्हणतात. दण्डकांत एका विशिष्ट गणाची सारखी आवृत्ति असते तशी माला वृत्तांत नसते.

वृत्त फारच आखूड असल्यास अर्थप्रतिपादनाची अडचण होते; आणि म्हणूनच प्रीति, विदग्धक, हारीत, तनुमध्या, कुमारललिता, आनन्द, हंसमाला इत्यादि वृत्तांच्या द्विरावृत्तीने अनुक्रमे पद्यिनी, मरालिका, स्वानन्दसम्राट, मणिमाला, राजरमणीय, आनन्दकन्द, दया इत्यादि नवीन वृत्तें साधण्यांत आलीं असतील. सहासात-अक्षरी वृत्तांविषयी क्षेमेन्द्र मार्मिकपणाने म्हणतो,
"न षटसप्ताक्षरे वृत्ते विश्राम्यति सरस्वती
भृङ्गीव मल्लिकाबालकलिकाकोटिसङ्कटे" (क्षे २।२)

वृत्त अतिशय दीर्घ असल्यास कवि आणि वाचक दोघांचाहि उर भरून यावयाचा! पद्यपाटव दाखवून वाचकांना चकित करून टाकण्यासाठी अतिऱ्हस्व वा अतिदीर्घ वृत्तांत जरी रचना करून दाखविण्यांत आली असली तरी अशीं क्लिष्टवृत्तें हीं रमणीययार्थाच्या स्वाभाविक प्रतिपादनाला निरुपयोगीच होत. भास, वराहमिहिर, वाग्भट, भवभूति इत्यादिकांच्या कृतींत दण्डकरचना आढळते यावरून दण्ड्काचें प्राचीन महत्त्व दिसून येतें. वराहमिहिराच्या एका दण्डकाच्या (वबृ १०३।६1) प्रत्येक चरणांत १०२ अक्षरें आहेत. सिद्धर्षिकृत उपमितिभवप्रपंचाकथामध्ये दण्डकाच्या चतुष्पद्या नाहीत; तर एकएक दोनदोन स्फुट चरण आहेत. या ग्रन्थाच्या ५ व्या प्रस्तावांतील (पृ ८४१ वरील) 'विलसतभटकोटि' या दण्डकचरणांत एकशें अठ्ठयाण्णव अक्षरें आहेत! तथापि येथूनहि सीमा फारच दूर आहे. वृत्तरत्नाचा टीकाकार नारायण भट्ट पुढील पद्य उद्धृत करितो,-

"एकोनसहस्त्राक्षरपर्यन्ता दण्डकाड्प्रय: प्रोक्ता:
वर्णत्रिकगणवृद्ध्या नद्वितया द्या महामतिभि:" (के. पृ. १०६)

या ग्रन्थांत वृत्तविस्तार देतांना वृत्तें चरणाक्षरसङ्ख्येप्रमाणे सांगण्याची प्राचीन पद्धति स्वीकारलेली नाही. अर्थातच दण्डकाच्या विवेचनासाठी पृथक प्रकरण दिलेले नाही. एका वृत्ताचा दुसऱ्या वृत्ताशी सम्बन्ध काय तो ध्यानांत यावा म्हणून वृत्तानुक्रम हा लगक्रमसाम्य आणि मोडणीचें साम्य यांच्या अनुरोधाने ठरविला आहे. छन्द:साम्य हे चरणान्तापासून[१] (१ रणपिङ्गलांत प्राचीन वर्गपद्धति आहे; पण एका वर्गांतील वृत्तांचा अनुक्रम ठरवितांना त्रिकगणसाम्य हे चरणान्ताकडून चरणारम्भाकडे पहाण्यांत आले आहे.) चरणारम्भाकडे पहात अनुक्रम ठरविला आहे.

सङ्ख्याक्रमभेदाने वृत्तप्रकार किती होऊ शकतील हा वस्तुत: गणिताचा प्रश्न आहे; परन्तु: या प्रस्तारप्रकरणाने छन्द:शास्त्राच्या क्षेत्रांत निष्कारण पाय पसरले आहेत. एकाक्षरी रचनेपासून सव्वीसअक्षरी रचनेपर्यंतच शक्य वृत्तप्रकारांची एकन्दर सङ्ख्या गणिताने $२^{२५}$-२ म्हणजे ३३,५४,४३० इतकी होते! परन्तु एकन्दर उपलब्ध वृत्तांची सङ्ख्या सहस्त्रावर जात नाही. वृत्तांत ते वृत्त व्हायला काहीतरी आन्दोलनमाधुरी पाहिजे. छन्द म्हणजे काही लघुगुरुंचा प्रस्तारखेळ नव्हे.

ज्या वृत्तांतील आन्दोलन अक्षररचनेकरून सहज प्रतीत होत नाही, ज्यांना तालांत बसवायला थोडे फार परिश्रम पडतात, परन्तु ज्यांपैकी अनेक वृत्तांच्या चाली परम्परया चालत आल्याकारणाने सुकर वाटतात अशा वृत्तांना **अनावर्तनी** म्हटले आहे. त्यांचे विवेचन आवर्तनी वृत्तांच्या आधी केले आहे. कित्येकवृत्तें अशी आहेत की ती सहज (क्वचित एखादें दुसरें अक्षर प्लुत उच्चारून) आवर्तनी होऊ शकतात; परन्तु त्यांच्या परम्पराप्राप्त चाली पहातां ती अनावर्तनी वाटतात त्यांचे विवेचन आधी अनावर्तनी वृत्तांच्या वर्गात केले असून पुढे आवर्तनी वृत्तांच्या वर्गांत त्यांचा पुन्हा उल्लेख केला आहे. उदाहरणार्थ, रथोद्धता नि स्वागता यांची रूढ मोडणी अनुक्रमें [- ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ - ˜ -] आणि [- ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - -] अशी आहे, म्हणून त्यांचे विवेचन अनावर्तनी वृत्तांत केले आहे. परन्तु त्यांची मोडणी अनुक्रमे [- ˜ - ˜ ˜ ˜ । - ˜ - ˜ -] आणि [- ˜ - ˜ ˜ ˜ । - ˜ ˜ - -] अशी घेतल्यास ती पद्यावर्तनी होतात म्हणून त्यांचा उल्लेख विद्युन्माला वर्गातहि पुन्हा केला आहे. मोडणी भिन्न झाली की ते वृत्त वस्तुत: भिन्न झाले, त्याला भिन्नच नाव पाहिजे. उदाहरणार्थ, पृथ्वीवृत्तांतील लगावलीची मोडणी जर [। ˜ - ˜ ˜ ˜ - ! ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ - - ˜ -] अशी धरिली तर ते वृत्त निराळेंच होईल. सुदैवाने पृथ्वीवृत्ताला विलम्बितगति असे दुसरे नाव असल्याने ते या दुसऱ्या मोडणीच्या वृत्ताला निश्चित करितां येतें. पण जेथे वृत्ताचें नाव एकच आहे पण त्या लगावलीची मोडणी विविध होऊ शकते तेथे निरनिराळीं नावे असणे इष्ट असले तरी त्या भिन्न भिन्न मोडणीच्या वृत्तांत यापुढे सहेतुकपणें रचना होण्याचा सम्भव अत्यल्प असल्याने सध्या तरी नवीन नावें निर्माण करून वृत्तनाममाला लाम्बविण्याचें काही प्रयोजन नाही.

पद्यावर्तनी, अग्न्यावर्तनी, भृङ्गावर्तनी आणि हरावर्तनी वृत्तांचा विचार अनुक्रमें अनावर्तनी वृत्तांच्या नन्तर केला आहे. चतुर्मात्रक आवर्तनांची वृत्तें असूच शकत नाहीत असे नाही; परन्तु चतुर्मात्रक आवर्तनांची वृत्तें सारीच अष्टमात्रक आवर्तनांत बसतात. उलटपक्षी आवर्तनान्ती पदसमाप्ति झाली नाही तरी अक्षरसमाप्ति तरी झालीच पाहिजे असे असल्याने अष्टमात्रक आवर्तनाचें वृत्त चतुर्मात्रक आवर्तनांत बसेलच असे नाही. उदाहरणार्थ, (˜ - - ˜ -) (- ˜ - ˜ -) या अष्टमात्रक गणांचे चारचार मात्रांचे दोन दोन तुकडे पडू शकत नाहीत. यासाठी चतुर्मात्रक आवर्तनांच्या वृत्तांचा समावेश पद्यावर्तनी वृत्तांत करणेंच सोयीचें आहे.

आवर्तनी वृत्तांत पद्यावर्तनी वृत्तांची सङ्ख्या सर्वांत मोठी आणि अग्न्यावर्तनी वृत्तांची सङ्ख्या सर्वांत लहान आहे. अनावर्तनी वृत्तांच्या मानाने आवर्तनी वृत्तांची सङ्ख्या जवळ जवळ औटपट आहे. परन्तु आवर्तनी वृत्तांची सङ्ख्या कितीहि मोठी असली तरी ती बहुतेक जातिरचनेत लय पावली आहेत. एकट्या पादाकुलकजातींत पाऊणशेहून अधिक वृत्ते लय पावतात. जातिरचना ही सुकर असून तिच्यांत स्वाभाविकपणेंच विविधतेला पुष्कळ वाव मिळतो.

वृत्ते अनावर्तनी असोत वा आवर्तनी असोत, कवींना जी वृत्तें सलग नि दीर्घ रचनेला अनुकूल अशी वाटली आणि जी त्यामुळे रूढ झालीं अशा वृत्तांची सङ्ख्या चाळीसाच्या वर जात

नाही.

अनावर्तनी वृत्तांपैकी इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, इन्द्रवंशा, वंशस्थ, रुचिरा, प्रहर्षिणी, रथोद्धता, स्वागता, प्रमिताक्षरा, द्रुतविलम्बित, वसन्ततिलका, शालिनी, मालिनी, मन्दाक्रान्ता, स्त्रग्धरा, शार्दूलविक्रीडित, हरिणी, शिखारिणी, सुवदना आणि पृथ्वी ही वृत्तें विशेष रूढ दिसतात. या वीस वृत्तांपैकी इन्द्रवंशा हे वृत्त संस्कृतांत वैरल्याने आढळते. रुचिरा, प्रहर्षिणी, प्रमिताक्षरा नि सुवदना ही वृत्तें उत्तरोत्तर दुर्मिळ होत आली आहेत.

पद्यावर्तनी वृत्तांपैकी तोटक, विद्यन्माला, दोधक, जलोद्धगति, जलधरमाला, मत्तमयूर, मदिरा, हंसगति आणि हेमकला ही नऊ वृत्तें रूढ दिसतात. अग्न्यावर्तनी वृत्तांपैकी विबुधाप्रिया आणि सुरनिम्नगा ही रूढ दिसतात. भृङगावर्तनी वृत्तांत प्रमाणिका हे फार प्राचीन काळापासून रूढ दिसते. कलिन्दनन्दिनी आणि देवराज ही उशीराने रूढ झाली आहेत; पण यांच्या मिश्रणामुळे होणारी शिथिल रचना ललितविस्तरांत आढळते. हरावर्तनी वृत्तांपैकी भुजङ्गप्रयात आणि स्त्रग्विणी ही प्राचीन दिसतात; मन्दारमाला आणि अमृतध्वनि ही उशीराने रूढ झाली आहेत.

अर्धसमवृत्तांपैकी संस्कृतांत अपरवक्त्र, पुष्पिताग्रा, वियोगिनी आणि मालभारिणी ही चारच रूढ दिसतात. मराठींत वियोगिनी आणि मालभारिणी ही दोनच विशेष परिचित आहेत.

अश्वघोष आणि भास यांच्या काळींच ज्याचें स्वरूप निश्चित झाले होतें अशी ही अनावर्तनी वृत्तें मूळ कशी उत्पन्न झालीं असतील? छन्द:शास्त्र उत्पन्न होण्यापूर्वी कवींनी जी रचना मनोगत आन्दोलनानुसार केली असेल ती अपरिहार्यपणें शिथिल झाली असलीच पाहिजे. अशी शिथिल रचना ललितविस्तरांत विपुल पहायला मिळते. अशा शिथिल रचनेंतूनच पृथक्करण, तुलना नि वर्गीकरण यांच्या साह्याने निश्चित स्वरूपाची पद्यरचना निघते. पिङ्गलभरतादि प्राचीन छन्द:शास्त्रकारांनी ज्या सामग्रीवरून हे शास्त्र रचिलें ती साम्रगी त्यांनी आपल्या ग्रन्थांत जतन करून न ठेविल्यामुळे वृत्तोत्पत्तीचा अत्यन्त कुतूहलजनक प्रश्न हा तितकाच कूट होऊन बसला आहे. इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, शालिनी, वातोर्मि, वंशस्थ, रुचिरा इत्यादि वृत्तें प्राचीन त्रिष्टुभजगतींपासून निघालीं हे उघड आहे. परन्तु वसन्ततिलका, मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडित, हरिणी, शिखरिणी, पृथ्वी ही कशी कशी परिणत होत आलीं याविषयी अटकळ करायलाहि आता काही मार्ग नाही.

आवर्तनी वृत्तें ही प्राकृत गेय जातिरचनेपासून नियमित करण्यांत आली असावींत. गेय जातिरचना ही आन्दोलन मनांत मुरल्यावर जितकी सुकर असते तितकीच, तिचे नियमन ओळखून ते दृग्गोचरकरून द्यायला कठिण असते. जातिरचना करायला कवि थोडा श्रुतिसिद्ध असावा लागतो. उलटपक्षीं वृत्त हे रचायला कठिण असले तरी अक्षरांची सङ्ख्या आणि लगक्रम यांनी बद्ध असलेले त्याचें स्वरूप सहज आणि स्पष्टपणें ध्यानांत राहतें. अक्षरसङ्ख्या नि लगक्रम यांच्या दृष्टीने जातिरचनेकडे पाहिले तर कोणतेच दोन चरण एकसारखे दिसत नाहीत; त्यांतील साम्य सूक्ष्म असते; चरणांचे काही विभाग मात्र अनिच्छया एकसारखे येऊ शकतात. हे पाहून,

जातीचे मूळ स्वरूप ध्यानांत न आल्यामुळेच की काय, ज्यांत चरणाचा काही भाग अचल आणि काही भाग चल असतो असा पद्यप्रकार छन्द:शास्त्रकारांनी कल्पिला असावा. वैतालीय, औपच्छन्दसिक, गीति, आणि आर्यगीति ही रचना या प्रकारांतील आहे.

अशा गेय जातिरचनेंत जेथे अहेतुकपणें चारी चरण लगक्रमदृष्ट्या सारखे आले असतील तेथे छन्द:शास्त्रकारांनी स्वाभाविकपणेंच स्वतन्त्र वृत्त कल्पिलें असेल. परन्तु एका चरणासारखे चार चरण लगक्रमदृष्ट्या असावेत या हेतूने केव्हा केव्हा कवींनी तर केव्हा केव्हा छन्द:शास्त्रकारांनी भिन्न भिन्न वृत्तें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न बुद्धयाहि केला असेल. छन्द:शास्त्रकारांनी दिलेल्या उदाहरण्यांव्यतिरिक्त स्वतन्त्र काव्यरचनेंत फारच थोड्या आवर्तनी वृत्तांची उदाहरणें आढळतात. उलटपक्षी वाङ:मयांत वृत्तस्वरूप चतुष्पद्या आढळतात त्यांची वार्ताहि छन्द:शास्त्रकारांना लागलेली दिसत नाही.

रूढ झालेल्या वृत्तांपासून नवी वृत्तें पुढील प्रकारांनी निर्माण करण्यांत आलेली दिसतात.

(१) चरणारभ्भींच्या गुरूच्या ठिकाणीं दोन लघू घालून इन्द्रवंशा, रथोद्धता, स्वागता, वसन्ततिलका, शार्दूलविक्रीडित आणि स्त्रग्धरा या वृत्तांपासून अनुक्रमे, केकिरव, प्रियंवदा, द्रुतपदा, ऋषभ, मत्तेभविक्रीडित आणि महास्त्रग्धरा ही वृत्तें सिद्ध झालीं आहेत.

प्रथमाक्षराप्रमाणेच इतरत्रहि एका गुरूच्या ठिकाणीं दोन लघू घालून उपेन्द्रवज्रा, इन्द्रवंशा, वंशस्थ, शार्दूलविक्रीडित आणि स्वागता या वृत्तांपासून अनुक्रमे कोल, लक्ष्मी, सद्रत्नमाला आणि चन्द्रवर्त्म ही वृत्ते सिद्ध झाली आहेत.

(२) उलटपक्षी, प्रमिताक्षरा नि द्रुतविलम्बित यांच्या आरभ्भीचे दोन लघू, आणि शिखरिणींतील उपान्त्य दोन लघू, यांच्या ठिकाणीं एकएक गुरु घालून अनुक्रमें उत्थापनी, अच्युत आणि प्रवरललिता ही वृत्तें सिद्ध झाली आहेत.

(३) इद्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, स्वागता, कनकप्रभा, आणि वसन्ततिलका यांच्या अन्त्याक्षरापूर्वी एक लघु वाढविल्याने अनुक्रमें इन्द्रवंशा, वंशस्थ, यूथिका, कमलिनी आणि मृदङ्ग ही वृत्तें सिद्ध होतात.

(४) रथोद्धता, स्वागता नि प्रमिताक्षरा यांच्या आरभ्भीं दोन लघु वाढविल्याने अनुक्रमें कनकप्रभा, कुटजा नि प्रमदा ही वृत्तें सिद्ध होतात.

(५) रथोद्धता, शालिनी नि यूथिका यांच्या आरभ्भीं एक गुरु वाढविल्याने अनुक्रमें ललिता, वैश्वदेवी नि अभ्रक ही वृत्तें सिद्ध होतात.

(६) रुचिरा, पृथ्वी नि कुटिलगति यांच्या अन्तीं एक गुरू वाढविल्याने अनुक्रमें रुक्मिणी, रतिलीला, नि नन्दीमुखी ही वृत्तें होतात.

(७) प्रियंवदा, द्रुतपदा, स्वागता, मङ्गला या वृत्तांत पाचवे अक्षर लघु आहे ते गाळल्याने अनुक्रमें 'अभीष्ट,' 'लडका,' मणिराग, "प्रगुणीकृता" ही वृत्तें सिद्ध होतात.

(८) कित्येक वृत्तें इतर वृत्तांचे विभाग जोडून सिद्ध होतात. (- - - -) वा (- - - - -)

आणि (~ ~ ~ ~ ~ -) वा (~ ~ ~ ~ ~ - ~) यांच्या जोडणीने आणि केव्हा केव्हा या जोडणीला (- ~ - - ~ - -), (~ - ~ ~ - ~ -) आणि (- - ~ - - ~ -) यांच्यापैकी एखादा गण शेवटी जोडून कितीतरी वृत्तें झाली आहेत!

(९) काही वृत्तें म्हणजे सुप्रसिद्ध वृत्तांचे विभागच होत. हंसी [- - - - । ~ ~ ~ ~ -] हे वृत्त मन्दाक्रान्ताचे पहिले दोन विभाग मिळून होतें. इन्द्रवज्रा, इन्द्रवंशा, पृथ्वी आणि सुवदना यांचे अन्त्य विभाग म्हणजे अनुक्रमे विमला (~ ~ - ~ - -), "निर्मला" (~ ~ - ~ - ~ -), कुसुमिता (~ ~ ~ - ~ - - ~ -) आणि वसुमती (- - ~ ~ ~ -) ही वृत्तें होत. द्रुतविलम्बित, मालिनी आणि शिखरिणी यांचे आद्य विभाग म्हणजेच अनुक्रमें मधुमती (~ ~ ~ - ~ ~ -), रतिमाला (~ ~ ~ ~ ~ ~ - -) आणि शिखण्डिनी (~ - - - - -) ही वृत्ते होत.

(१०) कित्येकदा एखाद्या सुप्रसिद्ध वृत्ताला एखाद्या गणाची जोड देऊन नवीन वृत्त सिद्ध करण्यांत येतें. कनकप्रभा आणि विदग्धक यांच्या जोडणीने बुद्बुवृत्त होतें. मत्ताक्रीडा वृत्ताला (~ - ~ ~ - ~ -) हा गण जोडून पिपीलिका वृत्त सिद्ध होते. शार्दूलविक्रीडिताला (~ ~ - ~ -) हा गण जोडल्याने विभ्रमगति हे वृत्त होते. पृथ्वी वृत्ताला (- ~ - - ~ -) हा गण जोडल्याने वृन्दारक वृत्त होते; आणि (- - - - ~ - -) या गणाला मालती वृत्त जोडल्याने माधवीलता वृत्त होतें.

(११) मणिमाला, राजरमणीय, मरालिका इत्यादि वृत्तें अनुक्रमें तनुमध्या, कुमारललिता, विदग्धक इत्यादि ऱ्हस्व वृत्तांच्या द्विरावृत्तीने सिद्ध झाली आहेत.

(१२) काही ठिकाणीं प्राचीन वृत्तरचनेंत झालेल्या चुका न उमगल्यामुळेच नवीन वृत्ते कल्पिण्यांत येऊन मग त्यांच्यासाठी सूत्रें रचण्यांत आली असावीत असे वाटते. द्रुतपदा [~ ~ ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - -] या वृत्ताचे लक्षण "द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत" [~ ~ ~ - ~ ~ ~ ~ । ~ ~ - -] असेहि आढळते, वा महास्त्रग्धरा [~ ~ - - - ~ - - । ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । - - - ~ - -] या वृत्ताचे लक्षण "सजता नसौ ररौ ग: फणितुरगहयै: स्यान्महास्त्रग्धराख्या" (गछ २।२१६) असेहि आढळते, वा वातोर्मीचें लक्षण [- - - - ~ ~ - ~ - -] असेहि हेमचन्द्र (२।१३७) सांगतो, वा पणवाचें लक्षण म्नौ य्गौ असे न सांगता केदारभट्ट "म्नौ ज्गौचेति पणवनामकम" (- - - ~ ~ । ~ ~ - ~ -) असे सांगतो या मतभेदाच्या बुडाशी मूळची चुकी उमगली नाही हेच कारण असावे. असले मतभेद पुढे वृत्तांवरील टीपांत उल्लेखिले आहेत.

वृत्तनामाचा प्रश्न फारच घोटाळ्याचा आणि बिकट झाला आहे. छन्दस आणि वृत्त हे शब्द नपुंसकलिंगी असले तरी त्यांची नावे बहुतेक स्त्रीलिंगी आहेत. प्राय: ही नावें त्या वृत्ताच्या रचनेंत गोवितां येतील अशीच असतात. 'चन्द्रावर्ता' सारखे त्या वृत्ताच्या रचनेंत न बसण्याजोगें नाव क्वचितच आढळते. णराच, मालत्ती इत्यादि प्राकृत नावे वृत्तांत बसली तरी त्यांची संस्कृत रूपे त्या वृत्तांत बसत नाहीत; आणि स्वयभ्भूच्छन्द, कविदर्पण आणि प्राकृत पैङ्गल हे तीन ग्रन्थ वगळल्यास वृत्तांची नावे संस्कृत रूपांतच देण्याचा आम्नाय आहे. तेव्हा संस्कृत नाव जर वृत्तांत

बसत नसले तर त्यात थोडा फार फेरफार करणे अवश्य होते. प्रमाणी, समानी, श्येनी आणि हंसी यांची अनुक्रमे प्रमाणिका, समानिका, श्येनिका आणि हंसिका अशी रूपें करण्यात येतात. याच कारणासाठी उदाहरणांत 'यवमती'च्या ठिकाणी 'यवान्विता' म्हणून 'छन्दोवशाच्च यवान्वितामित्युक्तम' असे समर्थन हेमचन्द्र (हे ३।८) करितो. याच कारणासाठी चन्द्रावर्ता आणि माला या वृत्तांत न बसणाऱ्या नावाच्या ठिकाणी शशिकला आणि स्त्रक ही नावे देण्यांत आली असावीत.

पुष्कळ नावे म्हणजे कान्तेचे वर्णन करणारी विशेषणें आहेत. काही पशुपक्ष्यांच्या स्वरावरून, गतीवरून या क्रीडितावरून पडली आहेत. काही सामासिक नामांच्या शेवटीं-आवली,-माला अशी पदे आहेत.

ही नावे अस्तित्वांत कशी आली?

जो एखादा श्लोक सुपरिचित असेल त्यांतीलच एखाद्या संस्मरणीय ललित शब्दाने (बहुश: आद्य वा अन्त्य शब्दाने) तो वृत्तप्रकार निर्देशिला जावा आणि सूचित व्हावा हे स्वाभाविक आहे. एकाच वृत्ताला कित्येकदा अनेक नावे आढळतात याचे एक कारण, त्या वृत्ताचे भिन्न भिन्न सुपरिचित श्लोक छन्द:शास्त्रकारांच्या डोळ्यापुढे असतील हे असू शकेल.

"कुटजानि वीक्ष्य शिखिभि: शिखरीन्द्रं
समयावनौ घनमदभ्रमराणि
गगनंच गीतनिनदस्य गिरोच्चै:
समया वनौघनमद**भ्रमराणि**" (शिशु ६/७३)

या वृत्ताला हेमचन्द्र कुटज म्हणतो आणि पुढे ' भ्रमर इत्यन्य:' असे सांगतो; दोन्ही नावे या श्लोकाच्या आद्यन्तीं आहेत. याचप्रमाणे अतिशायिनीचे म्हणून दिलेल्या उदाहरणांत (शिशु ८/७१) अतिशायिनी आणि यादवी या दोन्ही नावाचा उगम आहे. हंसश्येनी हे नाव (किरात ५/३१) या श्लोकावरून घेतले आहे हे उघड आहे. विस्मिता आणि धृतश्री ही नावे अनुक्रमे (शिशु २०/७१) आणि (शिशु ३/८२) या श्लोकावरून घेतली आहेत. ज्या वृत्ताला पिङ्गल वातोर्मि म्हणतो आणि वराहमिहिर उर्मिमाला म्हणतो त्या वृत्ताचें उदाहरण म्हणून जो श्लोक हलायुध उद्धृत करितो त्याच्या शेवटच्या म्हणजे ' त्याज्या सा स्त्री द्रुतवातोर्मिमाला ' या चरणाच्या अन्तीं दोन्ही नावे आढळतात. हलायुधाने भद्रकाचे म्हणून जे उदाहरण दिले आहे त्याच्या आरम्भीं ' मद्रकगीतिभि: असे आहे; तेव्हा भरत आणि हेमचन्द्र या वृत्ताला मद्रक का म्हणतात हे चटकन ध्यानांत येतें. तथापि वृत्तांची निर्विवादपणे प्राचीनतम अशी उदाहरणें उपलब्ध झाल्याविना या प्रकरणी निश्चित असे काही सांगता येणार नाही. भरताने सांगितलेल्या शरभललिता वृत्ताचें उदाहरण सौन्दरनन्दाबाहेर आढळत नाही; आणि सौन्दरनन्दांतील उदाहरणांत शरभललित हा शब्द

नाही त्याअर्थी सुप्रसिद्ध वृत्तांची नावे ज्या श्लोकांवरून आली असतील ते श्लोक अश्वघोषच्याहि पूर्वी स्फुट स्वरूपांत सुपरिचित असले पाहिजेत. सुप्रसिद्ध वृत्तांत थोडी फिरवाफिरव करून जी नवीन वृत्तें प्रयोग म्हणून कवीनी वा छन्द:शास्त्रकारांनी साधिलीं असतील त्यांना मात्र त्यांनी स्वत:ची नावे दिली असण्याचा सम्भव आहे.

वृत्तांच्या नावांत अनन्वित गोन्धळ माजलेला आहे. काही वृत्तांना एकाहून अधिक नावें आहेत; तर काही नावें एकाहून अधिक वृत्तांना दिलेली आढळतात. शशिवदना या वृत्ताला सिद्धक, सिद्धि, सरसी, चित्रलता, रुचिरा, धृतश्री, पञ्चकावली अशी आणखी सात नावे आहेत! कनकप्रभा वृत्ताला जया, नन्दिनी, प्रबोधिता, मञ्जुभाषिणी, मनोवती आणि सुमंगली अशी आणखी सहा नावे आहेत. कुड्मलदन्ती या वृत्ताला श्री, रुचिरा, मौक्तिकमाला, अनुकूला आणि सान्द्रपद अशी आणखी पाच नावे आहेत. उलटपक्षी चन्द्रलेखा हे नाव सहा वृत्तांना दिलेले आढळते. रुचिरा, पञ्चचामर ही नावेहि अशी सहा भिन्न भिन्न वृत्तांना दिलेलीं दिसतील. चित्रलेखा हे नाव पाच वृत्तांना आहे. ललिता हे नाव चार वृत्तांना आहे; आणि एकच नाव दोन तीन निरनिराळ्या वृत्तांना आहे अशी उदाहरणें कितीतरी सापडतील! काही नावांत अन्तर अत्यल्प आहे. मत्ताक्रीडा-मत्तक्रीडा, सुभद्र-सुभद्रा, उपस्थित-उपस्थिता, कमल-कमला, ललित-ललिता, वृत्त-वृत्ता यांचा घोटाळा सहज होऊं शकेल.

ज्या नावाचे दोन दोन पारिभाषिक अर्थ होऊ शकतात ती नावे योग्य नव्हेत. पण वृत्त हेच नाव दोन वृत्तांना दिलेले आढळते; यमक हेहि एका वृत्ताचे नाव आहे! पङिक्त; बृहती, धृति ही वर्गवाचक नावे वृत्तांनाहि दिलेली आहेत; आणि गीतिका हेहि एका वृत्ताचे नाव बनले आहे!

पूर्वी होऊन गेलेल्या छन्द:शास्त्रकाराने जर एखाद्या वृत्ताला एक नाव दिलें तर त्या वृत्ताला दुसऱ्या छन्द:शास्त्रकाराने आपले स्वत:चे म्हणून दुसरें नाव देऊ नये, सयुक्तिक कारणावाचून तरी देऊ नये. परन्तु छन्द:शास्त्रांत अगदी विरुद्ध वहिवाट दिसते. ज्या वृत्ताला काश्यपाने सिंहोन्नता हे नाव दिलें, त्याला जर सैतवाने उद्धर्षिणी म्हटलें तरी चालतें तर पिङ्गलाने आपलें वसन्ततिलका हे नाव द्यायला का भ्यावे? आणि ही परम्परा येथे तरी काय म्हणून थाम्बावी? ती थाम्बली नाहीच. ‘गार्गेण सैव गदिता मधुमाधवीति’ असा चौथा चरण प्राकृत पैङ्गलाचा टीकाकार (पृ. ४७४) छन्द:सिद्धांतभास्करांतून उद्धृत करितोच!

प्रमाणिका, विद्युन्माला, द्रुतविलम्बित, भुजङ्प्रयात, स्त्रग्विणी, मालिनी, हरिणी, मन्दाक्रान्ता, पृथ्वी आणि कुसुमितलतावेल्लिता या नावानी जी वृत्ते पिङ्लाच्या छन्द:शास्त्रांत सुप्रसिद्ध आहेत त्यांना भरताच्या नाट्यशास्त्रांत अनुक्रमे मत्तचेष्टित, विद्युल्लेखा, हरिणीप्लुता, अप्रमेया, पद्मिनी, नान्दीमुखी, वृषभललिता, श्रीधरा, विलम्बितगति आणि चित्रलेखा अशी नावे आहेत! नाट्यशास्त्र हे पिङ्लाच्या, लौकिक, वृत्तांचे विवेचन करणाऱ्या छन्द:शास्त्राहून प्राचीन असावे असे वाटते; तथापि नाट्यशास्त्राची मूळ विश्वसनीय अशी शुद्ध प्राचीन प्रत अद्यापि उपलब्ध नाही. पुन्हा, रूढ नावाचे सर्वथैव उच्चाटन करणे शक्य नाही आणि इष्टहि नाही. म्हणून

नावे निश्चित करिताना होता होईल तो प्राचीन ग्रन्थकारास मान दिला असला तरी भरताने दिलेली नावे स्वीकारण्यापेक्षा पिङ्गलाने दिलेली आणि रूढ झालेली नावेच बहुतांशी स्वीकारिलीं आहेत. परन्तु या प्रकरणीं अमुक एक पद्धत निरपवादपणे स्वीकारिली आहे असे म्हणतां येणार नाही; एका वृत्ताला अनेक नावे वा अनेक वृत्तांना एकच नाव ही दुरवस्था राहू नये एवढी काळजी घेतली आहे. वरतनु नावाचे जे वृत्त हेमचन्द्र सांगतो त्याला दुसरे नावच नाही; उलट ज्या वृत्ताला पिङ्गल वरतनु म्हणतो त्याला वराहमिहिर मालती म्हणतो, तेव्हा त्या वृत्ताला मालती हे नाव निश्चित केल्याने हेमचन्द्राने सांगितलेल्या वृत्ताला वरतनु हे नाव निश्चित करिता आले. तसेच केदारभट्टाने ज्याला मज्जुभाषिणी हे नाव देऊन ते रूढ केले त्याला पिङ्गलाचें कनकप्रभा हे नाव आहे; आणि हेमचन्द्र ज्या वृत्ताला मज्जुभाषिणी म्हणतो त्याला दुसरे नाव नाही. तेव्हा त्या वृत्ताला मज्जुभाषिणीच म्हणणे प्राप्त होते; मग केदारभट्टाच्या मज्जुभाषिणीला कनकप्रभा हे पिङ्गलोक्त नाव द्यावे लागते.

निरज्जनमाधव, विद्याधर वा. भिडे, हिन्दी छन्द:प्रभाकराचा कर्ता रायबहादुर जगन्नाथप्रसाद, रणपिङ्गलकार रणछोडराय उदयराम इत्यादि अनेक लेखक नवी नवी नावे देतात; पण आधार देत नाहीत. यांच्या काही नावाचा उपयोग वैरल्याने आणि भीतभीतच केला आहे.

जेथे निराळे नाव उपलब्ध नाही तेथे मूळ नावाच्या आरम्भी एखादे पद जोडून नावास वेगळीक आणिली आहे. मूळ नावाच्या पूर्वी कोणता शब्द जोडायचा तो हेमचन्द्रादिकांनी दिलेल्या उदाहरणांतूनच पुष्कळदा घेतला आहे. लक्ष्मी नावाची तीन वृत्ते आहेत, त्यांची नावे लक्ष्मी, राजलक्ष्मी, गृहलक्ष्मी अशी ठेवून भेद व्यक्त केला आहे. केव्हा केव्हा हा भेद 'सु' वा 'अति' हा उपसर्ग जोडून व्यक्त केला आहे. नावाचा घोटाळा टाळण्यासाठी जे नाव वा नावाचा जो भाग मी दिला आहे तो दुहेरी अवतरण चिन्हांत दिलेला आहे. अरवी, फार्सी छन्द:शास्त्रांतून जी वृत्तें इकडे येत आहेत त्यांना नावे मी दिली असून ती दुहेरी अवतरण चिन्हांत छापली असून त्यांच्यापुढे * फुली दिलेली आहे.

ज्या वृत्तांचा पत्ता छन्द:शास्त्रकारांना लागलेला नाही पण ज्यामध्ये केलेली रचना उपलब्ध आहे अशा वृत्तांना नावे त्या उदाहरणांतील शब्दांवरूनच दिली आहेत. ही नावे एकेरी अवतरण चिन्हांत आहेत; आणि मूळ आधारभूत उदाहरणें पुढे वृत्तविहारांत दिलेली आहेत.

नावे उच्चारसुलभ असावीत. कुसुमितलता-वेल्लिता, भुजङ्गविजृम्भित इत्यादि नावे फार दीर्घ आहेत. सुदैवाने अशी नावे फार नाहीत. वंश-पत्र पतित हे नाव प्राचीन कालापासून रूढ असले तरी बोजड आहे म्हणून त्याच्या ठिकाणी स्वयम्भूचे वंशदल हे आखूड आणि सुटसुटीत नाव निश्चित केले आहे.

अनुष्टुभ

वृत्तविस्तार देण्यापूर्वी एका सुपरिचित परन्तु वृत्तजातिच्छन्दांपैकी कोणत्याच वर्गांत बसू न शकणाऱ्या अशा एका पद्यपकाराचा विचार केला पाहिजे. तो पद्यप्रकार म्हटला म्हणजे श्लोक वा अनुष्टुभ होय. याला छन्द म्हणतात; पण यांत लगत्वभेद आहे. याला वृत्त म्हणावे तर लगक्रम निश्चित नाही; आणि जाति म्हणावें तर काही भाग वृत्ताप्रमाणे अचल आहे, आणि उर्वरित भाग निश्चित नाही; नि मात्रांची सङ्ख्याहि नियमित नाही. वराहमिहिर श्लोकलक्षण पुढीलप्रमाणे सांगतो

"पञ्चमं लघु सर्वेषु
सप्तमं द्विचतुर्थयोः
यद्वच्छलोकाक्षरं तद्व-
ल्लघुतां याति दुःस्थितैः" (वबृ १०३|५७)

श्रुतबोधकार लक्षण सांगताना सहावे अक्षर गुरू पाहिजे ही गोष्ट अधिक सांगतो,

"श्लोके षठं गुरू ज्ञेयं
सर्वत्र लघु पञ्चमम
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं
सप्तमं दीर्घमन्ययोः" (श्रुबो १०)

चरणान्तीं यति असल्यामुळे आठवे अक्षर लघु असले तरी ते म्हणतांना गुरुच होते म्हणून आठवे अक्षर गुरु पाहिजे ही अट सांगितलेली नाही. परन्तु या दोन श्लोकांचा अर्थ एवढाच होतो की विषमचरणान्ती [˜ - - -] हा अक्षरक्रम असावा आणि समचरणान्ती [˜ - ˜ -] हा अक्षरक्रम असावा.

परन्तु चरणारम्भींची चार अक्षरें कशी असावीत याविषयी काहीच बोध होत नाही.

भगवद्गीतेंतील अध्याय १,५,७,१०,१२,१४ नि १६ या सात अध्यायांतील मिळून २१९ श्लोकांचे पृथक्करण करून पहातां,

(१) समचरणान्तीं (˜ - ˜ -) हा गण निरपवादपणें आढळला.

(२) विषमचरणान्तीं (˜ - - -) हा गण शेकडा नव्वदाहून अधिक वेळा आढळला. ४३८ विषमचरणांपैकी अन्तीं (˜ ˜ - -) हा गण एकाच चरणांत, (˜ ˜ ˜ -) हा १५ चरणांत, (- - -) हा १० चरणांत, (- ˜ - -) हा ७ चरणांत आणि (- ˜ ˜ -) हा ९ चरणांत आढळतात. म्हणजे काय, 'पञ्चमं लघु सर्वेषु' हा नियम सुद्धा विषम चरणांत निरपवाद नाही.

आरम्भीचे चतुरक्षरी गण पुढीलप्रमाणे आढळले.

विषमचरणारम्भीं समचरणारम्भीं

१	[- - - -]	७७	वेळां	७४	वेळां
२	[~ - - -]	५०	“	५२	“
३	[- ~ - -]	६०	“	६६	“
४	[- - ~ -]	३९	“	शून्य	“
५	[- - - ~]	३७	“	५०	“
६	[~ ~ - -]	३०	“	३९	“
७	[- ~ ~ -]	शून्य	“	शून्य	“
८	[- - ~ ~]	३१	“	३७	“
९	[~ - - ~]	१९	“	३६	“
१०	[~ - ~ -]	२६	“	शून्य	“
११	[- ~ - ~]	२७	“	४३	“
१२	[~ - ~ ~]	१७	“	२४	“
१३	[~ ~ - ~]	२५	“	१७	“

यावरून असे म्हणता येईल की विषमचरणारंभीं कोणताहि चार-अक्षरी गण चालेल; परन्तु त्याचें दुसरे नि तिसरे अक्षर ही दोन्ही एकसमयावच्छेदें लघु नसावीत. म्हणजे विषमचरणारंभीं (- ~ ~ -), (- ~ ~ ~), (~ ~ ~ -) आणि (~ ~ ~ ~) हे चार गण वर्ज्य होत.

हे चार गण समचरणारंभीहि वर्ज्यच आहेत. यांच्या भरीला (- - ~ -) आणि (~ - ~ -) हे दोन गण विषमचरणारंभीं वर्ज्य नसून समचरणारंभीं वर्ज्य दिसतात.

अनुष्टुभांतील समचरणाची त्रिपदी पुढील पद्यांत आहे.

”द्यावया नव चालना

पाऊल पहिलें पडो

हो तूं मला अनुव्रता" (पु. मं. लाड)

परन्तु तिसऱ्या चरणाची आवृत्ति प्रत्येक त्रिपदींत असल्याने त्याला ध्रुवपदाचें स्वरूप प्राप्त होते आणि प्रत्येक कडव्यांत द्विपदीच उरते.

"बल-तेजास वाढव

दुसऱ्या शुभ पावलीं" हो तू०

अनुष्टुभ छन्दाप्रमाणेच दुसरे काही पद्यप्रकार असे आहेत की त्यांना वृत्त वा जाति यांपैकी कोणत्याच वर्गांत समाविष्ट करितां येत नाही. चरणाचा काही भाग वृत्ताप्रमाणे अचल असतो; पण उरलेला भाग पूर्णपणे जातिस्वरूप नसतो. अपरान्तिका, आपातलिका, उदीत्त्यवृत्ति, उपचित्रा, चारुहासिनी, चित्रा, प्रवृत्तक, प्राच्यवृत्ति, वानवासिका, विश्लोक इत्यादि पद्यप्रकारांपैकी काहीची उदाहरणे वृत्तस्वरूप दिसल्यामुळे त्यांचा विचार वृत्तप्रकरणीं केला आहे. या ठिकाणी वैतालीय, औपच्छन्दसिक, गीति आणि आर्यागीति यांचाच विचार कर्तव्य आहे.

वैतालीय [- - - + | ~ + ~ +]
[- - + - | + ~ + ~ +]

ज्या ठिकाणी शुद्ध गुरूच हवा असतो आणि दोन लघू चालत नाहीत तेथे (+) ही खूण योजिली आहे.

सूत्रकृताङ्गांत वैतालीयाचे बरेच श्लोक आहेत. त्यांतील चरणांचे पृथक्करण करितां असे दिसते की विषम चरणांचे आठ मात्रांचा आणि सहा मात्रांचा असे दोन भाग पडतात. विषम चरणान्ती (~ + ~ +) हा गण आणि समचरणान्ती (+ ~ + ~ +) हा गण हे निरपवादपणें येतात. विषमचरणांतील आद्य अष्टमात्रक गणांत (- - - -) हा पहिलाच प्रकार आढळतो; (~ - ~ - -), (~ - - ~ -), (- ~ - ~ -) आणि (- - ~ - ~) हे प्रकार आढळत नाहीत. ते तसे आढळत नाहीत म्हणूनच पहिला गण पूर्ण जातिस्वरूप होऊ शकत नाही. विषमचरणांतील आद्यगणांत अन्त्याक्षर गुरूच पाहिजे असे दिसतें. इतरत्र एका गुरूच्या ठिकाणीं दोन लघू घालतां येतात.

समचरणांतील आद्यगणांत (- - - -) या प्रकाराव्यतिरिक्त वैरल्याने का होईना पण (- ~ - ~ -) हा प्रकार आढळतो. मात्र या गणांत चौथी नि पाचवी मात्रा अथवा पाचवी नि सहावी मिळून गुरूच अक्षर पाहिजे असा कटाक्ष दिसतो.

"पन्नसमत्ते सया जए

समताधम्ममुदाहरे मुणी
सुहुमे उ सया उलूस ए
नो कुज्झेनो मणि माहणे" (सूकृ १।२।२।६)

वैतालीयांतील प्राचीन रचना केव्हा केव्हा स्वाभाविकपणेंच शिथिल आढळते.

"उत्तर मणुयाण अहिया
गामधम्म इइमे अणुस्सुयं
जंसी विरया समुट्ठिया
चासवस्स अणुधम्मचारिणो" (सूकृ १।२।२।२५)

औपच्छन्दसिक हे वैतालीयाच्या चरणान्ती एक एक गुरू वाढविल्याने सिद्ध होते.

गीति [- - - - । - -]
[- - - - । ˜ - ˜ - - । +]

गीति ही सुद्धा चतुष्पदीच आहे. ही पूर्णपणें जातिस्वरूप नाही. विषमचरणांतील आद्यगणांत (˜ - - ˜ -) अथवा (- ˜ - ˜ -) या गणाचा उपयोग अद्यापि होऊ लागला नाही. समचरणांतील आद्यगणांत हीच स्थिति आहे. परन्तु ही उणीव नाहीशी करिताच येणार नाही असे मात्र नाही. समचरणांतील दुसऱ्या गणांत मात्र (˜ - ˜ - -) हाच गण लागतो.

मराठींत गीतीला आर्या म्हणण्याचा प्रघात आहे. वस्तुत: आर्या ही गीतीच्या समचरणांत अन्त्य दोन गणाच्या ठिकाणीं (˜ - - +) हा गण घातल्याने होते.

"प्राकृत भाषेमध्ये
आर्या म्हणती जिला जुनाट कवि
गीति असूनि खरी ती
संस्कृत छन्दोविदां जनां ठकवी." (पार २९)

"आर्या आर्यासि रुचे
ईच्या ठायीं जसी असे गोडी
आहे इतरां छन्दी
गोडी, परि यापरीस ती थोडी." (मोभीभ १०)

आर्यागीति ही गीतीच्या समचरणान्ती एक एक गुरू वाढविल्याने सिद्ध होते.

"वृत्तीं आधी आर्या
श्राव्या सेव्याचि फार साधी आर्या,
युक्ता सद्‌ययमकांनी
प्यावी रसिकीं करूनि उद्‌यम कानी." (मोकृवि १।५)

मोरोपन्तकृत कृष्णविजय पूर्वार्ध आणि उत्तरार्धांतील पहिले पाच अध्याय, आणि प्रल्हादविजय ही काव्ये आर्यागीतीमध्ये आहेत.

आर्यागीति समयक रचण्याची वहिवाट संस्कृतांत रविकीर्तीच्या काळापासून दिसते. पहा

”येनायोजि न वेश्म
स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म
स विजयतां रविकीर्तिः
कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः” (ऐहोळे शिलालेख)

वृत्तविस्तार

परिच्छेद १ ला

अनावर्तनी वृत्तें

१ श्री-वर्ग

पुढील ऱ्हस्वतम वृत्तांचा नामनिर्देश करून ठेवण्यापलीकडे त्यांचे काही प्रयोजन नाही.

१	**श्री**	[-]	६	**स्त्री**	[- -]
२	**मद**	[˜ ˜]	७	**रजनी**	[˜ ˜ -]
३	**सुख**	[˜ -]	८	**मन्दर**	[- ˜ ˜]
४	**दुक्ख**	[- ˜]	९	**मृगेन्द्र**	[˜ - ˜]
५	**कमल**	[˜ ˜ ˜]	१०	**सुरतरु**	[˜ ˜ ˜ ˜]

टीपा

[ज्या नावापुढे कंसांत हे हे अक्षर आहे पण पुढे आकडा नाही ते नाव हेमचन्द्राने दिलेले नसून हेमचन्द्राने दुसऱ्याचे टिपून ठेविलेले आहे असे समजावे]

१ श्री (हे २/१), ह्री (भ ३२/४६), गौ (विवृ ५/१). **२ मद** (हे २/३), पुष्प (हे), मधु (प्रापै २/५), गिरिधर (ना). **३ सुख** (हे २/५), मही (प्रापै २/७), दिगन्त (ना). **४ दुक्ख** (हे २/४), सारु (प्रापै २/९). **५ कमल** (प्रापै २/२५), परम (ना).

६ स्त्री (हे २/२), पद्म (हे), नौ (विवृ ५/२), काम (प्रापै २/३), गर्व (ना). **७ रजनी** (भ ३२/५4, हे), मदन (हे २/९), रमण (प्रापै २/१७), प्रवर (ना). **८ मन्दर** (प्रापै २/२३). **९ मृगेन्द्र** (प्रापै २/२१). **१० सुरतरु** (ना).

२ इन्द्रवज्रा-वर्ग

इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्रा-वसन्ततिलका

११	इन्द्रवज्रा	[- - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - -]
१२	आन्दोलिका	[- - ˜ - - । ˜ - ˜ - -]

१३	‘आनन्दशब्द’	[- - ˜ - - । ˜ ˜ ˜ ˜ - ˜ - -]
१४	केकिरव	[˜ ˜ - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - -]
१५	उपेन्द्रवज्रा	[˜ - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - -]
१६	कोल	[˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ - -]
१७	“प्रतिष्ठित”	[˜ - ˜ ˜ ˜ - । - - ˜ - -]
१८	“व्यवस्थित”	[˜ - ˜ ˜ ˜ - । - - ˜ ˜ ˜ - -]
१९	“समुपस्थिता”	[- - ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ - -]
२०	वसन्ततिलका	[- - ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ - -]
२१	ऋषभ	[˜ ˜ - ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ - -]
२२	शिशु	[- - ˜ ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ - -]
२३	स्वर्णाक्षी	[- - - ! ˜ - ˜ ˜ ˜ - ! ˜ ˜ - ˜ - -]
२४	केतन	[- ˜ ˜ ˜ - - ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ - -]
२५	विमला	[˜ ˜ - ˜ - -]

टीपा

११ इन्द्रवज्रा (पि ६/१५), “तौ जो गुरू चेद्भवतीन्द्रवज्रा” (उवबृ १०३/३४). **१२ “आन्दोलिका** ततरगा: सायकै: सायकैर्यति:” (ममच १६). **१४** “स्यौ स्यौ **केकिरवम”** (हे २/१९२). **१५ उपेन्द्रवज्रा** (पि ६/१६), “उपेन्द्रवज्रा तु जतौ जगौ ग:” (उवबृ १०३/११)

१६ "ज्सौ स्यौ **कोल:"** (हे २/१९४). **१७ "प्रतिष्ठित"**; उपस्थित (हे २/१३४), शिखण्डित (गछ २/५७), "उपस्थितमिदं ज्सौ ताद्धकारौ" (के ३/४४). प्रतिष्ठितवृत्ताची मोडणी. [। ~ - ~ ~ ~ - । - - ~ - ऽ । -] अशी केल्यास ते पद्मावर्तनी होईल. **१८ "व्यवस्थित"**, "उपस्थितमिदं ज्सौ त्सौ यदि गुरु: स्यात" (गछ २/१०६). **१९ "समुपस्थिता,"** "तो जौ गौ उपस्थिता" (हे २/१३३). **२० वसन्ततिलका** (पि ७/८), सिंहोन्नता (विवृ ५/31); "त्भौ जौ वसन्ततिलकं गुरुकद्वयं चेत" (उवबृ १०३।३३)

२१ ऋषभ (हे २/२४३), "ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसा: सयौ चेत" (गछ २/१४४). **२२** "त्जस्या: **शिशु:"** (हे २/२६०). २३ मो ज्सौ स्यौ स्वर्णाक्षी. हे नाव विद्याधर वा. भिडे यांनी भिजी १८४ व्या कवितेवर दिले आहे. या वृत्ताची मोडणी [। - - - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ - ऽ । -] अशी धरिल्यास ते पद्मावर्तनीहि होईल. **२४** "भ्यसस्या: **केतनं"** (हे २/२६१). **२५** "स्यौ **विमला"** (हे २/४१); याच्याच द्विरावृत्तीने केकिरव वृत्त सिद्ध होतें. या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ - ~ । - -] अशी धरल्यास ते हरावर्तनी होतें.

३ इन्द्रवंशा-वर्ग

वंशस्थ-रुचिरा-प्रहर्षिणी

२६	इन्द्रवंशा	[- - ~ - - । ~ ~ - ~ - ~ -]
२७	सुदन्त	[~ ~ - ~ - - । ~ ~ - ~ - ~ -]
२८	वंशस्थ	[~ - ~ - - । ~ ~ - ~ - ~ -]
२९	मञ्जुभाषिणी	[~ - ~ - - । ~ ~ ~ - ~ - ~ -]
३०	मृदङ्ग	[- - ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ - -]
३१	लक्ष्मी	[- - ~ - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ -]
३२	रुचिरा	[~ - ~ - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ -]
३३	रुक्मिणी	[~ - ~ - । ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -]
३४	"सु" रुचिरा	[~ - ~ - ! ~ ~ ~ ~ - - ~ - -]
३५	प्रहर्षिणी	[- - - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -]
३६	'म्लेञ्छ'	[- - - ~ ~ - ~ - ~ - ~ - -]
३७	घनमाला'	[~ ~ - - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -]
३८	मधुमक्षिका	[- ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -]
३९	रमा	[~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -]
४०	"निर्मला"	[~ ~ - ~ - ~-]

२६ इन्द्रवंशा (पि ६/२९). "ताविन्द्रवंशा जरसंहितौ मता" (उवबृ १०३/१८). २७. "स्यौ स्जौ ग: **सुदन्तं** (हे २/२१८). **२८ वंशस्थ** (पि ६/२८), वंशस्थविल (श्रुबो ३२, गछ २/६६), वसन्तमञ्जरी (विवृ ५/२६), अभ्रवंशा (हे); "जतौ तुं वंशस्थमुदीरितं जरौ" (के ३/४६). **२९** "ज्तौ स्जौ गो **मञ्जुभाषिणी"** (हे २/२०७), मञ्ज्जुहासिनी (गछ २/१०७), मत्तहासिनी (निस ९१). हे वृत्त जेव्हा [। ~ - ~ - - । ~ ~ ~ - ~ - । ~ -] असे पद्मावर्तनी मोडणीचे असेल तेव्हा त्याला मञ्जुहासिनी म्हणावें. **३०** "त्भौ जौ रो **मृदङ्ग:"** (हे २/२६२).

३१ "लक्ष्मीरियं तभसजगैरुदाहृता" (उवबृ १०३/३६), (ह २/२१५), प्रभावती (श्रुबो ३४). 'युगग्रहै:' म्हणून श्रुतबोधकारच तेवढा यति सांगतो. **३२ रुचिरा** (पि ७/२), प्रभावती (भ १६/५८), सदागति (विवृ ५/३०). "जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहै: (उवबृ १०३/२१). **३३** ज्भौ स्जौ गौ **रुक्मिणी** धै: हे नाव मराठींत रूढ आहे पण याचा उगम गावत नाही. कुसुम्भिनी (रपि ९३६) या नावालाहि आधार दिलेला नाही. **३४ "सु"-रुचिरा**, "ज्भौ सरौ गोऽतिरुचिरा चतुर्भिर्नवभिर्यति:" (ममच १७), रुचिरा (निस ८७). **३५ प्रहर्षिणी** (पि ७/१), प्रहर्षणीय (वबृ १०३।२२), मयूरपिच्छ (विवृ ५/२९), "म्नौ ज्रौ गस्त्रिकदशकै: प्रहर्षणीयं" (उवबृ १०३/२२).

३६ म्सौ ज्रौ ग 'म्लेञ्छ'. ३७ स्भौ स्जौ गौ. घनमाला धै: हे नाव विद्याधर वा भिडे यांनी भिजी १४९ व्या कवितेवर दिले आहे; पण आधार दिला नाही. वंशमूल (रपि ९३४) यालाहि आधार दिलेला नाही. ३8 भौ स्जौ गौ **'मधुमक्षिका'**. ३९ न्जौ न्रौ य **रमा** डै: हे नाव मराठींत रूढ आहे; पण उगम गावत नाही. ४0 **"निर्मला"** "स्जौ गो विमला" (हे २/६२) आणि (भ ३२/१०३). या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ - ~ - ~ । -] अशी घेतल्यास ते पद्मावर्तनी आणि [~ ~ । - ~ - ~ । -] अशी घेतल्यास ते भृङ्गावर्तनी होते.

४ रथोद्धता-वर्ग

प्रियवंदा-कनकप्रभा

४१	रथोद्धता	[- ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]
४२	प्रियंवदा	[~ ~ ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]
४३	‘अभीष्ट’	[~ ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ -]
४४	ललिता	[- - ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]
४५	कनकप्रभा	[~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]
४६	बुद्बुद	[~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ - । - ~ - ~ -]

टीपा

४१ रथोद्धता (पि ६/२२), अपरान्तिका (हे). “रौ नरौ लगुयुता रथोद्धता” (उवबृ १०३/३१). नागवर्मा सहाव्या अक्षरानन्तर यति सांगतो; तसा घेतल्यास वृत्त पद्मावर्तनी होईल. ४२ प्रियवंदा (हे २/१७५, कद ४/४८), मत्तकोकिल (हे), निरुपमा (ना १३१) “भुवि भवेन्नभजरैःप्रियंवदा” (के ३/५७). **४३** न्भौ लौं ग **अभीष्ट**. **४४ ललिता** (हे २/१७६); “धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ” (के ३/५९). **४५ कनकप्रभा** स्जौ स्जौ ग (पि ८/७), जया, सुमंगली (हे), मनोवती (भ, हे), नन्दिनी (स्वछ ३, हे २/२११), [अर्थात ‘सुनन्दिनीति शभ्भौ’ (गछ) हे चूक असावे], मञ्जुभाषिणी (के ३/७४), प्रबोधिता (गछ २/१०२). **४६** “स्जौ स्जौ त्रौ **बुदबुदं**” (हे २/३२१). [। ~ ~ - ~ - ~ । ~ ~ - ~ - ~ । - - ~ - ~ । -] अशी मोडणी घेतल्यास हे वृत्त पद्मावर्तनी होतें.

५ स्वागता-वर्ग

लड्का-कुटजा-प्रमिताक्षरा-यूथिका-द्रुतविलम्बित

४७	स्वागता	[- ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - -]
४८	द्रुतपदा	[~ ~ ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - -]
४९	अम्बुज	[- ~ ~ ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - -]
५०	चन्द्रवर्त्म	[- ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ ~ -]
५१	मणिरड्ग	[- ~ - ~ ~ - । ~ ~ - -]
५२	‘लड्का’	[~ ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - -]
५३	कुटजा	[~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - -]
५४	प्रमिताक्षरा	[~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ -]

५५ प्रमिता [~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - । -]
५६ उत्थापनी [- - ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ -]
५७ मणिकटक [~ ~ ~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ -]
५८ यूथिका [- ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]
५९ अच्युत [- ~ - ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]
६० 'जनकात्मजा' [~ ~ ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]
६१ द्रुतविलम्बित [~ ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]
६२ अभ्रक [- - ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]
६३ कमलिनी [~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]
६४ सुन्दर [- ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]
६५ मड्गला [~ ~ ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]
६६ "प्रगुणीकृता" [~ ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]
६७ कुसमाडिव्रप [~ ~ ~ - ~ ~ - । ~ - । ~ ~ - ~ -]

टीपा

४७ स्वागता (पि ६/२३), "स्वागता रनभगैर्गुरुतोऽन्ते" (उवबृ १०३/१९). या वृत्ताची मोडणी [।- ~ - ~ ~ ~ ! ~ ~ - -] अशी घेतल्यास ते पद्मावर्तनी होईल. **४८ द्रुतपदा** (हे), "द्रुतपदं नभजयै: कथितं तत" (उवबृ १०३/२०), कलहंसा (हे २/१६१), मुखर (हे). "द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत" (गछ २/८८) असेहि लक्षण आढळतें. ४९ भ्जौ सौ ग **अम्बुज** (ना १४५) हे वृत्त द्रुतपदाच्या आरभ्भीं एक गुरु अधिक घातल्याने होते. **५० चन्द्रवर्त्म** (हे २/१६२), "चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसै:" (के ३/४५). हे वृत्त [। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ -] अशी मोडणी घेतल्यास पद्मावर्तनी होईल.

५१ "र: सौ गो **मणिरंग:**" (हे २/११६), (ना १११). हेमचन्द्राच्या उदाहरणांत मणिराग आहे. हे वृत्तं [- ~ - ! ~ ~ - ~ ~ - । -] याप्रमाणे पद्मावर्तनी मोडणीचे असेल तेव्हा त्याला मणिराग म्हणावें. **५२** न्भौ भ्गौ ग **'लड्का.'** रोधक (रपि ५८१) हे नाव आहे; पण आधार नाही. मणिरागाप्रमाणे लड्कावृत्तहि [~ ~ ~ - ! ~ ~ - ~ ~ - । -] पद्मावर्तनी होऊ शकते. **५३ कुटजा** (मल्लिनाथ शिशु० ६/७३), "स्जौ सौ ग: कुटजं" (हे २।२१३); भ्रमर (हे), कलहंस (गछ २/१०१), नवनन्दिनी (मोसग्र ८/५१३ पहा). **५४ प्रमिताक्षरा** (पि ६/३९) चित्रा (हे), प्रवराक्षरा (ना १३५). "प्रमिताक्षरा सजयुतावथ सौ" (उवबृ १०३/३७). नागवर्मा ६ व्या अक्षरानन्तर यति सांगतो तेव्हा [। ~ ~ - ~ - ~ ! ~ ~ - ~ ~ -] या मोडणीच्या पद्मावर्तनी वृत्ताला प्रवराक्षरा म्हणावे.

याव्यतिरिक्त पद्मावर्तनी मोडणींतच [~ ~ - । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ -] आणि [~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ -] असे दोन प्रकार सम्भवतात. **५५** स्जस्गा: **प्रमिता** (भ ३२/१४४ हे), माला (हे २/१२६). या वृत्ताची मोडणी जेव्हा [~ ~ - । ~ - ~ ~ ~ - । -] अशी पद्मावर्तनी असेल तेव्हा त्याला "शशि"माला आणि [~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - -] अशी पद्मावर्तनी असेल तेव्हा त्याला "विधु" माला म्हणावें.

५६ "तभजल्गा **उत्थापनी"** (हे २/१४८), धारावलिका (पि ९८ टीप). प्रमिताक्षरावृत्ताप्रमाणेच उत्थापनीचेहि [- - । ~ - ~ ~ - । ~ ~ -] आणि [- । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ -] असे दोन प्रकार सम्भवतात. **५७ मणिकटक** (हे), "न्जभ्जल्गा धृति:" (हे २/२३६), प्रमदा (गछ २/१२४), कुररीरुता (मल्लिनाथ शिशु० ४/४१). या वृत्ताची मोडणी जेव्हा [। ~ ~ ~ ~ - ss । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ -] अशी असेल तेव्हा त्याला प्रमदा म्हणावें. ५८ नौं भ्रौ **यूथिका** (रपि ८७१), पण या नावाचा उगम सापडत नाही. ५९ "र: सौ ल्गौ **अच्युतं"** (हे २/१२८); या वृत्ताची मोडणी [- ~ - ! ~ ~ - ~ ~ - । ~ -) अशी पद्मावर्तनीहि होऊ शकेल. ६० **'जनकात्मजा'** न्भौ जौ ग. या वृत्ताला वृत्तदर्पणकार विभावरी म्हणतो; पण हेमचन्द्र विभावरी नावाचें निराळेच वृत्त सांगतो. सारसनावलि (रपि ८७१) या नावाला तसा आधार गवसत नाही.

६१ **द्रुतविलम्बित** (पि ६/३०), हरिणप्लुता (भ १६/४८,) सुन्दरी (प्रापै २/१३९). "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" (के ३/४९). द्रुतविलम्बिताची मोडणी [~ ~ ~ - ! ~ ~ - ~ ~ - । ~ -] अशी घेतल्यास ते अच्युताप्रमाणे पद्मावर्तनी होईल. **६२** "त्भौ जौ गो **अभ्रकं"** (हे २।२१६); या वृत्ताच्या अन्तीं गुरु वाढविल्याने वसन्ततिलकावृत्त होतें. **६३** स्जौ सौ ल्गौ **कमलिनी**. हे वृत्त विद्‌याधर वा. भिडे यांनी सिद्ध केलें असून नामकरणहि त्यांनीच केले आहे. **६४** "रान्नभभ्रा: **सुन्दरं"** (हे २।२५७), मणिविभूषण (ना १५५), मणिभूषण, रमणीय (हे). हे वृत्त [- । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ -] आणि [। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ - s ~ -] अशा दोन प्रकारांनी पद्मावर्तनी होऊ शकते; यांना अनुक्रमें मणिभूषण आणि रमणीय म्हणावें. **६५ मङ्गला** (ना १५९), "न्भौ जिगौ मङ्गलमङ्गना घै:" (हे २।२७१). सुन्दर वृत्ताप्रमाणेच हे वृत्तहि [~ ~ । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ -] आणि [। ~ ~ ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - s ~ -] अशा दोन प्रकारांनी पद्मावर्तनी होऊ शकते.

६६ नभिरा: **"प्रगुणीकृता."** हे समवृत्त आढळांत नाही; पण मकरावली नामक अर्धसमवृत्तांतील समचरण या लगावलीचे असतात. प्रगुणीकृता हे नाव हेमचन्द्राच्या मकरावलीच्या उदाहरणांतील दुसऱ्या चरणावरून घेतले आहे. ६७ न्भौ सौ ल्गौ **कुसमाडिघ्रप** (ना १४८).

६ शालिनी-वर्ग

वार्तोर्मि-वैश्वदेवी-अनड्गलेखा

६८	शालिनी	[- - - - ! - ~ - - ~ - -]
६९	वातोर्मि	[- - - - ! ~ ~ - - ~ - -]
७०	वैश्वदेवी	[- - - - - ! - ~ - - ~ - -]
७१	कोड्डम्भो	[- - - - - ! ~ ~ ~ - - ~ - -]
७२	चन्द्रिणी	[~ - - - - - ! - ~ - - ~ - -]
७३	"राज"-लक्ष्मी	[- - - - ~ - - ! - ~ - - ~ - -]
७४	चित्रा	[- - - - । - - - - ! - ~ - - ~ - -]
७५	पद्म	[~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - - ! - ~ - - ~ - -]
७६	चन्द्रमाला	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - - ! - ~ - - ~ - -]
७७	अनड्लेखा	[~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - - - ! - ~ - - ~ - -]

टीपा

६८ शालिनी (पि ६/१९), "मात्तौ गौ चेत शालिनी वेदलोकै:" (अवबृ १०३/३०). **६९ वातोर्मि** (पि ६/२०), उर्मिमाला (वबृ १०३/४५) "वातोर्मीयं कथिता म्भौ तगौ ग:" (के ३/३५). **७० वैश्वदेवी** (पि ६/४१), चन्द्रलेखा (भ १६/४२), चन्द्रकान्ता (हे). "मौ यौ पञ्चाश्वैर्वैश्वदेवीति नाम्ना" (अवबृ १०३/४४).

७१ "म्तौ स्त्रौ ग: **कोडुम्भो** डै:" (हे २/२१७). ७२. "य्मौ रौ ग: **चन्द्रिणी** चै:" (हे २/२०५), चञ्चरीकावली (गछ २/१०४, ममच १७). ७३ **"राज"लक्ष्मी**; "म्रौ तौ गौ लक्ष्मी:" (हे २/२२६). ७४ "मिर्यो **चित्रा** जै:" (हे २/२५०), मण्डूकी, चञ्चला (हे). ७५ "न: स्मौ तौ गौ **पद्मं** चघै:" (हे २/२९५). ७६. "नौ मौ यौ **चन्द्रमाला** छधै:" (२/३०८). ७७ " न्सौ मौ यौ **अनड्लेखा** चडै:" (हे २/३१३).

७ म न्दाक्रान्ता-वर्ग

कुसुमितलता-स्त्रग्धरा-मालिनी

७८	चन्द्रलेखा	[~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]

७९	मन्दाक्रान्ता	[- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]
८०	कुसुमितलता	[- - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]
८१	विस्मिता	[~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]
८२	चित्रमाला	[- - - - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]
८३	नन्दीमुखी	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]
८४	चित्रलेखा	[- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]
८५	पुष्पदाम	[- - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]
८६	शोभा	[~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - - ~ - -]
८७	मुग्धक	[~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - - ~ - -]
८८	स्त्रग्धरा	[- - - - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]
८९	महास्त्रग्धरा	[~ ~ - - - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]
९०	मालिनी	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - - ! - ~ - - ~ - -]
९१	मालाचित्र	[शालिनी ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । - ~ - - ~ - -]
९२	सिंहविस्फूर्जित	[- - - - - ! - - ~ ~ - - ! - ~ - - ~ - -]
९३	चूतकुञ्ज	[~ ~ - - - - - ~ - ~ ~ - ! - ~ ~ । - ~ - - ~ - -]

टीपा

७८ चन्द्रलेखा (हे २/२०८), "नसरयुगगैश्चन्द्रलेखर्तुलोकैः" (गछ २/१०५). **७९ मन्दाक्रान्ता** (पि ७/१९), श्रीधरा (भ १६/८०); "मन्दाक्रान्ता मभनततगा गः समुद्रर्तुलोकैः" (उवबृ १०३/९). **८० कुसुमितलता** (ममच १८), कुसुमितलतावेल्लिता (पि ७/२०), चित्रलेखा (भ १६/८६), "घछैश्चित्रलेखा" (हे २/३०४), चन्द्रलेखा (विवृ ५/३९), कन्दर्पजात (ना १६९); "स्याद्भूतर्त्वश्वैःकुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ" (के ३/१००).

८१ "**विस्मिता** य्मौ न्सौ रौ ग रसर्तुस्वराः" (पि ८/१८), सुवृत्ता (वबृ १०३/७), चन्द्रक्रान्ता (विवृ ५/४१), रम्भा (स्वछ १०२), मेघाविस्फूर्जिता (हे २/३२४). **८२ चित्रमाला** (स्वछ ११०), सुप्रभा (विवृ ५/४२), सुवंशा (गछ २/२१०), "म्रौ भ्नौ तौ गौ चित्रमाला छचैः" (हे २/३४०). **८३ नन्दीमुखी** (स्वछ ११), वसन्त (हे २/२२५, ना १५१), "स्वरभिदि यदि नौ तौच नान्दीमुख गौ" (गछ २/११७). **८४ चित्रलेखा** (स्वछ ७३), चन्द्रलेखा (हे २/३०५); "मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्तिता चित्रलेखा"

(गछ: २/१७९). **८५ पुष्पदाम** (स्वछ ९८, हे २/३२८); “मो गौ नौ तौ गौ शरहयतुरगै: फुल्लदाम प्रसिद्धम” (गछ २/२००).

८६ शोभा (स्वछ १०८), “य्मौ नौ तौ गौ शोभा चछै:” (ह २/३३९). **८७** “य्मौ नौ रौ गो **मुग्धकं** चछै:” (हे २/३३०). **८८ स्त्रग्धरा** (पि ७/२४), “म्रौ भ्नौ याश्च त्रय: स्यु:स्वरमुनितुरगै: स्त्रग्धरा स्याद्‌विरामै:” (उवबृ १०३/५). **८९ महास्त्रग्धरा**, “स्तौ त्नौ स्त्रौ गौं महास्त्रग्धरा जछै:” हे (२/३५५); परन्तु “सजता नसौ ररौ ग: फणितुरगहयै: स्यान्महास्त्रग्धराख्या” (गछ २।२१६) असेहि लक्षण (चुकीने) सांगितलेले आहे. **९० मालिनी** (पि ७/१४), नान्दीमुखी (भ १६/७०). “वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयौ य:” (उवबृ १०३/२४).

९१ “मतिनायि **मालाचित्रं** टै:” (हे २/३८२). ९२ “तद्भूतर्त्वश्वर्मौभ्मौ विरतिश्चेत सिंहविस्फूर्जितं यौ” (गछ २/१९१). ९३ स्मौ सौं भ्रौ गौं चूतकुज्ज (ना १८६)

८ क्षमा-वर्ग

कुटिलगति-शरभललिता-शिखरिणी-पुट

९४	क्षमा	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - ~ - -]
९५	तत	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - ~ -]
९६	नदी	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ ~ - ~ - -]
९७	चन्द्रकान्ता	[- ~ - - ~ - - ! - - ~ ~ - ~ - -]
९८	चन्द्रिका	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ - - -]
९९	वाहिनी	[- - ~ ~ - - - ! - - ~ - -]
१००	भोगिनी	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ - ~ - - ~ - -]
१०१	कुटिलगति	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ -]
१०२	शरभललिता	[- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - । - ~ - -]
१०३	प्रवरललिता	[~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - -]
१०४	शिखरिणी	[~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - - ~ ~ ~ -]
१०५	“चन्द्रकान्ति”	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - -]
१०६	पुट	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - - ! - ~ - -]
१०७	“कनक-“गौरी	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - - ! ~ ~ ~ - -]
१०८	गौरी	[~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ - -]
१०९	क्षमा	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - - ! ~ - ~ - -]

११० शिखण्डिनी [~ - - - - -]

टीपा

९४ "नौ म्रौ ग: **क्ष्मा** छै:" (हे २।२०४). **९५ "ततं** नौ म्रौ" (पि ६।३४, हे २।१६६), ललित (गछ 2।८७) या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - - - । - ~ -] अशी घेतल्यास वृत्त भृङ्गावर्तनी होईल.

९६ नदी, "ननतजगुरुगै: सप्तयतिर्नदी स्यात" (गछ २।११९). **९७ "चन्द्रकान्ता** मिधा रौ म्सौ यो विरम: स्वराष्टौ" (गछ २।१४२). **९८** "नौ यौं ग **श्चन्द्रिका**" (हे २।२०६). **९९ "वाहिनी** त्यौ म्यौ ऋषिकामशरा:" (पि ६।४२); येथे यति सहाव्या अक्षरानन्तर घेणें स्वाभाविक वाटते; पण उदाहरणांच्या अभावीं निश्चित काही सांगता येत नाही. **१००** "नौ रो यौ **भोगिनी**" (हे २।२५९).

१०१ "कुटिलगति नौं तौ ग स्वरर्तव:" (पि ८।८, हे २।२०३), नर्तकी (हे), क्षमा (के ३/६९), चन्द्रिका (के ३/७५). **१०२ शरभललिता** हे भरताच्या उदाहरणांतील नाव आहे; तो (भ १६/६८) शरभा म्हणतो. हेमचन्द्र हा शरभललिताचें लक्षण 'म्भन्ता गौ' असे न सांगतां 'न्भन्ता गौ' असे सांगतो (हे २/२४०); आणि 'घचै:' असे यति घेतल्यास त्याला तो शरभा म्हणतो (हे २।२४१) ! पण हे चुकीचें लक्षण असावे, कारण शरभललिताचें प्राचीन उदाहरण उपलब्ध आहे. **१०३ प्रवरललिता** (भ १६/७४), जयानन्द (हे २/२७४), विजयानन्द (ना १६२). "यमौ न: स्त्रौ २०); "यमौ न्सौ भो ल्गवन्ता रसहरविरामा शिखरिणी' (उवबृ १०३/८). **१०५ "चन्द्रकान्ति**," "ननगगलगगैश्चन्द्रिका स्यात" (पि ९८ टिप).

१०६ पुट (पि ६/३२), श्रीपुट (?) (वबृ १०३/४३), स्फुट (ममच १७), "वसुजलधिविरामौ नौ पुटो म्यौ" (अवबृ १०३/४३). **१०७ "कनक"** गौरी, "नौ त्सौ गो गौरी" (हे २/२१४). **१०८ "गौरी** नौ न्सौ ग" (पि ७/४). या वृत्ताची मोडणी [~ । ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ । - -] अशीं हरावर्तनीहि होऊं शकेल. **१०९** "नौ त्रौ ग: **क्षमा"** (हे २/२०१). उदाहरण पहातां यति 'घै:' नसून 'जै:' असावा. **११०** "य्मौ **शिखण्डिनी"** (हे २/४६), हे वृत्त शिखरिणीत्यादि अनेक वृत्तांच्या आरम्भीं गणरूपें असतें.

९ अपराजिता-वर्ग

भाराक्रान्ता-भुजङ्गविजृम्भित-पिपीलिका

१११ लय [~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

११२ भाराक्रान्ता [- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

११३	कान्ता	[~ - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
११४	कुरडिगका	[- - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
११५	मकरन्दिका	[~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
११६	अपराजिता	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
११७	चल	[- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
११८	कथागति	[- - ~ - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
११९	उपमालिनी	[~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ - - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१२०	मणिमज्जरी	[~ - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ - - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१२१	भुजङ्गविजृम्भित	[८ ग ! ८ ल ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१२२	प्रमोदमहोदय	[४ ग ! - ~ ~ - - - - ! ८ ल ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१२३	पिपीलिका	[८ अ ! १४ ल ग ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१२४	पिपीलिका-करभ	[८ ग ! १९ ल ग ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१२५	पिपीलिका-पणव	[८ ग ! २४ ल ग ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१२६	पिपीलिका-माला	[८ ग ! २९ ल ग ! ~ - ~ ~ - ~ -]

टीपा

१११ ' न्सौ जौ गो लय:" (हे २/२०९). **११२ भाराक्रान्ता** (स्वछ ७१, हे २/२९२), "भाराक्रान्ता मभनरसला गुरु श्रुतिषडहयै:" (गछ २/१७१). **११३ कान्ता**, "भवेत्कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ" (गछ २/१७३). **११४ कुरडिगका** (स्वछ ८१), "म्तन्जभ्रा: कुरडिगका ड्छै:" (हे २/३१२). भाराक्रान्ता-मकरन्दिका यांच्याशी तुलना करून पहातां आणि स्वयम्भूच्छन्दांतील ब्रह्मअत्ताचा श्लोक पहातां कुरडिगकावृत्ताचे यति 'ड्चै:" असेच पाहिजेत. **११५ मकरन्दिका** (स्वछ १०६, हे २/३२५); "रसै: षडभिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका" (गछ २/२०३).

११६ अपराजिता (पि ७/६); "ननरसलघुगै; स्वरैरपराजिता" (गछ २/११३). **११७ चल** (हे २/३०६), अचल (स्वछ ८७); "म्भौ न्जौ भ्रौ चेत चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभि: स्वरै:" (गछ २/१८८). **११८** "त्रौ भ्नौ ज्भौ **र: कथागति**: छछै:" (हे २/३४७). **११९ उपमालिनी** (स्वछ २९, हे २/२४९); "ननतभरकृताऽष्ट: स्वरैरुपमालिनी" (गछ २/१४३). **१२० मणिमज्जरी**, "इनाश्वै: स्याद यभनयजजगा: कीर्तिता मणिमज्जरी" (गछ २/२०४).

१२१ भुजङ्गविजृम्भित (पि ७/३०); "मौ त्नौ र: सल्गा: प्राहुर्वसुमदनदहनमुनिभिर्भुजङ्गविजृम्भितम" (उवबृ १३०/४७). **१२२** "म्तौ य्तौ निर्सल्गा: **प्रमोदमहोद्यो** घछटै:" (हे २/३८३). **१२३** "मातनीजभ्रा: **पिपीलिका** जणै:" (हे २/३८७). **१२४-१२५-१२६**

पिपीलिका वृत्तांत आठव्या अक्षरानन्तर पाच, दहा आणि पन्धरा लघू अधिक घातल्याने अनुक्रमे **पिपीलिका-करभ, पिपीलिका-पणव** आणि **पिपीलिका-माला** ही वृत्तें सिद्ध होतात (हे २/३८८-३९०).

१० हरिणी-वर्ग

जननीमुद-हरिणीपद

१२७	सिंह	[~ ~ ~ - - - - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१२८	श्रेयोमाला	[- - - -, - - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१२९	जया	[- - - - ~ - - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१३०	दर्दुरक	[- ~ ~ - ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१३१	कलभाषिणी	[~ ~ ~ ~ - ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१३२	वनमज्जरी	[~ ~ ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ ~ - ~ -]
१३३	हरि	[~ ~ ~ ~ ~ ~ ! - - - - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१३४	हरिणी	[~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१३५	'जननीमुद'	[~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१३६	हरिणीपद	[~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - - - ! ~ - ~ ~ - ~ -]
१३७	"अभिनव" ललिता	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

टीपा

१२७ "नम्रसल्गा: **सिंह**: छै:" (हे २/२२९). **१२८** "मौ जौ ग: **श्रेयोमाला** घै:" (हे २/२०२); यति 'चै:' असावा हे बरें. **१२९ जया** (स्वछ २५); "मो रौ सो ल्गौ जया छै:" (हे २/२२७). **१३०** "भौ रसल्गा **दर्दुरक**:" (हे २/२३७), सुन्दर (ना १५०). प्लुताचा अवलम्ब केल्यास या वृत्ताची मोडणी [। - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -] अशी पद्यावर्तनी होऊ शकेल.

१३१ "नो जौ भ्गौ **कलभाषिणी"** (हे २/२५६), अरविन्द (हे), नवनलिन (ना १५७). प्लुताचा अवलम्ब केल्यास कलभाषिणी वृत्ताचीहि मोडणी [। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ - ~ ~ । ~ ऽ ~ -] अशी पद्यावर्तनी होऊ शकते. **१३२** "नजीभ्गा **वनमज्जरी"** (हे २/३५२). या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । ऽ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -] अशी पद्यावर्तनी करणे बरें. **१३३** "रसयुगहययुड नौ म्रौ सो लगौ हि यदा **हरि:"** (गछ २/१७२). **१३४ हरिणी** (पि ७/१६), वृषभचरित (वबृ १०३/१०), वृषभचेष्टित (भ १६/७८); परन्तु उदाहरणांत वृषभललित आहे, हरिणीप्लुत (ना १६७); "रसयुगहयै न्सौ म्रौ गो यदा हरिणी तदा" (के ३/९६). १३५ न्सौ त्जौ भ्गौ **'जननीमुद'** चडै:

१३६ हरिणीपद (स्वछ ८५); "न्सौ म्तौ भ्रौ हरिणीपदं चघैः" (हे २/३१९); यति 'चडेः' असणे बरें **१३७ "अभिनव" ललिता**; "नौ म्तौ भ्रौ ललितं छघैः" (२/३०९).

११ हारिणी-वर्ग

केसर-रोहिणी-शार्दूलविक्रीडित

१३८	विद्‌युत	[~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१३९	हारिणी	[- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१४०	कोमलता	[- - - - ! - ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१४१	छाया	[~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१४२	करिमकरभुजा	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१४३	केसर	[- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१४४	वज्जित	[- - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१४५	चन्द्रोद्‌योत	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - - ! - - ~ - - ~ -]
१४६	रोहिणी	[~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - - ! - - ~ - - ~ -]
१४७	ज्योत्स्ना	[- - - - ~ - - ! - - ~ - - ~ -]
१४८	चन्द्रसेना	[- - - - ~ - - ! - - ~ - - ~ - -]
१४९	"सोम"लेखा	[- ~ - - ~ - - ! - - ~ - - ~ - -]
१५०	काञ्ची	[- - - - ~ - - । ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१५१	शार्दूलविक्रीडित	[- - - ~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१५२	शार्दूल	[- - - ~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - ! - ~ - - - -]
१५३	मत्तेभविक्रीडित	[~ ~ - - ~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१५४	सद्रत्नमाला	[- - - ~ ~ ! ~ ~ ~ - ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]
१५५	विभ्रमगति	[शार्दूलविक्रीडित । ~ ~ - ~ -]
१५६	घट	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - -]

टीपा

१३८ विद्‌युत; "ऋतुमुनियतिर्विद्‌युन्नसौ तौ गुरुः" (के परिशिष्ट); "न्सौ तौ गो विद्‌युन्मालिका" (हे २।२१०); परन्तु उदाहरणावरून विद्‌युन्मालिका वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ ~ ~ । - ऽ - । - ~ - । - ~ -] अशी हरावर्तनी वाटते. **१३९ हारिणी** (स्वछ ६०, हे २।२९३);

"वेदर्त्वश्वैर्मभनमयला गश्चेत तदा हारिणी" (गछ 2।१७०). १४० "म्तौ स्तौ त्गौ **कोमललता** घडैः" (हे २।२८६).

१४१ छाया (स्वछ १०४, हे २/३२६); "इयं छाया ख्याता ऋतुरस हयै र्यो मो नसौ तौ गुरुः" के परिशिष्टांत "र्यो मनसा भ्तौ गुरुः" असा पाठभेद दिला आहे तो चुकीचा वाट्तो. १४२ **करिमकरभुजा** (स्वछ १७); "नौ म्यौ ल्गौ करिमकरभुजा छैः" (हे २/२२४). १४३ **केसर** (स्वछ ८९, हे २/३०७); "अर्थाश्वाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं कसेरं" (गछ २/१८७). १४४ **वञ्चित** (हे २/३२९), विचित (हे), चन्द्रबिम्ब, (स्वछ १००), बिम्ब (गछ २/२०२); "म्तौ न्सौ तौ गो वञ्चित ड्छैः" (हे २/३२९). १४५ **चन्द्रोद्योत** (स्वछ ३१): "नौ मो रौ चन्द्रोद्योतः जैः" (हे २/२४८).

१४६ **रोहिणी** (स्वछ ६७); "नस्मम्यल्गा रोहिणी चघैः" (हे २/२९६). १४७ **ज्योत्स्ना** (स्वछ २३); "म्रम्यल्गा ज्योत्स्ना छैः" (हे २/२२८). १४८ **चन्द्रसेना** (ममच), चन्द्रलेखा (हे २/२५१); "म्रौ मयौ यश्चन्द्रसेना घौटकैर्वसुभिर्भिदा" (ममच १८). १४९ **"सोम" लेखा**; "राद्रम्ययाश्चन्द्रलेखाः" (हे २/२५२). १५० "म्रभ्या रौ **काञ्ची** टैः" (हे २/३०१), वाचालाकाञ्ची (हे).

१५१ **शार्दूलविक्रीडित** (पि ७/२१); "म्सौ ज्सौ तौ गुरुकं च सूर्यतुरगैः शार्दूलविक्रीडितम" (उवबृ १०३/४). १५२ "**शार्दूलं** वद मासषट्कार्यात मः सो जसौ रो मश्चेत" (गछ २/१८६). १५३ **मत्तेभविक्रीडित** (हे २/३३७); "सभरा न्मौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्रीडितम" (गछ २/२११). १५४ "म्नौ स्नौ म्यौ ल्गौ **सद्रत्नमाला** ड्जैः" (हे २/३४१). १५५ "म्सौ ज्सौ तौ भ्रौ **विभ्रमगतिः**" (हे २/३७२). १५६ **घट** (ना १३६). या वृत्तांत लगक्रम पुटाचाच आहे; पण यति सातव्या अक्षरानन्तर आहे. केदारभट्ट पुटवृत्तांतच हे यति सांगतो. "मुनिशरविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम" (के ३/५०).

१२ मदनललिता-वर्ग

सुवदना-शार्दूलललित-पृथ्वी-सुरतललिता

१५७	मदनललिता	[- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ ~ -]
१५८	क्रीडा	[~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ ~ -]
१५९	सुमधुरा	[- - - - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ ~ -]
१६०	सुवदना	[- - - - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ ~ -]
१६१	सुरसा	[- - - - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ ~ ~ -]
१६२	शार्दूलललित	[- - - ~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ ~ -]

१६३	वायुवेगा	[- - - ˜ ˜ - ˜ - ˜ ˜ ˜ - ! ˜ ˜ ˜ ˜ - ˜ -]
१६४	पृथ्वी	[˜ - ˜ ˜ ˜ - ˜ - ! ˜ ˜ ˜ - ˜ - - ˜ -]
१६५	वृन्दारक	[पृथ्वी ! - ˜ - - ˜ -]
१६६	शशाङ्कचरित	[- - । पृथ्वी]
१६७	मालाधर	[˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - ˜ - ! ˜ ˜ ˜ - ˜ - - ˜ -]
१६८	मञ्जरी	[˜ ˜ - ˜ - ! ˜ ˜ ˜ - ˜ - - ˜ -]
१६९	विपिनतिलक	[˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - ! ˜ ˜ ˜ - ˜ - - ˜ -]
१७०	कुसुमिता	[˜ ˜ ˜ - ˜ - - ˜ -]
१७१	समुद्रतता	[˜ - ˜ ˜ ˜ - ˜ - ! ˜ ˜ ˜ - ! - - ˜ - ˜ ˜ -]
१७२	गजेन्द्रलता	[˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - ˜ - - ! ˜ ˜ - ˜ - ˜ ˜ -]
१७३	सुरतललिता	[- - - ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - । - - ˜ - ˜ - -]
१७४	माधवीलता	[- - - - ˜ - - ! ˜ ˜ ˜ ˜ - ˜ ˜ । - ˜ - ˜ -]
१७५	लालित्य	[- - - ˜ ˜ - - ˜ - ˜ ˜ - - - ˜ ˜ - ˜ ˜ ˜ ˜ -]

टीपा

१५७ **मदनललिता** (स्वछ ५०, हे २/२७६), "म्भौ नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः षड्तुभिः" (गछ २/१५२). १५८ "य्मौ न्सौ त्सौ **क्रीडा** चचैः" (हे २/३१८), सुधा (गछ २/१८३). १५९ "म्रौ भ्नौ म्नौ ग **सुमधुरा** छचैः" हे वृत्तं रूढ दिसते; पण याला प्राचीन आधार गावत नाही. १६० **सुवदना** (पि ७/२२), वृत्त (विवृ ५/४३); "म्रौ भ्नौ य्भौ ल्गौ मुनिव्योमगरसविरतिः ख्याता सुवदना" (उवबृ १०३/६).

१६१ **सुरसा;** "म्रौ भ्नौ यो नो गुरुश्चेत स्वरमुनिकरणैराहसुरसाम" (गछ २/१९९). १६२ **शार्दूलललित** (स्वछ ७९, हे २/३११); "मः सो जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललितम" (गछ

२/१८०). १६३ "म्सौ ज्सौ न्जौ गो **वायुवेगा** छैः" (हे २/३२३). शार्दूललिताप्रमाणे यति 'ठैः' पाहिजे हें हेमचन्द्राच्याच उदाहरणावरून दिसतें. या वृत्ताची मोडणी [। - - - ~ ~ ! - ~ - ~ ~ ~ ! - ~ ~ ~ ~ - ! ~ -] अशी घेतल्यास हे वृत्त पद्मावर्तनी होतें. १६४ **पृथ्वी** (पि ७/१७), विलम्बितगति (भ १६/८४, वबृ १०३/१६). "जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः" (के ३।९४). या वृत्ताची मोडणी [~ - ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ ~ - ! ~ - - ~ -] अशी असेल तेव्हा त्या पद्मावर्तनी वृत्ताला विलम्बितगति म्हणावें. १६५ "ज्सौ ज्सौ यिल्गा **वृन्दारकं**" (हे २/३६५).

१६६ **शशाङ्कचरित** (विवृ ५/४४); "त्भौ ज्भौ ज्भौ ल्गौ शशाङ्करचितं" (हे २/३४५). १६७ न्सौ ज्सौ ज्सौ य्लौ ग **मालाधर** (प्रापै २/१७८); या वृत्ताची मोडणी [~ ~ ~ ~ ~ - ऽ ! ~ - ~ ~ ~ - । ~ - - ~ -] अशी पद्मावर्तनीहि घेतां येते. १६८ "सजसा यलौ गिति शरग्रहैर **मञ्जरी"** (गछ २/१२५); पथ्या सजसयल्गैः स्यात ककुब्भिःसुतिभिर्यति" (ममच १८). १६९ **"विपिनतिलकं** नसनरेफयुगमैर्भवेत" (गछ २/१३६). हे वृत्त [। ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ । - ~ - । - ~ -] असें हरावर्तनी घेणे अधिक चांगले दिसते. १७० **"कुसुमिता** नरौ रो यदा" (पि ९२ टिप), बृहतिका (हे २/८८) या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ ~ - ~ - । - ऽ ~ -] आणि [~ ~ । ~ - ~ - - । ~ -] अशी दोन प्रकारांनी पद्मावर्तनी होऊ शकते.

१७१ "गजाब्धितुरगैर्जसौ जसतभा गश्चेत **समुद्रतता"** (गछ २/२०५). १७२ "भवति नयुगलं रभौ सौं दशभि**र्गजेन्द्रलता**" (गछ २/१९०). १७३ "म्नस्तर्गाः **सुरतललिता"** (हे २/२८१). 'गचैः' असे यति घेतले तर हे वृत्त [। - - - ऽऽ ! ~ ~ ~ ~ ~ - ऽ ! - - ~ - ~ । - -] असे पद्मावर्तनी होऊ शकते. १७४ "म्रौ भः सौ ज्गौ **माधवीलता** छैः" (हे २/३२३). हेहि वृत्त प्लुताचा अवलम्ब करून [। - - - - । ~ - ऽ - ऽऽ! ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ -] असे पद्मावर्तनी होऊ शकेल. १७५ **"लालित्यं** भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन्मसरस्तजनगुभः" (गछ २/२१५). हेहि वृत्त [- । - - ~ ~ - । - ऽ ~ - ~ ~ । - - - ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ -] असे पद्मावर्तनी होऊ शकतें.

परिच्छेद २ रा

पद्मावर्तनी वृत्तें

जी वृत्तें म्हणतां म्हणतां सहज अष्टमात्रक आवर्तनांत बसतात त्यांचा समावेश या परिच्छेदांत केला आहे. काही वृत्तें अष्टमात्रक आणि षण्मात्रक अशा दोन्ही आवर्तनांत बसू शकतात; पण सर्वसामान्य प्रवृत्ति अष्टमात्रक आवर्तनांत म्हणण्याकडे विशेष असल्याने अशा वृत्तांचा समावेश पद्मावर्तनी वृत्तांतच केला आहे. जेथे यतिस्थानावरून वा उदाहरणांतील मोडणीवरून षण्मात्रक आवर्तनाची स्पष्टपणें जाणीव होते तेथे त्या वृत्ताची गणना भृङ्गावर्तनी

वृत्तांत केली आहे. उदाहरणार्थ, [- - ~ ~ । - - ~ ~ । - - ~ ~ । - -] या भृङ्गावर्तनी वृत्ताची मोडणी [। - - ~ ~ - । - ~ ~ - - । ~ ~ - -] अशी पद्मावर्तनीहि होईल; वा [। - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ । ~ -] या हरावर्तनी वृत्ताची मोडणी [- ~ ~ ~ - ~ । ~ ~ - ~ ~ ~ ~ । -] अशी पद्मावर्तनी होऊ शकेल. पण जेथे चरणांत एका विशिष्ट गणाची आवृत्ति आढळते तेथे जेणे करून ती आवृत्ति भङ्गेल अशी मोडणी घेणें उचित नाही. आवर्तन ठरविताना क्वचित प्लुताचा उपयोग ग्राह्य मानिला आहे; परन्तु मारून मुटकून वृत्त आवर्तनी करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. जेथे पहिली उभी रेघ आहे तेथून आवर्तनारभ्भ समजावा.

१३ भ्रमरी-वर्ग

१७६	भ्रमरी	[। ~ ~ - -]
१७७	सुमुखी	[। - ~ ~ -]
१७८	कमलमुखी	[। ~ ~ ~ ~ -]
१७९	नलिनी	[~ ~ । - ~ ~ -]
१८०	मधुभार	[~ ~ । - ~ - ~]
१८१	सुमालतिका	[~ । - ~ ~ - ~]

टीपा

१७६ सगौ **भ्रमरी** (भ ३२/५९, हे), सुमति (हे २/१६), मृगनेत्रा (ना). १७७ "भगौ **सुमुखी**" (हे २/११), ललिता इति भरत: (हे). १७८ न्लौ ग **कमलमुखी** (भ ३२/६७, हे), अभिमुखी (हे २/२७), मृगचपला (हे), सरसिरुहा (ना). १७९ सौ **नलिनी** (भ ३२/९६, हे), रमणी (हे २/३०), तिलका (प्रापै २/४३), कुमुद (ना ७९), वसुधा (निस ३१). १८० **मधुभार**, "सगणं निधाय जगणं विधाय। कविसौपण कलगीत हे नाव (ममच १३) निराळ्याच एक वृत्ताचे आहे. १८१ जौ **सुमलतिका** (वाभू २/५३), मालती (प्रापै २/५४).

१४ कन्यावर्ग

१८२	कन्या	[। - - - -]
१८३	घनपडिक्त	[। ~ ~ - - -]
१८४	कुन्तलतन्वी	[। - ~ ~ - -]

१८५	नन्दा	[। - - ~ ~ -]
१८६	मकरशीर्षा	[। ~ ~ ~ ~ - -]
१८७	'सम्मदजनक'	[। - ~ ~ ~ ~ -]
१८८	'सौरीतटचर'	[। - - ~ ~ ~ ~]
१८९	गुरुमध्या	[। ~ ~ - - ~ ~]
१९०	'सौरभसञ्जित	[। - ~ ~ - ~ ~]
१९१	द्रुतगति	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
१९२	'करुणापरिमल'	[। ~ ~ - ~ ~ ~ ~]
१९३	सुवासक	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~]
१९४	अचल	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~]
१९५	सती	[। ~ - ~ - -]
१९६	अपरभा	[। ~ - ~ ~ ~ -]
१९७	'प्रपन्ननन्दन'	[। ~ - ~ - ~ ~]
१९८	"दुर"-जया	[। ~ - - ~ -]
१९९	वागुरा	[। - ~ - ~ -]
२००	गिरा	[। ~ ~ ~ - ~ -]
२०१	कच्छपी	[। - ~ - ~ ~ ~]
२०२	रति	[। - s ~ ~ ~ -]
२०३	'पन्नगदलन'	[। - s ~ ~ ~ ~ ~]

टीपा

१८२ "मगौ **कन्या"** (हे २/१०), तीर्णा (प्रापै २/२७). १८३ घनपङिक्त (भ ३२/७३), सन्मृगनेत्रा (ना); "सो गौ घनपङिक्त:" (हे २/२६). १८४ "**कुन्तलतन्वी** इति भरत:" (हे); भूतलतन्वी (भ ३२/६५), अक्षरपङिक्त (विवृ ५/५१, श्रुबो ७), "भो गौ पङिक्त:" (हे २/२०), हंस (प्रापै २/३७), काञ्चनमाला (ना). १८५ "त्लगा **नन्दा"** (हे २/२३), तिलका (ना), "मन्दा तलगै:" (केनिआ ३१).

१८६ न्यौ **मकरकशीर्षा** (भ १६/४, ३२/८०); शशिवदना (श्रुबो ८, हे २/३४), मुकुलित (हे), चतुरंसा (प्रापै २/४७), उदात्त (ना). १८७ भसौ **'सम्मदजनक**:"; सौरभि (रपि ९३). याची मोडणी [। - ~ ~ ~ ~ । -] अशी भृङ्गावर्तनीहि होऊ शकेल. १८८ त्नौ '**सौरीतटचर.**' १८९ "स्भौ **गुरुमध्या**" (हे २/३२). १९० भौ **सौरभसञ्जित**.'

१९१ ननौ ग **द्रुतगति** (भ ३२/१०१, हे), हरिविलसित (विवृ ५/८, हे २/५९), मधुमती (गछ २/१३), चपला (भ ३२/१०१, हे) सुलभ (ना ८९), सुमना (निस ३९). या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ ~

~ ~ ~ । -] अशी भृङ्गावर्तनीहि होऊ शकेल; तेव्हा त्या वृत्ताला हरिविलसित म्हणावें. १९२ स्नौ ल **'करुणापरिमल**.' १९३ न्जौ ल **सुवासक** (प्रापै २/६०). १९४ **अचल**, 'वसुलमचलमिति' (पि ९० टीप). १९५ "जो गौ **सती"** (हे २/२२), शिखा (भ ३२/७१, हे), अनङ्ग (ना).

१९६ जसौ **अपरभा** (रपि ९२). १९७ जभौ '**प्रपन्ननन्दन.**' १९८ **"दुर्जया";** "य्लगा जया" (हे २/२४, कद ४/८). १९९ रलौ ग **वागुरा** (भ ३२/६९, हे) नन्दक (ना). या वृत्ताची मोडणी [। - ~ - ~ । -] अशी भृङ्गावर्तनी घेतल्यास त्या वृत्ताला विदग्धक (हे २/१९) म्हणावे. २०० नरौ **गिरा** (भ ३२/८६, हे). मोडणी [। ~ ~ ~ - ~ । -] अशी भृङ्गावर्तनी घेतल्यास त्या वृत्ताला शफरिका (हे २/३८) म्हणावें.

२०१ "र्नौ **कच्छपी**" (हे २/३९). २०२ "भ्लगा **रति**:" (हे २/२१), प्रेम (ना). मोडणी प्रमाणे या लगावलीची [- ~ ~ ~ -] आणि [- ~ ~ ~ । -] अशीं दोन वृत्तें होऊ शकतात; पहिलें अग्न्यावर्तनी आणि दुसरें हरावर्तनी. २०३ भ्नौ '**पन्नगदलन'**.

१५ विद्युद्भ्रान्ता-वर्ग

तनुमध्या-कुमारललिता-राजरमणीय

२०४	विद्युद्भ्रान्ता	[। - - - - । -]
२०५	सूचीमुखी	[। ~ ~ - - - । -]
२०६	विक्रान्ता	[। - ~ ~ - - । -]
२०७	तनुमध्या	[। - - ~ ~ - । -]
२०८	मुकुल	[। - - - ~ ~ । -]
२०९	भोगवती	[। - ~ ~ - ~ ~ । -]
२१०	कुमुदवती	[। ~ ~ ~ ~ - - । -]
२११	विधुवक्त्रा	[। - ~ ~ ~ ~ - । -]
२१२	मधुकरिका	[। - - ~ ~ ~ ~ । -]
२१३	"अमर"-नदी	[। - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -]
२१४	विमलजला	[। ~ ~ - ~ ~ ~ ~ । -]

२१५	ललितगति	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । -]
२१६	रतिमाला	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । -]
२१७	लघुमणिगुणनिकर	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -]
२१८	कुमारललिता	[। ~ - ~ ~ ~ - । -]
२१९	शालिनीवितान	[। - ~ - ~ - । -]
२२०	प्रकाशिता	[। ~ ~ ~ - ~ - । -]
२२१	निर्मला	[। ~ ~ - ~ - ~ । -]
२२२	मणिमाला	[तनुमध्याद्विरावृत्ता]
२२३	राजरमणीय	[कुमारललिताद्विरावृत्ता]

टीपा

२०४ मो गौ **विद्युद्भ्रान्ता** (भ ३२/६३), पडिक्त (पि ८६ टीप), सम्मोहा (प्रापै २/३३). हे वृत्त [। - - - । - -] असे भृड्गावर्तनी असेल तेव्हा त्यास सम्मोहा म्हणावें. २०५ "स्मौ **सूचीमुखी"** (हे २/४५).

२०६ "भ्मौ **विक्रान्ता**" (हे २/४४). २०७ **तनुमध्या** त्यौ (पि ६/२). तनुमध्यावृत्ताची मोडणी [। - - ~ ~ । - -] अशी भृड्गावर्तनीहि होऊ शकते. २०८ "म्सौ **मुकुलं"** (हे २/३७), वीथीरि भरत: (हे); पण वीर्य (भ ३२/८४), पडिक्त (भ ३२/९४), कमल (ना ८0). २०९ भौ ग **भोगवती** (भ ३२/१०९, हे), कलिका (हे २/५५), सोपान (हे), कमल (ना ८३). २१० "न्यौ ग: **कुमुदवती**" (हे २/६४); पण उदाहरणांत कुमुदिनी ग्रथित आहे; **कुसुमवती** (भ ३२/११५).

२११ "भ्सौ गो **विधुवक्त्रा"** (हे २/५६). २१२ "त्नगा **मधुकरिका"** (हे २/६१, भ ३२/१११), वज्र (हे). २१३ **"अमर" नदी**; भ्नौ ल्गौ नदी (भ ३२/१३९). हे वृत्त जेव्हा [। - ~ ~ ~ । ~ ~ ~ -] असे हरावर्तनी होतें तेव्हा त्याला "सुर" नदी म्हणावें. १२४ स्नौ ल्गौ **विमलजला** (भ ३२/१२८). २१५ " न्जा ल्गौ **ललितगति:"** (हे २/७६, भ ३२/१३०), ललिता (भ ३२/१३१), नलिनी (भ ३२/१३७).

२१६ "ना गौ **रतिमाला"** (हे २/८२), तुड्ग (प्रापै २/७२). [। ~ ~ ~ ~ ~ ~। - -] अशा भृड्गावर्तनी मोडणीच्या वृत्ताला तुड्ग म्हणावें. २१७ "ना सो **लघुमणिगुणनिकर**:" (हे २/१०४), कमला (प्रापै २/८२). [। ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ -] अशी हरावर्तनी मोडणी असेल तेव्हा वृत्ताला कमलजा म्हणावें. २१८ **कुमारललिता** ज्सौ ग (पि ६/३). [~ - ! ~ ~ ~ - । -] अशा मोडणीचें जे वृत्त यतिभेदाने होते त्याला 'वदनपद्य' म्हणावें. २१९ यौं **शालिनीवितान** (ना), पिकाली (रपि ७३) या वृत्ताची मोडणी [। - ~ - ~ । - ऽ -] अशी भृड्गावर्तनीहि होऊ शकेल. २२० न्रौ ग **प्रकाशिता**

(भ ३२/११९), शशाङ्कवक्त्रा (ना ८७), मनोज्ञा (हे २/६६). [। ~ ~ ~ - ~ । - ऽ -] अशा भृङ्गावर्तनी मोडणीच्या वृत्ताला मनोज्ञा म्हणावे.

२२१ **"निर्मला,"** मागे ४० पहा. २२२ **मणिमाला** (हे १९१) हे तनुमध्याच्या द्विरावृत्तीन सिद्ध होतें. "त्या त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः" (गछ २।७९). याच लगक्रमाच्या पण निराळ्या मोडणीच्या [। - - ~ ~ - । - - - ~ ~ । - -] या वृत्ताला पुष्पविचित्रा (हे २/१९०) म्हणतात. २२३ "ज्सौ र्नौ गौ **राजरमणीयं** छैः" (हे २/२३०). "प्रफुल्लकुसुमाली सतीयमतिमोदा। ज्सौ रगणनौ चेत्ततो गुरुकयुग्मम" रुस्तमा टीका (पृ १८९).

१६ लघुमालिनी-वर्ग

२२४	सावित्री	[। - - - ऽ ~ । -]
२२५	लघुमालिनी	[। - ~ ~ - ऽ ~ । -]
२२६	प्रीति	[। - ऽ ~ - - । -]
२२७	कामलतिका	[। - ऽ ~ ~ ~ - । -]
२२८	"सौम्यमति"	[~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । -]
२२९	शलभविचलिता	[~ ~ । ~ ~ ~ - ~ - । -]
२३०	अक्षि	[~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । -]
२३१	वृन्ता	[~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ - - । -]
२३२	विभा	[- - । ~ - ~ - - । -]
२३३	"सुवर्ण-"रुचिरा	[- - । ~ - ~ ~ ~ - । -]
२३४	"शशि"-माला	[~ ~ - । ~ - ~ ~ ~ - । -]
२३५	मणिराग	[- ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । -]
२३६	लङ्का	[~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । -]
२३७	बन्धक	[- ~ ~ ~ । ~ ~ - - - । -]
२३८	लालिनी	[- ~ - । ~ ~ - ~ - ~ । -]
२३९	पद्मिनी	[प्रीतिद्विरावृत्ता]

टीप.

२२४ "म्लगाः **सावित्री"** (हे २/२५). २२५ "भ्रौ **लघुमालिनी"** (हे २/४०), मालिनी (भ ३२/७८). सावित्री आणि लघुमालिनी या वृत्तांत प्लुताचा सहज होणारा अवलम्ब न केल्यास ती अनुक्रमें [। - - - ~ । -] आणि [। - ~ ~ - ~ । -] अशीं अन्यावर्तनी होतात.

२२६ “रो गौ **प्रीति**:” (हे २/१८) या वृत्ताची मोडणी [। - ˜ - - । -] अशी अग्न्यावर्तनी वा [। - ˜ - । - ऽ -] अशी हरावर्तनीहि होऊ शकते. २२७ “भ्यौ **कामलतिका**” (हे २/३६), शशिकान्त (ना). कमलतिकावृत्ताची मोडणी प्रीतिवृत्ताप्रमाणेच [। - ˜ ˜ ˜ - । -] अशी अग्न्यावर्तनी वा [। - ˜ ˜ ˜ । - ऽ -] अशी हरावर्तनीहि होऊ शकते. २२८ **“सौम्यमति;”** “सि: सौम्या” (हे २/९९). २२९ न्सौ य **शलभविचलिता** (भ ३२/२०६), गुर्वी (विवृ ५/१६), विशाला (हे २/१०१), बिम्ब (प्रापै २/८४), मयूर (ना १०५). या वृत्ताची मोडणी [˜ ˜ । ˜ ˜ ˜ - ˜ । - -] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा त्याला गुर्वी म्हणावें; आणि [। ˜ ˜ ˜ ˜ ˜। - ˜ - । -] अशी हरावर्तनी असेल तेव्हा त्याला विशाला म्हणावें २३० “स्जसा **अक्षि**” (हे २/९६) या वृत्ताचीहि मोडणी [˜ ˜ । - ˜ - ˜ । ˜ ˜ -] अशी भृङ्गावर्तनी वा [। ˜ ˜ - ˜ । - ˜ ˜ ˜ । -] अशी हरावर्तनीं असूं शकते.

२३१ “नौ सो गौ **वृन्ता** घै:” (हे २/१३९, पि ६/४). आवर्तनारम्भ चरणारम्भीं घेतल्याने [। ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ । - - -] असें जे वृत्त होते त्याला पुढे “सद”-वृत्ता म्हटलें आहे. २३२ “त्रौ गौ **विभा”** (हे २/६८). २३३ “सुवर्ण”-**रुचिरा;** “तभ्या रुचिरा” (हे २/१००). याची मोडणी [। - - ˜ । - ˜ ˜ ˜ । - -] अशी हरावर्तनीहि होईल. २३४ “**शशिमाला**, “स्जस्गा माला” (हे २/१२६), मागे ५५ प्रमिता पहा. २३५ **मणिराग,** मागे ५१ पहा. “रश्च सौ सगुरुर्मणिराग:” (केनिआ ३८).

२३६ **लड्का**, मागे ५२ टीप पहा. २३७ “भ्नौ म्गौ **बन्धूकं**” (हे २/११७). २३८ **“लालिनी** स्याद रसजगा:” (ममच २०). २३९ **पद्मिनी** हे नाव विद्याधर वा. भिडे यांनी भिजी ३८ व्या कवितेवर दिलें आहे; आधार दिलेला नाही.

१७ तटी-वर्ग

२४०	तटी	[। - - - - । ˜ -]
२४१	कोमला	[। ˜ ˜ - - - । ˜ -]

२४२	मही	[। ~ ~ - ~ ~ - । ~ -]
२४३	उपच्युत	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ -]
२४४	निलया	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ -]
२४५	सुमालती	[। ~ ~ ~ - ~ - । ~ -]
२४६	उत्सुक	[- । ~ ~ - ~ ~ - । ~ -]
२४७	"संस्तुति"	[- । ~ - ~ - - । ~ -]
२४८	कुसुमिता	[~ ~ । ~ - ~ - - । ~ -]
२४९	भद्रिका	[- । ~ - ~ ~ ~ - । ~ -]
२५०	नाराच	[- । - ~ - ~ - । ~ -]
२५१	भुजङ्गसङ्गता	[~ ~ । - ~ - ~ - । ~ -]
२५२	पणव	[- - । - ~ ~ ~ ~ - । ~ -]
२५३	हंसी	[- - । - - ~ ~ ~ ~ । ~ -]
२५४	उपस्थिता	[- - ! ~ ~ - ~ ~ - । ~ -]
२५५	विदुषी	[~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ -]
२५६	उज्ज्वला	[~ ~ ~ ~ । ~ ~ - ~ ~ - । ~ -]
२५७	अच्युत	[- ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ -]
२५८	द्रुतविलम्बित	[~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ -]
२५९	पङिक्तका	[- ~ - । ~ - - ~ - । ~ -]

टीपा

२४० " म्रौ **तटी"** (हे २/२९). २४१ स्तौ ग **कोमला** (ना ९१). २४२ "सौ ल्गौ **मही"** (हे २/८१). २४३ "नौ र **उपच्युतं**" (हे २/९५), विनुत (ना १०२). याची मोडणी [। ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ । - ˜ -] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा विनुत म्हणावे. २४४ "निगौ **निलया"** (हे २/११४); याचीहि मोडणी [। ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜। ˜ ˜ ˜ -] अशी भृङ्गावर्तनी होऊ शकते. २४५ "म्रा ल्गौ **सुमालती"** (हे २/७२); याचीहि मोडणी [। ˜ ˜ ˜ । - ˜ -] अशी भृङ्गावर्तनी होऊ शकते.

२४६ "भौ र **उत्सुकं**" (हे २/९३); उत्सुकवृत्ताची मोडणी [। - ˜ ˜ - ˜ ˜ । - ऽ ˜ -] अशीहि पद्मावर्तनी होते. २४७ **"संस्तुति"** "यौं ल्गौ अनुष्टुभ" (हे २/६९); या वृत्ताचीहि मोडणी [। - ˜ - ˜ - । - ऽ ˜ -] अशी पद्मावर्तनी होऊ शकते. २४८ **कुसुमिता,** मागे १७० टीप पहा. २४९ **"भद्रिका** भवति रो नरौ" (गछ २/२८), श्रीविलासिनी (ना ९९). भद्रिकावृत्ताचाहि [। - ˜ - ˜ ˜ ˜ । - ऽ ˜ -] अशी पद्मावर्तनीच पण निराळी मोडणी होऊ शकते. २५० "त्रौ ल्गौ **नाराचं"** (हे २/७४), नाराचिका (गछ २/२३). या वृत्ताचा समावेश पिङ्गल वितानांत करितो.

२५१ "सजरै **भुंजङ्गसङ्गता"** (गछ २/२६). २५२ **पणव** "म्नौ ज्गौ चेति पणवनामकं" (के ३/२२). हे लक्षण नारायणभट्टसम्मत आहे. परन्तु निर्णयसागरी शीलस्कन्धमहास्थविरसंशोधित आवृत्तींत (पृ. ३७) "म्नौ य्गौ चेति पणवनामेदम" असा पाठ आहे. २५३ हंसी (श्रुबो १७), "ज्ञेया हंसी मभनगयुता" (गछ २/४०). "हंसी मभनगा: प्रोक्ता यतिर्वेदैर्गुहाननै:" (ममच १३). २५४ **उपस्थिता** (पि ६/१४, हे २/११९), "तो जौ गुरुणेयमुपस्थिता" (गछ २/३८). २५५ "सिल्गा **विदुषी"** (हे २/१३१), उपचित्र (गछ २/५८).

२५६ **उज्जवला** (हे २/१६७), चपलनेत्रा (हे), "ननभरसहिता गदितो. ज्जवला" (गछ २/८४). पणव, उपस्थिता, विदुषी, उज्जवला या चार वृत्तांत आद्यतालकपूर्व गण द्विमात्रक घेतला तर अन्त्य गण (। - ऽ ˜ -) असा राहतो. पणव, हंसी, उपस्थिता, विदुषी आणि उज्जवला या वृत्तांत आवर्तनारम्भ चरणारम्भींहि धरितां येईल. २५७ **अच्युत,** मागे ५९ पहा. २५८ **द्रुतविलम्बित**, मागे ६१ पहा. २५९ **पडिक्तका**, "र्यज्गा: पडिक्तका" (हे २/१०८); रो यजौच पथ्या गुरूत्तरा" (पि ९४ टीप). या लगावलीची मोडणी (१) [- ˜ - । ˜ - - ˜ - । ˜ -], (२) [- । ˜ - ˜ - - । ˜ - ˜ -], (३) [। - ˜ - ˜ - । - ˜ - ˜ -], (४) [- ˜ - ˜ । - ऽ - ˜ । - ˜ -], (५) [। - ˜ - ˜ । - ऽ ऽ ऽ ऽ । - ˜ - ˜ । - ऽ ऽ ऽ ऽ] अशी पाच प्रकारची असूं शकते. पहिले तीन प्रकार पद्मावर्तनी आणि पुढील दोन भृङ्गावर्तनी आहेत. ४ थ्या प्रकारास सुपथ्या आणि ५ व्या प्रकारास मरालिका म्हणावें; "मरालिका रयजगा: शिवातनशरैर्यति:" (ममच १४). या वृत्ताची जाति होते तेव्हा तिला कामदा म्हणावें.

१८ विद्युल्लेखा-वर्ग

२६०	विद्युलेखा	[। - - - - । - -]
२६१	मदलेखा	[। - - - ~ ~ । - -]
२६२	‘मणिचित्र’	[। ~ ~ - - ~ ~ । - -]
२६३	चित्रपदा	[। - ~ ~ - ~ ~ । - -]
२६४	शशिलेखा	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - -]
२६५	भुजगशिशुसृता	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । - -]
२६६	नीलतोया	[। - ऽ ~ - - । - -]
२६७	उद्धता	[। - ऽ ~ - ~ ~ । - -]
२६८	सरल	[। - - - - । ~ ~ -]
२६९	“शार्ग्डी”	[। ~ ~ ~ ~ - - । ~ ~ -]
२७०	“गुण”-रुचिरा	[। - ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ -]
२७१	अमृतगति	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ -]
२७२	“मदनदमन”	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ -]
२७३	‘तृष्णा’	[। - - ~ ~ - । - ~ ~]
२७४	‘सञ्चल’	[। - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~]
२७५	अलोला	[मदलेखा द्विरावृत्ता]

२६० “**विद्युल्लेखा** मो म:” (के ३/९), सावित्री (हे २/२८), शेषा (प्रापै २/४१), मातङ्गी (निस ३३). तिसऱ्या अक्षरानन्तर यति कोणीहि सांगितला नाही; तो पाळला तर वृत्त [। - - - ! - - -] असे भृङ्गावर्तनी होईल. या वृत्ताला मातङ्गी म्हणावें.

२६१ **मदलेखा** (श्रुबो ९, विवृ ५/७, हे २/५१, कद ४/११,), “म्सौ ग: स्यान मदलेखा” (के ३/११). २६२ **‘मणिचित्र;**’ या वृत्ताला अतिमोहा (रपि २८४) असे नाव आढळते, पण आधार नाही. [। ~ ~ - - ! ~ ~ - -] अशा भृङ्गावर्तनी मोडणीच्या वृत्ताला अतिमोहा म्हणावे. २६३ **चित्रपदा** (पि ६/५, हे २/७१), “भौ गिति चित्रपदा ग:” (के ३/१२). कविदर्पणांत चौथ्या अक्षरानन्तर यति सांगितल्यामुळे मोडणी [। - ~ ~ - ! ~ ~ - -] अशी भृङ्गावर्तनी होते; पण हेमचन्द्राचें उदाहरण पहातां वृत्त पद्मावर्तनीच वाटते. २६४ **शशिलेखा** (भ ३२/२०४), “नज्या शशिलेखा” (हे २/१०३). २६५ **भुजगशिशुसृता** (पि ६/७), “भुजगशिशुभृता नौ म:” (के ३/२०), मधुकरिका (भ 16/१८, हे). असा आम्नाय आहे म्हणून हलायुध सातव्या अक्षरानन्तर यति सांगतो.

२६६ मौ **नीलतोया** (भ ३२/९८), मालिनी (भ १६/६, हे २/३५). या वृत्ताची मोडणी [। - ~ - - । - ऽ -] अशी धरल्यास ते अम्यावर्तनी होतें. २६७ “सौ ग **उद्धता”** (हे २/५२). या वृत्ताची

मोडणी [। - ~ - ~ । ~ - -] अशी भृङ्गावर्तनी घेतल्यास प्लुताचा उपयोग करावा लागत नाही. २६८ "म्भौ ग: **सरलं"** (हे २/५७), चित्र (ना ८६). २६९ न्यौ स **"शाडर्गी"**, सरगिक्का (प्रापै २/७८), सारसा, शार्डिगका (पि ९२ टीप). २७० भौ सो **"गुण-"रुचिरा**; रुचिरा (भ ३२/१४२), प्रियतिलका (रपि ४००).

२७१ न्जौ न्गौ **अमृतगति** (प्रापै २/९८); चरणमध्यावर यति असला म्हणजे जे [। ~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ -] भृङ्गावर्तनी वृत्त होतें त्याला कुलटा (ममच १६) आणि त्वरितगति (विवृ ५/१७, हे २/११२) अशी दोन नावे आहेत. २७२ नौ न्लौ ग **"मदनदमन**;" दमनक (प्रापै २/१०८) याची मोडणी [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ -] अशी भृङ्गावर्तनीहि होऊ शकते. २७३ **'तृष्णा'**, सम्फुल्लक त्यौ लौ; सम्फुल्लक ह नाव स्तवमालेचा भाष्यकार जीवदेव हा देतो. पिङ्गल या वृत्ताचा समावेश वितानांतच करितो. या वृत्ताची मोडणी [। - - ~ ~ ! - - ~ ~] अशी भृङ्गावर्तनी घेणें बरें वाटतें; तेव्हा त्याला सम्फुल्लक म्हणावें. २७४. भ्नौ ज्लौ 'सञ्चल'. २७५ म्सौ म्भौ **अलोला** छै: (हे २/२२२) हें मदलेखाच्या द्विरावृत्तीने होतें.

१९ तार-वर्ग

२७६	तार	[~ ~ । - ~ ~ - - । - -]
२७७	सम्बुद्धि	[~ ~ । - - - ~ ~ । - -]
२७८	मेघवितान	[~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - -]
२७९	"विधु" माला	[~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - -]
२८०	'रामा'	[- - । ~ - ~ - - । - -]
२८१	"नवशालिनी"	[- ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - -]
२८२	नवमालिनी	[~ ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - -]
२८३	कलिका	[- ~ - । - - - ~ ~ । - -]
२८४	उत्थापनी	[- - । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ -]
२८५	प्रमिताक्षरा	[~ ~ - । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ -]
२८६	अभ्युदिता	[~ ~ ~ - ! ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ -]

२७६ "सौ म: **तारं"** (हे २/९८); या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ - ~ ~ - । - - -] अशीहि होऊ शकेल. २७७ स्ता य **सम्बुद्धि** (रपि ३७०); 'उत्तमवंशा' नामक अर्धसमवृत्तांत समचरण सम्बुद्धीचे असतात. २७८ **मेघवितान** (वबृ १०३/४६); "त्रिसगा अपि मेघवितानम" (केनिआ पृ. ३८); पण उत्पल "त्रिसगैरपि विद्धि वितानम" एवढेंच म्हणतो २७९ **"विधु"-माला**; "स्जस्गा माला" (हे २/१२६), मागे ५५ प्रमिता पहा. २८० त्नौ म **'रामा'.**

२८१ भर्नगगा **"नवशालिनी"**; हे वृत्त आढळांत नाही; परन्तु केतुमती या अर्धसमवृत्तांतील समचरण या लगावलीचे असतात; ही मोडणी नवमालिनी सारखी आहे म्हणून "नवशालिनी" हे नाव दिले आहे. २८२ **नवमालिनी** (पि ६/४३), "न्जौ भ्यौ नवमालिनी जै:" (हे २/१८०), नवमालिका (गछ २/८५), "वनमालिनीति सोक्ता नजभययुक्तार्वसायकैश्छिन्ना" (ममच १७). "नवशालिनी" आणि नवमालिनी या दोन्ही वृत्तांची मोडणी पहिल्या गणांत सहा सशब्द मात्रा घेऊन अनुक्रमें [। - ~ ~ - ऽऽ । ~ - ~ ~ ~ - । -] आणि [। ~ ~ ~ ~ - ऽऽ । ~ - ~ ~ ~ ~ - । -] अशी करिता येईल. २८३ "र्मस्गा: **कलिका**" (हे २/१२०); या वृत्तांत छन्दोभङ्ग होतो; पण [। - ऽ ~ - - । - - ~ ~ - । -] अशी मोडणी घेतल्यास तो टळतो. २८४-२८५ **उत्थापनी-प्रमिताक्षरा** मागे ५६, ५४ वरील टीपा पहा. २८६ न्भौ भा ग **अभ्युदिता** (ना १४०). या वृत्तांतहि छन्दोभङ्ग होतो.

२० गान्धर्वी-वर्ग

२८७	गान्धर्वी	[। - - - -। - - -]
२८८	मेरुरूपा	[। - - - ~ ~ । - - -]
२९९	तार	[। ~ ~ - ~ ~ - । - - -]
२९०	कलह	[। ~ ~ - - ~ ~ । - - -]
२९१	कनकलता	[। - - ~ ~ ~ ~ । - - -]
२९२	विपुलभुजा	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - - -]
२९३	"सद"-वृत्ता	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - - -]
२९४	"अभिरामा"	[। - - ~ ~ - । ~ ~ - -]
२९५	मकरलता	[। - - - ~ ~ । ~ ~ - -]
२९६	मणिबन्ध	[। - ~ ~ - -। - ~ ~ -]
२९७	कनक	[। - - - ~ ~ । - ~ ~ -]
२९८	चित्रगति	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -]
२९९	वनज	[। - ऽ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -]
३००	द्रुतपादगति	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -]

३०१	सिंहाक्रान्ता	[। - - - - । ~ ~ ~ ~ -]
३०२	सुरदयिता	[। - ~ ~ - - । ~ ~ ~ ~ -]
३०३	विकचकुमुदिनी	[। - - - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ -]
३०४	कमलदलाक्षी	[। ~ ~ ~ ~ - - । ~ ~ ~ ~ -]
३०५	मुखचपला	[। - - ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ -]
३०६	त्वरितगति	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ -]
३०७	"सुलोचना"	[। - - ~ ~ - । ~ - ~ -]
३०८	'चारुलोचना'	[। ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ -]
३०९	प्रसभ	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]
३१०	'नृपात्मजा'	[। ~ - ~ - - । ~ - ~ -]
३११	'कटाक्षललिता'	[। ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]
३१२	मनोरमा	[। ~ ~ ~ - ~ - ! ~ - ~ -]
३१३	'पिच्छ'	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~]
३१४	उत्सुक	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]
३१५	"संस्तुति"	[। - ~ - ~ - । ऽ ~ -]
३१६	कुसुमिता	[। ~ ~ ~ - ~ - । - ऽ ~ -]
३१७	भद्रिका	[। - ~ - ~ ~ ~ । - ऽ ~ -]

टीपा

२८७ "मौ गो **गान्धर्वी**" (हे २/४७), शीर्षरूपक (प्रापै २/६४), हेमाक्षी (निस ३८). २८८ "म: सो गुरुयुग्मं **मेरुरूपा"** (पि ९८ टीप.). २८९ **तार**, मागे २७६ पहा. २९० स्भौ म कलह (रपि ३६३). भिजी २८० या कवितेवर सरला हे नाव दिले आहे ते निराधार आणि अग्राह्य आहे.

२९१ तन्मा: **कनकलता** ?(भ 32/२००), मकरलता (हे २/१०२). २९२ "नज्यगा **विपुलभुजा**" (हे २/२१५, भ ३२/२२१). ५९३ **"सद"-वृत्ता**; "ननसगगुरुरचिता वृत्ता" (गछ २/५४), चित्रा (कद ४/३३), वक्त्रा (ममच १७). मागे २३० वृन्ता पहा. २९४ त्जौ य **"अभिरामा"**, हे वृत्त स्वतन्त्रपणे आढळांत नाही; परन्तु 'सुविनीता' नामक अर्धसमवृत्तांत विषमचरण या लगावलीचे असतात. २९५ **मकरलता**; "मो नो यो मगरलया ए" (कद ४/२१).

२९६ **मणिबन्ध** (श्रुबो १६), "स्यान्मणिमध्यं चेदभमस:" (गछ २/२५). २९७ "म: सौ **कनकं**" (हे २/९७). २९८ "भिगौ **चित्रगति:**" (हे २/११३), सारवती (प्रापै २/९४), हारवती (पि ९४ टीप), चित्रपद (ना ११०). नागवर्म्याच्या वृत्ताची मोडणी [- ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ - ~ ~ ! -] अशी

दिसते. २९९ सौ स **वनज** (ना १०१). ३०० न्जौ ज्लौ ग **द्रुतपादगति** (भ ३२/२२९), सुमुखी (हे २/१४५), "पृषत्कऋतुभिर्यतिः" (ममच १६).

३०१ "मभ्साः **सिंहाक्रान्ता**" (हे २/१०५, भ ३२/२१०), पवित्रा (प्रापै २/८०), कुसुमवती (पि ९२ टीप). ३०२ भ्तौ न्गौ **सुरदयिता** (भ ३२/२१३), मृगचपला (हे २/१२१). ३०३ म्नौ न्गौ **विकचकुमुदिनी** वा कुसुमसमुदिता (भ ३२/२१५), कुमुदिनी (हे २/१२२). ३०४ "न्यनल्गाः कमलदलाक्षी" (हे २/१५०), रुचिरमुखी वा कमललताक्षी (भ ३२/२२५), कमलनिभा (भ ३२/२३१). ३०५ "तो नौ ल्गौ मुखचपला" (हे २/१४९).

३०६ "नीगौ **त्वरिततगतिः**" (हे २/२२०), लघुगति, चपला (हे). या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -] अशी भृङ्गावर्तनी घेतल्यास त्याला लघुगति म्हणावे. ३०७ त्जौ र "**सुलोचना**", रवोन्मुखी (रपि ३८१). 'श्रुतकीर्ति'नामक अर्धसमवृत्तांत विषमचरण या लगावलीचे आहेत. ३०८ सौ ज्गौ '**चारुलोचना.**' ३०९ "**प्रसभ**मपि ननौ रलौ गुरुः" (उवबृ १०३/१३), भद्रिका (हे २/१४३, कद ४/३०), उत्तरान्तिका (हे), चन्द्रिका (ना ११८). "अपरवक्त्रमिति भरतः" (हे); या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - ~ । -] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा त्याला "**चित्तचन्द्रिका**" म्हणावें. "कुपुरुषजनिताच्च सङ्गमात प्रसभमपि करोति चाशुमम" (वबृ १०३/१३) या श्लोकार्धाच्या आद्यशब्दावरून तर **कुपुरुष जनिता** हे नाव सुचलें नसेल? "कुपुरुषजनिता ननौ गौ गः" (गछ २।५९) यांत 'ननौ र्लगाः, अशी सुधारणा मात्र हवी. ३१० ज्तौ र **नृपात्मजा**.

३११ ज्सौ ज्गौ **'कटाक्षललिता.**' ३१२ **मनोरमा** (हे २/११८), "नरजगैर्भवेन्मनोरमा" (के ३/२६), मनोहरा (निस ५०). 'शास्त्रसागरैः' म्हणून (ममच १६) यति सांगितला आहे. जेव्हा या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ ~ - ~ । - ~ - ~ । -] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा त्या वृत्तास मनोहरा म्हणावें. ३१३ भौ र्लौ '**पिच्छ'**. ३१४-३१७ **उत्सुक, "संस्तुति**," **कुसुमिता, भद्रिका**; मागे तटी वर्गात २४६-२४९ पहा.

२१ पणवक-वर्ग

३१८	पणवक	[- । - - ~ ~ ~ ~ ! - - -]
३१९	मोटक	[- । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -]

३२०	तोटक	[~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -]
३२१	उत्थापनी	[- । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ -]
३२२	प्रमिताक्षरा	[~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ -]
३२३	“अति”-विमला	[~ ~ । - - - - । ~ ~ ~ ~ -]
३२४	पडिक्तका	[- । ~ - ~ - - । ~ - ~ -]
३२५	उषिता	[~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]
३२६	विदुषी	[~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]
३२७	पणव	[- । - - ~ ~ ~ ~ । - ऽ ~ -]
३२८	उज्जवला	[~ ~ । ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]
३२९	मौक्तिकदाम	[~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~]
३३०	‘तेजस्पति’	[। - - - - ! - - ~ -]
३३१	पणव	[। - - - ~ ~ । ~ ~ - ~ - ऽ]
३३२	विदुषी	[। ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - ~ - ऽ]
३३३	उज्जवला	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ - ऽ]
३३४	हंसी	[। - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ -]

टीपा

३१८ **पणवक** (ना १०७), नागवर्मा सातव्या अक्षरानन्तर यति सांगतो. ३१९ मोटक (भ १६/२६), **मोटक** (हे २/१४७), “स्यान्मोटनकंतजजाश्चलगौ” (गछ २/५२). ३२० **तोटक** (पि ६/३१), “इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम” (के ३/४८).

३२१ **उत्थापनी,** मागे ५६ पहा. **३२२ प्रमिताक्षरा**, मागे ५४ पहा. ३२३ **“अति” विमला**; “स्मानल्गा विमला” (हे २/१५१, भ ३२/२३३). ३२४ **पडिक्तका**, मागे २५९ पहा. ३२५ “जिगौ **उषिता”** (हे २/११५).

३२६ **विदुषी**, मागे २५५ पहा. ३२७ **पणव**, मागे २५२ पहा. ३२८ **उज्जवला** मागे २५६ पहा. ३२९ **मौक्तिकदाम** (हे २/१७३), “चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम” (के ३/५४). ३३० मौ लगौ **‘तेजस्पति**:’ या वृत्ताची मोडणी [- - ! - - - - । ~ -] अशी अधिक चांगली वाटते. तशी मोडणी धरल्यास वृत्त तटी-वर्गांत पडेल.

३३१ पणव, मागे २५२ पहा. ३३२ **विदुषी**, मागे २५५ पहा. ३३३ **उज्जवला**, मागे २५६ पहा. ३३४ हंसी, मागे २५३ पहा.

२२ विद्युन्माला-वर्ग

३३५	विद्युन्माला	[। - - - - । - - - -]
३३६	स्निग्धा	[। - ~ ~ - - ! - - - -]
३३७	बिन्दु	[। - ~ ~ - ~ ~ । - - - -]
३३८	वार्ताहारी	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - - - -]
३३९	शुद्धान्त	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - - - -]
३४०	कलगीत	[। ~ ~ - - - ! ~ ~ - - -]
३४१	‘पडिक्तरथ’	[। - - ~ ~ - । ~ ~ - - -]
३४२	कुवलयमाला	[। - - - ~ ~ ! ~ ~ - - -]
३४३	‘सुरपति’	[। ~ ~ ~ ~ - - । ~ ~ - - -]
३४४	‘क्षत्रक्षयकर’	[। - - ~ ~ ~ ~ । ~ ~ - - -]
३४५	अर्धक्षामा	[। - - - -। - ~ ~ - -]
३४६	कमला	[। ~ ~ - - - ! - ~ ~ - -]
३४७	रुक्मवती	[। - ~ ~ - - ! - ~ ~ - -]
३४८	“उन्नत”	[। - - - ~ ~ । - ~ ~ - -]
३४९	अनवसिता	[। ~ ~ ~ ~ - - ! - ~ ~ - -]
३५०	वर्णबलाका	[। ~ ~ - ~ ~ - । - ~ ~ - -]
३५१	दोधक	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - -]
३५२	तामरस	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - -]
३५३	परितोषा	[। ~ ~ - ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ - -]
३५४	कमलाक्षी	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ - -]
३५५	स्वागता	[। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ - -]
३५६	पावक	[। - ~ ~ - - । - - ~ ~ -]
३५७	कलस्वन	[। - ~ ~ - ~ ~ । - - ~ ~ -]
३५८	सुषमा	[। - - ~ ~ - । - - ~ ~ -]
३५९	मत्ता	[। - - - - ! ~ ~ ~ ~ - -]
३६०	कुड्मलदन्ती	[। - ~ ~ - - ! ~ ~ ~ ~ - -]
३६१	‘महर्षि’	[। - - - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - -]
३६२	विरतिमहती	[। - - ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - -]

३६३	‘नयनविशाला’	[। - ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - -]
३६४	कुसुमविचित्रा	[। ~ ~ ~ ~ - - ! ~ ~ ~ ~ - -]
३६५	‘सखिजन’ -“वन्द्या”	[। - ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ - -]
३६६	मदललिता	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - -]
३६७	विधुरवितान	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ ~ - -]
३६८	सुपवित्रा	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ - -]
३६९	‘मण्डलाकृति	[। - ~ - ~ - । ~ ~ ~ ~ - -]
३७०	‘मञ्जुलवचना’	[। - ~ ~ - - । - ~ ~ ~ ~ -]
३७१	नगमहिता	[। ~ ~ - - ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ -]
३७२	सम्मदवदना	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ -]
३७३	चन्द्रवर्त्म	[। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ -]
३७४	प्रवराक्षरा	[। ~ ~ - ~ - ~ ! ~ ~ - ~ ~ -]
३७५	मोदक	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~]
३७६	पड्कज	[। - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~]
३७७	भ्रमरविलसिता	[। - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३७८	‘सुर’ललना	[। - ~ ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३७९	‘सुवसना’	[। - - - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३८०	चक्रपद	[। - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३८१	प्रहरणकलिता	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३८२	मणिगुणनिकर	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३८३	‘कृशा’	[। ~ - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३८४	‘अम्बर’	[। - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - ~ ~]
३८५	‘मदनरसड्गत’	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ ~ ~]
३८६	‘अमलकमलरुचि	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ ~ ~]
३८७	‘उद्याद्विद्युत’	[। - - - - । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~]
३८८	‘बल्लवलीला’	[। - ~ ~ - - । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~]
३८९	अचलधृति	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~]
३९०	“त्रिलोकगामी”	[। - - - - । ~ - ~ - -]
३९१	‘वैष्णव’	[। - ~ ~ - - । ~ - ~ - -]
३९२	“इरा”	[। - - ~ ~ - । ~ - ~ - -]
३९३	“अमला”	[। ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ - -]
३९४	काममत्ता	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ - ~ - -]

३९५	"जलौघवेगा"	[। ~ - ~ - - । ~ - ~ - -]
३९६	मयूरसारिणी	[। - ~ - ~ - । ~ - ~ - -]
३९७	जलोद्धतगति	[। ~ - ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ ~ -]
३९८	प्रभा	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - - ~ -]
३९९	दीपकमाला	[। - ~ ~ - - । - ~ - ~ -]
४००	शुद्धविराट	[। - - - ~ ~ ! - ~ - ~ -]
४०१	सीधु	[। ~ ~ - - ~ ~ । - ~ - ~ -]
४०२	मालती	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ -]
४०३	"चारुलक्षणा"	[। ~ - ~ - - । - ~ - ~ -]
४०४	पडिक्तका	[। - ~ - ~ - । - ~ - ~ -]
४०५	रथोद्धता	[। - ~ - ~ ~ ~ ! - ~ - ~ -]
४०६	'रुचिरविभ्रमा'	[। - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ - ~ -]
४०७	नन्दिनी	[। ~ ~ - ~ - ऽ ! ~ ~ ~ - ~ -]
४०८	'हरिलीला'	[~ ~ । - ~ ~ - - । - ~ ~ - -]
४०९	तारक	[~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - -]

३३५ विद्‌युन्माला (पि ६/६), विद्‌युल्लेखा (भ १६/१६), "मो मो गो गो विद्‌युन्माला" (के ३/१३). **३३६ "स्निग्धा** स्याद भममा यत्र हरानन युगैर्यति:" (ममच १०), वक्त्र (हे २/८७); वक्त्र हे नाव अनुष्टुभासारख्या एका पद्‌यप्रकाराचेहि असल्याने ग्राहय नाही. **३३७** भौ म्गौ **बिन्दु** (रपि ४२७). **३३८** न्जौ य्गौ ग **वार्ताहारी** (रपि ५४०). **३३९** नौ स्मौ **शुद्धान्त** (रपि ६६४). **३४० "कलगीतं** सतयगा: शरैर्बाणैर्यतिर्भवेत" (ममच १३).

३४१ त्जौ य्गौ **'पडिक्तरथ**.' **३४२** मन्यगा: **कुवलयमाला** डै: हे नाव (भ १६/२१) उदाहरणांत मात्र आहे; पण "कुवलयमालेति भरत:" असें हेमचन्द्र म्हणतो; उत्पलमालिनी (भ १६/२०), पणव (पि ६/१०, हे २/११०), प्रणव (पि ९५ टीप); हेमचन्द्र यति सांगतो. **३४३** न्यौ स्गौ ग '**सुरपति.**' **३४४** त्नौ स्गौ ग '**क्षत्रक्षयकर**.' **३४५** म्तौ य **अर्धक्षामा** (रपि ३६९).

३४६ स्मौ स्गौ **कमला** डै: (निस ४८), गणदेहा (रपि ४४१). **३४७** भ्मौ स्गौ **रुक्मवती** डै: (पि ६/११, हे २/११३), चम्पकमाला (श्रुबो १५, विवृ५/१८), पुष्पसमृद्धि (भ ३२/२२७, हे) सुभावा (हे), रूपवती (निस ४७), मन्दानिल (ना १०८). यति श्रुतबोधकारानेच सांगितला आहे. **३४८ "उन्नत**"; "म: सौ ग उद्धतं" (हे २/१२४), कृतोद्धता (भ ३२/२१९). **३४९ "अनवसिता** न्यौ भ गौ च यदि स्यात' (उवबृ १०३/३५), पतिता (हे २/१४०), माणिक्यमाला (ममच १४). हेमचन्द्र चै: म्हणून यति सांगतो. **३५०** सौ भ्गौ ग **वर्णबलाका** (रपि ५७७).

३५१ दोधक (पि ६/१८, हे २/१३०), "भौ तु भगौ गिति दोथकमेतत" (अवबृ १०३/२३), दोधक (वबृ १०३/२३ आणि क्षेसु मधील उदाहरण), बन्धु (प्रापै २/१००), उपचित्रा (हे). **३५२ तामरस** (हे २/१८४), "इह वद तामरसं नजजा य:" (गछ २/७७), ललितपद (वबृ १०३/२९, ना १३३), कमलविलासिनी (हे). नागवर्मा सातव्या अक्षरानन्तर यति सांगतो. **३५३** स्नौ ज्यौ **परितोषा** (रपि ७०६). **३५४** "नौ सौ ग: **कमलाक्षी**" (हे २१९), कमललोचना (भ ३२/२४१), चण्डी (गछ २/९८). ३५५ **स्वागता** मागे ४७ पहा.

३५६ भ्मौ भ्गौ **पावक** (रपि ४८०). ३५७ भौ त्लौ ग **कलस्वन,** कलस्वनवेश (रपि ६१८). ३५८ त्यौ भ्गौ **सुषमा** (प्रापै २/९६). ३५९ मत्ता (पि ६/१३), "मभस्गा मत्ता घै:" (हे २/१०७), "**मत्ता** ज्ञेया मभसगयुक्ता" (के ३/२५), पूज्या, नव्या (ना १०९). ३६० "**कुड्मलदन्ती** भ्तौ न्गौ ग इन्द्रियरसा:" (पि ८/२), रुचिरा (भ ३२/२३५, हे), श्री (हे २/१३२), मौक्तिकमाला (के ३/४३), अनुकूला (गछ २/४८), सान्द्रपद (हे). अर्थात "साद्रपदं स्याद भतनगलैश्च" (गछ २/६२) हे सूत्र करिताना चरणान्त्य अक्षर गुरु होतें हे ध्यानांत आलेले दिसत नाही.

३६१ म्नौ न्गौ ग '**महर्षि**'; पण याची मोडणी [। - - - ऽ ऽ । ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - । -] अशी अधिक बरी वाटल्याने हे वृत्त पुन्हा पुढील वर्गात घातले आहे. ३६२ त्नौ न्यौ **विरतिमहती** (रपि ७१३). ३६३ भौ न्यौ 'नयनविशाला'. ३६४ "**कुसुमविचित्रा** न्यौ न्यौ" (पि ६/३५, हे २/१६९); ममच (१७) मध्ये 'रसैरसै:' म्हणून यति सांगितला आहे; मदनविकारा, गजलुलित (हे), जलधारा (निस ७५). ३६५ भ्नौ न्सौ ग '**सखिजन'-"वन्द्या**".

३६६ "न्जौ न्सौ गो **मदललिता**" (हे २/२१२), मदकलिता (भ ३२/२३९). ३६७ नौ भ्सौ ग **विधुरवितान** (रपि ८३४). ३६८ सुपवित्रा, "त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रं" (गछ २/१२१), उपचित्र (स्वछ १९, हे २/२३५, कद ४/६३). ३६९ जौं न्गौ ग '**मण्डलाकृति**'. ३७० भ्मौ न्लौ ग '**मञ्जुलवचना**'.

३७१ स्भौ भ्सौ **नगमहिता** (रपि ७६५). ३७२ भौ भ्सौ **सम्मदवदना** (रपि ७६६). ३७३ **चन्द्रवर्त्म**, मागे ५० पहा. ३७४ **प्रवराक्षरा** (ना १३५). मागे ५४ प्रमिताक्षरा पहा. ३७५ **मोदक** (प्रापै २/१३५), "मोटकनाम समस्त भमीरय" (गछ २/९३); भामिनी (ममच ९).

३७६ भ्नौ जौ ल **पड्कज**, पड्कअवालिअ (प्रापै २/१४८). ३७७ **भ्रमरविलसिता** (पि ६/२१), "मभ्नल्गा: भ्रमरविलसितं घै:" (हे २/१३८), वानवासिका (हे). "मो भ्नौ ल्गान्ता भ्रमरविलसिता" (उवबृ १०३/२५). ३७८ **'सुर'ललना**, "ललना भ्तौ न्सौ इन्द्रियर्षय:" (पि ८/६, हे २/१८७). ३७९ म्नौ न्सौ '**सुवसना**'. ३८० **चक्रपद** (प्रापै २/१५२), "चक्रपदमिह भननगलगुरुभि:" (गछ २/१३०).

३८१ **प्रहरणकलिता** (पि ७/७), "नौ भ्नौ ल्गौ पहरणकलिता छै:" (हे २/२२३), प्रहरणकलिका (गछ २/११४). या लगावलीची मोडणी [। ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ । - ऽ ऽ ऽ ऽ । ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ । - ऽ ऽ ऽ ऽ] अशी भृड्गावर्तनी होते तेव्हा त्या वृत्ताला 'पवनसुत' म्हणावे. ३८२ **मणिगुणनिकर** (पि ७/१३, हे २/२४६); "वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकर:" (उवबृ १०३/२७), शशिकला (स्वछ ३५),

शरभ (प्रापै २/१६६), मणिगुणकिरण (केनिआ ५९) या वृत्ताची मोडणी जेव्हा [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -] अशी अग्न्यावर्तनी असेल तेव्हा त्याला शशिकला म्हणावें; आणि ती [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~। ~ ~ -] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा त्या वृत्ताला स्त्रक म्हणावें. ३८३ ज्तौ न्सौ '**कृशा**' ३८४ भ्नौ न्सौ लौ **अम्बर**'. ३८५ न्जौ ज्नौ लौ '**मदनरसङ्गत**'.

३८६ नौ स्नौ न '**अमलकमलरुचि**'. ३८७ म्भौ नौ '**उद्याद्विद्युत**' घैः. ३८८ भ्तौ नौ ल '**बल्लवलीला**'. ३८९ अचलधृति (स्वछ ५२, हे २/२७०), "द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह" (गछ २/१५५), गीत्यार्या (पि ४/४८). ३९० म्रौ य "**त्रिलोकगामी**" हे वृत्त आढळांत नाही; परन्तु ही लगावली कित्येकदा वैतालीयादि पद्यप्रकारांत आढळते.

३९१ भ्तौ गौं '**वैष्णव**.' ३९२ त्जौ गौं '**इरा**'. ३९३ सौ ज्गौ ग "**अमला**," विमला (रपि ५६७). ३९४ नौ यौं **काममत्ता** (भ १६/५०), कामदत्ता (हे २/१८८, भ १५/७०, गाप्राग्रमा). ३९५ ज्तौ गौं '**जलौघवेगा**' डैः; "आन्दोलिका ततरगाःसायकैःसायकैर्यतिः" हे वृत्त खरोखर जतरगा तर नसेल?

३९६ (**मयूरसारिणी** पि ६/१२, हे २/१११), "जौं रगौ मयूरसारिणी स्यात" (के ३/२३). या वृत्ताची मोडणी [। - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ऽ -] अशा भृङ्गावर्तनी अधिक चांगली वाटते. ३९७ **जलोद्धतगति** (पि ६/३३, हे २/१७०) "रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः" (के ३/५३). ३९८ नौ रौ **प्रभा** छैः (हे २/१८३), चञ्चलाक्षिका (पि ६/३६), गौरी (पि ८/५), प्रमुदितवदना (हे २/१८२), मन्दाकिनी (गछ २/७५). या वृत्ताची मोडणी जेव्हा [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - । - ~ -] अशी असेल तेव्हा त्याला चञ्चलाक्षी म्हणावे. ३९९ "**दीपकमाला** भ्मौ मता जगौ" (गछ २/३९). ४०० **शुद्धविराट** (पि ६/९, हे २/१०९), कल्याण (ना ११२), "म्सौ ज्गौ शुद्धविराडिद मतम" (गछ २/३५). नागवर्म्याच्या मते डैः असा यति पडतो.

४०१ सभर्लगाः **सीधु** (रपि ५९९). ४०२ **मालती** (हे २/१८१), वरतनु (पि ८/३), "नजजरकैरपि मालती मता" (उवबृ १०३/१४). पिङ्गल सहाव्या अक्षरानन्तर यति सांगतो पण हलायुधाने दिलेल्या "अयि विजहीहि दृढोपगूहनं" या सुप्रसिद्ध उदाहरणांत तो यति पाळलेला नाही. ४०३ ज्मौ ज्गौ "**चारुलक्षणा**." हे समवृत्त आढळांत नाही; पण उर्मिळा नामक अर्धसम वृत्तांतील समचरण या लगावलीचे असतात. ४०४ **पडिक्तका** मागे २५९ पहा. ४०५ **रथोद्धता**, मागे ४१ पहा.

४०६ भ्नौ न्जौ ग '**रुचिरविभ्रमा**' छैः ४०७ "**नन्दिनी** सजसैर्ल्गाभ्यां युक्ता बाणर्तुभेदिनी" (ममच १६). ४०८ सौ त्यौ 'हरिलीला'. ४०९ सीगौ **तारक**: (प्रापै २/१४३). हरिलीला आणि तारक या वृत्तांत आवर्तनारभ्भ चरणारभ्भीं धरल्यास छन्दोभङ्ग टळेल.

४१०	“रुपोन्मत्ता”	[। - - - - । - - - -। -]
४११	विभ्रमा	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~। - ~ ~ - - । -]
४१२	पीनश्रोणी	[। - - - - । ~ ~ ~ ~ - - । -]
४१३	कुमुदिनी	[। - ~ - ~ - । - ~ ~ ~ ~ - । -]
४१४	“वाताली”	[। - - - - ! ~ ~ - ~ ~ - । -]
४१५	ललना	[। - ~ ~ - - ! - ~ ~ - ~ ~ । -]
४१६	अडरुचि	[। - ~ ~ - ~ ~ ! - ~ ~ - ~ ~ । -]
४१७	चन्द्रिका	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ - ~ - - । -]
४१८	एकरूप	[। - - - ~ ~ । - ~ - ~ - । -]
४१९	बधिरा	[। ~ ~ - - ~ ~ । - ~ - ~ - । -]
४२०	हंसमत्ता	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ - । -]
४२१	कुमुदनिभा	[। ~ ~ ~ ~ - - । - ~ - ~ - । -]
४२२	सुवक्त्रा	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ - । -]
४२३	“चारु” चन्द्रिका	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । - ~ - ~ - । -]
४२४	कलिका	[। - s ~ - - । - - ~ ~ - । -]
४२५	‘महर्षि’	[। - - - s s । ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । -]
४२६	नवशालिनी	[। - ~ ~ - s s । ~ - ~ ~ ~ - । -]
४२७	नवमालिनी	[। ~ ~ ~ ~ - s s । ~ - ~ ~ ~ - । -]
४२८	रोचक	[। - ~ ~ - ~ ~ । - s ~ - - । -]
४२९	“प्रतिष्ठित”	[। ~ - ~ ~ ~ - । - - ~ - s । -]
४३०	सारणी	[। ~ ~ - ~ - s । ~ ~ - - s ~ । -]
४३१	“सु”रति असे पाहिजे	[। ~ ~ - - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ - s । -]
४३२	मोहप्रलाप	[- । - - - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । -]
४३३	भ्रमरावलि	[~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । -]
४३४	वलना	[- । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । -]
४३५	‘उडुपथ’	[~ ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ ~ ~ ।-]
४३६	“सुरसरिता”	[- ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । ~ - ~ ~ ~ ~ ~ । -]

टीपा

४१० मौ म "**रूपोन्मत्ता**" रूपमाला (प्रापै २/८८). ४११ नौ सौ गौ **विभ्रमा** (भ ३२/१६८). ४१२ म्भौ स्गौ ग **पीनश्रोणी** वा रुचिरविचित्रा (भ ३२/२०२). ४१३ र्यन्या: **कुमुदिनी** (हे २/१८६), कुमुदप्रभा (भ १५/५६ कुमुदनिभा भ १५/५७ गाप्राप्रमा), पण उदाहरणांत कुमुदवती आहे. भरताचे उदाहरण पाहतां मोडणी [- ~ - ~ । - ऽ ऽ - ! ~ ~ ~ ~ - । -] अशी भृङ्गावर्तनी बरी वाटते. सहाव्या अक्षरानन्तर यति घेतला म्हणजे चरणाचे जे तुकडे पडतात त्याच्या उलटापालटीनेच 'कुमुदनिभा' ४२१ हे वृत्त होतें. ४१४ म्भौ भ्गौ ग "**वाताली**" घै:; वातोर्मी (हे २/१३७). ४१५ **ललना**, "पञ्चमुनि भ्मौ सात सयुता ललना" (गछ २/८६).

४१६ "भीगौ **अडरुचि**:" (हे २/१९७, ना) कोमलरुचिरा (ना १४१). ४१७ "नौ र्यौ गश्च**चन्द्रिका**" (हे २/२०६). ४१८ "मस्जा गौ **एकरूप**" (हे २/१४६). "म: सो जो गुरुयुग्ममेकरूपं" (केनिआ ३९). ४१९ स्भौ र्यौ **बधिरा** (रपि ६८१). ४२० भौ र्यौ **हंसमत्ता** (ना १३४).

४२१ न्यौ र्यौ **कुमुदनिभा** (भ १६/४०). ४२२ "न्जौ ज्रौ ग: **सुवक्त्रा**" (हे २/१९६), अचला (हे), मृगेन्द्रमुख (गछ २/१०३), प्रभातमिश्र (ना १४३). ४२३ नौ त्रौ ग **"चारु" चन्द्रिका**, चन्द्रिका (कद ४/६१), "ननतरगुरुभिश्चन्द्रिकाश्चषडिभ:" (केनिआ ५६). ४२४ **कलिका**, मागे २८३ पहा. छन्दोभङ्गापेक्षा प्लुताचा अवलम्ब श्रेयस्कर होय. ४२५ म्नौ न्गौ ग '**महर्षि**' गै:

४२६-४२७ **नवशालिनी-नवमालिनी** २८१, २८२ पहा. ४२८ "भौ रो गौ **रोचकं**" (हे २/१२७). ४२९ "**प्रतिष्ठित**", मागे १७ पहा. ४३० "सज्या ल्गौ **सारणी**" (हे २/१५३). या मोडणीपेक्षा [। ~ ~ - ~ । - ऽ ~ ~ । - - ~ । -] ही हरावर्तनी मोडणी बरी वाटते.

४३१ **"सु"-रति**; "चतुर्भिर्नवभिश्छिन्ना रति: सभनसा गुरु:" (ममच १७), या वृत्ताची मोडणी [~ ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ - ऽ -] अशी भृङ्गावर्तनीहि होऊ शकेल. ४३२ **मोहप्रलाप** (ममच १८); पुढे ४५३ टीप पहा. ४३३ **भ्रमरावलि** (प्रापै २/१५४). "सगणै: शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी" (?) (गछ २/१४६). ४३४ "र्नौ भौ गौ वलना" (हे २/२३३), लता (हे). हेमचन्द्राचें उदाहरण वाचून ही मोडणी निश्चित केली आहे; नाही तर [। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - -] अशीहि मोडणी होऊ शकते. ४३५ न्जभजनसा '**उडुपथ**' याची मोडणी [। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ ~ ~ ~ -] अशीहि होऊ शकते.

४३६ भ्रंजगल्गा "**सुरसरिता**" हे समवृत्त आढळांत नाही; पण 'उडुपथ' आणि "सुरसरिता" यांच्या मिश्रणाने मानिनी हे अर्धसमवृत्त सिद्ध होतें.

४३७	गौ	[। ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ ˜ - । ˜ -]
४३८	"नृप"-ललना	[। - ˜ - ˜ ˜ ˜ । ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ । ˜ -]
४३९	"सहचरी"	[। ˜ ˜ - ˜ - ऽ । ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ । ˜ -]
४४०	मञ्जुहासिनी	[। ˜ - ˜ - - ! ˜ ˜ ˜ - ˜ - । ˜ -]
४४१	सुकेसर	[। ˜ ˜ ˜ - ˜ - । ˜ ˜ ˜ - ˜ - । ˜ -]
४४२	कुटजगति	[˜ । ˜ ˜ ˜ - ˜ - ! - - - - । ˜ -]
४४३	चन्द्रौरस	[- । - - - ˜ ˜ । ˜ ˜ ˜ ˜ - - । ˜ -]
४४४	मणिभूषण	[- । ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ ˜ - । ˜ -]
४४५	मङ्गला	[˜ ˜ । ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ ˜ - । ˜ -]

टीपा

४३७ "नान्नभभ्रा **गौ**:" (हे २/२५८). ४३८ **"नृप" ललना**, "नीगा ललना" (हे २/२८४). ४३९ स्जौ नौ स "**सहचरी**"; सहदळा (निस १०३). ४४० मञ्जुहासिनी "जतौ सजौ गो भवति **मञ्जुहासिनी**" (गछ २/१०७); मागे मञ्जुभाषिणी २९ पहा.

४४१ **सुकेसर** (हे २/२३४), "नरनरैर्लगौच रचितं सुकेसरं" (गछ २/१२७). ४४२ "**कुटजगति**र्नजौ सप्तर्तुम्तौ गुरु:" (गछ २/१०८). ४४३ "म्भौ न्यौ ल्गौ चेदिह भवति च **चन्द्रौरस**:" (गछ २/१२८). या वृत्ताची पद्यावर्तनीच पण निराळी मोडणी [। - - - - । ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - । - ऽ ˜ -] अशी होऊ शकेल. ४४४ **मणिभूषण**, मागे सुन्दर ६४ पहा. ४४५ **मङ्गला**, मागे ६५ पहा.

२५ पद्मावर्त-वर्ग

४४६	पद्यावर्त	[। - - - - । - - - -। - -]
४४७	कान्तोत्पीडा	[। - ˜ ˜ - - । - ˜ ˜ - - । - -]
४४८	पुष्पविचित्रा	[। - - ˜ ˜ - ! - - - ˜ ˜ । - -]
४४९	जलधरमाला	[। - - - - ! ˜ ˜ ˜ ˜ - - ।- -]
४५०	कासारक्रान्ता	[। - - - - । - ˜ ˜ - ˜ ˜ । - -]
४५१	वलना	[। - ˜ - ˜ ˜ ˜ । - ˜ ˜ - ˜ ˜ । - -]
४५२	एला	[। ˜ ˜ - ˜ - ऽ ! ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ । - -]

४५३	मोहप्रलाप	[। - - - - ! ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ -]
४५४	जलमाला	[। - ~ ~ - ऽ ऽ ! ~ ~ - - - । ~ ~ -]
४५५	प्रमदा	[। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ। ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ -]
४५६	कलहंसी	[- । - ~ ~ - - ! ~ ~ - - ~ ~ । - -]
४५७	कामुकी	[~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - -]
४५८	असम्बाधा	[- । - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । - -]
४५९	पङ्कजवक्त्रा	[~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - - - ~ ~ । - -]
४६०	"गृह" लक्ष्मी	[- - । - ~ ~ - - । - ऽ ~ - ~ ~ । - -]

टीपा

४४६ मौ म्गौ **पद्मावर्त** (रपि ४१९). ४४७ "**कान्तोत्पीडा** भ्मौ स्मौ" (पि ६/४०). ४४८ "त्यौ त्यौ पुष्पविचित्रा" (हे २/१९०), यति स्वाभाविकपणे पाचव्या अक्षरानन्तर येतो. मागे मणिमाला २२२ पहा. ४४९ "**जलधरमाला** भ्मौ स्मौ समुद्रवसव:" (पि ८/४). "अब्ध्यष्टाभिर्जलधरमाला म्भौ स्मौ" (के ३/६३). या वृत्तालाच क्वचित कोठे कान्तोत्पीडा म्हणतात असे हेमचन्द्र म्हणतो, उदाहरणार्थ मल्लिनाथ (किरात ५/२३) या ठिकाणी टीकेंत कान्तोत्पीडा म्हणतो तर (शिशु ४/३०) या ठिकाणी जलधरमाला म्हणतो. ४५० म्तौ ज्यौ **कासारक्रान्ता** (रपि ६९५).

४५१ **वलना**, मागे ४३४ पहा. ४५२ **एला** (हे २/२५३), रेखा (ममच १८), अतिरेखा (केनिआ ६०), "सजना नयौ शरदशयतिरियमेला" (के ३/८९). ४५३ "**मोहप्रलाप**:श्रुतिभिर्गहैर्भिन्नो मभत्रिगा:" (ममच १८). पण या वृत्ताची मोडणी [- । - - - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । -] अशी अधिक श्रुतिसुखद लागते. ४५४ "**जलमाला** भभमसा: सागरैर्वसुभिर्यति:" (ममच १७). ४५५ प्रमदा, "नजभजला गुरुश्च भवति **प्रमदा**" (गछ २/१२४); मागे मणिकटक ५७ पहा.

४५६ "**कलहंसी** तयसभा गौ यति रससिद्धिभि:" (ममच १८). ४५७ "सुगौ **कामुकी**" (हे २/२६८), सोमडक (हे), कलधौतपद (रपि १०७३). ४५८ **असम्बाधा** (पि ७/५), असम्बन्धा (ममच १८), "म्तौ न्सौ गाव क्षग्रहविरतिरसम्बाधा" (के ३/७६). ४५९ नौ सौ त्यौ **पङ्कजवक्त्रा** घझै: (हे २/३१६). आवर्तनारम्भ चरणारम्भी धरिला तर या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ - - ! - ~ ~ - -] होईल; दोन्ही यति एकावेळीं आवर्तनान्तीं घेता येत नाहीत. ४६० "**गृहलक्ष्मी**"; "लक्ष्मीरष्टविरामा म्सौ तभौ गुरुयुग्मम" (गछ २/१२०). आठव्या अक्षरानन्तर यति

न पाळला तर मोडणी [। - - - ~ ~ । - - - s ~ । - ~ ~ - -] अशी होईल.

२६ माल्यश्री-वर्ग

४६१	"माल्यश्री"	[। - - - - । - - - - । - - -]
४६२	मध्यक्षामा	[। - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । - - -]
४६३	वेल्लित	[। ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । - - -]
४६४	मत्तमयूरी	[। - - - - ! - ~ ~ - - । ~ ~ - -]
४६५	शरमाला	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ - -]
४६६	"स्व" विक्रान्ता	[। - - - - । - - - - । - ~ ~ -]
४६७	सड्गत	[। ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -]
४६८	मदनवती	[। - - - - । - - - - । ~ ~ ~ ~ -]
४६९	स्खलितगति	[। - - - - । - ~ ~ - - । ~ ~ ~ ~ -]
४७०	भूतलतन्वी	[। - ~ ~ - - । - ~ ~ - - । ~ ~ ~ ~ -]
४७१	रुचिरमुखी	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - - । ~ ~ ~ ~ -]
४७२	हंसक	[। ~ ~ - ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ ~ -]
४७३	करकलता	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - - । ~ ~ ~ ~ -]
४७४	घनमयूर	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ - - ! ~ - ~ -]
४७५	कुटिल	[। ~ ~ - - s s । ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । - - -]
४७६	गजविलसित	[। - ~ ~ - s s । ~ - ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ -]

४७७	“सौरभी”	[। ~ ~ - ~ - ऽ । ~ ~ - - - । ~ - ~ -]
४७८	प्रभद्रक	[। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ ! ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]
४७९	कुमारी	[। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ऽ -]
४८०	रमणीय	[। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~। - ऽ ~ -]
४८१	मङ्गला	[। ~ ~ ~ - ~ ~ ~। - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]
४८२	चन्द्रौरस	[। - - - - । ~ ~ ~ ~ ~ ~ -। - ऽ ~ -]
४८३	दर्दुरक	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]
४८४	कलभाषिणी	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]
४८५	“सेमन्ती”	[- । - - - - । ~ ~ ~ ~ - - । - - -]
४८६	अरविन्द	[~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ - - - । ~ ~ - -]
४८७	‘चक्रवर’	[~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -]

टीपा

४६१ मौ म्गौ ग ”**माल्यश्री**”, मालती (प्रापै २/११२). ४६२ “**मध्यक्षामा** युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ “ (गछ २/१२२). कुटिला (पि ८/१०), कुटिल (हे २/२४२), हंसश्येनी (हे). पिङ्गलहेमचन्द्र यती सांगतात त्याप्रमाणे या वृत्ताची मोडणी [- । - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - - । - -] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा त्याला हंसश्येनी म्हणावें. ४६३ “सौ नौ मो गो **वेल्लितं** (हे २/२८५); हेमचन्द्राच्या उदाहरणावरून ही मोडणी निश्चित केली आहे नाहीतर [~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - - । - -] अशीहि ती होऊ शकेल. ४६४ मत्तमयूर (पि ७/३, वबृ १०३/२६), माया (प्रापै २/१४१), “वेदैरन्ध्रै म्तौं यसगा **मत्तमयूरम**” (के ३/७२). ४६५ “भी: स्गौ **शरमाला**” (हे २/२६५).

४६६ मौ म्सौ **स्वर्विक्रान्ता**, विक्रान्ता (भ ३२/१६२). ४६७ “भुगौ **सङ्गतं**” (हे २/२६६), नील

(प्रापै २/१७०), अश्वगीत (गछ २/१५८), पद्यमुखी, सुरता (हे), पद्म, पद्ममुखी, जगद्वन्दित (ना १६१). ४६८ मौ त्नौ ग **मदनवती** (भ ३२/१६४ काव्यमाला आवृत्ति). ४६९ म्तौ य्नौ ल्गौ **स्खलितगति** (भूतलतन्वी (?) भ ३२/१६६). ४७० भ्मौ स्भौ स **भूतलतन्वी** (भ ३२/१७०).

४७१ न्जौ ज्यौ न्लौ ग **रुचिरमुखी** वा विकसितपङ्कजपत्रनिभाक्षी (भ ३२/१७५). ४७२ स्नौ ज्नौ भ्सौ **हंसक** (ना, किटेल पृ. ५५), सुरभि स्त्रिडैः (हे २/३१७), शुभ (ममच १९). त्या वृत्ताची मोडणी [। ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ । -] अशी भृङ्गावर्तनीहि होईल. ४७३ नौ नौ त्नौ ग **करकलता** (३२/१७७). ४७४ **घनमयूर**, "कथितं च घनमयूरं ननभसलगं स्वरै रसैश्छिन्नं (ममच १८). ४७५ **कुटिल**, "युगदिग्भिःकुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत" (गछ २/१२३).

४७६ "**गजविलसित**"; ऋषभगजविलसित (पि ७/१५), गजवरविलसित (स्वछ ४७), मत्तगजविलसित इतिभरतः (हे). येथे सांगितलेली मोडणी ही [- । ~ ~ - ~ - ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -] या पिङ्गलाच्या मोडणीहून अधिक चांगली आहे. ४७७ स्जौ य्रौ ल्गौ "**सौरभी**"; हे समवृत्त आढळांत नाही; पण मञ्जुसौरभवृत्ताचे समचरण या लगावलीचे असतात. ४७८ **प्रभद्रक** (हे २/२५४), "भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकं" (गछ २/१४०). सुकेसर, सुरङ्गकेसर (ना १५६). "नजभजरैर्विराजितमिदं सुकेसरं" असे एक सूत्र वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टांत आहे; पण सुकेसर नावाचे निराळें वृत्तहि आहे. मन्दारमरन्दचम्पूंत यति पाचव्या अक्षरानन्तर सांगितला आहे. ४७९ **कुमारी**, "नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट कुमारी" (गछ २/१२६). यांतील यति गजविलासितांतील यतीप्रमाणेच अस्वाभाविक वाटतो. ४८० **रमणीय**; मागे सुन्दर ६४ टीप पहा.

४८१ **मङ्गला** मागे ६५ पहा. ४८२ **चन्द्रौरस**, मागे ४४३ पहा. ४८३ **दर्दुरक**, मागे १३० पहा. ४८४ **कलभाषिणी**, मागे १३१ पहा. ४८५ म्तौ न्मौ गौ "सेमन्ती" डैः या वृत्ताचा लगक्रम वासन्ती वृत्तासारखाच आहे. आद्यतालपूर्व गण द्विमात्रक ठेवून विद्याधर वा. भिडे यांनी रचना केली असल्याने या निराळ्या वृत्ताला सेवन्ती हे नाव दिले आहे. ४८६ नौ सौ त्यौ **अरविन्द** (ना १७०). ४८७ सू '**चक्रवर**'.

४८८	कल्याण	[। - - - - । - - - - । - - - -]
४८९	वासन्ती	[। - - - - ! - ~ ~ ~ ~ - । - - - -]
४९०	बाला	[। - - ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ - - । ~ ~ - - -]
४९१	पड्कजवक्त्रा	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ - - ! - ~ ~ - -]
४९२	गृहलक्ष्मी	[। - - - ~ ~ । - - - ऽ ~ । - ~ ~ - -]
४९३	स्खलितविक्रमा	[। ~ ~ - - ~ ~ । - - - ~ ~ । - - ~ ~ -]
४९४	भडिग	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - -]
४९५	चकिता	[। - ~ ~ ~ ~ - । - - - - । - ~ ~ ~ ~ -]
४९६	अश्वगति	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ ~ ~-]
४९७	अतिशायिनी	[। ~ ~ - ~ ~ -। ~ - ~ - ~ ~ । ~ - ~ - -]
४९८	विलम्बितगति	[। ~ - ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ ~ - । ~ - - ~ -]

टीपा

४८८ "मी: **कल्याणं**" (हे २/१७४), विद्याधर (प्रापै २/१२२), काञ्चन (हे); या वृत्ताची मोडणी जेव्हा [। - - - । - - - । - - - । - - -] अशी भृडावर्तनी होते तेव्हा त्याला श्रीलीला हे नाव आहे. ४८९ "मात्तो नो मो गौ यदि गदिता **वासन्तीयं**" (गछ २/११५), मागे सेमन्ती ४८२ पहा. "वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत (गछ २/१२९) असेंहि एक सूत्र आहे. याची माण्डणी [। - - - - । - ऽ ~ ~ ~ ~ ~ । - - - -] अशी घ्यावी लागेल. या सूत्रांतील शेवटला भाग मूळांत 'मो त्नौ म्गौ गश्चेत' असा तर नसेल? ४९० "तो नो भतयगकारयुतश्चेदिह **बालाख्या**" (गछ २/१६२).

४९१ पड्कजवक्त्रा मागे ४५९ पहा. ४९२ **"गृह"लक्ष्मी** मागे ४६० पहा. ४९३ स्मौ म्सौ भ्गौ

स्खलितविक्रमा (भ ३२/१७२-३). ४९४ "भीन्या **भडि**:" (हे २/३२०), विच्छित्ति (हे) ४९५ **चकिता**, "भात समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता" (गछ २/१५०), यति दहाव्या अक्षरानन्तर घ्यावा असे मला वाटते.

४९६ **अश्वगति**, "पञ्चभकारयुताश्चगतिर्यदि चान्त्यसरचिता" (गछ २/१८२). ४९७ **अतिशायिनी** (पि ८/१३, हे २/२९०), यादवी (हे), "ससजा भजतोऽतिशायिनी भवति गौ दिगश्चै:" हे सूत्र मल्लिनाथ टीकेंत उद्धृत करितो (शिशु ८/७१). "ससजा भजगा गु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा" (के परिशिष्ट). ४९८ **विलम्बितगति**, मागे पृथ्वी १६४ पहा.

२८ मणिकल्पलता-वर्ग

४९९	मणिकल्पलता	[I ~ ~ ~ ~ - s s I ~ - ~ - - I ~ ~ - ~ ~ -]
५००	उन्माल्या	[I - - - s s ! ~ - ~ ~ ~ - ! ~ ~ - ~ ~ -]
५०१	शैलशिखा	[I - ~ ~ - s s I ~ - ~ ~ ~ - I ~ ~ - ~ ~ -]
५०२	अवितथ	[I ~ ~ ~ ~ - s s I ~ - ~ ~ ~ - I ~ ~ - ~ ~ -]
५०३	वरयुवती	[I - ~ ~ - s s I ~ - ~ - - I ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
५०४	वंशदल	[I - ~ ~ - s s I ~ - ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
५०५	'उडुपथ'	[I ~ ~ ~ ~ - s s I ~ - ~ ~ ~ - I ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
५०६	भ्रमरपद	[I - ~ ~ - s s I ~ - ~ ~ ~ ~ ~ I ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
५०७	"द्यु"-वाणिनी	[I ~ ~ ~ ~ - s s ! ~ ~ - ~ ~ - I ~ - ~ - -]
५०८	वाणिनी	[I ~ ~ ~ ~ - s s ! ~ - ~ ~ ~ - I ~ - ~ - -]
५०९	वीरललिता	[I - ~ ~ - s s I ~ - ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ ~ -]
५१०	समदविलासिनी	[I ~ ~ ~ ~ - s sI ~ - ~ ~ ~ - I ~ - ~ ~ ~ -]

५११ गरुडरुत [। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ। ~ - ~ ~ ~ - । ~ - - ~ -]

५१२ मालाधर [। ~ ~ ~ ~ ~ - ऽ । ~ - ~ ~ ~ - । ~ - - ~ -]

४९९ मणिकल्पलता (हे २/२६४, कद ४/७८); नजरभमेन गेन च स्थान मणिकल्पलता" (गछ २/१५९). ५०० म्जौ सौ स **उन्माल्या** गचै: हे वृत्त आणि हे नाव ही विद्याधर वा. भिडे यांनी दिली आहेत.

५०१ "**शैलशिखा** भ्रौ न्मौ भ्गौ भूतरसेन्द्रिया:" (पि ८/११) हे अस्वाभाविक यती हेमचन्द्र (हे २/२८२) सांगत नाही. ५०२ "**अवितर्थ** न्जौ भ्जौ ज्लौ ग" (पि ८/१४, हे २/२९८), नर्कुटक (वबृ १०३/५२, विवृ ५/३८, जयदेव), नर्दटक (गछ २/१६८), कनकाब्जिनी (ना १६५). कोणीहि यति सांगत नाही. "नजभजजा लगौ च यदि नर्कुटकं तु तदा" (उवबृ १०३/५२); याच लगक्रमाच्या कोकिलक वृत्तांत मात्र पिङ्गल 'वस्विन्द्रियसमुद्रा:' (पि ८/१५) आणि हेमचन्द्र "छचै:" (हे २/-२९९) असे निरनिराळे यति सांगतात. ५०३ **वरयुवति** (पि ८/१२, हे २/२८३); "भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम" (गछ २/१६१). ५०४ **वंशदल** (स्वछ ६१), वंशपत्रललित (स्वछ ६३), वंशपत्रपतित (पि ७/१८), वबृ १०३/४०, हे २/२८९). "दिङ्मुनिवंशपत्रपतितं भरनभनलगै:" (उवबृ १०३/४०). ५०५ न्जौ भ्जौ न्सौ "**उडुपथ**;" ४३५ पहा.

५०६ **भ्रमरपद** (स्वछ ७७, हे २/३१०); हेमचन्द्र "झै:" म्हणून अस्वाभाविक यति सांगतो. "भादरनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम" (गछ २/१८५). ५०७ **"द्यु"-वाणिनी**, नजिर्गा वाणिनी" (हे २/२७८). ५०८ **वाणिनी** (हे २/२७७), "नजभजरैयर्दा भवति वाणिनी गयुक्तै:" (गछ २/१५३). ५०९ **वीरललिता** (वबृ १०३/४१) प्रमुदिता (विवृ ५/३३), "भ्रौ न्रौ न्गौ महिषी ञै:" (हे २/२७५), 'धीरललिता (गछ २/१५७). उत्पलाने दिलेल्या सूत्रांत 'साच'च्या ठिकाणीं 'वीर' घालून 'स्याद भरना रनौ च गुरु नाम वीरललिता' असे सूत्र सिद्ध करितां येईल. ५१० **समदविलासिनी** (वबृ १०३/३२); उत्पलाने दिलेल्या सूत्रांत आरम्भीं 'भवति'च्या ठिकाणीं 'समद' घालून "समदविलासिनी यदि नजौ भजौ भलगुरु:" असे सूत्र सिद्ध करितां येईल. ५११ "**गरुडरुतं** नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा" (गछ २/१५६), वाणिनी (केनिआ ६१). ५१२ **मालाधर** (प्रापै २/१७८), मागे १६७ पहा.

२९ सन्मणिमाला-वर्ग

५१३ “सन्मणिमाला” [। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - - ! - - ~ ~ ~ ~ । -]

५१४ तरुणी [। ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । -]

५१५ “अति” -चपला [। तामरस । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -]

५१६ रतिलीला [। ~ - ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ ~ - । -]

५१७ बुदबुद [। ~ ~ - ~ - ~ । ~ ~ - ~ - ~ । - - ~ - ~ । -]

५१८ “मनोगति” [। ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - ~ - ~ । -]

५१९ दीपिकाशिखा

[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - - ~ ~ ~ ~ । ~ ~ - ~ - ~ । -]

५२० ‘सुरासुरवन्द्य’ [~ । मोदक । - ~ ~ - ~ ~ । -]

५२१ ‘त्रिदशाङ्गना’

[। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ - ~ । -]

५२२ “सूर”-वाणिनी

[। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ - ऽ । -]

५२३ स्वर्णाक्षी [। - - - ऽ ऽ! ~ - ~ ~ ~ - ! ~ ~ - ~ - ऽ । -]

टीपा

५१३ **"स" न्मणिमाला**, "भिभ्भसा मणिमाला टैः" (हे २/३०२). ५१४ **तरुणी**, "सुगौ तरुणीवदनेन्दुः" (हे २/३३४, कद ४/८७). ५१५ न्जौ ज्यौ नौ स "अति"-**चपला**, चपला (भ ३२/२९८).

५१६ "त्रिज्सौं गो रतिलीला चचैः" (हे २/३२७). ५१७ **बुदबुद**, मागे ४६ पहा. ५१८ सुजौ गो **"मनोगति**:" ललितगति (भ ३२/१९१). ५१९ "भ्नौ य्नौ न्रौ ल्गौ **दीपिकाशिखा** गचैः" (हे २/३४४); परन्तु याप्रमाणे यति पाळल्यास चार मात्रांचा आद्यतालकपूर्वगण येऊन छन्दोभड होतो तेव्हा यति "छचैः" असे घेणें श्रेयस्कर होईल. ५२० जूलौ ग '**सुरासुरवन्द्य**'.

५२१ न्जौ भ्जौ ज्रौ '**त्रिदशाङ्ना**'. ५२२ न्जौ भ्जौ ज्गौ ग **"सूर" वाणिनी**, वाणिनी (हे २/३००). ५२३ म्जौ सौ य **स्वर्णाक्षी** गचैः;, मागे २३ पहा.

३० वायुवेगा-वर्ग

५२४ वायुवेगा [। - - - ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ - । ~ -]

५२५ चन्दन

[। - ~ - ~ - । ~ - - ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ -]

५२६ नन्दन [। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - ! ~ - ~ - - । ~ -]

५२७ तरड

[- । ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ ~ - । ~ -]

५२८ "गुण" सुन्दर

[~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - - - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ -]

५२९ तिलकित

[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - -]

५३० "नव"-ललितलता [। प्रहरणकलिता ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - -]

५३१ वनलता [अचलधृति ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! - -]

५३२ “चल”-चित्रलेखा [। ‘महर्षि’ ! ~ - - ~ - । - -]

५३३ सुरतललिता [। - - - ऽ ऽ ! ~ ~ ~ ~ ~ - ऽ ! - - ~ - ~ । - -]

५३४ पङ्कजानना

[~ ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ - । ~ ~ -]

टीपा

५२४ **वायुवेगा**, मागे १६३ पहा. ५२५ **चन्दन**, “र्जतनिसाश्चन्दनप्रकृतिः” (हे २/३५०).

५२६ **नन्दन**, “नजभजरैस्तु रेफसहितैःशिवैर्हयैर्नन्दनम” (गछ २/१७७). ५२७ **तरङ्ग** (ना १८०), “त्रीर्नौरस्तरङ्गः” (हे २/३५३). या वृत्तांत तेराव्या अक्षरानन्तर यति घेणे बरें. आवर्तनारभ्भ चरणारभ्भीं धरल्यास [। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ऽ ~ -] या मोडणीचें जे वृत्त होते त्यांत यति ६ व्या, १२ व्या आणि १८ व्या अक्षरानन्तर बरे वाटतात, त्या वृत्ताला सुरनर्तकी म्हणावें. ५२८ न्भौ भौ म्सौ स्लौ ग **गुणसुन्दर** घचडैः; सौन्दर (ना १८९). नागवर्मा यति बाराव्या अक्षरानन्तर सांगतो. ५२९ ‘**तिलकित**’ हे समवृत्त अस्तित्वांत नाही; पण उत्तमवंशा नामक अर्धसमवृत्तांत विषमचरण या लगावलीचे असतात. ५३० **“नव”- ललितलता**, “नौ भ्नौ ज्नौ न्यौ ललितलता छछैः” (हे २/३६७), ललित (ना १९०).

५३१ “नृगौ ग **वनलता** जजजैः” (ना १९९). ५३२ **“चल”च्चित्रलेखा**, “वर्णाश्चैर्मननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम” (गछ २/१८४). ५३३ **सुरतललिता**, मागे १७३ पहा. “गचैः” असे यति सांगितलेले नसले तरी त स्वाभाविकपणे पडतात आणि हेमचन्द्राच्या उदाहरणांत ते पाळलेहि गेले आहेत. ५३४ न्जौ भ्जौ जौ सौं **पङ्कजानना** घचैः, पङ्कज (ना १९२). नागवर्मा आठव्या अक्षरानन्तर म्हणजे भलत्याच ठिकाणीं यति सांगतो.

३१ कामक्रीडा-वर्ग

५३५ कामक्रीडा [। विद्युन्माला ! गान्धर्वी]

५३६ मदिरा [। भ भ । भ भ । भ भ । - ~ ~ -]

५३७ हंसगति [। सुवासक । भ भ । भ भ । - ~ ~ -]

५३८ हंसलय [। मणिगुणनिकर ! - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -]

५३९ मुनिमत [। सुवासक ! सुवासक ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ -]

५४० उन्मत्तक्रीडा [विद्यन्माला ! त्वरिगति]

५४१ वरतनु [। - - - - । - ~ ~ - - ! त्वरितगति]

५४२ चपलगति [रुक्मवती ! त्वरितगति]

५४३ सभ्भ्रान्ता [अनवसिता ! त्वरितगति]

५४४ द्रुतलघुपदगति [दोधक । त्वरितगति]

५४५ चपल [तामरस । त्वरितगति]

५४६ सुयवमती [मदललिता । त्वरितगति]

५४७ नरेन्द्र

[। - ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - -]

५४८ कामलता

[। - ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ -]

५४९ शशिवदना

[। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - ! ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ -]

४५० सुरनर्तकी

[। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ऽ ~ -]

५५१ मत्तविलासिनी

[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]

५५२ उर्जित [। - ऽ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - - ! - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]

५५३ मुद्रा [। ~ ~ ~ - ऽ ~ ~ । - ~ ~ - - ! - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]

५५४ नन्दक [। मोदक ! - ऽ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]

५५५ वनमञ्जरी

[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]

टीपा

५३५ "मु: **कामक्रीडा**" (हे २/२६३), लीलाखेल (गछ २/१३५), सारडिगका (प्रापै २/१५६). आठव्या अक्षरानन्तर यति सांगितलेला नाही पण तो स्वाभविकपणें हवा. ५३६ "भृगो मदिरा" (हे २/३५६, स्वछ ११९), लताकुसुम (हे, कद ४/९३), वनमज्जरी (ना १८५); "सप्तभकारयुतैक गुरुर्गदितेयमुदारतरा **मदिरा**" (गछ २/२१३). वृत्तदर्पणकार मदिरावृत्तालाच उमा म्हणतात; तर निरज्जनमाधव म्हणतो की पुष्कळ लोक हेमकलावृत्तालाचा उमा म्हणतात. ५३७ "नाज्जूल्गा **हंसगति**:" (हे २/३६२), महातरुणीदयित (हे), सोमकला (निस १२५). ५३८ "नीसभिगा **हंसलयो** जछै:" (हे २/३७४), हंसपदा (ना १९६), बन्धुर (निस १२७). ५३९ "न्जौ न्सौ नौ न्जौ ल्गौ **मुनिमत** वा सरल छछै:" (ना १९८). ५४० **"उ"न्मत्तक्रीडा**, "मौ तनिसा मत्तक्रीडा जडै:" (हे २/३४९). दुसऱ्या यतीची आवश्यकता नाही; असलाच तर तोहि "जै:" असावा.

५४१ "मत्यनीगा **वरतनु**:" (हे २/३५७), क्रौञ्चा (ना ३२/३००), यति झै: असलेला बरा. ५४२ "भ्मौ स्भौ निल्गाश्च**पलगति**:" (हे २/३६४), पुष्पसमृद्धा (भ ३२/२९०); यति ञै: असलेला बरा. ५४३ न्यौ भ्तौ निसौ **सम्भ्रान्ता** (भ ३२/२९४). ५४४ "भितनिसा **द्रुतलघुपदगति**:," (हे २/३७०), स्खलित (भ ३२/२८७-८). ५४५ "न्जज्या नीगौ **चपल**" (हे २।३७६).

५४६ न्जौ न्सौ भनिल्गा: "**सुयवमती**," वेगवती (हे २/३८०). ५४७ भ्रौ नौ जौ यू **नरेन्द्र** (प्रापै

२/२०२); उदाहरणावरून ही मोडणी निश्चित होते असें मात्र नाही. ५४८ "भ्रौ न्भौ भ्रौ ल्गौ **कामलता**" (हे २/३४३), उत्पलमाला (ना १७७), उत्पलमालिका (हे, ममच १९). श्रीकृष्ण कवि 'ग्रहैरुदैः' म्हणून यति सांगतो ते स्वाभाविक वाटत नाहीत, ते 'घचः' असे हवेत. ५४९ "**शशिवदना** न्जौ भ्जौ ज ज्रौ रुद्रदिशः" (पि ८/१९), सिद्धक (स्वछ ११४), सिद्धि (हे २/३५१), सरसी (गछ २/२१३), चित्रलता, रुचिरा (हे), धृतश्री, सलिलनिधि, पञ्चकावलि (मल्लिनाथ), चम्पकमाला (ना १७९). ५५० "**सूरनर्तकी** रनरना रनरा विरती रसर्तुशास्त्रगुणैः" (ममच १९), मागे तरङ्ग ५२७ पहा.

५५१ **मत्तविलासिनी**, "भौ भभभाश्च भरौ यदि कीर्तय पुत्रक मत्तविलासिनीम" (केनिआ ६७). ५५२ "रः सौ तो जौ ग **उर्जितं** त्रैः" (हे २/३३१), खचरप्लुता (ना १७४). ५५३ "नो भौ मः सौ ल्गौ **मुद्रा** टैः" (हे २/३३८), उज्ज्वल (हे). ५५४ "भीरसल्गा **नन्दकं**" (हे २/३४२), नगरञ्जित, वनमञ्जरी, वनवल्लरी (ना १७८). ५५५ "नजीभ्रा **वनमञ्जरी**" (हे २/३५२), मागे १३२ पहा.

३२ ब्रह्माणी-वर्ग

५५६ "ब्रह्माणी" [- । विद्युन्माला ! गान्धर्वी]

५५७ शम्भु [~ ~ । - - - ~ ~ । - - - ~ ~ ! गान्धर्वी]

५५८ शङ्ख [- । मदिरा]

५५९ दुर्मिल [~ ~ । मदिरा]

५६० सुन्दरिका [~ ~ । कुड्मलदन्ती । चित्रगति]

५६१ 'रघुवीर'

[~ ~ । - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ ~ ~। - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ -]

५६२ शालूर [- । - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ८ ला । ८ ल । ~ ~ ~ ~ -]

५६३ 'रघुरमण' [~ ~ । अचलधृति । त्वरितगति]

५६४ दीपार्चि [- । - - ~ ~ - । जलोद्धतगति । ~ - ~ -]

५६५ चित्रक [- । जलोद्धतगति । कटाक्षललिता]

टीपा

५५६ मुगा "**ब्रम्हाणी** झै:," ब्रम्हरूपक (प्रापै २/१७४). ५५७ स्तौ य्भौ मौ ग **शम्भु** ठै: (प्रापै २/१९४). ५५८ "ताज्जूल्गा: **शङ्ख:**" (हे २/३६१). ५५९ **दुर्मिल** (प्रापै २/२०८), घोटक (ममच १९), "सगणैरपि वृत्तवरं वसुभि: किल दुर्मिल मुक्तमिदं कविभि:" (गछ २/२२२). ५६० **सुन्दरिका** (प्रापै २/२०६), "इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सद्वयतो भसता ज्लभगा:" (गछ १/२१९). ५६१ स्नौ न्भौ न्जौ न्सौ स '**रघुवीर**.' ५६२ **शालूर** (प्रापै २/२१२). ५६३ नगणदशकाद गुरु: '**रघुरमण**'. ५६४ "म्सौ ज्सौ ज्सौ ज्गौ **दीपार्चि**: ठै:" (हे २/३५८). हा यति सांगितलेला नसता तर या वृत्ताची मोडणी [। - - - ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ -] अशीहि होऊ शकली असती. ५६५ "त्रीर्नौ ल्र्गा **श्चित्रकं** (हे २/३६३). यति सांगितलेला नाही; उदाहरणावरून तो निर्णीत होत नाही. दीपार्चि वृत्ताशी दिसणाऱ्या साम्यावरून ही मोडणी दिली आहे. निराळी मोडणी [। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ -] अशीहि होऊ शकेल.

३३ कामोन्मत्ता-वर्ग

५६६ "कामोन्मत्ता" [विद्युन्मालाद्विरावृत्ता]

५६७ मञ्जीर [। - - - - । - - - - ~ ~ । - - - ~ ~ । - - - -]

५६८ हेमकला [। मोदक । दोधक]

५६९ 'वरदा' [। मोदक । स्वागता]

५७० 'परिमिति' [। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । स्वागता]

५७१ रञ्जन

[। - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ - -]

५७२ ‘समुल्लस’

[। - - ~ ~ ~ ~ । - - ~ ~ ~ ~ ! - - ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~]

५७३ तन्वी [“सुर”ललना । नयनविशाला]

५७४ “सुरुचिर” हंसी [विद्युन्माला । सुपवित्रा]

५७५ किरिट [मोदकद्विरावृत्ता]

५७६ आपीड [सखिजनवन्द्या । - - ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]

५७७ मत्ताक्रीडा [विद्युन्माला । मणिगुणनिकर]

५७८ क्रौञ्चपदा [रुक्मवती । मणिगुणनिकर]

५७९ हंसपदा सुषमा । मणिगुणनिकर]

५८० “हिरण्यकेशी” [जलौघवेगाद्विरावृत्ता]

५८१ चित्रक

[। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ -]

५८२ “सु” चित्रक [रथोद्धता । ~ - ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - ~ -]

५८३ माधवीलता [। - - - - । ~ - ऽ - ऽऽ ! मालती]

५८४ हयलीलाङ्गी

[। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - - -]

५८५ भद्रक [। - ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - । जलोद्धतगति]

५८६ अश्वललित [। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - ! जलोद्धतगति]

५८७ ललितविक्रम

[। - ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ ~ - । ~ - - ~ -]

टीपा

५६६ "**कामोन्मत्ता**," मुगौ कामुकी" (हे २/२६७) यति जै: असा असावा. याच लगक्रमचें परन्तु निराळ्या मोडणीचें वृत्त "ब्रह्माणी" ५५६ पहा. ५६७ मौ भ्मौ स्मौ **मञ्जीर** (प्रापै २/१८०). ५६८ **हेमकला** (निस १२४), 'भैरथ सप्तभिरत्र कृता गुरुणा गुरुणा च मयूरगति: स्यात' (केनिआ ६९), मत्तगयन्द (छप्र २०३). या वृत्ताला निरज्जनमाधव आणि परशूराम तात्या हे मदिरा म्हणतात तें सर्वथैव चुकीचें आहे. ५६९ भौ भौ नौ भ्गौ ग '**वरदा**.' ५७० न्जौ जौ ज्भौ ज्यौ '**परिमिति**.'

५७१ "भ्नज्नस्नन्भगगैर्खार्वार्वैषुभिदि **रञ्जनम**" (ममच २०). ५७२ त्नौ त्नौ त्नौ भौ '**समुल्लस**.' ५७३ तन्वी (पि ७/२८), भूतमुनीनैर्यतिरिह भतना: स्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी" (के ३/१०८). ५७४ मौ त्नौ नौ स्गौ **"सुरुचिर" -हंसी** (प्रापै २/२०४). ५७५ **किरिट** (प्रापै २/२१०). "भृ सुभद्रं (हे २/३६९), "नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनगमुनीन्द्रमतं किल" (गछ २/२२१).

५७६ " भो नौ स्मौ निल्गा **आपीडो** ठै:" (हे २/३७९); हेमचन्द्राचेंच उदाहरण पाहतां यति दुसऱ्या आवर्तनान्तीं म्हणजे "डै:" पाहिजे. ५७७ **मत्ताक्रीडा** (पि ७/२७), " मत्ताक्रीडा मौ त्नौ नौ नल्गिति भवति वसुशरदृशयतियुता" (के ३/१०७). ७७८ **कौञ्चपदा** (पि ७/२९), "कौञ्चपदा भ्मौ स्भौ न न ना न्गाविषुशरवसुमुनिविरतिरिह भवेत" (के ३/१०९). ५७९ त्यौ भौ नीगौ **हसपदा** ञै:" (हे २/३७५). ५८०. "**हिरण्यकेशी**" हे वृत्त सतीवृत्ताची चारदा आवृत्ति केल्याने होतें.

५८१ **चित्रक**, मागे ५६५ पहा. ५८२ **"सु" चित्रक**, रोनराजभनरालहूगुरू तदा जहिं तमिह बिंति चित्तयं "(कद ४/९५). मूळांत "रोनराजरन" आहे त्यांत चूक असावी, कारण सूत्राचा आणि वृत्ताचा लगक्रम ही अभिन्न असतात. ५८३ **माधवीलता** मागे १७४ पहा. ५८४ **हयलीलाड्गी** (विवृ ५/४७). या श्लोकाचा चौथा चरण, ज्यांत नाव ग्रथित आहे, त्याचा लगक्रम न्जौ भ्जौ ग असा आहे, हयलीलाड्गी हे नाव वृत्तांत बसायचें म्हणजे चौथ्या चरणाचाच लगक्रम प्रमाणभूत मानिला पाहिजे. ५८५ **भद्रक** (पि ७/२५), विशुद्धचरित (विवृ ५/४६), मद्रक (भ १६/९७-९८, स्वछ १२१, हे २/३५४), प्रभद्रक (ममच १९, केनिआ ६८), "भ्रौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदं" (के ३/१०५).

५८६ "**अश्वललितं** न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ ग रुद्रादित्या: (पि ७/२६, के ३/१०६, भ १६/१००-

१०१), ललित (स्वछ १२३, हे २/३५९, कद ४९४,), अद्रितनया (गछ २/२१७). छन्दोमञ्जरींतील सूत्रांत अन्त्य शब्द पालटून नवें सूत्र 'नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैस्तु गदितेयमश्वललितं असें करितां येईल. "नजभजसजनलगयुंत रुद्रार्कैर्भिन्नमश्वललिताख्यं" (ममच १९). या लक्षणांत नजभजभजभलगयुतं असें शुद्धीकरण हवें. ५८७ **ललितविक्रम** "भ्रौ न्रौ न्रौ रो ललितविक्रम त्रैः" (हे २/३४८).

३४ काम-कला-वर्ग

५८८ काम-कला [~ ~ । मदिरा। -]

५८९ लालित्य

[- । - - ~ ~ - । - ऽ ~ - ~ ~ । - - - ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ -]

५९० कुसुमास्तरण दण्डक [~ ~ । किरीट । -]

५९१ वर्णकदण्डक [~ ~ । ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । मोदक । -]

५९२ अनवद्या

[~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - । - ऽऽ ऽऽ - । ~ ~ - ~ ~ - । ~ -]

५९३ अर्कमरीचि [। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ऽ ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~ - ।
~ ~ ~ - ~ - । ~ -]

५९४ सुधाकलश

[। ~ ~ ~ ~ - ऽ ऽ । ~ - ~ ~ ~ - ! ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ -]

५९५ भुजङ्गविलास दण्डक [। किरीट । - ~ ~ - -]

५८८ **कामकला** (निस १२८), सुखदा (रपि १३६९). ५८९ **लालित्य** (गछ २/२१५), मागे १७५ पहा. ५९० **कुसुमास्तरण दण्डक** (स्वछ १७०, हे २/४०५), कुसुमस्तबक (गछ २/२२९).

५९१ **वर्णकदण्डक** (ववृ १०३/६२), "एतद्वर्णकदण्डकं नाम दण्डकं नद्वयेन सप्तभिर्भैर्गुरुणाच" (उत्पल). ५९२ न्भौ भ्मौ सौ ल्गौ **अनवद्या** टैः (ना १७६); यतिनिर्णयावरून वृत्ताची मोडणी अशी केली आहे. ५९३ न्जौ भौ भौ ज्रौ **अर्कमरीचि** छैः (ना १९३). ५९४ **सुधाकलश**, "नजभजिभ्जगाः सुधाकलशो टैः" (हे २/३८१); परन्तु हेमचन्द्राच्याच उदाहरणांतील 'इति हृदये विचिन्त्य परिजिवितुं मकर (क) ध्वजं सपदि पूर्वदिशा' या तिसऱ्या चरणांतील तिसरा गण (~~- ~~-) असायच्या ठिकाणीं (~ - ~ ~ ~ -) आहे हें चिन्तनीय आहे. ५९५ **भुजडविलासदण्डक** (स्वछ १७२, हे २।४१०).

परिच्छेद ३ रा

अग्न्यावर्तनी वृत्तें

सप्तमात्रक गणाला अग्नि हे नाव दिले आहे; कारण अग्नि हा सप्तजिह्व असतो असे म्हणतात. (~ - - -), (- - - ~) (- - ~ -) आणि (- ~ - -) असे या अग्निगणाचे चार मुख्य प्रकार आहेत. एका गुरूच्या ठिकाणीं दोन लघु घालून अनेक उपप्रकार साधितां येतील. (~ - ~ ~ -) आणि (~

~ - ~ -) हे दोन उपप्रकार (~ - - -) आणि (- - ~ -) या दोन प्रकारांतच समाविष्ट होतात. या गणांच्या पुनरुक्तीने ही अग्न्यावर्तनी वृत्तें सिद्ध होतात. यांच्यापैकी काही थोडीं, उर्दू कवितेच्या परिचयामुळे सडीत नाटकांतून आली असली तरी बहुतेक, अरबीफार्सी छन्द:शास्त्राच्या अभ्यासानन्तर प्रस्तुत लेखकाने केलेल्या सहेतुक प्रयत्नानेच शुद्ध स्वरूपांत मराठींत आणण्यांत आलीं आहेत. अशा अरबी-फार्सी छन्द:शास्त्रांतून घेतलेल्या वृत्तांच्या नावांपुढे * फुली दिलेली आहे. विवुधप्रिया, मानसहंस आणि "सुरनिम्नगा" ही वृत्ते मात्र संस्कृतांतून मराठींत प्राचीन काळापासून आलेलीं दिसतात.

टाळी नेहमी पहिल्याच अक्षरावर पडते असे नाही. परन्तु पहिल्या गणांत ती जितव्या अक्षरावर पडेल तितव्याच अक्षरावरती ती पुढील गणांत पडली पाहिजे. अन्त्यगणांत टाळी ज्या अक्षरावर पडते त्याच्या पुढील अक्षरें नसलीं तरी चालतें, तितक्या नि:शब्द मात्रांचा तेथे विराम होतो. आरम्भापासून गणना करितां ज्या गणाच्या पुनरुक्तीने वृत्त सिद्ध झालें आहे असे वाटतें त्या गणान्तीं उभी रेघ दिली आहे.

प्रत्येक गणान्तीं यति असतोच म्हणजे तेथे पदसमाप्ति झालीच पाहिजे असे नाही. आवर्तन सप्तमात्रकच असले तरी गणनारम्भ ज्या अक्षरापासून धरावा त्याप्रमाणे पुनरुक्त गणाचें स्वरूप पालटतें, आणि यतिस्थानहि पालटूं शकते. [। - - ~ - । - - ~ - ! - - ~ - । - - ~ -] या रचनेंत आठव्या अक्षरान्तीं यति असावा असे वाटतें पण याच लगावलीची मोडणी [- । - ~ - - । - ~ - - ! - ~ - - । - ~ -] अशी घेतली की यति नवव्या अक्षरानन्तर असावा असें वाटूं लागतें. परन्तु जेथे चरणाचे वृत्तदृष्ट्या सारखे दोन तुकडे पडूं शकतात तेथे चरणमध्यावर यति असतो. त्यांतून तेथे जर काही मात्रांचा विराम असेल तर यति अपरिहार्यपणें मानलाच पाहिजे.

३५ व्रीडा-वर्ग

५९६ व्रीडा [~ - - -]

५९७ "सुकेशी"* [~ - - - । ~ - -]

५९८ "महामाया"* [~ - - - । ~ - - -]

५९९ "मृगाक्षी"* [~ - - - । ~ - - - । ~ - -]

६०० "प्रसूनाङ्गी"* [~ - - - । ~ - - - । ~ - - -]

६०१ "पिनाकी"* [~ - - -। ~ - - - । ~ - - - । ~ - -]

६०२ "वियद्गडा"* [~ - - - । ~ - - - ! ~ - - - । ~ - - -]

६०३ "हिमांशुमुखी"* [~ - ~ ~ - । ~ - ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - । ~ - ~ ~ -]

टीपा

५९६ य्गौ **व्रीडा** (हे २/१५, कद ४/६).

३६ सावित्री-वर्ग

६०४ सावित्री [- - - ~ । -]

६०५ लघुमालिनी [- ~ ~ - ~ । -]

६०६ सुनन्दा [- - - ~ । - -]

६०७ दीप्ता [~ ~ - - ~ । - -]

६०८ विनिम्ना [- ~ ~ - ~ । - -]

६०९ चित्तविलासित [~ ~ ~ ~ - ~ । - -]

६१० भ्रमरमाला [- - ~ ~ ~ । - -]

६११ हंसरुत [- - - ~ । ~ ~ - -]

६१२	माणिक्य	[- - - ˜ । - ˜ ˜ - ˜ । - -]
६१३	“मेधावी”*	[- - - ˜ । - - - ˜ । - - -]
६१४	“मायावी”*	[- - - ˜ । - - - ˜ । - - - ˜ । - - -]

टीपा

६०४ सावित्री (हे २/२५), मागे २२४ पहा. **६०५ लघुमालिनी** (हे २/४०), मागे २२५ पहा.

६०६ म्यौ **सुनन्दा** (हे २/४३), रम्या (भ ३२/९०). **६०७** “स्त्रौ गो **दीप्ता**” (हे २/६७), सरला (ना ८८), हंसमाला (केनिआ ३३). **६०८** भ्रौ गो **विनिम्ना** (ना ८४). **६०९** न्जौ गौ **चित्तविलासित** (भ १५/२६ गाप्राग्रमा). **६१०** “त्सौ गो **भ्रमरमाला**” (हे २/५३, भ १६/१०).

६११ हंसरुत (पि ६/७, हे २/७५), “भ्नौ गौ हंसरुतमेतत” (के ३/१५). **६१२** म्जौ ज्गौ **ग माणिक्य** (ना १२२).

३७ सोमप्रिया-वर्ग

६१५	सोमप्रिया	[- - ˜ -]
६१६	“मदन”-प्रिया	[˜ ˜ - ˜ -]
६१७	गुणलयनी	[˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - । - -]
६१८	चूडामणि	[- - ˜ - । ˜ ˜ -]
६१९	तामेर	[˜ ˜ - ˜ - । ˜ ˜ - ˜]
६२०	संयुत	[˜ ˜ - ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -]
६२१	सम्मदमालिका	[˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -]
६२२	“वैखरी”*	[- - ˜ - । - - ˜ - । - - ˜ -]
६२३	मानसहंस	[˜ ˜ - ˜ - । ˜ ˜ - ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -]

६२४	नवनलिन	[~ ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ - ! ~ ~ - ~ -]
६२५	मन्दाकिनी*	[- - ~ - । - - ~ - ! - - ~ - । - - ~ -]
६२६	"सुरनिम्नगा"	[चार वेळा मदनप्रिया (~ ~ - ~ -)]
६२७	प्रतानिनी	[~ - ~ - । मानसहंस]
६२८	मृग "पालिका"	[- - - । मानसहंस]

टीपा

६१५ "त्गौ **सोमप्रिया**" (हे २/१७), श्यामाङ्ग (ना). **६१६ "मदन"-प्रिया,** "सलगैः प्रिया" (गछ २।८). **६१७** "न्सौ गौ **गुणलयनी**" (हे २/८०). **६१८ "चूडामणिस्तभगा**:" (पि ८९ टीप). **६१९** सो जौ **तोमर** (प्रापै २/८६). **६२०** स्जौ ज्गौ **संयुत** (प्रापै २/९०), कमला (ममच १३).

६१२ न्सौ स्लौ ग **सम्मदमालिका** (रपि ६०७). **६२३** स्जौ ज्भौ र **मानस हंस**, मनहंस (प्रापै २/१६२). **६२४** न्जौ ज्भौ र **नवनलिन** जैः (ना १५७). यतिभेदामुळे हे वृत्तं कलभाषिणी (मागे १३१ पहा) वृत्ताहून निराळे होते. **६२५ "मन्दाकिनी** त्मयर्ता गो वेदैर्वेदयतिर्भवेत" (ममच १८).

६२६ स्जौ ज्भौ सौं ल्गौ "**सुरनिम्नगा**" जैः; प्रमदानन) केनिआ ६७), शर्वरी वा मुनिशेखर (रपि १२४३). या वृत्ताला प्राकृत पैङ्गलांत गीतअ म्हटलें आहे; याला गङ्गादास गीतिका म्हणतो. परन्तु ज्या कारणासाठी वृत्तबृहती, धृति, यमक हीं वृत्तनामें म्हणून ग्राहृय वाटत नाहीत त्याच कारणासाठी गीतिका हे नावहि त्याज्य वाटतें. (गछ २०७) या सूत्रांत थोडा पालट करून "सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा सुर-निम्नगा" असे सूत्र सिद्ध करितां येईल. **६२७ प्रतानिनीं** हे नाव भिजी २२५ व्या कवितेवर दिलेलें आढळतें; पण त्याला आधार सापडत नाही. **६२८ "मृगपालिका**," "मात्सौजौ भरसंयुता करिबाणखैर्हरिणप्लुता" (गछ २/१८१). प्रतानिनी आणि मृगपालिका यांची मोडणी अनुक्रमें [। ~ - ~ - ~ ~ । - ऽ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -] आणि [। - - - ~ ~ । - ऽ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -] अशी पद्मावर्तनीहि होऊ शकेल.

६२९	पुष्प	[- ~ - -]
६३०	रति	[- ~ ~ ~ -]
६३१	प्रीति	[- ~ - - । -]
६३२	सुललित	[~ ~ ~ - - । -]
६३३	कामलतिका	[- ~ ~ ~ - । -]
६३४	"सु"-विशाला	[~ ~ ~ ~ ~ - । -]
६३५	मधुमती	[~ ~ ~ - ~ ~ । -]
६३६	नीलतोया	[- ~ - - । - ऽ -]
६३७	"कादम्बरी"	[- ~ - - । - ~ -]
६३८	उदय	[- ~ ~ ~ - । ~ ~ ~-]
६३९	हलमुखी	[- ~ - ~ ~ । ~ ~ ~ -]
६४०	अशोका	[~ ~ ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ - -]
६४१	कान्तिडम्बर	[- ~ - ~ ~ । - ~ - ~ ~]
६४२	शशिकला	[~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -]
६४३	"मेनका"*	[- ~ - - । - ~ - - । - ~ -]
६४४	"रागिणी"*	[- ~ - ~ ~ । - ~ - ~ ~ । - ~ -]
६४५	"मञ्जुघोषा"*	[- ~ - - । - ~ - - । - ~ - -]
६४६	राधा	[- ~ - - । - ~ - - । - ~ - - । -]
६४७	'नन्दराज'	[- ~ - ~ ~ । - ~ - ~ ~ । - ~ - ~ ~ । - -]

६४८ “देवप्रिया”* [- ~ - - । - ~ - - । - ~ - - । - ~ -]

६४९ ‘कर्मगति’ [- ~ - - । - ~ ~ ~ - । - ~ - - । - ~ -]

६५० विबुधप्रिया [- ~ - ~ ~ । - ~ - ~ ~ । - ~ - ~ ~ । - ~ -]

६५१ तरल [~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ ~ । - ~ - ~ ~ । - ~ -]

६५२ ‘महोदय’ [- ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ । - ~ - ~ ~ । - ~ -]

६५३ ‘मुकुट’ [~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ ~ । ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ -]

६५४ ‘आदिकविवर’

[- ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ -]

६५५ मदनसायक

[~ ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ -]

६५६ ‘पटह’

[~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ -]

६५७ ‘त्रिजगदघहर’

[~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ -]

६५८ “व्योमगड़ा”* [- ~ - - । - ~ - - ! - ~ - - । - ~ - -]

टीपा

६२९ पुष्प (भ ३२/५७), समृद्धि (हे २/१३), पुण्य (हे), देवरम्या (ना), “गौं समृद्धिः” (केनिआ ३०). **६३० रति** (हे २/२१) मागे २०२ पहा.

६३१ प्रीति (हे २/१८); मागे २२६ पहा. **६३२** न्मौ **सुललित** (ना ८१); याची मोडणी [। ~ ~ ~ - । - ऽ -] अशीहि होऊ शकेल. **६३३ कामलतिका** (हे २/३६); मागे २२७ पहा. **६३४** न्सौ ग **"सु" विशाला**, विशाला (ना ८२); याची मोडणी [। ~ ~ ~ ~ ~ । - ऽ -] अशीहि हरावर्तनी होऊं शकेल. **६३५ "मधुमती** नभगा:" (केनिआ ३३, निस ३५).

६३६ नीलतोया (भ ३२/९८); मालिनी (केनिआ ३२), मागे २६६ पहा. **६३७** तौं ग **"कादम्बरी**". **६३८** "भजसा **उदयं**" (हे २/९२). **५३९** "रान्नसाविह **हलमुखी**" (के ३/१९), या दोन्ही वृत्तांची मोडणी अनुक्रमें [। - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ । -] आणि [। - ~ - । ~ ~ ~ ~ ~ । -] अशी हरावर्तनी होऊ शकेल. **६४०** "नस्ना गौ **अशोका**" (हे २/१५२); याचीहि मोडणी [। ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ । - -] अशी हरावर्तनी होऊ शकेल.

६४१ 'कान्तिडम्बर' "कान्तिडम्बरमन्ततो लघु। पूर्वतो रसजैश्च वैभवि" हें सूत्र स्तवमालेचा भाष्यकार जीवदेव (पृ. २२०) उदधृत करितो. **६४२** "नी सौ **शशिकला"** (हे २/२४४), चन्द्रावर्ता (पि ७/११). या वृत्तांत यति "छै:" असा पाहिजेच; मागे मणिगुणनिकर ३८२ पहा. **६४३** तौं म्लौ ग **"मेनका**". **६४४** सौं जौ ग **"रागिणी**". **६४५** तौं म्यौ "**मञ्जुघोषा"**.

६४६ तौं म्यौ ग **राधा** (छप्र १६०). **६४७** सौं जौ भ्गौ ग '**नन्दराज**.' **६४८** तौं म्यौ र "**देवप्रिया**". **६४९** तौं स्त्रौ र '**कर्मगति**' **६५० विबुधप्रिया** (पि ८/१६), उज्ज्वल (हे २/३१४), चर्चरी (प्रापै २/१८४), मल्लिकामाला (ना १६८), मुग्धसौरभ (रूस्तमा टीका पृ. २०८), मल्लिका (ममच १९); "सौं जजौ भरसंयुतौ करिबाणखैर्हरनर्तनम" (गछ २/१९२).

६५१ "नभ्रसा जौ **गस्तरलं**" (हे २/३३२), सरल (ममच १९).

६५५ मदनसायक (निस १२२). **६५२ 'महोदय'**, **६५३ 'मुकुट'**, **६५४ 'आदिकविवर**,' **५६५** '**पटह'**. **६५७ 'त्रिजगदघहर'** ही वृत्तें मोरोपन्ताने विबुधप्रिया वृत्तापासून साधिलेली आहेत. **६५८** तौं म्यौ गौं "**व्योमगङ्गा**" जै:

परिच्छेद ४ था

भृडावर्तनी-वृत्तें

षण्मात्रक गणाला भृड्ग म्हटलें आहे कारण भृड्ग हा षटपद असतो. भृड्गगणाचे (~ - ~ -), (- ~ - ~) आणि (- - -) हे मुख्य प्रकार आहेत. (~ - ~ -) आणि (- ~ - ~) या गणांच्या आवर्तनाने सिद्ध होणारीं वृत्तें आधी देऊन उरलेलीं षण्मात्रकावर्तनी वृत्तें मागाहून देण्यांत येतील.

३९ नगाणिका-वर्ग

६५९ नगाणिका [~ - ~ -]

६६० प्रमाणिका [~ - ~ - । ~ - ~ -]

६६१	सुभद्रा	[~ - ~ - । ~ - ऽ -]
६६२	विभावरी	[~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ -]
६६३	विलासिनी	[~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ऽ -]
६६४	'प्रभाव'	[~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ -]
६६५	"धरित्री"	[~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ - । ऽ -]
६६६	'कलिन्दनन्दिनी"	[~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ -]
६६७	पञ्चचामर	[~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ - । ~]
६६८	"मृणालिनी"	[५ वेळा नगाणिका]
६६९	तरङिगणी	[६ वेळा नगाणिका]
६७०	अनङ्शेखर	[७ वेळा नगाणिका]

टीपा

६५९ नगाणिका (प्रापै २/३१), जया (भ ३२/६१, हे), विलासिनी (हे२/१२), लासिनी (केनिआ ३०), जनोदय (ना). **६६० "प्रमाणिका** जरौ लगौ" (के ३/१७), प्रमाणी (पि ५/७, हे २/७८), मत्तचेष्टित (भ १६/१४), स्थिर (वबृ १०३/३८), नगस्वरूपिणी (श्रुबो १३).

६६१ "ज्रौ ग: **सुभद्रा"** (हे २/६३), समुद्रा (? भ) ३२/११३), विलम्बिता (भ ३२/१२३). **६६२** "ज्रज्रा **विभावरी**" (हे २/१८५), वसन्तचत्वर (कद ४/५३, हे), "जरौ जरौ वदन्ति पञ्चचामरं" (के ३/६७). **६६३ विलासिनी** ज्रौ ज्गौ ग (पि ६/२६). **६६४** ज्रौ ज्रौ ल्गौ '**प्रभाव'**; कुडडिगका (रपि ९६३). **६६५** ज्रौ ज्रौ ग "**धरित्री**" हें समवृत्तं आढळांत नाही; पण **यवान्विताचे** समचरण या धरित्री लगावलीचे असतात.

६६६ ज्रौ ज्रौ ज्गौ **'कलिन्दनन्दिनी'**; पञ्चचामर (स्वछ ४१, हे २/२७९), णराच (प्रापै २/१६८), चामरी (निस १०७). पञ्चचामर नावाचीं अनेक वृत्तें आहेत आणि चामर-पञ्चचामर यांचाहि घोटाळा होतो म्हणून कलिन्दनन्दिनी नि देवराज ही दोन नावे आद्यशङ्कराचार्यांच्या स्तोत्रांवरून

म्हणजे प्राचीनतम उदाहरणांवरून दिलीं आहेत, **६६७** "अवेहि **पञ्चचामरं** जरौ जरौ जगौ लघुश्च" (गछ्र २/१७५). **६६८ "मृणालिनी"**, पञ्चचामर वा नराय (रपि १२४१) वारुणी आणि अपरा या अर्थसमवृत्तांत अनुक्रमें सम आणि विषम चरण हे मृणालिनीचे असतात. **६६९ "तरडिगणी"**; विपक (रपि १३५४). या लगावलीचे चरण वतंसिनी आणि हंसिका या अर्धसमवृत्तांत येतात. **६७० अनङ्गशेखर दडण्क** (हे २/४०७), "लघुर्गुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैष दण्डको भवत्यनङ्गशेखर:" (गछ्र २/२३१).

४० घारि-वर्ग

६७१	घारि	[। - ~ - ~]
६७२	'कुन्ददशन'	[। - ~ ~ ~ ~]
६७३	विदग्धक	[। - ~ - ~ । -]
६७४	शफरिका	[। ~ ~ ~ - ~ । -]
६७५	हरिविलसित	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -]
६७६	जला	[- । - ~ - ~ । -]
६७७	निर्मला	[~ ~ । - ~ - ~ । -]
६७८	श्यामा	[- - । ~ ~ ~ - ~ । -]
६७९	शालिनीवितान	[। - ~ - ~ । - ऽ -]
६८०	मनोज्ञा	[। ~ ~ ~ - ~ । - ऽ-]
६८१	'आनन्द'	[- । - ~ - ~ । - -]
६८२	"मुद"	[~ ~ । - ~ - ~ । - -]
६८३	गुर्वी	[~ ~ । ~ ~ ~ - ~ । - -]
६८४	अक्षि	[~ ~ । - ~ - ~ । ~ ~ -]
६८५	"सु"कामिनी	[। - ~ - ~ । - ~ -]
६८६	सुमालती	[। ~ ~ ~ - ~ । - ~ -]
६८७	विनुत	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ -]
६८८	निलया	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ -]
६८९	समानिका	[। - ~ - ~ । - ~ - ~]

टीपा

६७१ र्लौ **घारि** (प्रापै २/२९). **६७२** भ्लौ ल **'कुन्ददशन**.' **६७३ विदग्धक** (हे २/१९), मागे वागुरा १९९ पहा. **६७४ शफरिका** (हे २/३८), मागे गिरा २०० पहा. ६७५ हरिविलसित (हे २/५९), मागे द्रुतगति १९१ पहा.

६७६ "त्रौ **जला**" (हे २/४२, भ ३२/८८). **६७७ "निर्मला**", मागे ४० पहा. **६७८** त्सौ ल्गौ **श्यामा** (विवृ ५/१०) या वृत्ताची मोडणी [। - - ~ । ~ ~ - ~ । -] अशी हरावर्तनीहि होऊ शकेल. ६७९ यौं **शालिनीवितान** (ना), पिकाली (रपि ७३). याची मोडणी [। - ~ - ~ - । -] अशी पद्मावर्तनीहि होऊ शकेल, मागे २१९ पहा. **६८० मनोज्ञा** (हे २/६६), मागे प्रकाशिता २२० पहा.

६८१ त्रौ ग **'आनन्द**', भीमार्जन (रपि १४७). **६८२** स्जौ गौ **'मुद'** दिगीश (रपि २८०). चरणारभ्भीं आवर्तनारभ्भ धरून जला, आनन्द आणि मुद या तिन्ही वृत्तांची मोडणी पद्मावर्तनी होऊं शकते. **६८३ गुर्वी** (विवृ ५/१६), मागे शलभविचलिता २२९ पहा. **६८४ अक्षि** (हे २/९६), मागे २३० पहा. आनन्द, मुद, गुर्वी आणि अक्षि या वृत्तांत द्विमात्रक आद्यतालकपूर्वगण घेऊनहि पद्मावर्तनी मोडणी घेता येते. **६८५** जौं ग **"सु"-कामिनी**, कामिनी (भ ३२/१०५), शिखेति भरत: (हे), उष्णिक (हे २/४८), समानिका (प्रापै 2/५८), विभूति (ना ८५).

६८६ न्रौ ल्गौ **सुमालती** (हे २/७२), मागे २४५ पहा. ६८७ **विनुत** (ना १०२), मागे उपच्युत २४३ पहा. ६८८ **निलया** (हे २/११४) मागे २४४ पहा. ६८९ **समानिका**, "ग्लौ रजौ समानिका तु" (गछ २/१९), समानी (पि ५/६), मल्लिका (प्रापै २/७०).

४१ कामिनी-वर्ग

६९०	कामिनी	[। - ~ - ~ । - ~ - ~ । -]
६९१	"भ्रू"लता	[। - ~ - ~ । - ऽ - ~ । -]
६९२	मनोहरा	[। ~ ~ ~ - ~ । - ~ - ~ । -]
६९३	"चित्त"-चन्द्रिका	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - ~ । -]
६९४	लघुगति	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -]
६९५	सिंहलेखा	[। - ~ - ~ । - ~ - ऽ । -]
६९६	मयूरसारिणी	[। - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ऽ -]
६९७	श्येनिका	[। - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ -]
६९८	सुपथ्या	[। - ~ - ~ । - ऽ - ~ । - ~ -]
६९९	वैतिका	[। - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ -]
७००	कलापति	[। - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~ । -]

७०१	ललितभृड	[। - ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ । - ~]
७०२	'देवराज'	[। - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ -]
७०३	हीर	[। - ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ । - ~ -]
७०४	चञ्चला	[। - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~]
७०५	"वि"चित्रा	[। - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ऽ । -]
७०६	प्रपञ्च	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~ । -]
७०७	गण्डका	[। - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~]
७०८	अशोकपुष्पमन्जरी	[७ वेळा घारि]
७०९	समुद्रदण्डक	[२ नगण । ७ वेळा घारि । १ गुरु]

टीपा

६९० "रज्ञा: **कामिनी**" (हे २/१०६), तरङ्गवती (हे). **६९१** यौ ल्गौ **"भू"** लता, लता (पि ९० टीप). **६९२ मनोहरा** (निस ५०), मागे मनोरमा ३१२ पहा. **६९३ चित्त-चन्द्रिका**, चन्द्रिका (ना ११८), मागे प्रसभ ३०९ पहा. **६९४ लघुगति** (हे), मागे त्वरितगति ३०६ पहा. **६९५** जौं गौ **सिंहलेखा** (भ १५/१७ गाप्राग्रमा, हे २/७७), सिंहलीला (भ १६/१२), मालिनी (विवृ ५/१३).

६९६ मयूरसारिणी (पि ६/१२, हे २/१११), मागे ३९४ पहा. **६९७** जौं लौंग **श्येनिका,** श्येनी (पि ६/२५, हे २/१४४), नि:श्रेणिका (हे). **६९८ सुपथ्या**, पथ्या (पि ९४ टीप), मागे २५८ पहा. **६९९ वैतिका** रजौ रलौ गुरुर्यदा, (केनिआ ४८). **७०० जौं जौं ग कलापति,** कलापतिप्रभा (रपि ८५१).

७०१ ललितभृड, "विद्धि ललितभृडमखिलवन्दिहृदयलोभि पञ्चकयतिधारि भसनजे तनगलशोभि" (रूस्तमा टीका २१७). **७०२** जौं जौं र **'देवराज'** तोलअ (स्वछ ३३), तूणक (हे २/२५५), चामर (प्रापै २/१५८); मागे ६६७ टीप पहा. **७०३** भ्सौ न्जौ न्रौ **हरि** ड्ड: (प्रापै १/१९९). **७०४** जौं जौं लौं **चञ्चला** (प्राप २/१७२), चित्रशोभा (स्वछ ४३), चित्र गछ (२/१४८). **७०५** जौं जौं गौं **"विं"-चित्रा**, चित्र (स्वछ ४५, हे २/२८०, कद ४/७५).

७०६ नौ जौं जौं **ग प्रपञ्च** (रपि १२१०), पञ्चचामर (के परिशिष्ट). **७०७** जौं जौं जौं ग्लौ

गण्डका (प्रापै २/१९८), चित्र (कद ४/८९), वृत्त (पि ७/२३, हे २/२३२, गछ्र २/२०८). “रजत्रयलगैर्युक्तं मालवं केचिदूचि रे” (ममच १९) या सूत्रांत “लगैर्युक्तं हे चुकीचें असून खरा पाठ “गलैर्युक्तं” असावा. असें जर नसेल तर हे वृत्तं [चञ्चला । - ˜ ˜ -] असे होईल. **७०८ अशोकपुष्पमज्जरी दण्डक** (हे २/४०८), “यत्र दृश्यते गुरो: परो लघु: क्रमात स उच्यते बुधैरशोकञ्जरीति” (गछ्र २/२३२). **७०९ समुद्रदण्डक** (वबृ १०३/६३) “अन्न नद्वयात परत: पञ्च रेफा जकारान्तरिता भवत्यन्ते लघुगुरू” (उत्पल).

४२ मरालिका-वर्ग

७१०	मरालिका’	[विदग्धक द्विरावृत्ता]
७११	‘सुरवधू’	[। ˜ ˜ ˜ - ˜ , - ! ˜ ˜ ˜ - ˜ , -]
७१२	“मत्तमधुप”	[। - ˜ ˜ ˜ ˜ , - ! - ˜ ˜ ˜ ˜ , -]
७१३	‘पवनसुत’	[। ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ , - ! ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ , -]
७१४	इन्दिरा	[। ˜ ˜ ˜ - ˜ , - ! - ˜ - ˜ , -]
७१५	द्रुता	[। - ˜ - ˜ , - ! ˜ ˜ ˜ - ˜ , -]
७१६	‘अजितसत्प्रिया’	[। ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ , - ! ˜ ˜ ˜ - ˜ , -]
७१७	‘शिवविधी’	[। - ˜ - ˜ , - । - ˜ ˜ ˜ ˜ , -]
७१८	‘भद्र’	[। ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ , - । - ˜ ˜ ˜ ˜ , -]

७१९ ‘श्रित’ [। ~ ~ ~ - ~ , - । ~ ~ ~ ~ ~ ~ , -]

७२० “प्रमद्वरा”* [- , - ~ - ~ , - ! - , - ~ - ~ , -]

७२१ ‘आनन्दकन्द’* [- , - ~ - ~ , - - ! - , - ~ - ~ , - -]

७२२ “अनुराग”* [~ ~ , - ~ - ~ , - - ! ~ ~ , - ~ - ~ , - -]

७२३ “कन्दर्प”* [- , - ~ - ~ , - ~ ~ ! - , - ~ - ~ , - -]

७२४ “विद्युल्लता”* [- , - ~ - ~ , - - ! - , - ~ - ~ , -]

७२५ “वैशाख”* [- , - ~ - ~ , - ~ ~ । - , - ~ - ~ , -]

७२६ “धवलकुसुम”

[~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ -]

टीपा

७१० “मरालिका रयजगा: शिवाननशरैर्यति:” (ममच १४), मनोरमा (निस ५२), मागे पडिक्तका २५८ पहा. या वृत्ताला कामदा म्हणतात; पण कामदा म्हणून जी रचना होते ती (उदाहरणार्थ, अनन्तकृत व्यकंटेश स्तुति आणि ताम्बेकृत मार्गप्रतीक्षा) पुष्कळदा शिथिल, जवळजवळ जातिस्वरूप असते. म्हणून जातीला कामदा हे नाव निश्चित करून वृत्ताला मरालिका हे नाव देणे बरें. **७११ ‘सूरवधू’** म्हणजे शफरिकाद्विरावृत्ता होय. “मता नरौ नरौ भिन्ना वज्रकोणै गुहाननै:” (ममच १७). **७१२** भ्सौ भ्सौ **“मत्तमधुप**” चै: **७१३ ‘पवनसुत**,’ मागे प्रहरणकलिता ३८१ पहा. **७१४** न्रौ र्लौ ग **इन्दिरा** चै:, वन्दिता (पि ९८ टीप), राजहंसी (ममच ९), शुद्धकामदा (वृद), “नररलैर्गुराविन्दिरामता” (गछ २/६४).

७१५ जौ स्लौ **ग द्रुता** डै: (गछ २/६३), रञ्जिता (ममच १४), उपदारिका (रपि ६०९), ललित (वृद). **७१६** नौ भ्जौ ग **‘अजितसत्प्रिया’** छै: **७१७** यौ न्लौ ग **‘शिवविधी’**, डै: ७१८ नौ त्नौ ग ‘**भद्र**’ छै: ७१९ न्रौ नौ ग श्रित चै: **७२०** त्रौ त्रौ **“प्रमद्वरा**” चै: हे वृत्त म्हणजे जला-द्विरावृत्ता होय.

७२१ त्रौ म्जौ गौ **‘आनन्दकन्द’** छै: म्हणजे “आनन्द”-द्विरावृत्ता होय. **७२२** स्जौ त्जौ र्गौ **“अनुराग**” जै: म्हणजे मुदद्विरावृत्ता होय. **७२३** त्रौ स्त्रौ य **“कन्दर्प**” जै: **७२४** त्रौ म्जौ ग

“**विद्युल्लता**” छैः. **७२५** त्रौ स्त्रौ ल्गौ “**वैशाख**”. **७२६** नौ नौं न्रौ ‘**धवलकुसुम’** झैः म्हणजे विनुतद्विरावृत्ता होय.

४३ नारी-वर्ग

७२७	नारी	[। - - -]
७२८	दमनक	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~]
७२९	सम्मोहा	[। - - - । - -]
७३०	तनुमध्या	[। - - ~ ~ । - -]
७३१	तुङ्ग	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - -]
७३२	“हाला”	[- । - ~ ~ - । - -]
७३३	अधिकारी	[। ~ ~ - - । ~ ~ -]
७३४	मुदिता	[। ~ - - ~ । ~ - -]
७३५	उद्धता	[। - ~ - ~ । ~ - -]
७३६	चित्तविलासित	[। ~ ~ ~ ~ - । ~ - -]
७३७	मातङ्गी	[। - - - ! - - -]
७३८	नागरक	[। - ~ ~ - । ~ - ~ -]
७३९	सुविलासा	[। ~ ~ - - । ~ - - ~]
७४०	चित्रपदा	[। - ~ ~ - । ~ ~ - -]
७४१	‘सुजनकलित’	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ - -]

७४२	माणवक	[। - ~ ~ - ! - ~ ~ -]
७४३	सम्फुल्लक	[। - - ~ ~ । - - ~ ~]
७४४	‘पुरुषोत्तम’	[~ ~ - ~ ~ । - - ~ ~]
७४५	कुलटा	[~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ -]
७४६	“मदनदमन”	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ -]
७४७	तरलनयन	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~]
७४८	‘साशड्क’*	[हाला द्विरावृत्ता]

टीपा

७२७ नारी (विवृ ५/३, हे २/६), ताली (प्रापै २/११), वामाड्ग (ना). **७२८** नौ **दमनक** (प्रापै २/५६). **७२९ सम्मोहा** (प्रापै २/३३), मागे विद्युद्भ्रान्ता २०४ पहा. **७३० तनुमध्या**, मागे २०७ पहा.

७३१ तुग्ड (प्रापै २/७२), मागे रतिमाला २१६ पहा. **७३२** त्यौ ग **“हाला”**, वेधा (रपि १३९). याची मोडणी [। - - ~ ~ - । - -] अशीहि होईल. **७३३** स्भौ ग **अधिकारी** (रपि १७८). **७३४** “य्सौ गो **मुदिता”** (हे २/६५, भ ३२/११७). **७३५ उद्धता** मागे २६७ पहा.

७३६ न्जौ गौ **चित्तविलासितं** (भ १५/२६ गाप्राग्राभा) मागे ६०९ पहा. **७३७ मातड्गी** (निस ३३), मागे विद्युल्लेखा २६० पहा. **७३८ “नागरकं** भरौ लगौ” (केनिआ ३४). **७३९ सुविलासा** सरौ ग्लौ हि (पि ९० टीप). **७४० चित्रपदा** मागे २६३ पहा.

७४१ नौ स्गौ ‘**सुजनकलित**.’ **७४२** “भ्तौ ल्गौ **माणवकं** घै:” (२/७३), माणवकाक्रीडितक (पि ६/४). **७४३** त्यौ लौ **सम्फुल्लक** (रूस्तमा टीका २१०), मागे तृष्णा २७३ पहा. **७४४** सौ भ ‘**पुरुषोत्तम**.’ **७४५ कुलटा**, “कुलटा स्यान्नजनगा: पञ्चभि: पञ्चभिर्यति:” (ममच १६), मागे अमृतगति २७१ पहा.

७४६ नौ न्लौ ग “**मदनदमन**” मागे २७२ पहा. **७४७** नी **तरलनयन** चै: (प्रापै २/१३७). **७४८** त्यौ म्सौ गौ “**साशड्क**” छै: हे वृत्त हालावृत्ताच्या द्विरावृत्तीने होतें.

४४ लघुगति-वर्ग

७४९	लघुगति	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -]
७५०	"रम्याकृति"*	[। - - ~ ~ । - - ~ ~ । - -]
७५१	"मदिराक्षी"*	[। ~ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ -]
७५२	"वनमाला"*	[। ~ ~ - - । ~ - ~ - । ~ ~ -]
७५३	स्त्रक	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ -]
७५४	"स्नेहलता"*	[। - ~ ~ - । - ~ ~ - । - ऽ ~ -]
७५५	तत	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - - - । - ऽ ~ -]
७५६	"सु" रति	[। ~ ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ - ऽ -]
७५७	"मानवती"*	[। - ~ ~ - । - ~ ~ - । - ~ ~ -]
७५८	"काञ्चनकान्ति"*	[। - ~ ~ - । - ~ - ~ । - ~ ~ - । -]
७५९	"प्रेय"*	[- ~ ~ - । - ~ - ! - ~ ~ - । - ~ -]
७६०	कुमुदिनी	[। - ~ - ~ । - ऽऽ - ! ~ ~ ~ ~ - । -]
७६१	धवल	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~। -]
७६२	हंसश्येनी	[- । - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! - - - । -]
७६३	"कनक"-मयी	[। तरलनयन । ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ -]
७६४	'शुभकामी'*	[। - - ~ ~ । - - ~ ~ । - - ~ ~ । - -]
७६५	"कलावती"*	[। ~ - ~ - । ~ ~ - - । ~ - ~ - । - -]
७६६	"मरीचिका"*	[। ~ - ~ - । ~ ~ - -। ~ - ~ - । ~ ~ -]
७६७	"शरयू"*	[। ~ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ - - । - -]
७६८	"प्रियशिष्या"*	[। ~ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ - -। ~ ~ -]
७६९	सुरभि	[। ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ - ~ ~। ~ ~ -]
७७०	"यशोगन्ध"*	[। ~ - - ~ । ~ - - ~ । ~ - - ~ । ~ - -]
७७१	"श्यामकान्त"*	[। - ~ - ~ । ~ - - ~ । - ~ - ~ । ~ - -]
७७२	"नूपुर"*	[। - ~ ~ - । - ~ - ~ । - ~ ~ - । - ~ -]
७७३	"रसोदात्त"*	[। ~ - - ~ । - ~ - ~ । ~ - - ~ । - ~ -]
७७४	'उषा'*	[। ~ - - ~ । - - - ! ~ - - ~ । - ~ -]
७७५	श्रीलीला	[। - - - । - - - ! - - - । - - -]
७७६	"मनोमोहिनी"*	[। ~ - - ~ । - - - ! ~ - - ~ । - - -]
७७७	"रङ्गराग"*	[। - ~ - ~ । - - - ! - ~ - ~ । - - -]
७७८	"गिरिबाला"*	[। ~ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ - -]

७७९	"वसुन्धरा"*	[। ~ - ~ - । ~ ~ - - ! ~ - ~ - । ~ ~ - -]
७८०	"इन्दुमुखी"*	[। - ~ ~ - । - ~ ~ - । - ~ ~ - । - ~ ~ -]
७८१	"प्रमाथिनी"*	[। ~ - ~ - । - ~ ~ - ! ~ - ~ - । - ~ ~ -]
७८२	"पाणिबन्ध"*	[। - ~ - ~ । - ~ ~ - ! - ~ - ~ । - ~ ~ -]
७८३	"मानसभन्जनी"*	[। - ~ ~ - । ~ - ~ - ! - ~ ~ - । ~ - ~ -]
७८४	वरूथिनी	[। ~ - ~ ~ ~ ! ~ - ~ ~ ~ ! ~ - ~ ~ ~ । ~ - ~ -]
७८५	मदकलनी	[चारदा (~ ~ ~ ~ -)]
७८६	माध्वी	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! तरलनयन । ~ ~ ~ ~ -]
७८७	विदलितसरसिज	[चारदा (~ ~ ~ ~ ~ ~) आणि एक ग]
७८८	अपवाहक	

[। - - - । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ - - । -]

टीपा

७४९ नीगौ **लघुगति** (हे), मागे त्वरितगति ३०६ पहा. ७५० त्यौ स्गौ "**रम्याकृति**" यति डै: घेतला तर मात्र हे वृत्तं पद्मावर्तनी [। - - ~ ~ - ! - ~ ~ - -] होईल.

७५१ स्भौ त्लौ ग "**मदिराक्षी**"; हे वृत्तहि [। ~ ~ - - ~ ~ । - - ~ ~ -] असे पद्मावर्तनी होऊं शकतें. ७५२ स्त्रौ ज्लौ ग "**वनमाला**". ७५३ "नीसौ **स्त्रक** चै:" (हे २/२४५), माला (पि ७/१२), मागे मणिगुणनिकर ३८० टीप पहा. ७५४ भ्तौ य्लौ ग "**स्नेहलता**". ७५५ तत मागे ९५ पहा.

७५६ **"सु"-रति**, (ममच १७) मागे ४३१ पहा. ७५७ भ्तौ य्सौ "मानवती". ७५८ भ्तौ सौं ग "**काञ्चनकान्ति**". हे वृत्त [। - ~ ~ - - । ~ - ~ - ~ ~ । - -] असें पद्मावर्तनीहि होऊ शकेल. ७५९ भ्तौ त्यौ ल्गौ **प्रेय** छै: ७६० **कुमुदिनी**, मागे ४१३ टीप पहा.

७६१ नूगौ **धवल** (प्रापै २/१९२). हे वृत्तं [। ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ -] असें हरावर्तनीहि होऊं शकते. ७६२ म्भौ न्यौ गौ **हंसश्येनी** घचै:, कुटिला (पि ८/१०) मागे ४६२ मध्यक्षामा टीप पहा. ७६३ **कनक** "मयी"; "कनकलता सा कथिता षण्नैर्युक्ता तथा लगाम्यांच" (ममच १९). ७६४ त्यौ स्भौ गौ '**शुभकामी**' ७६५ ज्भौ त्रौ गौ "**कलावती**".

७६६ ज्भौ त्रौ स "**मरीचिका**". ७६७ स्भौ त्यौ गौ "**शरयू**". ७६८ स्भौ त्यौ स " **प्रियाशिष्या**". ७६९ "स्नज्नभ्सा: **सुरभिस्त्रि**डै:" (हे २/३१७), शुभ (ममच १९), मागे हंसक ४०२ पहा. ७७० य्सौ भ्तौ य "**यशोगन्ध**".

७७१ सौ जौ य "**श्यामकान्त**". ७७२ भ्तौ सौ र "**नुपूर**". ७७३ य्जौ भ्तौ र "**रसोदात्त**". ७७४ यौ रौ ल्गौ "**उषा**" छैः. ७७५ मौ मौ श्रीलीला हे वृत्तनाम श्रीनिवासपण्डित म्हणजे रावजी महाराज हा आपल्या लक्ष्मीसहस्त्रावरील टीकेंत देतो; मागे कल्याण ४८८ पहा.

७७६ यौ रौ गौ "**मनोमोहिनी**" छैः. ७७७ यौ त्रौ गौ "**रङ्गराग**" छैः. ७७८ स्भौ त्यौ स्गौ "**गिरिबाला**". ७७९ ज्भौ त्रौ स्गौ "**वसुन्धरा**" जैः. ७८० भ्तौ य्सौ भ्गौ "**इन्दुमुखी**", "प्रमदा सत्यसभगा वर्णेर्वर्णयतिर्भवेत" (ममच १८), यांत वस्तुतः लक्षण भत्यसभगा तर नसेल?

७८१ ज्तौ ज्रौ भ्गौ "**प्रमाथिनी**" जैः ७८२ जौ य्जौ भ्गौ "**पाणिबन्ध**" जैः. ७८३ भ्रौ य्सौ ज्गा "**मानसभज्जनी**" जैः. हे वृत्तं नागरकाच्या द्विरावृत्तीने सिद्ध होतें. ७८४ **वरूथिनी**, "शरत्रयैयुगाश्छिन्ना जन्मस्न ज्गा वरूथिनी" (ममच १९). ७८५ "**मदकलनी** नजनभसा नलगाश्छिन्ना शराङ्बाणाडैः" (ममच १९).

७८६ **माध्वी**, "तुरग्ड्ना लगौ माध्वी मासै रुद्रैश्च वा यतिः" (ममच १९). ७८७ नृगौ **विदलितसरसिज** (ना १९५). ७८८ **अपवाहक** (पि ७/३१), "मनूसगगा" अपवाहो झचचैः" (हे २/३७८).

परिच्छेद ५ ला

हरावर्तनी वृत्तें

४५ केशा-वर्ग

७८९	केशा	[˜ - -]
७९०	सोमराजी	[˜ - - । ˜ - -]
७९१	हहा	[˜ ˜ ˜ ˜ ˜ । ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ । ˜ -]
७९२	"प्रमीला"*	[˜ - - । ˜ - - । ˜ - -]
७९३	सौदामिनी*	[˜ - - । ˜ - - । ˜ - - । ˜ -]
७९४	मेघावली	[˜ ˜ ˜ - । ˜ - - । ˜ - - । ˜ -]
७९५	भुजङ्प्रयात	[˜ - - । ˜ - - । ˜ - - । ˜ - -]
७९६	कन्द	[˜ - - । ˜ - - । ˜ - - । ˜ - - । ˜]

७९७	कन्दुक	[˜ - - । ˜ - -। ˜ - - । ˜ - -। -]
७९८	सिंहपुच्छ	[५ वेळा यगण]
७९९	क्रीडचन्द्र	[६ वेळा यगण]
८००	सुधा	[६ वेळा (˜ - ˜ ˜) । ˜ -]
८०१	विद्युदाला	[७ यगण]
८०२	वागीश्वरी	[७ यगण । ˜ -]
८०३	महानाग	[८ यगण]
८०४	सिंहविक्रीड दण्डक	[९ यगण]
८०५	प्रचित दण्डक	[२ नगण । ७ यगण]
८०६	सिंहविक्रान्त दण्डक	[˜ ˜ ˜ ˜ ˜ । ८ यगण]
८०७	"महा"मेघमाला दण्डक	[२ नगण । १ मगण । ६ यगण]

टीपा

७८९ य: **केशा** (हे २/७), धृरिति भरत: (हे), धृति (भ ३२/५२), शशी (प्रापै २/१५), रतान्त (ना). ७९० "यौ सोमराजी" (हे २/३३), शङ्खनारी (प्रापै २/५२), विचित्र (ना).

७९१ "निसौ **ही**:" (हे २/१९३). ७९२ यौ य "**प्रमीला**," बृहती (ना १०६), विशल्य (रपि ३६७). ७९३ यिलौ ग **सौदामिनी**. हे वृत्तं विद्याधर वामन भिडे यांनी मराठीत आणिलें आणि नामकरण त्यांनीच केलें; भुजडी (रपि ५९०). ७९४ "नो **रिर्मेघावली**" (हे २/१८९), वसन्त (हे). १९५ **भुजडप्रयात** (पि ६/३७), अप्रमेया (भ १६/५२). Nicolaus Mironow हा आपल्या Die Dharmapariksha Des Amitagati मध्ये या वृत्ताला शुभंप्रयात कशाच्या आधारें म्हणतो ते समजत नाही.

७९६ यौ यौ ल **कन्द** (प्रापै २/१४५). ७९७ **कन्दुक** "इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो ग:." (गछ २/१०९). ७९८ **सिंहपुच्छ** (रपि १०११). ७९९ **क्रीडाचन्द्र** (रपि ११५८), क्रीडाचक्र (प्रापै २/१८२). या सहा यगणाच्या क्रीडाचन्द्रवृत्तांत दुसऱ्या यगणाच्या ठिकाणीं मगण घालून त्या वृत्ताला कोणी क्रीडाचक्र म्हणतात. "इदं क्रीडाचक्रं यमाभ्यां समस्तैर्यकारै: समेतम" (गछ २/१९३); अथवा या

सूत्रांत ‘क्रीडाचक्रं ययाभ्यां’ असाच शुद्ध पाठ असेल. ८०० ज्सौ न्भौ ज्सौ ल्गौ **सुधा** (निस १२९), अवन्ध्योपचार (रपि १२४०).

८०१ **विद्युदाली** (रपि १२५७). ८०२ **वागीश्वरी** (रपि १३१६), “सुमन्दारमाला”. ८०३ **महानाग** (रपि १३३९). ८०४ **सिंहविक्रीड**, यत्र यथेष्टं यगणा: प्रयुज्यन्ते स सिंहविक्रीड: (हे २/४०६).

८०५ **प्रचित** (हे २/३९९). ८०६ **सिंहविक्रान्त** (हे २/४०२); परन्तु स्वयम्भूच्या व्याख्येवरून आणि उदाहरणावरून (स्वछ १५८-१५९) एक यगण अधिक असतो असे दिसतें. ८०७ “**महा**” **मेघमाला**, “लघुषटकाद्गुरुत्रयाच्च परे यथेष्टं यगणा यत्र प्रयुज्यन्ते सा मेघमाला नाम दण्डक:” (हे २/४०३).

४६ पञ्चाल-वर्ग

८०८	पण्चाल	[। - - ~]
८०९	हारीत	[। - - ~ । - -]
८१०	विमला	[। ~ ~ - ~ । - -]
८११	कामलतिका	[। - ~ ~ ~ । - -]
८१२	सुविशाला	[। ~ ~ ~ ~ ~ । - -]
८१३	वसुमती	[। - - ~ । ~ ~ -]
८१४	उलपा	[। - ~ ~ ~ । ~ ~ -]
८१५	कुसुम	[। ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ -]
८१६	मन्थान	[। - - ~ । - -~]
८१७	श्यामा	[। - - ~ । ~ ~ - ~ । -]
८१८	अक्षि	[। ~ ~ - ~ । - ~ ~ ~ । -]
८१९	केतुमाला	[। - - ~ । - - ~ । - -]
८२०	“सुवर्ण”-रुचिरा	[। - - ~ । - ~ ~ ~ । - -]
८२१	गौरी	[~ । ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ । - -]
८२२	‘संनीत’	[- - ~ । - - ~ । - - ~]
८२३	“तारामती”	[- - ~ । - - ~ । - - ~ । -]
८२४	सारणी	[~ ~ - ~ । - s ~ ~ । - - ~ । -]
८२५	लयग्राहि	[- - ~ । - - ~ । - - ~ । - -]

८२६ सारङ्ग [- - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~]

८२७ अमृतध्वनि

[। - - ~ । - ~ ~ ~ । - - ~ । - ~ ~ ~ । - - ~ । - ~ ~ ~ । -]

८२८ कलकण्ठ

[। ~ ~ - ~ । - ~ ~ ~ । ~ ~ - ~ । - ~ ~ ~ । ~ ~ - ~ । - ~ ~ ~ । -]

८२९ मन्दारमाला [। ७ तगण । १ गुरु]

८३० "निर्झरध्वनि" [अमृतध्वनि । - ~ -]

८३१ सर्वगामी [७ तगण । २ गुरु]

८३२ आभार [८ तगण]

८३३ कामबाण दण्डक [९ तगण । २ गुरु]

८३४ "स्वानन्दसम्राट" [हरितद्विरावृत्ता]

टीपा

८०८ **पञ्चाल** (प्रापै २/१९). ८०९ त्गौ ग हारीत (प्रापै २/३५) ८१० **विमला**, मागे २५ पहा.

८११ **कामलतिका** मागे २२६ पहा. ८१२ **"सु"विशाला**, मागे ६३४ पहा. ८१३ "त्सौ चेद **वसुमती**" (के ३/१०). ८१४ भ्नौ ग **उलपा** (रपि १८९). ८१५ नौ ल्गौ **कुसुम** (विवृ ५/१४).

८१६ तौ **मन्थान** (प्रापै २/५०). ८१७ **श्यामा** (विवृ ५/१०), मागे ६७८ पहा. ८१८ **अक्षि** (हे २/९६), मागे २३० पहा. ८१९ तौ गौ **केतुमाला** (रपि २७६). ८२० **"सुवर्ण"-रुचिरा**, मागे २३२ पहा.

८२१ **गौरी** नौ न्सौ ग (पि ७/४), मागे १०८ पहा. ८२२ तौ त '**संनीत**'. ८२३ ता ल्गौ "तारामती", विशालान्तिका (रपि ४१५). ८२४ **सारणी** (हे २/१५३), मागे ४३० पहा. ८२५ "तिर्गौ **लयग्राहि**." (हे २/१२९), विध्वङ्कमाला (गछ २/६१).

८२६ तौ तौ **सारङ्ग**, सारङ्गरूपक (प्रापै २/१३१), कामावतार (हे २/१६८) भृङगार (रूस्तमा टीका २३०). ८२७ त्भौ य्जौ स्त्रौ न्गौ **अमृतध्वनि** (रपि १३००). या नावाचें मूळ सापडले नाही. मत्तेभ (ममच १९), कल्पलतिका (निस १२३). रणपिङ्गलकार या वृत्ताला अश्वधाटी म्हणून सुभाषितरत्नकरांतील (पृ. ३१६-३३०) जगन्नाथ पण्डिताच्या अश्वधाटिकाव्याकडे बोट दाखवितो तर

वृत्तदर्पणांत मन्दारमालावृत्तालाच अश्वधाटी म्हटले आहे. ८२८ **कलकण्ठ**, “कलकण्ठारव्यं सजनजभनरनगाश्चाहिभोगिनिधिभिन्ना” (ममच १९). ८२९ **मन्दारमाला** (रपि १२८९). या नावाला आधार सापडत नाही. ८३० त्भौ य्जौ स्त्रौ न्तौ ग **“निर्झरध्वनि”**.

८३१ **सर्वगामी** (रपि १३०९). ८३२ **आभार** (रपि १३६२). ८३३ **कामबाण दण्डक** (हे २/४०९). ८३४ त्मौ गौं “**स्वानन्दसम्राट**” डै:

४७ तडित-वर्ग

८३५	तडित	[। - ~ -]
८३६	मृगवधू	[। ~ ~ ~ -]
८३७	कमलमधु	[। ~ ~ ~ ~ ~]
८३८	रति	[~ - । ~ ~ ~ - । -]
८३९	‘वदनपद्म’	[~ - । ~ ~ ~ - । -]
८४०	‘भाविनी’	[। - ~ - । - ~]
८४१	‘नन्दकुलचन्द्र’	[। - ~ ~ ~ । - ~]
८४२	“करभीर”	[। ~ ~ ~ ~ ~ । - ~]
८४३	प्रीति	[। - ~ - । - ऽ -]
८४४	सुललित	[। ~ ~ ~ - । - ऽ -]
८४५	कामलतिका	[। - ~ ~ ~ । - ऽ -]
८४६	सुविशाला	[। ~ ~ ~ ~ ~ । - ऽ -]
८४७	द्वियोधा	[। - ~ - । - ~ -]
८४८	शारदी	[। - ~ ~ ~ । - ~ -]
८४९	मुखकमल	[। ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ -]
८५०	“सुर”-नदी	[। - ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ -]
८५१	गजगती	[। ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ -]
८५२	कमलजा	[। ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ -]
८५३	‘वीरवर’	[। ~ ~ ~ - । - ~ ~ ~]
८५४	हंसमाला	[। - ~ - । - ~ - । -]
८५५	विशाला	[। ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - । -]
८५६	उदय	[। - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ । -]
८५७	हलमुखी	[। - ~ - ! ~ ~ ~ ~ ~ । -]

८५८ श्रुतानन्द [| - ~ - | - ~ - | - s -]
८५९ अशोका [| ~ ~ ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | - s -]
८६० वीरलक्ष्मी [| - ~ - | - ~ - | - ~ -]
८६१ भामिनी [| - ~ - | - ~ - | - ~ - | -]
८६२ चलधृति [| ~ ~ ~ ~ ~ | ~ ~ ~ ~ ~ | ~ ~ ~ ~ ~ | -]
८६३ कुटमलमयूर [- | ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ - | ~ ~ ~ - | -]
८६४ इन्दुवदना [| - ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | ~ -]
८६५ वरसुन्दरी [| - ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | - s -]
८६६ विचित्रललिता [| ~ ~ ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | - s -]
८६७ ललितपद [| ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | - s -]
८६८ वसुधारा [| ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ | ~ ~ ~ ~ ~ | - s -]
८६९ स्त्रग्विणी [| - ~ - | - ~ - | - ~ - | - ~ -]
८७० उर्वशी [| ~ ~ ~ - | - ~ - | - ~ - | - ~ -]
८७१ 'जनकतनया' [| ~ ~ ~ ~ ~ | - ~ - | - ~ - | - ~ -]
८७२ विद्युन्मालिका [| ~ ~ ~ ~ ~ | - s - | - ~ - | - ~ -]
८७३ विपिनतिलक [| ~ ~ ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | - ~ - | - ~ -]
८७४ निशिपालक [| - ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | - ~ -]
८७५ 'नवमधु' [| ~ ~ ~ ~ ~ | - ~ - ! ~ ~ ~ ~ ~ | - ~ -]
८७६ 'सरसिरुहलोचना' [| ~ ~ ~ ~ ~ | ~ ~ ~ ~ ~| ~ ~ ~ ~ ~ | - ~ -]
८७७ 'विलोलनयना' [| - ~ - | ~ ~ ~ - | ~ ~ ~ - | ~ ~ ~ -]
८७८ 'वंशतिलक' [| ~ ~ ~ - | ~ ~ ~ - | ~ ~ ~ - | ~ ~ ~ -]
८७९ चन्द्र [| ~ ~ ~ ~ ~ | ~ ~ ~ ~ ~ | - ~ ~ ~ | ~ ~ ~ ~ ~]
८८० "दया" [हंसमाला द्विरावृत्ता]

टीपा

८३५ **तडित** इति भरत: (हे), तटि (भ ३२/५०), मृगी (हे २/८), प्रिया (प्रापै २/१३), पावन (ना). ८३६ "न्गौ **मृगवधू**" (हे २/१४, विवृ ५/४), सती (गछ २/६). ८३७ न्लौ ल "**कमलमधु**," यमक (प्रापै २/३९). ८३८ **रति** (हे २/२१), मागे २०२ पहा. ८३९ '**वदनपद्म**,' हे वृत्त कुमारललितापासून यतिभेदें सिद्ध होतें (पि ८९), मागे कुमारललिता २१८ पहा. ८४० गौं ल '**भाविनी**'.

८४१ भ्जौ '**नन्दकुलचन्द्र**'; याला कुन्द असेंहि नाव आहे (रूस्तमा टीका १४४). ८४२ न्सौ ल '**करभीर**', करहंच (प्रापै २६२). ८४३ **प्रीति** (हे २/१८), मागे २२६ पहा. ८४४ **सुललित** (ना ८१), मागे

६३२ पहा. ८४५ **कामलतिक** (हे २/३६), मागे २२७ पहा.

८४६ **"सु"-विशाला**, विशाला (ना ८२), मागे ६३४ पहा. ८४७ रौ **द्‌वियोधा** (प्रापै २/४५), मालती (भ १५/९ गाप्राग्रामा). विमोहा (वाभू २/४५), वल्लरी (पि ८७ टीप). ८४८ "भ्जौ ग: **शारदी**" (हे २/६०), पञ्चमगति (भ ३२/१२५). ८४९ न्सौ ल्गौ **"मुख"-कमल**, कमल (प्रापै २/७४), मही (भ ३२/१३३), अञ्चल (पि ९० टीप). ८५० भ्नौ ल्गौ **"सुर"-नदी** घै:, मागे "अमर" नदी २१३ पहा.

८५१ "नभलगा **गजगति**:" (गछ २/२१). ८५२ नौ स: **"कमलजा**", कमला (प्रापै २/८२), मागे लघुमणिगुणनिकर २१७ पहा. ८५३ भ्जौ लौ '**वीरवर**'. ८५४ "रौ गो **हंसमाला**" (हे २/५४), पद्ममाला (पि ९० टीप). हे वृत्तं म्हणजे शालिनीवर्गांतील आणि मन्दाक्रान्ता वर्गांतील वृत्तांचा शेवटला गण होय. ८५५ "नस्या **विशाला**" (हे २/१०१), मागे शलभ-विचलिता २२९ पहा.

८५६ **उदय** (हे २/९२), मागे ६३८ पहा. ८५७ **हलमुखी** (के ३/१९), मागे ६३९ पहा. ८५८ रौ गौ **श्रुतानन्द** (ना ९७). ८५९ **अशोका** (हे २/१५२), मागे ६४० पहा. ८६० **"वीरलक्ष्मीरियं** रत्रया" (पि ९२ टीप), महालक्ष्मी (प्रापै २/७६).

८६१ रौ गौं **भामिनी** (निस ५१). ८६२ "नुगौ **चलधृति**:" (हे २/२७०). ८६३ भ्जौ स्नौ गौ **कुट्‌मलमयूर** डै: (ना १५२). ८६४ "भ्जौ स्नौ त्गौ **इन्दुवदना**" (हे २/२३९), उदाहरणावरून मोडणी निर्णीत होत नाही; पण या वृत्ताची मोडणी [। - ˜ ˜ ˜ - ˜ , । ˜ ˜ - ˜ ˜ ˜ ˜ । -] अशी पद्मावर्तनीहि होऊ शकेल; परन्तु जेथे एखाद्या विशिष्ट लगक्रमाची आवृत्ति चरणांत आढळते तेथे जेणेंकरून ती आवृत्ति भङ्गेल अशी मोडणी घेणें उचित वाटत नाही. ८३५ वरसुन्दरी (पि ८/९), स्खलित (हे २/२३८), महिता, कान्ता (हे), वनमयूर (हे, ना १४९), इन्दुवदना (के ३/८२). लगक्रमदृष्ट्या वरसुन्दरी हे वृत्तं कुट्‌मलमयूरासारखेंच आहे; यति वेगळे म्हणजे 'घघै:' असे आहेत.

८६६ न्सौ न्भौ य **विचित्रललिता** (ना १५८). ८३७ "निजस्गा **ललितपदं** डै:" (हे २/२७३), ८६८ "नुगौं **वसुधारा** डै:" (हे २/२९७), वनजदल (ना किटेल पृ. ५४), कुसुमशर (निस १०८); पण खाली ८८३ पहा. ८६९ **स्त्रग्विणी** (पि ६/३८), पद्मिनी (भ १६/५४), लक्ष्मीधर (प्रापै २/१२७), "रैश्चतुर्भिर्युता स्त्रग्विणी सम्मता" (के ३/५६). ८७० "नतिगा **उर्वशी**" (हे २/१९५).

८७१ न्सौ यौ ल्गौ '**जनकतनया**' डै:. ८७२ न्सौ तौ गो **विद्‌युन्मालिका**" (हे २/२१०), मागे विद्‌युत १३८ पहा. ८७३ "**विपिनतिलकं** नसनरेफयुग्मैर्भवेत" (गछ २/१३६). ८७४ **निशिपालक** (प्रापै २/१६०), "शंस निशिपालकमिदं भजसनाश्चर:" (गछ २/१४७). ८७५ न्सौ ज्नौ ज्गौ '**नवमधु**'. "नगणसगणाडिकतो जनजगुरुसंयुतो । भवति किल 'गुच्छको' वसुयतिविभूषित:" (रूस्तमाटीका १७१).

८७६ नुरौ '**सरसिरुहलोचना**' डै:. ८७७ नौं भ्जौ स **'विलोलनयना'**. ८७८ न्भौ ज्सौ न्गौ '**वंशतिलक**' घै:, सुललिता (ममच १८). ८७९ नौ न्जौ नौ ल **चन्द्र** (वाभू २/२०१), चन्द्रमाला (प्रापै २/१९०). ८८० **"दया"** म्हणजे हंसमाला द्‌विरावृत्ता होय.

४८ श्राद्धरान्ता-वर्ग

८८१	श्राद्धरान्ता	[। - ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ - । -]
८८२	"कनकमयता"	[५ ल । ५ ल । ५ ल । ५ ल । -]
८८३	कुसुमशर	[। ५ ल । ५ ल । ५ ल । ५ ल । ५ ल । - ~ ~ ~ । - -]
८८४	केकिनी	[। ७ रगण । १ गुरु]
८८५	नृत्तललित	[७ वेळा (- ~ ~ ~) आणि २ गुरु]
८८६	ललितलता	[७ वेळा (~ ~ ~ ~ ~) आणि (~ ~ -)]
८८७	स्वैरिणीक्रीडन	[८ रगण]
८८८	मत्तमातङ्ग दण्डक	[९ रगण]
८८९	पन्नग दण्डक	[। ~ ~ ~ - । ८ रगण]
८९०	चण्डकाल दण्डक	[। ~ ~ ~ ~ ~ । ८ रगण]
८९१	दम्भोलि दण्डक	[। ~ ~ ~ - । ९ रगण]
८९२	हेलावली दण्डक	[। ~ ~ ~ - । १० रगण]
८९३	मालती दण्डक	[। ~ ~ ~ - । ११ रगण]
९८४	केलि दण्डक	[। ~ ~ ~ - । १२ रगण]
८९५	कड्केल्लि दण्डक	[। ~ ~ ~ - । १३ रगण]
८९६	लीलाविलास दण्डक	[। ~ ~ ~ - । १४ रगण]

टीपा

८८१ रौ रौ ग **श्राद्धरान्ता** (रपि ८०६). ८८२ नूसौ "**कनकमयता**" डै:, कनकलता (निस १२१). हे वृत्तं पद्मावर्तनी धरल्यास [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ -] अशी त्याची मोडणी होऊन यती 'जजै:' असे होतील. ८८३ नृजसगा: **कुसुमशर** ञञ: (ना २०५). ८८४ **केकिनी** (रपि १२८०). ८८५ "द्विर्भजसना भ्यौ **नृत्तललितं**" (हे २/३८५), ललितवृत्त जजै: (ना २०४).

८८६ "द्वादशना ल्गौ **ललितलता** त्रिर्त्रै:" (हे २/३८६). ८८७ "**स्वैरिणीकीडनं** प्रोक्तमष्टभी रगणैर्युतम" (ममच १९). ८८८ **मत्तमातङ: दण्डक,** (हे २/४०४), मत्तमातङ्गलीलाकर (गछ २/२३०). ८८९ **पन्नग दण्डक** (हे २/४००). ८९० **चण्डकाल दण्डक** (हे २/४०१).

८९१ **दम्भोलि दण्डक**, ८९२ **हेलावली दण्डक**, ८९३ **मालती दण्डक**, ८९४ **केलि दण्डक**, ८९५

कडकेल्लि दण्डक आणि ८९६ **लीलाविलास दण्डक** हे दण्डक अनुक्रमें १,२,३,४,५ आणि ६ रगण पन्नग दण्डकांत मिळवून होतात.

४९ चञ्चलाक्षी-वर्ग

८९७	चञ्चलाक्षी	[~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - । - ~ -]
८९८	‘‘ऋजुगति’’	[~ ~ ~ ~ । - ~ - । - ~ - । - ~ -]
८९९	निशा	[२ नगण । स्त्रग्विणी]
९००	लालसा	[- - ~ ~ ~ ~ । - ~ - ! ३ रगण]
९०१	‘हेमकाञ्ची’	[२ नगण । ५ रगण]
९०२	मेघमाला	[२ नगण । ६ रगण]
९०३	चण्डवृष्टि दण्डक	[२ नगण । ७ रगण]
९०४	अर्ण दण्डक	[२ नगण । ८ रगण]
९०५	अर्णव दण्डक	[२ नगण । ९ रगण]
९०६	व्याल दण्डक	[२ नगण । १० रगण]
९०७	जीमूत दण्डक	[२ नगण । ११ रगण]
९०८	लीलाकर दण्डक	[२ नगण । १२ रगण]
९०९	उद्दाम दण्डक	[२ नगण । १३ रगण]
९१०	शड दण्डक	[२ नगण । १४ रगण]
९११	आराम दण्डक	[२ नगण । १५ रगण]
९१२	सङ्ग्राम दण्डक	[२ नगण । १६ रगण]
९१३	सुराम दण्डक	[२ नगण । १७ रगण]
९१४	वैकुण्ठ दण्डक	[२ नगण । १८ रगण]
९१५	सोत्कण्ठ दण्डक	[२ नगण । १९ रगण]
९१६	सार दण्डक	[२ नगण । २० रगण]
९१७	कासार दण्डक	[२ नगण । २१ रगण]
९१८	विस्तार दण्डक	[२ नगण । २२ रगण]
९१९	संहार दण्डक	[२ नगण । २३ रगण]
९२०	नीहार दण्डक	[२ नगण । २४ रगण]
९२१	मन्दार दण्डक	[२ नगण । २५ रगण]
९२२	केदार दण्डक	[२ नगण । २६ रगण]

९२३	साधार दण्डक	[२ नगण । २७ रगण]
९२४	सत्कार दण्डक	[२ नगण । २८ रगण]
९२५	संस्कार दण्डक	[२ नगण । २९ रगण]
९२६	माकन्द दण्डक	[२ नगण । ३० रगण]
९२७	गोविन्द दण्डक	[२ नगण । ३१ रगण]
९२८	सानन्द दण्डक	[२ नगण । ३२ रगण]
९२९	सन्दोह दण्डक	[२ नगण । ३३ रगण]
९३०	नन्द दण्डक	[२ नगण । ३४ रगण]

टीपा

८९७ **चञ्चलाक्षी**, चञ्चलाक्षिका (पि ६/३६), गौरी (पि ८/५ हे,), प्रमुदितवदना (हे २/१८२), मन्दाकिनी (गछ २/६५), मागे प्रभा ३९८ पहा. ८९८ **"ऋजुगति"**; या वृत्ताला रणपिङ्गलकार किरात वा कुटिलगति (रपि ८४२) म्हणतो; परन्तु कुटिलगति नावाचे निराळेंच वृत्त आहे, मागे १०१ पहा. ८९९ "नौ **रीर्निशा** डैः" (हे २/३१५), नाराचक (पि ८/१७), नाराचिका (गछ २/२२३), तारका (कद ४/८५), कोकिला (नि ११५), महामालिका (के परिशिष्ट), सिंहविक्रीडित (केनिआ ६५). ९०० **लालसा**, "सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चनुर्भिर्युता लालसा" (गछ २/१८९).

९०१ **'हेमकाञ्ची'**. ९०२ **मेघमाला** (भ १६/१०३-१०४), "नौ रूर्मेघमाला" (हे २/३६८), भृङाब्जनीलालका (हे). ९०३ "नाऋ **चण्डवृष्टि**" (हे २/३९१), चण्डवृष्टिप्रपात (पि ७/३३). ९०४-९१० "प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशडादयः" (के ३/११३). ९११-९३० वृत्तरत्नाकरावरील नारायणभट्टीय व्याख्या (पृ. १०६) पहा.

परिच्छेद ६ वा
अर्धसम-वृत्तें

अर्धसमवृत्तांतील चतुष्पदी ही दोन प्रकारांनी सिद्ध होऊ शकते. पहिले दोन चरण एका लगावलीचे आणि पुढील दोन चरण भिन्न लगावलीचे मिळून जी चतुष्पदी होईल तिचें वृत्त अर्धसम समजायला प्रत्यवाय नसावा. अशा अर्धसम रचनेचीं आढळलेलीं उदाहरणें पुढील अध्यायांत म्हणजे वृत्तविहारांत दिली आहेत. परन्तु (९३१) **सौम्या** आणि (९३२) **ज्योति** (मागे पृ. २३, ९३ पहा). ही दोन वगळल्यास या प्रकारच्या अर्धसमवृत्तांना अद्यापि मान्यता मिळालेली नाही.

इतर अर्धसमवृत्तें ही दोन निरनिराळ्या लगावली मिळून जी रचना होते तिच्या द्विरावृत्तीने होतात. ही अर्धसम वृत्तें सुद्धा साहजिकपणेंच समवृत्तांप्रमाणे अनावर्तनी, पद्मावर्तनी, अग्न्यावर्तनी, भृडावर्तनी आणि हरावर्तनी अशी आहेत.

अनावर्तनी अर्धसम-वृत्ते

५० आख्यानकी-वर्ग

९३३	आख्यानकी	[- - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - -] इन्द्रवज्रा [˜ - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - -] उपेन्द्रवज्रा
९३४	विपरीताख्यानकी	[˜ - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - -] उपेन्द्रवज्रा [- - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - -] इन्द्रवज्रा
९३५	शिशिरा	[- - ˜ - -। ˜ ˜ - ˜ - ˜ -] इन्द्रवंशा [˜ - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - ˜ -] वंशस्थ
९३६	हरिणप्लुता	[˜ ˜ - ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -] विदुषी [˜ ˜ ˜ - ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -] द्रुतविलम्बित
९३७	मकरावली	[˜ ˜ ˜ - ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -] द्रुतविलम्बित [˜ ˜ ˜ - ˜ ˜ - । ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -]
		"प्रगुणीकृता"
९३८	'तनुतमा'	[˜ ˜ ˜ - ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -] द्रुतविलम्बित [˜ ˜ - ˜ - ˜ ˜ ˜ - ˜ ˜ -] प्रमिताक्षरा

टीपा

९३३ **आख्यानकी** "ताजगगा जतजगगा **आख्यानकी**. ९३४ "व्यत्यये विपरीतादि:" (हे ३/६). ९३५ ताजरा जतजरा **शिशिरा**. (वैद्यनाथ शास्त्री वरकल यांची टीप के पृ. ७९).

९३६ **हरिणप्लुता** (वबृ १०३/२८, हे ३/१), हरिणोद्धता (कद ४/११४), "त्रिसकारचितैर्भवतो लगौ

। नभभरैश्च गणैर्हरिणप्लुतम" (उवबृ १०३/२८). ९३७ "नभभ्रा नभिरा **मकरावली**" (हे ३/१०). ९३८ नभभ्रा: सजससा: '**तनुतमा**.'

पद्मावर्तनी अर्धसमवृत्तें

५१ केतुमतीवर्ग

९३९	केतुमती	[~ ~ - । ~ - ~ ~ ~ - । -] प्रमिता
		[- ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - -] "नवशालिनी"
९४०	इला	[~ ~ - ~ - ऽ] मदनप्रिया
		[~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - ~ - ऽ] विदुषी
९४१	मृगाङ्कमुखी	[~ ~ - ~ - ऽ] मदनप्रिया
		[~ ~ । मदिरा] दुर्मिल
९४२	अच्युतक	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -] द्रुतपादगति
		[- ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -] चित्रगति
९४३	'मधुपिङ्गल'	[~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -] तोटक
		[- । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -] मोटक
९४४	'सुविनीता'	[। - - ~ ~ - । ~ ~ - -] "कपिलाक्षी"
		[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - -] दोधक
९४५	वेगवती	[। ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - -] मेघवितान
		[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - -] दोधक
९४६	कौमुदी	[~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ ~]
		[~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ - - ~ -] प्रभा
९४७	'क्षुत्क्षीण'	[। - - ~ ~ - । ~ - ~ -] "सुलोचना"
		[। - - - ~ ~ । - ~ - ~ -] शुद्धविराट
९४८	वियोगिनी	[। ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ -] 'चारुलोचना'
		[। ~ ~ - - ~ ~। - ~ - ~ -] सीधु

९४९	अपरवक्त्र	[। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ - ~ -] प्रसभ
		[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ -] मालती
९५०	‘श्रुतकीर्ति’	[। - - ~ ~ - । ~ - ~ -] ‘‘सुलोचना’’
		[। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ -] रथोद्धता
९५१	‘सम्पदा’	[। ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ -] ‘चारुलोचना’
		[। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ -] रथोद्धता
९५२	‘माण्डवी’	[। ~ - ~ - - । ~ - ~ -] ‘नृपात्मजा’
		[। - - - ~ ~ । - ~ - ~ -] शुद्धविराट
९५३	‘उर्मिळा’	[। ~ - ~ - - । ~ - ~ -] ‘नृपात्मजा’
		[। ~ - ~ - - । - ~ - ~ -] ‘चारुलक्षणा’
९५४	‘विदाहिनी’	[~ - ~ - - । ~ - ~ -] ‘नृपात्मजा’
		[। - ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ -] रथोद्धता
९५५	‘शुभोदय’	[~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -] ‘कटाक्षललिता’
		[- ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ -] रथोद्धता
९५६	उपचित्र	[। ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - ~ -] विदुषी
		[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - -] दोधक
९५७	द्रुतमध्या	[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - -] दोधक
		[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - -] तामरस
९५८	‘विपुलकरा’	[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - -] तामरस
		[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - -] दोधक
९५९	करिणी	[। - - - ~ ~ । - ~ ~ - -] ‘‘उन्नत’’
		[। ~ ~ - - ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ -] नगमहिता
९६०	विकसितलीला	[। - ~ ~ - ~ ~ । - - ~ ~ -] कलस्वन
		[। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ - -] मदललिता

९६१ ‘वरमानिनी’ [। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~] मोदक
[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ऽ ~ । -]

९६२ भद्रविराट [। - - ~ ~ - । ~ - ~ - -] “इरा”
[। - - - ~ ~ । - ~ - ~ - । -] एकरूप

९६३ मालभारिणी [। ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ - -] “अमला”
[। ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ - । -] बधिरा

९६४ पुष्पिताग्रा [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ - ~ - -] काममत्ता
[~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ - । -] सुवक्त्रा

९६५ दिविजकल्पलता [- ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ -] रथोद्धता
[~ ~ ~ - ~ ~ ~ । - ~ - ~ -] प्रियंवदा

९६६ मञ्जुसौरभ [। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ - ~ -] मालती
[। ~ ~ - ~ - ऽ । ~ ~ - - - । ~ - ~ -]

“सौरभी”

९६७ मितभाषिणी [~ ~ - ~ - ~ । ~ ~ - ~ - ~ । -]
[~ ~ - ~ - ~ । ~ ~ - ~ ~ -] प्रमिताक्षरा

९६८ मानिनी

[। - ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । ~ - ~ ~ ~ ~ ~ । -] “सुरसरिता”
[। ~ ~ ~ ~ । - ~ - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । -] ‘उडुपथ’

९६९ रविप्रभा

[~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । -]
[- ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ - ~ ~ । -]

९७० ‘अन्तर’

[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -] मदिरा
[~ ~ । - ~ ~ -] नलिनी

९७१ ‘उत्तमवंशा’

[८ ल । ८ ल । ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । - -] ”तिलकित”
[~ ~ । - - - ~ ~ । - -] सम्बुद्धि

९७२	शिखा	[८ ल । ८ ल । ८ ल । ~ ~ ~ ~ -] [८ ल । ८ ल । ८ ल । ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
९७३	खञ्जा	[८ ल । ८ ल । ८ ल । ~ ~ ~ ~ ~ ~ -] [८ ल । ८ ल । ८ ल । ~ ~ ~ ~ -]

टीपा

९३९ "सजस्गा भर्नगगा: **केतुमती**" (हे ३/५), "असमे सजौ सगुरुयुक्तौ । केतुमती सभे भरनगादग:" (के ४/५). ९४० "स्लगा सिल्गा **इला"** (हे ३/२८).

९४१ "स्लगा: **सृर्मगाड्कमुखी**" (हे ३/२९). ९४२ नजजल्गा भिगौ **अच्युतक** (ना २०७). ९४३ सी: तजजलगा **'मधुपिड्गल'**. ९४४ तज्या भिगगा **'सुविनीता'**. ९४५ **वेगवती** (हे ३/२), आपातलिका (हे). "विषमे प्रथमाक्षरहीनं । दोधकमेवहि वेगवती स्यात" (गछ ३/२).

९४६ "अयुजि ननभभा: समकेऽपि तु । नयुगरयुगलं तदा **कौमुदी**" (गछ ३/१३). ९४७ तजरा मस्जगा: '**क्षुत्क्षीण**'. ९४८ **वियोगिनी** (मल्लिनाथ, ममच २१), प्रबोधिता (हे ३/१२), सुन्दरी (गछ ३/६), ललिता (केनिआ ७७), "विषमे ससजा गुरु:समे । सभरालोऽथगुरुर्वियोगिनी" (मल्लिनाथ कुस ४/१). ९४९ **अपरवक्त्र**, "ननरलगयुतौ नजौ जरौ भवति सदापरवक्त्र मीद्दशम" (उवबृ १०३/१५). ९५० तजरा रनरल्गा: **'श्रुतकीर्ति**'.

९५१ ससजगा रनरल्गा: **'सम्पदा'**. ९५२ जतरा मसज्गा **'माण्डवी'**. ९५३ जतरा जमज्गा '**उर्मिळा**.' ९५४ जतरा रनरल्गा '**विदाहिनी**.' ९५५ जस्जगा रनरल्गा: '**शुभोदय**'.

९५६ **उपचित्र** (स्वछ २/३, हे ३/२). "विषमे यदि सौ सलगा दले। भौ युजि भाद गुरुकावुपचित्रम" (के ४/१). ९५७ **द्रुतमध्या** (हे ३/२, कद ४/११५), चलमध्या (स्वछ २/५), श्रुतमध्या (निस १३५); "भत्रय मोजगतं गुरुणी चेत । युजिच नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या" (के ४/२). ९५८

द्रुतमध्याव्यत्यये '**विपुलकरा**'. ९५९ "मसागा: सभासा: **करिणी**" (हे ३/११) ९६० "भातल्गा न्जन्सगा **विकसितलीला**" (हे ३/१६).

९६१ भभभभा भभभरा '**वरमानिनी**'. ९६२ **भद्रविराट** (हे ३/४); "ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत । म्सौ ज्गौ ग भद्रविराड भवेदनोजे" (के ४/४). ९६३ साज्गगा: स्भर्या **मालभारिणी** (हे ३/१५), नितम्बिनी (हे); फलिताग्र (ममच २२). "विषमे ससजा यदा गुरूचेत सभरा येन तु माल भारिणीयम" (गछ ३/१५). ९६४ **पुष्पिताग्रा** (हे ३/१४), "भवति जगति नौ ततश्च रो यो । नजसहितैर्जरगैश्च पुष्पिताग्रा" (उवबृ १०३/१७). ९६५ रनरल्गा नभज्रा **दिविजकल्पलता** (ना २०८).

९६६ **मञ्जुसौरभ**; "यदि विषमे भवतो नजौ जरौ । सजया: समे तु रलौ गो मञ्जुसौरभम" (गछ ३/१४). ९६७ **मितभाषिणी,** "ओजे सज्सजगा युक्ते सज्ससा मितभाषिणी" (ममच २२). ९६८ "भ्रन्जनल्गा त्रै: । न्जभजनसाष्टै**र्मानिनी**" (हे ३/१७); हे यति मात्र अस्वाभाविक वाटतात. ९६९ नजुल्गा भीरसा **रविप्रभा** (ना २०९). ९७० भृगौ सौ **'अन्तर'**.

९७१ **'उत्तमवंशा'**. हे वृत्त आणि त्याचें नाव ही प्रापै (२/२१५) या श्लोकावरून घेतली आहेत. या चतुष्पदींत चरणांत तीन खटके पडून खटक्या खटक्यांनी यमकें आहेत म्हणून हिला त्रिभङ्गी म्हटले आहे. दुसऱ्या खटक्याचें स्थान निश्चित नसल्याने तो न मानतां चतुष्पदीची अष्टपदी करून अर्धसमवृत्तच मानणें अधिक सयुक्तिक वाटते. ९७२ **शिखा** (के २/३९). ९७३ **खञ्जा** (के २/४०). शिखा आणि खञ्जा या वृत्तरत्नाकरांत द्विपद्या आहेत; पण स्वयम्भू चतुष्पद्यांचीं उदाहरणें देतो.

अग्न्यावर्तनी अर्धसमवृत्तें

५२ भ्रान्तवर्ग

९७४ 'भ्रान्त'*

[। - ˜ - - । - ˜ - - । - ˜ - - । - ˜ -] "देवप्रिया"

[। - ˜ - - । - ˜ -] "कादम्बरी"

टीपा

९७४ रतमयरा रतगा 'भ्रान्त'

भृडावर्तनी अर्धसमवृत्तें

५३ वार-कामिनी-वर्ग

९७५ "वार"-कामिनी [- ˜ -] तडित

[˜ - ˜ - । ˜ - ˜ -] प्रमाणिका

९७६ वानरी [~ - ~ - । ~ - ~ -] प्रमाणिका
[- ~ -] तडित

९७७ शिखी [- ~ -] तडित
[~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ -] विभावरी

९७८ शिखण्डी [~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ -] विभावरी
[- ~ -] तडित

९७९ नितम्बिनी [- ~ -] तडित
[चार वेळा (~ - ~ -)] 'कलिन्दनन्दिनी'

९८० सारसी [चार वेळा (~ - ~ -)] 'कलिन्दनन्दिनी'
[- ~ -] तडित

९८१ वारुणी [- ~ -] तडित
[५ वेळा (~ - ~ -)] "मृणालिनी"

९८२ अपरा [५ वेळा (~ - ~ -)] "मृणालिनी"
[- ~ -] तडित

९८३ वतंसिनी [- ~ -] तडित
[६ वेळा (~ - ~ -)] विपक

९८४ सुहंसिक [६ वेळा (~ - ~ -)] विपक
[- ~ -] तडित

९८५ "प्रदीप्त" [- ~ - ~ । - ~ -] 'सु" कामिनी
[~ - ~ - । ~ - ~ -] प्रमाणिका

९८६ यवान्विता [- ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~] "इन्दुकान्त"
[~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ - । ऽ -] "धरित्री"

९८७ षट्पदावली [~ - ~ - । ~ - ~ - । ~ - ~ - । ऽ -] "धरित्री"
[। - ~ - ~ । - ~ - ~ । - ~ - ~] "इन्दुकान्त"

९८८ “मोदमयी”*

[~ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ -] “प्रियाशिष्या”

[~ ~ - - । ~ ~ -] अधिकारी

९८९ “रात्रिवितान”*

[। - - ~ ~ । - - ~ ~ । - - ~ ~ । - -] ‘शुभकामी’

[- - ~ ~ । - -] तनुमध्या

टीपा

९७५ **“वार”-कामिनी**, ‘रो ज्रल्गा: कामिनी” (हे ३/१८) ९७६ वारकामिनीव्यत्यये **वानरी** (हे ३/२३). ९७७ “रो ज्रज्रा **शिखी**” (हे ३/१९). ९७८ शिखिव्यत्यये **शिखण्डी** (हे ३/२४). ९७९ “रो ज्रज्रा ज्गौ **नितम्बिनी**” (हे ३/२०). ९८० नितम्बिनीव्यत्यये **सारसी** (हे ३/२५).

९८१ “रस्त्रि ज्रौ ल्गा **वारुणी**” (हे ३/२१). ९८२ वारुणीव्यत्यये **अपरा** (हे ३/२६). ९८३ “रश्चतुर्ज्रौ **वतंसिनी**” (हे ३/२२). ९८४ **सुहंसिका**, वतंसिनी व्यत्यये हंसी (हे ३/२७). ९८५ रज्गा ज्रल्गा ‘**प्रदीप्त**’.

९८६ **यवान्विता**, “जर्जा ज्रज्रगा यववती । छन्दोवशाच्च यवान्विता-मिल्युक्तम” (हे ३/८), परावती (ममच २२). पण पहा ‘स्यादयुग्मके रजौ रजौ समेतु । जरौ जरा गुरुर्यवात परामतीयम’ (केनिआ ७९) म्हणजे, यवात यवशब्दांत परा मतीयवमती इत्यर्थ:! ९८७ यवान्विताव्यत्यये **षट्पदावली** (हे ३/९),. ९८८ सभतयसा: सभगा **“मोदमयी*”**. ९८९ तयसभगगा: स्त्यौ **‘रात्रिवितान’**.*

हरावर्तनी अर्धसमवृत्ते

५४ कल्पना-वर्ग

९९० **“कल्पना”** [। - ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ -] स्त्रग्विणी

[। - ~ - । - ~ - । - ~ -] वीरलक्ष्मी

टीपा

९९१ री रि: **"कल्पना"**.

पुरवणी

३२ अ 'कोणोदय' [- - ~ - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -]

त्भौ स्जौ गौ 'कोणेदय:' घै:.

अध्याय ४ था

वृत्तविहार

ज्या वृत्तांचीं उदाहरणें वाड्मयांत आढळतात त्या वृत्तांची प्राचीन वा मी स्वत: रचून घातलेलीं उदाहरणें या प्रकरणांत दिलीं आहेत. वृत्ताच्या नावापुढे जो अनुक्रमाड्क आहे तो त्या वृत्ताचा मागील प्रकरणांतील अनुक्रमाडक समजावा. ज्या श्लोकाच्या पुढे कंसांत अनुक्रमाडक आहे तो श्लोक मी रचिला आहे असें समजावें.

इन्द्रवज्रा (११) [- - ~ - - । ~ ~ - ~ - -]

जे एक सत्यासच नित्य सेवी
तें चित्त लोकोत्तर होय केवी?
पुष्पाहुनी कोमल अन्तरड्गीं
तें **इन्द्रवज्रा**हि सलील भड्गी. (१)

'आनन्दशब्द' (१३) [- - ˜ - - । ˜ ˜ ˜ ˜ - ˜ - -]

"छन्दो गृहीत्वा हयवरुभूषणानि
उद्यान प्राप्तो नरवरुपुङ्गवस्य
उद्यानपाल: प्रमुदित वेगजात:
आनन्दशब्द प्रति भणि शाकियानाम" (लवि २८६)

ललितविस्तरांतील या प्रकारच्या रचनेंत प्रथमाक्षर कोठे गुरु तर कोठे लघु आढळते.

इन्द्रवज्राच्या आद्याक्षराच्या ठिकाणीं दोन लघू घालून जे वृत्त स्वाभाविकपणें सिद्ध झाले त्याला कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर यांनी आपल्या इन्दिरा काव्यांत इन्दिरा हे नाव दिले आहे. पण हे वृत्तं केकिरव या नावाने छन्दोनुशासनांत आढळते. या वृत्ताचीं उदाहरणें इन्दिरा काव्यांत अनेक आहेत.

केकिरव (१४) [˜ ˜ - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - -]

पसरी पिसारा जरि मत्त केकी,
मिरवूं स्वत:ला पिक ना शके की,
वचनीं पिकाच्या परि हृदय भाव,
उलटा परी **केकिरव**-प्रभाव. (२)

उपेन्द्रवज्रा (१५) [˜ - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - -]

करी कसूनी प्रियभूमिसेवा
तयास पोटास असे नसे वा;
परी तया जो अळशी विलासी
उपेन्द वज्रासन दे मिराशी. (३)

इन्द्रवज्रा आणि उपेन्द्रवज्रा यांच्या मिश्रणास मुखत्वें **उपजाति** म्हणतात. विरहाडक (विवृ ५/२१) तेवढा उपजातीस मिश्र म्हणतो. दीर्घ काव्यांत सर्गचे सर्ग उपजातींत रचलेले असतात. उपजातींत इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्राचे चरण किती आणि कोणत्या क्रमाने येऊ शकतील याचा विचार करून जे चौदा प्रकार (मागे पृ. २६ पहा) कल्पण्यांत आले आहेत त्यांची उदाहरणें मराठींत निरञ्जनमाधवाने आपल्या श्रीमहालक्ष्मीस्तोत्रांत (निक १/६०) दिलीं असून त्यांतच त्यांची नावेंहि ग्रथित केलीं आहेत.

वसन्ततिलका (२०) [- - ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ - -]

आम्रांसवें बहरते 'मधुमाधवी' ती,
'उद्धर्षिणी' श्रवणि ये पिकभावगीती,
'सिंहोन्नता' उपवनीं ठुमके कपोती-
कोठे **वसन्ततिलका** दयिता अहो ती? (४)

ऋषभ (२१) [~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ - -]

नृप नाभि होय जगतांत खरा सुदैवी,
महिषीहि धन्यच तयापरि मेरुदेवी,
सुत हो तयांस, जिन तोच विरक्तराज,
ऋषभ प्रणम्य म्हणुनीच जगास आज. (५)

स्वर्णाक्षी (२३) [- - - ! ~ - ~ ~ ~ - ! ~ ~ - ~ - -]

सोनेरी किती विपुल हा तव केशभार,
कान्तीचें सुवर्ण विलसे किति हे अपार!
प्रेमाची कुणी भिक तुझ्या जवळोनि याची,
-**स्वर्णाक्षी**! क्षुधा अजुनि का तुज सोनियाची? (६)

इन्द्रवंशा (२६) [- - ~ - - । ~ ~ - ~ - ~ -]

खाणींतही दुर्मिळ रत्न सुन्दर,
होती जरी प्राप्त उदण्ड पत्थर;
देती कसे मान तयांस सन्मती
जे **इन्द्रवंशा**मधि फक्त जन्मती? (७)

भरत हे वृत्त देत नाही. याची उदाहरणे फारच दुर्मिळ आहेत. वंशस्थाप्रमाणे या वृत्तांत सर्गचे सर्ग लिहिलेले आढळत नाहीत. (वबृ ३०/१५, ४२/५८) ही दोन इन्द्रवंशाचीं उदाहरणें आहेत. भागवतांत अधिक मिळतील. श्रीरामचन्द्रसूरिप्रणीत 'जिनस्थ दृष्टान्तगर्भस्तुतिद्वात्रिशिका' हे

स्तोत्र मात्र इन्द्रवंशावृत्तांत आहे. मराठींत वनविहार १ ला सर्ग आणि 'मजुरावर उपासमारीची पाळी', (केक ४२) ही कविता ही इन्द्रवंशावृत्तात आहेत. ही कविता ही इन्द्रवंशावृत्तांत आहेत.

"अश्रान्त देखूनि वनप्रिया रवा
साङ्गे कनिष्ठा वचनप्रिया रवा
हे द्रौपदी जे सुकुमार राणी
चालोनिया कष्टलि फार रानी" (वाविप १/६२)

हे इन्द्रवंशा आणि इन्द्रवज्रा यांच्या मिश्रणाचें उदाहरण आहे.

वंशस्थ (२८) [˜ - ˜ - - । ˜ ˜ - ˜ - ˜ -]

कवी म्हणूनी भजतां तया जनीं
म्हणे तुका, बोलविता दुजा धनी;
असे हरि प्रेरक राग-योजनी,
क्षणैक **वंशस्थ** दिसे दिसो ध्वनी. (८)

"अनेन दष्टो मदनाहिना हि ना
न कश्चिदात्मन्यनवस्थित: स्थित:
मुमोह वोध्योर्ह्यचलात्मनो मनो
बभूव धीमांश्च स शन्तनुस्तनु:" (असौ १०/५६)

हा आणि याच्या पुढील श्लोक दोन्ही, चरणान्ती येणाऱ्या निरन्तर अक्षरावृत्तीसाठी विचारणीय आहेत.

इन्द्रवंशा-वंशस्थ मिळून होणाऱ्या उपजातीचीं उदाहरणें भागवत वगळल्यास संस्कृतांत दुर्मिळच आहेत. भाक २२ हे एकच उदाहरण मला आढळलें. कुस १४ व्या आणि १५ व्या सर्गांत अशी उदाहरणें आढळतात हे ते सर्ग प्रक्षिप्त आहेत याचेंच एक द्योतक आहे. अमरचन्द्रसूरीनें मात्र बालभारत आदिपर्व ८ वा सर्ग आणि पद्मानन्द ३ रा सर्ग हे या उपजातींत रचिले आहेत. शिशुपालवधाचा १२ वा सर्ग आणि हरिचन्द्रकृत धर्मशर्माभ्युदयाचा ९ वा सर्ग हे इन्द्रवंशा-वंशस्थ मिळून होणाऱ्या शिशिरानामक अर्धसमवृत्तांत आहेत. वबृ (१२/९, ४२/३४) ही दोन उदाहरणेहि शिशिराचींच आहेत.

"अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं
सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जित:
कृतप्रयत्नोपि गृहे न जीवति" (शाप ४४६).

मराठींत पुढील उदाहरण सुप्रसिद्ध आहे.

"पितां स्तनातें क्षणमात्र राहणें,
महादरें मातृमुखासि पाहणें,
वक्त्रांत ते दुग्ध तसेंचि वाहणे,
तेणेचि फूत्कार करूनि नाहणे". (मोसारा ७/२)

हा ७ वा सर्ग (मोसग्र ८/४९७) या उपजातींत आहे.

मञ्जुभाषिणी (२९) [˜ - ˜ - - । ˜ ˜ ˜ - ˜ - ˜ -]

उगीच का हे हृदय ने हरूनि ती?
अहा प्रियेची चतुरता स्मरूं किती!
दुरूनि नेत्रां दिपवि ती सुहासिनी
धरी श्रुतीही करुण **मञ्जुभाषिणी**. (९)

"प्रतोलिकानां प्रतिदिशं बहिर्दिवि
ध्वजा: सहस्त्रेण लघुभिर्ध्वजैर्वृत्ता
बभु: पताका ध्रुवममीषु पल्लवा
विभोर्नभोमण्डपगकीर्तिवल्लिजा:" (अप १४/९०)

भिजी १४३ वी कविता या मञ्जुभाषिणीवृत्तांत आहे.

मृदङ्ग
(३०) [- - ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ - ˜ -]

आशाळुनीच कुणि देईल ऐकुनी धन
चाटूक्तिने निज महत्त्व गमाविती जन;
आधीच घे करुनिया मुखलेप-सोय तो
काढी **मृदङ्ग** मधुर ध्वनि, धन्य होय तो. (१०)

हे वृत्त कविप्रिय होण्याजोगें आहे.

लक्ष्मी (३१) [- - ~ - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ -]

लक्ष्मीमुळे उलट खुलेच लक्ष्म तें,
लक्ष्मीविना इहसुख सर्व भस्मतें;
लक्ष्मी करी प्रखर रणींहि नन्दन-
लक्ष्मी ! तुला कवण करी न वन्दन? (११)

रुचिरा (३२) [~ - ~ - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ -]

न जीवनीं मधु रुचि अङ्गनेविणें,
रुचे कसें अरुचिर कण्ठणें जिणें;
वियत्पदाहुनि घडतां घडो च्युती,
धरी उरीं घन **रुचिरा** क्षणद्युती. (१२)

भिजी १३९ वी कविता या रुचिरा वृत्तांत आहे. पुढील श्लोकांत रुचिरा नि वंशस्थ यांचे मिश्रण आहे:-

"निहत्य तं नरपतिमिन्द्रविक्रमं
सखायमिन्द्रस्य तदैन्द्रिराहवे
ततो परांस्तव जयकाङिक्षणो नरान
बभज्ज वायुर्बलवान्दुमानिव" (मभा-द्रोप २९)

हा श्लोक अर्धसमवृत्तासारखा आहे; पुढील तसा नाही.

"ततो रथद्विपभटसादिनायकै:
करालया परिवृत आत्मसेनय
मृदङ्गभेर्यानकशङ्खगोमुखै:
प्रघोषघोषित्ककुभो निराक्रमत" (भाग १०/७१/१४)

'**कोणोदय'** (३२ अ) [- - ~ - । ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -]

"**कोणोदये** भृगुतनयेऽस्तचक्रसन्धौ
वन्ध्यापतिर्यादि न सुतर्क्षमिष्टयुक्तम

पापग्रहैर्व्ययमदलग्नराशिसंस्थैः
क्षीणे शशिन्यसुतकलत्रजन्मधीस्थे" (वबृजा २३/४)

रुक्मिणी (३३) [~ - ~ - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -]

वरील का कधि गवळ्यास राजबाळी
जरी तिच्या मनसिज अन्तरास जाळी?
परी शके अवगणुं नीच रुक्मि-नीती
हरीस हो प्रिय म्हणुनीच **रुक्मिणी** ती. (१३)

"कृपाघना, मजवर सुप्रसन्न व्हावें,
अनाथ मी, सतत सहाय तू असावें;
तुझ्याविना इतरसखा नसेचि मातें,
त्वदाश्रयें सहज तरेन मी भवातें". (पार)

(मोकुल ४/४८) हा श्लोक रुक्मिणी वृत्ताचाच आहे.

"सु"-रुचिरा (३४) [~ - ~ - ! ~ ~ ~ ~ - - ~ - -]

हवी भवीं रुचिर सखी शान्तवाया,
तिच्यामुळे अधन भुले भ्रान्त वाया;
समर्थ जो उचित पहा तोच तीज-
जगांत का न **सुरुचिरा** युद्धबीज? (१४)

भिजी १४० वी कविता या सुरुचिरा वृत्तांत आहे.

प्रहर्षिणी (३५) [- - - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -]

आकाशीं जलकण तो त्यजूनि माय
रड्गूनी रविकरसड्गतींत जाय;
येतां तो दुरि न करीच दुर्दिनी ती,
वात्सल्यें उरिंच धरी **प्रहर्षिणी** ती. (१५)

संस्कृतांत सौन्दरनन्द (१७/७१-७३) हे श्लोक प्रहर्षिणीचे आहेत. मराठींत प्रहर्षणरामारण (मोसग्र ७/४४३), वनविहार २ रा सर्ग आणि रेन्दाळकरकृत 'शुक्राची चान्दणी' (रेक १/३०५) हीं प्रकरणें प्रहर्षिणी वृत्तांत आहेत.

'म्लेञ्छ' (३६) [- - - ˜ ˜ - ˜ - ˜ - ˜ - -]

"**म्लेञ्छा**नामथ दोष्मतामधीशितारा-
वादत्तावधिकालपालनात्तचित्तौ
वीरेन्द्रान्कथमप्यमूनिवार्य युद्धात
भेजाते शिबिरं निजं निजं रयेण" (नह १२/७९)

घनमाला (३७) [˜ ˜ - - ! ˜ ˜ ˜ ˜ - ˜ - ˜ - -]

हिणवी का कुणि तुजला म्हणून काळी?
नयनें ही मदिर किती भरून आलीं?
अलि न शिवे कधि बघ केतकीस पोरी,
घनमाला सरस पहा कधी न गोरी. (१६)

भिजी १४९ वी कविता या घनमाला वृत्तांत आहे.

'मधुमक्षिका' (३८) [- ˜ ˜ - ! ˜ ˜ ˜ ˜ - ˜ - ˜ - -]

कां बनतां उगिच जगांत दीन गाई?
दीनसखा प्रभु न दिसे, दशा बघा ही?
तृप्त तुम्ही अजुनिहि त्या भिकेवरी कां?
सड करा, मधु मधुमक्षिकेपरी खा. (१७)

"सृष्टिमधे असति अनेक दाखले, ते
पाहुनिया बहु मनुजा सुबुद्धि येते;
साचविती मधु **मधुमक्षिका** जुळून
कोट्यवधिद्रुमशिखरांवरि भ्रमून." (भिजी पृ. १०३)

भिजी १६५ वी कविता ही रुक्मिणी वृत्तांत आहे म्हणून तेथे म्हटलें आहे तें चुकीचें आहे. ती या नवीन 'मधुमक्षिका' वृत्तांत आहे.

रमा (३९) [~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -]

त्यजुनि हरी हरुं बघतां हरिप्रियेला
उर फुटुनी कवण रसातलीं न गेला?
कनक कुठे? तनुहि बने अखेर माती,
हरिचरणीं रमुनि ठरूं शके **रमा** ती. (१८)

"नृपति तदा नमुनि करें कुशासनातें;
कुलगुरुच्या करि बहु मान्य शासनातें;
हरिजिदरिप्रति हरिसैन्यराज राजा
मग जनक क्षितिपतिच्या म्हणे घरा जा." (मोकुल २/९)

भिजी १७९ वी कविता रमावृत्तांत आहे.

"निर्मला" (४०) [~ ~ - ~ - ~ -]

सखि, तू जशी मला
तशि या महीतला
सुख देई कौमुदी
हिमशीत **निर्मला**. (१९)

रथोद्धता (४१) [- ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]

चन्द्रकोर गगनांत शोभते,
तारकागण झुले सभोवतें,
देवलोकमहिषीमनोज्ञता
ही जणू प्रकटवी **रथोद्धता**. (२०)

प्रियंवदा (४२) [~ ~ ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]

कशि जिवास जगतीं हवी सखी
रुचिर जी करिल संसृतीस की?
खचित ती विमलसौख्यसम्पदा
ऋत न जी अवगणी **प्रियंवदा**. (२१)

'चित्तबोधपञ्चक' (खाक १९) आणि 'हलवा' (च २४) या कविता प्रियंवदा वृत्तांत आहेत.

"अभीष्ट" (४३) [~ ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ -]

"नरक-अद्‌वयपाश जो हरि
वरि तयां युवतींस तो हरि;
द्‌विज तयाच सुमड्‌गलाष्टकीं
रमति तेच जगीं **अभीष्ट** कीं." (वाद्‌वा १/१०)

"सदनि ठेवुनि सून एकली
प्रथम यौवनसुन्दरी भली
कलश आपण घेऊनी करीं
द्‌विरदगामिनि जाय लौकरी." (आकृ १)

या प्रकरणांतील ३ रा श्लोकहि याच वृत्तांत आहे.

ललिता (४४) [- - ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]

दारिद्‌यशोकमय हा असे भव,
प्रेमें तयांतहि मिळेच वैभव;
येवोत मेघ कितिही नभीं तरी
सौवर्ण हास्य **ललिता** गृहीं भरी. (२२)

हम्मीर महाकाव्य १२ वा सर्ग, अमरचन्द्रसूरिप्रणीतं पद्मानन्द ५ वा सर्ग, आणि अमरचन्द्रसूरिप्रणीत बालभारत, विराटपर्व, ३ रा सर्ग हे ललितावृत्तांत आहेत.

कनकप्रभा (४५) [~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]

वरवर्णिनी विधुमुखी सुवासिनी
असतां गृहांतच सुधांशुहासिनी
सुकुमार चम्पकदलापरी निकी
न पडेल केवि **कनकप्रभा** फिकी? (२३)

विक्रमोर्वशीय (४/३३, ४/४३) आणि वबृजा (२/१३) हीं संस्कृतांतील कनकप्रभावृत्तचीं प्राचीन उदाहरणें होत. मराठींत 'त्यज सर्व रोष, मज पाव, कां सयां (मोसग्र ८/४७८) हें कनकप्रभावृत्ताचें उदाहरण आहे. वनविहार ५ वा सर्ग, रणविहार ९ वा सर्ग, आणि गृहविहार १३ वा सर्ग, हे या कनकप्रभा वृत्तांत आहेत. या वृत्ताला मञ्जुभाषिणी म्हणणें योग्य नाही.

स्वागता (४७) [- ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - -]

पद्मजेपरिस सुन्दर बाला
सिद्ध अर्थ चहुंही करण्याला
पातलीच जर होऊनि गेहीं
स्वागता कवण धाव न घेई? (२४)

प्राचीन मराठी कवितेंत कविकिङ्करकृत गरुडगर्वमोचन हे प्रकरण बहुतेक स्वागता वृत्तांत आहे.

द्रुतपदा (४८) [~ ~ ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - -]

जलधिजा जरि शके सुख द्याया,
परि तिचें सकल कौतुक वाया!
स्थिरमति प्रियतमा न सदा ही,
द्रुतपदा प्रणयि-मानस दाही. (२५)

वबृ (८/५३), वबृजा (४/६, ११/१०) ही द्रुतपदाचीं संस्कृतांतील उदाहरणें आहेत. मराठींत सुमादु (१३) हे उदाहरण द्रुतपदाच्या निराळ्या आणि चुकीच्या लक्षणाप्रमाणे आहे. पुढील उदाहरणांत द्रुतपदा आणि स्वागता यांचे मिश्रण आहे.

"अनुचरै: समनुवर्णितवीर्य
आदिपूरुष इवाचलभूति:
वनचरो गिरितटेषु चरन्ती-

वेंणुनाह्वयति गा: स यदा हि" (भाग १०/३५/८)

चन्द्रवर्त्म (५०) [- ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ ~ -]

रूप चन्द्रमुखि, श्यामल तव हे
शुक्रतुल्यसुमनोगुणनिवहें
भासतें सुभग अन रुचिर जसें
चन्द्रवर्त्म उडुमण्डित विलसे. (२६).

मणिरड (५१) [- ~ - ~ ~ - । ~ ~ - -]

वर्ण हा हिमगौर तुझा गे
सुन्दरी, खुलुं दे अनुरागें
गुड्वी किति तै बहिरड
बिम्बतां मधि **हृन्मणिरड**! (२७)

'लडका' (५२) [~ ~ ~ - ~ ~ - । ~ ~ - -]

विभवमत्त हरी परजाया
तर बघे यश सत्वर जाया;
जनकजा टिकली अकलडका,
मलिन हो गतभर्तृक **लड्का**. (२८)

'अभिष्ट' वृत्ताप्रमाणेच 'लडका'वृत्तहि संस्कृतातं आढळत नाही. याचें नाव 'जळतसे त्रिकुटाचल लडका' (भीमरूपी स्तोत्रें १३/३) या श्लोकावरून घेतलें आहे. "नमान गा तुज हे भिमराया" हे रामदासी स्तोत्र 'लड्का' वृत्तांत आहे. 'लडका' वृत्ताचे आणखीहि अक उदाहरण आहे.

"हरि म्हणे गरुडा, हृदयांत
अभय होऊनि जाई वनांत;
वद तुं दाशरथी तुज बाहे,
वचन बोलुनिया मग पाहे." (अग ३८)

पुढील पद्य हे लङ्का आणि स्वागता यांच्या अहेतुक मिश्रणाचे दिसते.

"सरसि सारसहंसविहङ्गा-
श्चारुगीतहृतचेतस एत्य
हरिमुपासत ते यतचित्ता
हन्त मीलितदृशो धृतमौना:" (भाग १०/२५/११)

कुटजा (५३) [˜ ˜ - ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - -]

कमलें तळ्यांत भरलीं मधुने तीं,
नलगे निमन्त्रण, अली मधु नेती;
झुकला चुकूनि रसिकोत्तम राया,
कुटजा, प्रसन्न कर रे भ्रमरा या. (२९)

हे वृत्तं कनकप्रभावृत्तासारखे कविप्रिय झालेलें दिसत नाही. शिशु (६/७३) या श्लोकानन्तर अप (१४/३८) हा श्लोक कुटजावृत्ताचा आढळतो. मराठींत वाद्वा (१/६) हा श्लोक कुटजावृत्ताचा आहे. मोरोपन्तकृत साररामायणाचा १८ वा सर्ग आणि राप १४ वा सर्ग हे या कुटजा वृत्तांत आहेत. विठ्ठलकृत विद्वज्जीवन काव्यांतील (७/३१) या श्लोकांत कनकप्रभा आणि कुटजा यांचे मिश्रण आहे.

प्रमिताक्षरा (५४) [˜ ˜ - ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ -]

जरि निर्झरी कलरवें रमवी,
न परी निदाघसमयीं शमवी;
परि ही गभीर अतिशान्तजला
प्रमिताक्षराच जिववी मजला. (३०)

"गळतीसमान नयनें गळती
लपनें न येति धड आलपनें
निज विग्रहासि उठवी निजवी
जनकात्मजा स्मरतसे जनका". (मोकुल ४/७०)

मोरोपन्तकृत वरदरामायण (मोसग्र ८/३३) आणि रणविहार ३ रा सर्ग आणि गर्वध्वनि (सानिस १/५१) हीं प्रकरणें प्रमिताक्षरावृत्तांत आहेत.

उत्थापनी (५६) [- - ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ -]

"द्रष्टव्यमेव मृधमय सुरा-
नियाह्ययन्त इव केतुकरै:
धुर्याश्वशब्दमदहासभृतो-
ऽन्योन्यं रथा रथजुषां मिलिता:" (अप १७/२०३)

याच्या पुढील चार श्लोकहि उत्थापनीवृत्ताचेच आहेत.

यूथिका (५८) [- ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -]

रुष्ट होऊनि बसे दयिता दुरी,
तप्त होय विरहें प्रिय तो उरी;
तीस तो कळवि धाडुनि दूतिका,
'मण्डपी स्मित करी बघ **यूथिका'**! (३१)

"सुन्दरे प्रियतमे तर कोमळे
मातृकेपसि तुवा कृत सोहळे
चिन्तिले पुरविसी मम डोहळे
मैत्रिणी म्हणुनि केलिसि निर्मळे". (डिरुस्व ३/९९)

"बोलती विटपिं रम्य पिकावली,
कल्कलाट करिती कपिकावली
माण्डिले सरस नृत्य शिखावलीं,
पाहतां द्रुपदि फार सुखावली". (वाविप १/६०)

राप १३ वा सर्ग, किरातकृत 'आई, भूक!' ही कविता (आमा सप्टेम्बर १९१८) आणि 'गोविन्दाग्रजास' (ज्यो ४३) ही यूथिकावृत्तांत आहेत. अनन्तकवीच्या रचनेंत यूथिका-जनकात्मजा यांची उदाहरणें विपुल आढळतात. पुढील श्लोकांत स्वागता आणि यूथिका यांचे मिश्रण आहे.

“जो सखा परम लोकपित्याचा,
राखितो ध्वज सदा कपि त्याचा,
तो युधिष्ठिर रवी सरतां धरी
स्कन्धयान करवी अमृताधरी” (वावि १/६३)

“बोलतां सकृप जानकिवल्लभा
दुर्भयें गजबजे हरिची सभा
लागती कितिक ते क्षणिं कानीं
’श्रीपते, न करि हे जन-हानी.’” (असु ५४)

अच्युत (५९) [- ˜ - ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -]

रड हा, कुणि त्यास न मोजितें
कष्टनी पिकवी धन जो जितें;
हो नृपालि पदच्युत मातली,
लीन **अच्युत** हाच रसातलीं. (३२)

विद्याधर वा. भिडे यांच्या अन्योक्तिमञ्जरींतील २५ वा श्लोक या अच्युत वृत्ताचा आहे.

‘जनकात्मजा’ (६०) [˜ ˜ ˜ - ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -]

“रुदन ते करितसें **जनकात्मजा**,
कुमति हे उपजली कशि आत्मजा?
तुरग बान्धुनि जिवावरि उठला,
पडतसे जननि होऊनि व्याकुला”. (उकुल १/१९)

राप ८ वा सर्ग हा या “जनकात्मजा’ वृत्तांत आहे. या वृत्ताला विभावरी म्हणणें निराधार आणि चुकीचें आहे

द्रुतविलम्बित (६१) [˜ ˜ ˜ - ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -]

खचित चञ्चल यौवनमाधुरी,
उचित तेढ न ही, नच जा दुरी.
उलटतां क्षण होशिल सम्मुख

द्रुतविलम्बित गे मग ते सुख ! (३३)

पुढील श्लोकांत द्रुतपदा आणि द्रुतविलम्बित यांचे मिश्रण आहे.

“कपिवरा, नगरि हे नव्ह लडका,
सुदृढ हे भवनदींतिल नौका;
पुसशि नाम हिंचे तरि द्वारका
रसिकभाविकलोक-सुतारका”. (अग १०)

कमालिनी (६३) [~ ~ - ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]

भ्रमशी खरोखर अरे भ्रमरा, कुठे?
किति गुड निरर्थकच शब्द तुझा उठे!
तपते उन्हीं मधुरभावविशिष्ट ते
बघ मौनिनी **कमलिनी** जलिं तिष्ठते. (३४)

भिजी १४५ वी कविता या कमलिनी-वृत्तांत आहे.

सुन्दर (६४) [- ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]

तुजवीण सखी, भूतल हे ‘रमणीय’ न,
सङ्तींत तव नन्दन हो रमणी, वन;
भूषवी न तुजला ‘मणिभूषण’ हे तर
यास भूषविशि तूच खरोखर **सुन्दर**. (३५)

शिशु (१३/६९), रह (५/१२३) आणि सिद्धर्षिकृत उपमितिभव प्रपञ्चकथामधील (प्रस्ताव ४, पृ. ७२१) ‘यो हि गर्वमविवेकभरेण करिष्यते’ ही सुन्दर-वृत्ताचीं उदाहरणे आहेत.

मङ्गला (६५) [~ ~ ~ - ~ ~ ~ - । ~ ~ - । ~ ~ - ~ -]

कवण भूलविल अन्य तुझ्याविण अङ्गना?
जवळ तू न तर इन्द्रसभेंतहि रङ्ग ना!
खचित सान्धशिल तूच मनोरथ भङ्गला,
रमणि, देई मज गे तव सङ्गति **मङ्गला**. (३६)

रह (४६/६७) 'त्रिदिववर्त्म घटितान्सहसाहितकम्पया' हा श्लोक या मङ्गलावृत्तांत आहे.

शालिनी (६८) [- - - - ! - ~ - - ~ - -]

थोरां सेवी आदराने सुखाने,
पोरां पाळी कष्टुनी कौतुकाने;
शालीनत्वें आचरी प्रीति-नीती,
संसाराची श्रीच हो **शालिनी** ती. (३७)

महाभाष्यांतील "वृद्धिश्चिण्वद्युक्च हन्तेश्च घत्वं" ही शालिनीवृत्तांतील कारिका हे या वृत्ताचें प्राचीनतम उदाहरण असेल. वबृजा (२८/३) या श्लोकांतील 'निर्याणं स्यान्नष्टजन्मदृकाण:' या दुसऱ्या चरणांत ऋकारयुक्त व्यज्जनापूर्वील अक्षरास गुरुत्व आले आहे की गोष्ट चिन्तनीय आहे.

वातोर्मि (६९) [- - - - ! ~ ~ - - ~ - -]

देखें टेके क्षितिजीं हेमगोल,
सिन्धुपृष्ठीं लहरी नृत्यलोल;
कष्टाचा तो ज्वर सारा निमाला,
भेटे क्रीडातुर **वातोर्मि**-माला. (३८)

वबृ (४६/१७, ८४/६) ही वातोर्मीची संस्कृतांतील उदाहरणें आहेत.

"लग्नांशकाद ग्रहयोगेक्षणाद्वा
वर्णान्वदेद बलयुक्ताद्वियोनौ
दृष्ट्या समानान्प्रवदेत्स्वसङ्ख्यया
रेखां वदेस्मरसंस्थैश्च पृष्ठे" (वबृजा ३/४)

या श्लोकांतील तिसऱ्या चरणाचा दुसरा गण जर (~ ~ - - ~ - -) च्या ठिकाणीं (- ~ ~ - ~ - ~ -) असा आहे तो नसता तर हे एक नवीनच वृत्त झालें असतें.

वैश्वदेवी (७०) [- - - - - ! - ~ - - ~ - -]

तारुणद्वारीं ठाकतो जो किशोर.
आश्चर्याची तो सृष्टि पाही समोर;
केवी स्त्रीत्वाची चारुता मुग्ध ठेवी!
सेवी तो एक प्रीति ही **वैश्वदेवी.** (३९)

संस्कृतांत वैश्वदेवीचीं उदाहरणें भासांत (भाअ ६/५, भाख १/९) ही दोन आहेत. वाग्भटाच्या अष्टाडहृदयांतील उत्तरस्थानांतील (१३/९७) हा श्लोक वैश्वदेवीचाच आहे. मराठींत कुण्टेकृत राजा शिवाजी या काव्यांत सारखें भुजड्प्रयात वृत्त कण्टाळवाणें होऊं नये म्हणून मधून मधून वैश्वदेवीची योजना केली आहे.

चन्द्रिणी (७२) [~ - - - - - । - ~ - - ~ - -]

जरी तूझ्या शीर्षी लोटते मेघमाला,
तरी लोटी मागे चन्द्र वेगें तमाला;
सुहासाचें कान्ते, तेज माझ्या घरांत
करी या जीवाची **चन्द्रिणी** चान्द-रात. (४०)

"सुवर्णप्राकारेशानदिग्भित्तिमागे
बभौ देवच्छद: स्वामिविश्रामहेतो:
किलोत्कण्ठापूर्ण प्राप सर्वार्थासिद्धि-
विमानं तन्मानीभूय नाभेयनाथम" (अप १४/४७)

भिजी १४१ वी कविता या चन्द्रिणी-वृत्तांत आहे.

"राज"-लक्ष्मी (७३) [- - - - ~ - - ! - ~ - - ~ - -]

कष्टाळू भाबडे ते राजधानींत जाती,
ऐश्वर्यं ती पहातां काय वाटे मजा ती!
स्वत्वाची विस्मृती दे लक्ष का राज-लक्ष्मी?
शोभे सारें, न कोणा मोहवी **राज-लक्ष्मी**? (४१)

"तत्वानां विस्तराद्वा तेषु सड्क्षेपतो वा
जीवाद्यानां नवानां योऽवबोधो यथावत

सम्यग्ज्ञानं तदेतत तच्च पञ्चप्रकारं
ज्ञेय मत्यादि मक्त्यारोहसोपानरूपम" (अप १४/२०८)

मन्दाक्रान्ता (७९) [- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]

मेघांनी हे गगन भरुनी गाढ आषाढमासीं
होतां पर्युत्सुक मनिं कुणी कान्त एकान्तवासी
तन्नि:श्वास श्रवुनि रिझवी कोण त्याच्या जिवासी?
मन्दाक्रान्ता ? सरस कविता कालिदासी विलासी. (४२)

कुसुमितलता (८०) [- - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - ~ - -]

वस्त्रालङ्कारीं सजुनि रमणी वाट पाही प्रियाची,
होतां शङ्कांहीं विकल मधुनी इशसाह्यासि याची;
तो ये मागूनी रमण, तिचिया स्पर्शितां पल्लवातें
होई ती जैशी **कुसुमितलता** वेल्लिता मन्द वातें. (४३)

"तस्माद्भिक्षार्थ मम गुरुरितो यावदेव प्रयात-
स्त्यक्त्वा काषायं गृहमहामितस्तावदेव प्रयास्ये
पूज्यं लिङ्गं हि स्खलितमनसो बिभ्रत: क्लिष्टबुद्धे-
र्नामुत्रार्थ: स्यादुपहतमतेर्नाप्ययं जीवलोक:" (असो ७/५२)

मराठींत मोसग्र (८/५०८) हा श्लोक या कुसुमितलतावृत्तांत आहे.

विस्मिता (८१) [~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]

किती शोभे तूझ्या नयनतिमिरीं हृद्यविद्युद्विलास !
भिती का गे केकी कृतककलहे मेघविस्फूर्जितास?
पुरें झालें आता ! वळुनि बघुनी अमृतदृष्टिरागें
स्मिताची ती वृष्टी कर, नजर कां रोखिशी **विस्मिता** गे? (४४)

संस्कृतांत शिशु (२०/७९) आणि अप (१4/३९) ही दोन विस्मितावृत्ताचीं उदाहरणें आहेत. पहिल्या उदाहरणाच्या तिसऱ्या चरणाच्या शेवटीं विस्मिता हा शब्द आहे. मराठींत भिजी २२४ वी

कविता या विस्मितावृत्तांत आहे.

चित्रमाला (८२) [- - - - ˜ - - ! ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - ! - ˜ - - ˜ - -]

राहे सौन्दर्य कोठे? मुकुलरदनी, फुल्लपद्माननीं का?
प्रेमाचें स्थान कोठे, मदिर नयनीं, मत्त पीन स्तनीं का?
छे छे! चन्द्रानना ती सकल मनिंच्या घालवी जा तमाला
प्रेमाची सुप्रभा ती प्रतिपदिं भवीं रङ्गवी **चित्रमाला**. (४५)

नन्दीमुखी (८३) [˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - ! - ˜ - - ˜ - -]

अभिरुचिच नसे स्त्रीस का? केवि साहे
प्रियतम तिज तो स्वामि हो जो विवाहें?
शशिमुखिविण कां हो न छन्दी सुखी तो?
निरखुनि परि घ्या शुद्ध **नन्दीमुखी** तो ! (४६)
"शिशिररससरा राविविर्मर्मरारा
ददममततरा राजिजित्सत्सरारा
ससववसुसुरा-राममध्वध्वरारा
ततललददरा-राससत्वत्वरारा" (राह ५/१३५)

चित्रलेखा (८४) [- - - - ! ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - ! - ˜ - - ˜ - -]

स्वन्पीं कोणी प्रतिरति अपुल्या ध्येयमूर्तीस पाही,
आशापूर्तीस्तव हरिखुनि ती त्यास हृत्पद्म वाही;
तो जागी हो, हळहळुनि म्हणे, 'कोण ते? वञ्चिलें का ?"
ये साह्याला प्रणयिजनपुनर्मीलनीं चित्रलेखा. (४७)

पुष्पदाम (८५) [- - - - - ! ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - ! - ˜ - - ˜ - -]

होऊं ये दोघें निगडित सखये, प्रीतिच्या पुष्पपाशीं,
खेळूं कष्टूंही प्रणयमयमनें अन्धकारीं-प्रकाशीं;
जेथे तू तेथे घर, तुजविण तो स्वर्गही दुक्खधाम,
प्रार्थी मी तूतें, शिर नमवुनि घे, अर्पितों **पुष्पदाम**. (४८)

शोभा (८६) [~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]

किती वाटे चिन्ता जंव तुजवर मी प्रेम लागें कराया,
लिहूं दावूं केवी गहन भयतमीं भावनालेख राया?
तुवा येवोनी तो उलट विनवुनी दावितां प्रेमलोभा
कशी हृच्चन्द्रा रे, सरस पसरली पौर्णिमेचीच **शोभा**! (४९)

स्त्रग्धरा (८८) [- - - - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]

दृष्टिक्षेपें जियेने सहज मज दिली पावन प्रीतिदीक्षा,
प्राप्तीसाठी जियेच्या तपभरच जणू मीहि केली प्रतीक्षा,
साधाया अर्थ चारी शुभ घटि बघुनी शान्त त्या मध्यरातीं
सम्राज्ञी व्हावया ये मजसह हरिखें मदगृहीं **स्त्रग्धरा** ती. (५०)

महास्त्रग्धरा (८९) [~ ~ - - - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ - -]

ममता ठेवी घना, तू वरुनि दिसुनिही अन्तरङ्गीं न काळा,
निधि मोठा अमृताचा तव हृदयिं असे, कां न यावा उमाळा?
पडली सर्वंसहा ही सुतविरहतपें होऊनी दग्ध राही
फुलवी भेटूनि हीतें, बघ कशि खुलते रे **महास्त्रग्धरा** ही. (५१)

माझे दुर्दिन या काव्याच्या अन्तीं 'करुणाब्धि माय बाळा' म्हणून जो श्लोक आहे तो (गछ २/२१६) मधील चुकीच्या लक्षणाप्रमाणे आहे. माझे सहाध्यापक प्रो. कुन्दनगार यांनी मत्तेभविक्रीडित आणि महास्त्रग्धरा हीं दोन वृत्तें मिळून होणाऱ्या अर्थसमवृत्तांत रचिलेला कानडी भाषेतील रन्नकृत गदायुद्ध (७/४१) हा जो ख्रिस्तशक ९८२ मधील श्लोक माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आणला आहे त्यावरून पहातां महास्त्रग्धरा वृत्ताचें शुद्ध लक्षण मी वर दिलेल्या लक्षणाप्रमाणेच आहे असें दिसतें.

मालिनी (९०) [~ ~ ~ ~ ~ ~ - - ! - ~ - - ~ - -]

रुचिर मदिर नेत्रीं लोल नीलोत्पलें हीं,
उजळ नितळ देहीं चम्पकाचीं दलें हीं,
मृदुल मधुर ओठीं लाल डाळिम्बफूल-

बघुनि तुज पडावी **मालिनी,** कां न भूल? (५२)

चन्द्रिका (९८) [~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ - ~ - - -]

विधुसम मुख हें म्हणूं कसे वाया?
विधु वचनसुधा न देई सेवाया.
विधु वितरिल काय? बाह्यता शान्ती
सखिमुख पसरचि **चन्द्रिका** स्वान्तीं. (५३)

कुटिलगति (१०१) [~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - ~ - - ~ -]

लपत छपत जे वाकडे चालती
उरग-गन, नसे उच्च त्यांना गती;
गरुड बघ कसा अमृतासी हरी,
कुटिलगति न रे भेटवी श्रीहरी. (५४)
"रघुकुलतिलका, मेदिनीपालका,
सहृदयपदका, पापपङ्कोदका,
सुहृदलिकमला, नीरदश्यामला,
अतुलभुजबळा, भग्नरक्षोबला!" (मोकुल ४/७४).

किरात (५/१८) हे कुटिलगतीचें संस्कृत उदाहरण असून मराठींत भिजी १३४ वी कविता या वृत्तांत आहे.

शरभललिता (१०२) [- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - । - ~ - -]

हासे खेळे गुटगुटित हे बाळ गोड,
पावे याच्याजवळ न कसें चित्त ओढ?
चेण्डूवाणी रमुनि दमवी हा दुज्यांना
दावी केवी **शरभललिता** हा पहा ना! (५५)

"यावत्तत्वं न भवति हि दृष्टं श्रुतं वा
तावच्छ्रद्धा न भवति बलस्था स्थिरा वा
दृष्टे तत्त्वे नियमपरिभूतेन्द्रियस्य

श्रद्धावृक्षो भवति सफलश्चाश्रयश्च" (असौ १२/४३)

असौ (१३/५६) हाहि श्लोक या शरभललितावृत्ताचाच आहे.

प्रवरललिता (१०३) [˜ - - - - - ! ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - । - ˜ - -]

दिली तीतें आधी सहृदय किती दक्षिणा मी,
दिसूनी ये तीचा नवलपरिची वृत्ति नामी;
तिच्या औदासीन्यें हृदय इकडे हाय चूर-
जयानन्दध्यानीं **प्रवरललिता** जाय दूर! (५६)

शिखरिणी (१०४) [˜ - - - - - ! ˜ ˜ ˜ ˜ - - ˜ ˜ ˜ -]

जिच्या प्रीतीसाठी सरस कवनें नित्य रचिलीं,
महायत्नें रत्नें मिळवुनि सु-वर्णांत खचिलीं;
जिची छाया वाया भुलविच जिवा या निशिदिनीं
कुठे आता कान्ता शिखरिदशना ती **शिखरिणा**? (५७)

"गजालिश्रेष्ठा या अतिनिबिडकान्तारजठरीं
मदान्धाक्षा मित्रा, क्षणभरहि वास्तव्य न करीं.
नखग्रांनी येथे गुरुतरशिला भेदुनि करि-
भ्रमाने, आहे रे गिरिकुहरिं हा निद्रित हरी" (खाप्राक २६)

असा (१४/५०) हे शिखरिणीचें एक प्राचीनतम उदाहरण आहे.

पुट (१०६) [˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - - ! - ˜ - -]

वरवर बघशी तो मृत्तिका ही,
श्रम कर तरुणा, निवृत्ति का ही?
चल खण कुदळीने, हाण यत्नें,
कर-**पुट** भरुनी दे खाण रत्नें. (५८)

"कनक"-गौरी (१०७) [˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - - ! ˜ ˜ ˜ - -]

जुळुनि कर धडे का हृदययोग?
प्रणयहि म्हणवे का निवळ रोग?
बघ हरि किति काळा, भुलुनि सौरी
बनलिच कशि राधा **कनकगौरी**. (५९)

क्षमा (१०९) [~ ~ ~ ~ ~ ~ - - ! ~ - ~ - -]

किति जरि कुणी केले प्रहार, साही
करि सतत तपस्या पहा रसा ही.
प्रभु अवतरतो या क्षमा-प्रभावें,
जन हिज म्हणतात क्षमा स्वभावें. (६०)

भिजी १३५ वी कविता या क्षमावृत्तांत आहे.

लय (१११) [~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

मधुर अधरीं तुझ्या मिळता सुधा
कुठुनि दुसरी उरेल अता क्षुधा?
मदिरनयने, नकोच सुरालय,
प्रणयि तुझिया घडोच पुरा **लय.** (६१)

भाराक्रान्ता (११२) [- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

श्रीरामाच्या सरल चरितीं प्रमाद न सापडे,
सम्मोहीं तो नरमणि पुढे कसा मनसा पडे?
'हा हा सीते! ‘वचनिं, हृदयीं वसे तंव नित्य जी
भाराक्रान्ता असुनि तिज तो कसा विपिनीं त्यजी? (६२)

कुरडिगका (११४) [- - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

गाण्याने तूझ्या उचित गमतें मुकेपण ये पिका,
कान्तीने तूझ्या असुनि गहिरा गुलाब पडे फिका,
स्वारस्यें तूझ्या भ्रमर झुलतां रडे न सुरडिग कां?

पाहूनी तूझीं रुचिर नयनें दडेच कुरङिगका. (६३)

मकरन्दिका (११५) [~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

शिरीषवृक्षातें कुसुमभर ये, पलाशहि रङ्गतो,
न गे हा आम्राचा परिमल परी प्रमत्त अनङ्ग तो!
सुयोगाची आता विरहिहृदया विलम्बित सन्धि कां?
किती वृक्षीं आर्तिस्वर मधुर ही करी **मकरन्दिका** ! (६४)

अपराजिता (११६) [~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

तरुण अकरुणे, इथे लवले किती,
तुडविली हृदयें तुवां अबले, किती!
प्रगटविं महिला-स्वभाव खरा जिता,
रडतच बसती स्त्रिया **अपराजिता**. (६५)

चल (११७) [- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

कान्तेहूनी प्रबलतर तसें प्रतिष्ठित काञ्चन!
त्याच्यामागे कुणि धडपडतां न त्यामधि लाञ्छन!
आसक्ती ही कधि न उपशमे, अखण्ड करी छल,
त्याच्याठायीं अचल जनरति, स्वतःच जरी **चल**! (६६)

भुजङ्गविजृम्भित (१२१) [विद्युन्माला ! ८ ल । ~ ~ - । ~ - ~ ~ - ~ -]

“लक्ष्मीच्या उन्मादें दीना सतत तुडवि अकरुण तो
पडे नरकामधी,
दुर्दैवाने गेली लक्ष्मी तर अनुभवि नर नरका
इथे मरणावधी;
दारोदारीं भिक्षेसाठी भ्रमण करिल सहुनि अहो
तिरस्कृति दुक्खदा,
लक्ष्मीपुत्रांनो, उन्मादा त्यजुनि उपकृति करित जा

अनाथ जनीं सदा'' (भिजी २५३ वी)

भुजडगविजृम्भित ह वृत्त भरतपिङ्गलांनी सांगितले असून प्राचीन वाङ्मयांत याची उदाहरणें गावत नाहीत. शूद्रककृत पद्मप्राभृतकांत दोन आणि वररुचिकृत उभयाभिसारिकामध्ये एक अशीं तीनच उदाहरणें मला सापडलीं.

हरिणी (१३४) [~ ~ ~ ~ ~ - ! - - - - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

खचित दुबळें होणें मोठें असे जगिं पातक,
प्रभुहि दुबळ्यांचा देखा हा खरोखर घातक;
नहि सुभगता दौर्बल्यीं या, छळूं कुणि ही शके,
तरि हरिकटी, कां व्हावें तू मनें **हरिणी** सखे! (६७)

'विरह' (टिक ९६) ही कविता हरिणी वृत्तांत आहे.

'जननीमुद' (१३५) [~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ - ! ~ - ~ ~ - ~ -]

''बहुतरमनूराधारयता मुखैरखिलश्रुती-
र्नलिनजनुषा निर्मातुमहो यदम्ब न शक्यते
कथमिह तव स्तोत्रे कवय: शक्ता (?) स्वयमिन्दिरे
जगति शिशव: शक्याऽर्थ कृतोऽथ वा **जननीमुदे**'' (वेलस १५/१७)

हारिणी (१३९) [- - - - ! ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]

दृष्टिक्षेपं मृत जरि करी, सज्जीवनी तन्मुखीं,
उचारीना जरि मधुवचें, चर्या सदा कौतुकी;
प्रेमामाजीं बुडवुनि पहा होई भवीं तारिणी,
सेवाधर्में बनुनि महिषी चित्तास हो **हारिणी**. (६८)

छाया (१४१) [~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - - -]

सदा जीवातें या प्रिय सुखद जी ग्रीष्मांत छाया जशी,
मुखच्छाया जीची बघुनि गगनीं घे पाण्डुतेया शशी;

विनम्रा छाया जी जणु पद धरी, माजे न सत्तामदें,
मिळे ती या वक्षीं सहजच जशी **छाया** प्रकाशामधे. (६९)

केसर (१४३) [- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]

पुष्पामाजी दिसति कुठकुठे रङ्गाकृती मात्र तीं,
कोठे गन्ध प्रखर अरुचिर, प्रेमास ना पात्र तीं;
जातां कोमेजुनि कुणि न बघे निर्वारि जैसे सर,
नासाग्रीं जें धरिति जरि सुकें ते ऐकलें **केसर**. (७०)

वञ्चिता (१४४) [- - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ - - ~ -]

नाथा, अर्धाङ्गी घनतमविपिनीं अर्ध्याच वस्त्रानिशीं
टाकोनी गेलां अवचित उठुनि कोठे कशाला निशीं?
निन्दावें आता खडतर अपुल्या माझ्याच मी सञ्चिता-
दुर्दैवें राजन, चुकुनिहि मजला कां हो असे **वञ्चितां**? (७१)

रोहिणी (१४६) [~ ~ ~ - ! - - - - ! - - ~ - - -]

जशी न कविता ये तर्काच्या व्याख्येमधे कोण्डितां
तशि निसटशी हातांतूनी, पाशीं जवें ओढितां;
मग झुलविशी कां गे ऐशी घालूनि तू मोहिनी?
प्रिय अशि कशी होशी कान्ते, चन्द्रा जशी **रोहिणी**? (७२)

ज्योत्स्ना (१४७) [- - - - ~ - - ! - - ~ - - ~ -]

जीच्या सौम्य प्रभावें भावाम्बुधी नाचतो,
क्रीडामत्त प्रमाथी होई न केव्हाच तो;
स्वप्नसृष्टीवरी ये जीच्या वचें मोहर,
ऐशी माझी सखी ती **ज्योत्स्नाच** चेतोहर. (७३)

"सिद्धान्तोक्तेषु शुद्धा तत्त्वेषु यद्वासना
सम्यक सम्यक तमेतच्छङ्कादिदोषोज्झितम

जायेतैतन्निसर्गात्संसर्गतो वा गुरो:
संसारस्फाररूपाऽकूपारपारप्रदम" (अप १४/२०९)

शार्दूलविक्रीडित (१५१) [- - - ˜ ˜ - ˜ - ˜ ˜ ˜ - ! - - ˜ - - ˜ -]

शाहाच्या पुढती लवे न, न लगे याला जहागीर हा!
स्थापाया बघतो स्वराज्य?- चल जा वेड्या! अभागी रहा!
नात्याचे म्हणती, कुलाधम पहा आम्हां करी व्रीडित-
शार्दूलासच कौतुकास्पद गमे **शार्दूलविक्रीडित**. (७४)

असौ (११/६०) हें शार्दूलविक्रीडिताचें एक प्राचीनतम उदाहरण दिसतें. '

मत्तेभविक्रीडित (१५३)
[˜ ˜ - - ˜ ˜ - ˜ - ˜ ˜ ˜ - ! - - ˜ - - ˜ -]

जन येती चढुनी तटावर किती देखावया कौतुक,
दिसती काय तरी प्रफुल्ल इतक्या दाटींत अत्युत्सुक!
परि होती किति आगडांत हृदयें नावेक सम्मीलिंत
जंव हो सादिसवें भयङ्कर असें **मत्तेभविक्रीडित**. (७५)

संस्कृतांत ऐहोळेशिलालेखांतील 'वरदातुग्डतरगरङ्गविलसदहंसावलीमेखला' हा एक श्लोक आणि वेलस (१५/१३, १५/१५) हे दोन श्लोक मत्तेभविक्रीडिताचे आढळले. मराठींत भिजी २२८ वी कविता ही मत्तेभविक्रीडितांत आहे.

शार्दूलविक्रीडिताच्या रचनेंत मध्येच अनवधानाने एखादा चरण मत्तेभविक्रीडिताचा येतो:-

(१) "स्थाप्या चासनमस्य चाह नृपतिर्गच्छ प्रवेशं दद
असित: सारथिवाक्य श्रुत्वमुदित: प्रोत्या सुखेनान्वित:"
(लवि पृ. १२५)

(२) "पहिल्याने नृप काय वाक्य वदला? हेही कशा उत्तरा
देऊनी नृप तोषला, वद भला त्या सर्वही विस्तरा"
(वावि २/६).

मदनललिता (१५७) [- - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ ~ -]

शब्दांना का जुळवुनि लयीं ये त्यांत कविता?
पाडी स्वान्तीं दुरुनि ठिणगी का दिव्य सविता?
का ये लक्ष्मी हृदयमथनीं जी कश्मल हरी?
का ही आहे **मदनललिता** आनन्दलहरी? (७६)

क्रीडा (१५८) [~ - - - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ ~ -]

सुधादृष्टीने ती मज भुलवुनी नेऊनि विपिनीं
कितीक स्वान्तींचीं करुण गुपितें साङ्गे मधुदिनीं,
दरीमाजी लोटी चढवुनि सुखप्रोक्तुङ्गशिखरीं-
अहा ती चार्वङ्गी अदय दयिता **क्रीडा** कशि करी! (७७)

सुमधुरा (१५९) [- - - - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ ~ -]

देवी केवी रुचावा तुजविण असा हा लौकिक मला?
ठावा साऱ्या सुखाचा अनुपमच गे त्वत्सङ्ग गमला.
चिन्ता वाटे गृहींची जवळ असतां तू की सुम-धुरा,
कायावाचामनाच्या सुमधुरगुणें होशी **सुमधुरा**. (७८)

भिजी २१८ वी एकश्लोकी कविता ही सुमधुरावृत्तांत आहे.

सुवदना (१६०) [- - - - ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ! - - ~ ~ ~ -]

सारी जीचा मुखेन्दू सकल तिमिर अन सन्तापहि दुरी,
दृष्टि स्निग्ध प्रसन्न प्रणय उसळवी गम्भीरहि उरीं,
आणी आकर्षुनी जी विबुधगुणबळें स्वर्ग स्वसदना,
संसारीं या असावी चतुर नरसखी ऐशी **सुवदना**. (७९)

संस्कृतांत आरम्भीं आरम्भीं (असौ ११/६२, १८/६४, भाप्र ३/७, ११) सुवदनावृत्ताचीं उदाहरणें पुष्कळ आढळतात; उत्तरोत्तर तीं दुर्मिळ होत जातात.

सुरसा (१६१) [- - - - ˜ - - ! ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - ! - ˜ ˜ ˜ -]

वाहे खड्‌गे जयाच्या नररुधिरनदी हिंस्त्रक रणीं,
राहे स्वाधीन त्याच्या गणुनि सकल ती स्तुल्य करणी!
काळें लाभो न लाभो त्रिदिव खचित त्या जो असुरसा,
भाळे त्याच्या प्रतापा क्षिति शिव शिव! ही काय **सु-रसा**! (८०)

भिजी २१९ वी कविता या सुरसावृत्तांत आहे.

शार्दूललित (१६२) [- - - ˜ ˜ - ˜ - ˜ ˜ ˜ - ! - - ˜ ˜ -]

सौन्दर्यासह हिंस्त्रता अशि कशी एकत्रचि वसे!
पाचूचा रमणीय रड्‌ग गरलीं नाचूनि विलसे.
वाटे भीति अथाड्‌ग मोहुनि तरी हो चित्त चलित-
स्त्रीलालित्य न हें तुझे अकरुणे **शार्दूलललित**! (८१)

श्रीसद्‌गुरुशतीस्तोत्र (सानिस २/१), भिजी २१२ वी, 'नारायण वामन टिळक' (उषा ६१) या कविता शार्दूललितवृत्तांत आहेत.

पृथ्वी (१६४) [˜ - ˜ ˜ ˜ - ˜ - ! ˜ ˜ ˜ - ˜ - - ˜ -]

बलाढ्‌यतम भेटतां नर तयास **पृथ्वी** वरी,
स्वराज्य निजमानसावर परी तपस्वी करी;
नृपास जन पूर्जिता निजहितार्थ सत्ता-भयें,
परन्तु यति-दर्शना नृप उठूनि आपाप ये. (८२)

दिसे नच परस्परीं प्रणय, अन्तरे वाञ्छित,
सुधाकर पहा स्वता सुकुनि हो वरी लाञ्छित;
करास नच याचिया, परि सुधेस भू स्वीकरी-
स्वताहि रविभोवती भ्रमण फोल **पृथ्वी** करी. (८३)

वबृ (२८/१४) या पृथ्वीवृत्तांतील श्लोकांत यति पाळलेला नाही.

मञ्जरी (१६८) [˜ ˜ - ˜ - ! ˜ ˜ ˜ - ˜ - - ˜ -]

तुज वाटते प्रणयभावना नश्वर
म्हणुनीच का करिशि तार आर्तस्वर?
चल जा कुठेतरि पडूं नको पञ्जरीं,
सहकार हा बघ, कुठे परी **मञ्जरी**? (८४)

संस्कृतांत शिशु (४/२४) आणि रह (५/४०) हीं दोन मञ्जरीचीं उदाहरणें आहेत. मराठींत भिजी १४६ वी कविता मञ्जरीवृत्तांत आहे.

नलिनी (१७९) [~ ~ । - ~ ~ -]

कमलें सुकलीं,
मधुतें मुकली,
म्हणुनी अलिंनी
त्यजिली **नलिनी** (८५)
"स्मितविस्फुरिते
ऽजनि यत्र हिते
रतिरुल्लसिते
सुद्दशां ललिते" (रूस्तमा १६१)

"सहसि व्रतिनीरभित:" (रुस्तमा २३७) या पद्यांत रमणीचीच चरणावली आहे. भिजी १० वी कविता नलिनीवृत्तांत आहे.

मधुभार (१८०) [~ ~ । - ~ - ~]

"जय चारुदाम-
ललनाभिराम
जगतीललाम
रुचिहृत (?) वाम." (रूस्तमा १२५)

सुमालतिक (१८१) [~ । - ~ ~ - ~]

पुणा (९/२१) हें कडवअ या सुमालतिकावृत्तांत आहे.

कन्या (१८२) [। - - - -]

“काका काका
मारा हाका
बोका बोका
ठोका ठोका” (ना. गं. लिमये)

भिजी १ ली आणि २ री कविता या कन्यावृत्तांत आहेत.

कुन्तलतन्वी (१८४) [। - ~ ~ - -]

प्रेममुदें ही
जीवन देई
संसृतिधन्वीं
कुन्तलतन्वी. (८६)
”रागिणी माळा
आळवि बाळा
श्रीहरिलीळा
चित्त रसाळा” (मका)
”गाज्जिति मातें
षड्रिपु भारी
सत्वर त्यातें
इश, निवारीं.” (पार)

भिजी ३ री कविता या कुन्तलतन्वीवृत्तांत आहे.

मकरकशीर्षा (१८६) [। ~ ~ ~ ~ - -]

विधुवदना ही
झुलवित राही;
न चढवि ईर्षा
मकरकशीर्षा. (८७)
”दिसबहुतंसो
णहसरहंसो

णिहुअणकन्दो
परसइ चन्दो" (राक ३/२९)

रूस्तमा १२१ वरील 'जयजयवीर' मकरकशीर्षाच्या ७ चतुष्पद्या आहेत. भिजी ८ वी कविता याच वृत्तांत आहे.

'सम्मदजनक' (१८७) [। - ~ ~ ~ ~ -]

"य: स्थिरकरुण
स्तर्जितवरुण-
स्तर्पितजनक:
सम्मदजनक:" (रूस्तमा १६१)
"वड्कटभवया
रेखिव निळ्या
अम्बुजनयना
सिन्धुजवदना (डिरुस्व २०)
"अज्जन नयनीं
ज्यासम रचुनी
भ्रूयुगधनुषें
वाऊनि रवसें" (मका

'सौरीतटचर' (१८८) [। - - ~ ~ ~ ~]

"सौरीतटचर
गौरीव्रतपर
गौरीपटहर
चौरीकृतकर" (रूस्तमा १६४)
"स त्वं जयजय
दुष्टप्रतिभय
भक्तस्थिरदय

लुप्तव्रजभय” (रूस्तमा १६१)

गुरुमध्या (१८९) [~ ~ - - ~ ~]

“धृतगोवर्धन
सुरभीवर्धन
पशुपालप्रिय
रचितोपक्रिय” (रूस्तमा ११८)
”खलिनीडुम्बक
मुरलीचुम्बक
जननीवन्दक
पशुपीनन्दक” (रूस्तमा १२०)

‘सौरभसज्जित’ (१९०) [। - ~ ~ - ~ ~]

”माधव विस्फुर
दानवनिष्ठुर
यौवतरज्जित
सौरभसज्जित” (रूस्तमा १५०)
”कुड्कुमपुण्ड्रक
गुम्फितपुण्डक
सड्कुलकड्कण
कण्ठगरड्गण” (रूस्तमा १३०)

द्रुतगति (१९१) [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]

अनुदिन झगडा
करिं धन पकडा;
निसटुनि परि तें
द्रुतगति वरितें. (८८)

भिजी १५ वी कविता या द्रुतगतिवृत्तांत आहे.

‘**करूणापरिमल**’ (१९२) [। ~ ~ - ~ ~ ~ ~]

“वरूणालयसम-
करुणापरिमल
कलभायितबल-
शलभायितखल” (रूस्तमा १२६)

“प्रकटीकृतगुण” (रूस्तमा १२६) या पद्यांत या लगावलीच्या ६ चतुष्पद्या आहेत.

‘प्रपन्ननन्दन’ (१९७) [~ - ~ - ~ ~]

“अरिष्टखण्डन
स्वभक्तमण्डन
प्रयुक्तचन्दन
प्रपन्ननन्दन” (रूस्तमा १२०)

तनुमध्या (२०७) [। - - ~ ~ - । -]

स्फूर्ती हृदयाला
देई मधुबाला
शोभे मग पद्या-
माजी **तनुमध्या**. (८९)
”चित्तेच्छित साङ्गे
ऐसा वर मागे;
स्वार्थी बहुसज्जा
जाली गतलज्जा” (मोसग्र ८/५२२)

संस्कृतांत भट्टिकाव्य (१०/१२) हे तनुमध्यावृत्ताचें उदाहरण आहे.

कुमारललिता (२१८) [। ~ - ~ ~ ~ - । -]

हसूनि सुमनें तीं
हरूनि तम नेती;
प्रमोद कितिं देती

कुमारललितें तीं! (९०)

भिजी १४ वी कुमारललितावृत्तांत आहे.

मणिमाला (२२२) [तनुमध्याद्विरावृत्ता]

माझी प्रिय कन्या मुक्ता जणु वाटे
दृष्टी पडतां ती कौतूहल दाटे;
वक्षीं तिज घेतां शोभे कशि बाला
शोभे जशि तीच्या कण्ठीं **मणिमाला**. (९१)

"विप्राप्रति सामें सन्नन्दनमोहें
जोडूनि करांते प्रार्थी नृप तो हें,
देहासहि देता दाता कवि शूर
द्यावा सुत कैसा प्राणाहुनि दूर?" (मोसग्र ८/५०३)

भिजी १२२ वी कविता मणिमालावृत्तांत आहे.

राजरमणीय (२२३) [कुमारललिताद्विरावृत्ता]

"व्रजेन्दुरुपनन्दान्तरीणमतिनोदी
मनोज्ञतरवृन्दावनान्तरनुमोदी
अन:स्थजनयित्र्या निजाङ्कमुपनीत:,
कुरङ्गनयनाभि: सहर्षमनुगीत:" (रूस्तमा १७७)

या प्रकरणांत राजरमणीयाच्या ६ चतुष्पद्या आहेत.

प्रीति (२२६) [। - ऽ ~ - - । -]

बन्ध पैक्याचा,
तन्तु ऐक्याचा;
ज्यास न श्री ती
त्या कुठे **प्रीती**? (९२)

भिजी ४ थी कविता प्रीतिवृत्तांत आहे.

पद्मिनी (२३९) [प्रीतिद्विरावृत्ता]

गीतवाद्यांची आवडी मोठी,
हृद्य शब्दांची माधुरी ओठी,
चारुवेषा ये खावया वारें,
पद्मगन्धा ती **पद्मिनी** वा रे! (९३)

भिजी ३८ वी कविता या पद्मिनीवृत्तांत आहे.

मदलेखा (२६१) [। - - - ~ ~ । - -]

आला माज गजाला,
हा उच्छृङ्खल झाला;
हे गण्डस्थल देखा
या काळ्या **मदलेखा**. (९४)

“वृष्णी फार दरारे
सूरा ये अति श्यारे
वीरां अन्त न लेखा,
छन्दी हे **मदलेखा**.” (ओलख ३/६)

“देवा दीन-दयाळा
तारीं बा भज बाळा,
तोडीं या भवजाळा
जो तू दण्डिशि काळा” (पार)

‘मणिचित्र’ (२६२) [। ~ ~ - - ~ ~ । - -]

“हृदयं यस्य विशालं
गगनाभोगसमानं
लभतेऽसौ **मणिचित्रं**

नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम" (पि ५४ टीका)

चित्रपदा (२६३) [। - ~ ~ - ~ ~ । - -]

वाक्य रसात्मक साधें
काय कुणास न साधे?
सौख्य कुणास वदा तें
पाहुनि **चित्र पदांते**? (९५)

भिजी २५ वी कविता या चित्रपदावृत्तांत आहे.

"गुण"रुचिरा (२७०) [। - ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ -]

सुन्दर जे वरिवरि तें
शीघ्र मना वश करितें;
वस्तु खरोखर उशिरा
मोहवि जी **गुणरुचिरा**. (९६)

"चित्रकलाविद रमणी
पञ्चसुरडिगत सुमनी
गुम्फित वेलिसि तरुणी
ओढिलि मन्मथजननी." (डिरुस्व १/३१)

अमृतगति (२७१) [। ~ ~ ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ -]

विसर तुझा मज न पडो,
स्वहितच केवळ न घडो,
नित मज निर्मल मति दे,
हरि, मज **अमृतगति** दे. (९७)

'**तृष्णा'** (२७३) [। - - ~ ~ - । - ~ ~]

"तृष्णां त्यज धर्म भज
पापे हृदयं मा कुरु
इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव

शिष्टाननिशं संश्रय " (पि ५४ टीका)

'**सञ्चल'** (२७४) [। - ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~]

"**सञ्चल**विचकिलकुण्डल
मण्डितवरतनुमण्डल
कुण्डलिपतिकृतसङ्र
खण्डितभुवनभयङ्कर" (रूस्तमा १२४)

"अम्बुजकिरणविडम्बक
खञ्जनपरिचलदम्बक
चुम्बितयुवतिकदम्बक
कुन्तललुठितकदम्बक" (रूस्तमा १३८)

अलोला (२७५) [मदलेखाद्विरावृत्ता]

"भ्रूलेखां किमरालां त्वं निर्मासि करालां
किं वा पश्यसि वामं संरम्भादभिरामम
दिष्ट्या काननलोला हेलोत्फुल्लकपोला
वृत्ता त्वं हरिहस्ते त्रातान्यो भुवि कस्ते" (रूस्तमा २५०)

याच्या नन्तरचा श्लोकहि अलोलावृत्ताचाच आहे.

श्लोकांत मध्यान्त्य यमक असल्याने चतुष्पदीची अष्टपदी करून वृत्त मदलेखाच मानण्याकडे प्रवृत्ति होते. भिजी १६३ वी कविता ही अलोलावृत्तांत आहे.

मेघवितान (२७८) [~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - -]

जरि दुर्दिन येई घरांत
तरि सुप्रभ तू दिनरात;
गृहभूषण तू हसितांनी
शशि ज्यापरि **मेघवितानीं**. (९८)

'रामा' (२८०) [- - । ˜ - ˜ - - । - -]

“**रामा**सि तो म्हणे, रे तोका,
नाहीच तूज काही धोका;
मन्नाम मीरवीशी लोकीं,

तें सोडवावया आलो कीं.” (मोसग्र ८/५१६)

स्त्रीतें म्हणोत काही कोणी,
जाती अचूक ते झिड्गोनी!
कां मा नकोच मध्यक्षामा
श्यामा मनोभिरामा **रामा?** (९९)

नवमालिनी (२८२) [˜ ˜ ˜ ˜ । - ˜ - ˜ ˜ ˜ । - -]

कुसुमित हेमचम्पक न एक,
सुधवल पारिजाततरु देख;
सरसिज पुज्ज नेत्र सुखदायी,
बघ **नवमालिनी**च वसुधा ही. (१००)

गान्धर्वी (२८७) [। - - - - । - - -]

ब्रह्मानन्दीं जीवाला
झोके देई जी बाला
गड्डा काव्याची वाहे
गान्धर्वी ती जाणा हें. (१०१)

भिजी १२ वी कविता गान्धर्वीवृत्तांत आहे. धात्री हे तेथे दिलेले नाव निराधार दिसतें.

कलह (२९०) [। ˜ ˜ - - ˜ ˜ । - - -]

“रसनालोल नरा टाळा,
बहु तो पोटिं असे काळा
रसनेचेच तया भोग

प्रिय होती न सुहृद्‌योग" (भिजी)

ही भिजी २८ वी कविता सरलावृत्तांत नव्हे तर या कलहवृत्तांत आहे.

"सद"-वृत्ता (२९३) [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - - -]

स्तुति जरि किति कवि मद्‌याची
करिति तरि न बुध तें याची;
रुचिर चषर्कि करि तें नृत्ता,
उचित न लव परि **"सद"-वृत्ता**. (१०२)

भिजी ८९ वी कविता सहदळावृत्तांत नव्हे तर या सदवृत्तावृत्तांत आहे.

"अभिरामा" (२९४) [। - - ~ ~ - । ~ ~ - -]

कां पाण्डुर तूं शशिराया?
ही प्रीति पहा कशि वाया!
माझी न कुणी नभिं रामा-
अन दूर सदा **अभिरामा.** (१०३)

मणिबन्ध (२९६) [। - ~ ~ - - । - ~ ~ -]

चाटुवचांनी कां झुकतां?
स्वत्वमहत्त्वा कां मुकतां?
होय कसें लोकीं न हसे?
की **मणिबन्ध** क्षीण असे. (१०४)

भिजी २६ वी नि २७ वी या कविता मणिबन्धावृत्तांत आहेत.
कनक (२९७) [। - - - ~ ~ । - ~ ~ -]

कान्तेची रति हाय उरीं,
तारुण्यासह जाय दुरी;
आसक्ती परी भीषण की
जी आ-जीव वसे **कनकीं**! (१०५)
"नाना वाजति वाद्‌यध्वनी.

घोषें कापतसे अवनी
भूपा लागुनि जोर महा
दक्षा छन्द मनोरम हा.” (ओलस्व ४/७)

दक्षा या नावाला कोठे आधार गावत नाही.

चित्रगति (२९८) [। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -]

हीन गुणें नर त्याजकडे
जाय तरी गुणिराज पडे;
दंशुनि त्यास दरिद्र-मती
व्यक्त करी निज **चित्र गती**. (१०६)

“सदघन चिदघन नायक जो
संसृतिसागरतारक वा
तद्गुणकीर्तनि गायक जो
तोचि जना शिव-कारक वा.” (डिरुस्व २/९३)

“**सुलोचना**” (३०७) [। - - ~ ~ - । ~ - ~ -]

रूपावर भाळुनि कुणी
नेई रमणीस जिङ्कुनी;
ते प्रेम खुळें जुळोच ना,
दासी तरि घ्या **सुलोचना.** (१०७)

‘चारुलोचना’ (३०८) [। ~ ~ - ~ ~ - । ~ - ~ -]

“अयि मन्मथचूतमञ्जरि
श्रवणायत**चारुलोचने**
अपहृत्य मन: क्क यासि मे
किमराजकमत्र राजते” (काशृ १९)

“स्मरति स्म रतिप्रियाद्यत:
क्षणमीक्षणमीलितं रतम
परपाम रमात्र तत्तम-
स्तरसास्तरसा वियोगिनी” (हधश १०/४५)

प्रसभ (३०९) [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]

चिररुचिर दिसे रती परी,
नहि हृदयगुणें सति परी,
उघड न पण ते अरित्व रे-
प्रसभ जनमनें हरी त्वरें. (१०८)

संस्कृतांत रह (५/१२९) हे प्रसभवृत्ताचें उदाहरण आहे.

‘नृपात्मजा’ (३१०) [। ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]

“अजात्मजें दिग्रथें सुखें
विलोकिलीं सत्स्नुषामुखें;
स्वपुत्रयोग्या विलासिनी
नृपात्मजा चारुहासिनी.” (मोसग्र ८/५१६)

३ ऱ्या आणि ४ थ्या चरणांची मी येथे आलटापालट केली आहे.

‘कटाक्षललिता’ (३११) [। ~ - ~ ~ ~ - । ~ - ~ -]

“मनाक्प्रसृतदन्तदीधिति:
स्मरोल्लसितगण्डमण्डला
कटाक्षललिता तु कामिनी
मनो हरति चारुहासिनी” (पि ४४ टीका)

जगांत गुणलुब्ध सुन्दरी
दुराप दिसते खरोखरी;
धनास वरिती क्षितीवरी
कटाक्षललिता किती तरी! (१०९)

मनोरमा (३१२) [। ˜ ˜ ˜ - ˜ - । ˜ - ˜ -]

प्रणयवाहिनी स्वतन्त्र जी
अधम दास्यभावना त्यजी
हृदयवैभवें तिलोत्तमा
कवण तीहुनी **मनोरमा** ? (११०)

'पिच्छ' (३१३) [। - ˜ ˜ - ˜ ˜ । - ˜ - ˜]

"**पिच्छ**लसद्घननीलकेश
चन्दनचर्चितचारुवेश
खण्डितदुर्जनभूरिमाय"
मण्डितनिर्मलहारिकाय" (रूस्तमा १५८)

मोटक (३१९) [- । - ˜ ˜ - ˜ ˜ । - ˜ ˜ -]

वाहे नव जीवन हें पन्हळीं,
उत्फुल्ल पहा झुडुपें सगळीं;
हे बैल कसे रिझती कवनें,
कां **मोट क**ण्हे असहायपणें? (१११)
"भानोरुदये यदि वास्तमये
गन्धर्वपुरप्रतिमा ध्वजिनी
बिम्बं निरुणद्धि तदा नृपते:
प्राप्तं समरं सभयं प्रवदेत" (वबृ ४६/२६)

तोटक (३२०) [˜ ˜ । - ˜ ˜ - ˜ ˜ । - ˜ ˜ -]

पडतां कधि गाठ न शब्द वदे,
मग धाडुनि भेट कशास्तव दे?
सखि, शान्त विरक्त दिसो मुनि तो,
बसतो टक लावुनि चोरुनि तो. (११२)
"यदि जन्मजरामरणं न भवेत
यदि चेष्टवियोगभयं न भवेत

यदि सर्वमनित्यमिदं न भवेत
इहजन्मनि कस्य रतिर्नभवेत" (सुभाषि ३३१४)

हे वृत्त फार प्राचीन आहे. महाभाष्य खण्ड १ (पृ. ३३४) मधील 'दुहि याचि रुधि' ही कारिका तोटकवृत्तांत आहे. मराठींत मोरोपन्तकृत हररमणीय रामायण (मोसग्र ७/३९०) हें तोटकवृत्तांत आहे.

विदुषी (३२६) [~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ऽ ~ -]

गुणसुन्दर जी महिला तिचा
सहवास बरा सुखशान्तिचा
मतिमन्द सुधांशुमुखीहुनी
विदुषीच बरी गृहिणी गुणी. (११३)

"सुरभूषण राम रणाङ्णीं
रणकर्कश देवशिरोमणी;
रिपुकाळ कराल विदारि तो
रणशूर रणीं मदहारि तो." (राकधास ७)

मौक्तिकदाम (३२९) [~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~]

किती बघ सिन्धु भयंकर खोल
नि त्यांतच मौक्तिक तें बहुमोल;
मिळे परि पाणबुड्यास छदाम,
नि घालि गळां नृप **मैक्तिकदाम**. (११४)

पुणा (९/१६) हे कडवअ या मौक्तिकदामवृत्तांत आहे. मोसारा ९ वा सर्ग मौक्तिकदामवृत्तांत आहे. रामदासांचेहि एक उदाहरण आहे:-

"किती रडशील, किती पडशील,
किती दडशील, किती घडशील,
नको बहु चार, त्यजी अविचार,
करूनि विचार पहा निजसार." (राकधास १४९)

‘तेजस्पति’ (३३०) [। - - - - । - - ˜ -]

“ये ये सारीं दूरी तमा,
ये तेजोमूला उत्तमा
रात्रींच्या या मेघाप्रती
नि:सारीं हे **तेजस्पती**. (उस ३२८)

या कवितेंतील सारीं कडवीं या ‘तेजस्पति’ वृत्तांत आहेत.

उज्जवला (३३३) [। ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ - । ˜ ˜ - ˜ -]

जंव नव युवका युवती दिसे
तंव रुचिर गमे जडुनी पिसें,
सदय हिमकराहुनि शीतला
सुतपित कनकाहुनि उज्जवला. (११५)

“चरणयुगुळ सुन्दर गोजिरे
मृदु कुवलय रडिगत साजिरे
शरधि कुमरि वाञ्छिति अन्तरें
मुनिजन हृदिं चिन्तिति आदरें. (डिरुस्व २/१३०)

हंसी (३३४) [। - - - - ˜ ˜ ˜ ˜ ˜ -]

साधी साधी रुचिर महिला,
शृङ्गाराची निकड न हिला,
शब्द प्रेमें स्थिरमति वदे
दावी हंसीपरि गति पदें. (११६)

“सेवा सेवा प्रभुपद सदा,
त्याच्या नामा निशिदिनिं वदा,
जा हो जा हो शरण सदया,
तो विश्वात्मा निरशिल भया.” (पार)

संस्कृतांत ममच (१/३१) आणि मराठींत ‘पर्णागारी॰’ हा श्लोक मोसग्र (८/५३५) ही आणखी हंसीवृत्ताचीं उदाहरणें आहेत.

विद्युन्माला (३३५) [। - - - - । - - - -]

मेघाली का ही आभाळीं
मृत्युच्छाया आली काळी
का हा श्याम स्त्रष्टा आला
कण्ठीं ज्याच्या **विद्युन्माला** ? (११७)

महाभाष्यांत दोनदा (१/३५६, २/२०४) कारिकेसाठी विद्युन्मालावृत्त योजिलेलें दिसतें. वबृ (६८/२७) हे आणखी एक उदाहरण आहे. मराठींत मोरोपन्तकृत रामायणकथासुधा (मोसग्र ८/३८) हे काव्य विद्युन्मालावृत्तांत आहे.

स्निग्धा (३३६) [। - ~ ~ - - ! - - - -]

अन्त्यज पोरा लावी पोटीं
माणुसकी ती त्याची मोठी;
जात्यभिमानें कैची दिग्धा
भूतदयेने वृत्ति **स्निग्धा** ? (११८)

“घालित खेवीं माला कण्ठीं
किन्नर देहा जाली सूटी
ब्राम्हणरूपें देवा मेटी
येऊनि मागे ज्ञानापाठीं.” (डिरुस्व ६/९४)

संस्कृतांत स्निग्धावृत्ताची वबृ (६८/१२) आणि वबृजा (११/९), ममच (१/२५) ही तीन उदाहरणें आढळतात.

बिन्दु (३३७) [। - ~ ~ - ~ ~ ! - - - -]

“रुक्मिणी सुन्दरि खेळे जेथे
ते वन मङ्गळ राहे तेथे
ध्यान करी पर शास्त्र (?) युक्तें

श्रीहरिपड्कज चित्तीं चित्ते." (डिरुस्व २/६०)

"हासत हासत बोले ऐसें
भाग्य फळागत तूझें कैसें
वृद्धपणीं तुज पुत्राभेटीं
सौख्य महा मज दाटे पोटीं." (डिरुस्व)

‘**सुरवधू**’ (७११) [। ~ ~ ~ - ~, - ! ~ ~ ~ - ~ , -]

प्रभु मनोरथा पुरवि, नाचती
सुरवधू, कळा उरवीनाच ती.
निववि सृष्टितें पवन वीजनें
सुरति सेविली नवनवी जने.” (मोमञ्जु ६०)

मोमञ्जु-मध्ये २०, ३३, ३६, ४२, ४९, ५१, ५२, ५५, ५७, ५८, ५९, ६०, ६३, आणि ६७ वा हे श्लोक या सुरवधूवृत्तांचे आहेत.

“**मत्तमधुप**” (७१२) [। - ~ ~ ~ ~ , - ! - ~ ~ ~ ~ , -]

मत्तमधुप मी, रानि भटकतां
चित्त झुलविती फुल्ल वनलता;
नित्य भटकणें थाम्बविल असें
दिव्य सुमन तें हाय न गवसे. (२०६)

‘**पवनसुत्त**’ (७१३) [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ , - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ , -]

“**पवनसुत्त** कवि प्रथम मन हरी
सुगळ बहुसुखी प्रभुसि मग करी.
रुचिर नगहि तो करुनि कणव दे
‘करि न हित असा’ प्रभुहि पण वदे.” (मोमञ्जु २२)

इन्दिरा (७१४) [। ~ ~ ~ - ~ , - ! - ~ ~ ~ , -]

“जयति ते ऽ धिकं जन्मना व्रजः
श्रयत **इन्दिरा** शश्वदत्र हि
दयिक दृश्यतां दिक्षुतावका-
स्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्तवे” (भाग १०/ ३१/ १)

हे भागवतांतील गोपीगीत जसें इन्दिरावृत्तांत आहे तसेंच

“प्रगटलासि तू नन्दगोकुळी
म्हणुनि **इन्दिरा-**वास ये स्थळी
सकळही सुखी या व्रजीं हरी
विरहदुक्खिता गोपसुन्दरी.” (वामन)

हे वामनाचें मराठी गोपीगीतहि इन्दिरावृत्तांतच आहे. मोरोपन्ताचे मञ्जुरामायण (मोसग्र ८ / ४३८) हें बहुतेक, आणि आधुनिक मराठीत 'कीर्ति आणि प्रीति' (च २३२) मधील पहिले ३४ श्लोक हीं या इन्दिरावृत्तांत आहेत.

"परम नीच मूढां सळी, नया
न गणि, पावती आपल्या लया
परमनीं 'चमू ढासळीन' या
अरि म्हणे, 'रणीं ताप ल्याल, या." (मोमञ्जु ३८)

या श्लोकांत होणारा यतिभङ्ग अक्षरचमत्कृतीसाठीच क्षम्य मानावा लागले-

द्रुता(७१५) [। - ~ - ~ , - ! ~ ~ - ~ - ~ , -]

बीज पेरल्याविण न पीक ये,
वृद्धि सहायांतुनि रुजे स्वयें;
कोण्डितां तमीं करुनि कद्रुता
स्वर्णदेवता दुरि पळे **द्रुता.** (२०७)

"रामभोजराट् धरणिमण्डलं
शासति स्म भूसुरकदम्बकं
दानवैभवैर्मधुरभाषितै
रञ्जयञ्जनं निजविनीतिभिः" (ममच १ / ३६)

नरहरिकृत गङ्गारत्नमाला (१३२,१३३) हे दोन श्लोक या द्रुतावृत्तांत आहेत.

'**अजितसत्प्रिया**' (७१६) [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ , - ! ~ ~ - ~ - ~ , -]

"स्तविति सुरमुनी प्रभुसि सर्वही
म्हणति 'जय!' असे विधिहि सर्वही
बरवि करवि त्या अरिचिही क्रिया,
सदयहृदय तो **अजितसत्प्रिया."** (मोमञ्जु ६१)

'**शिवविधी**' (७१७) [। - ~ - ~ , - ! - ~ ~ - ~ , -]

"श्रीस तो पुसे कीश पुनरपी
हे कथासुधा भक्तसुनर पी
सिन्धु लङ्घितां प्राज्यबळनिधी
वानरागमें जेविं **शिवविधी**." (मोमञ्जु ३०)

'**भद्र**' (७१८) [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ , - ! - ~ ~ - ~ , -]

"भरत सुखविला भार उतरिला;

भजति कवि भवीं याच सु-तरिला.
बसूनि पितृपदीं विश्र्व निवविले.
दुरिते भिवविल, **भद्र** जिवविलें." (मोमञ्जु ६६)

'श्रित' (७१९) [। ~ ~   ~ - ~, -। ~ ~ ~ ~ ~ ~ , -]

"**श्रित** मयुरसे म्हणति जळद या,
प्रभुसि देवते भजनबळ द्या.
करुनि ताप हा सकल पळवि तो,
अतिवदान्यता प्रकट कळवितो." (मोमञ्जु ६९)

"प्रमद्वरा"* (७२०) जला-द्विरावृत्ता

[- । - ~ - ~ । - ! - । - ~ - ~ । -]

"सौभाग्यसुन्दरी, गेलीस कां त्वरें?
पाहूं कुठे तुला काव्यात्म अप्सरे?
सौन्दर्यनन्दिनी, तू सर्व जाणशी
नैष्ठुर्य का तुला शोभे **प्रमद्वरे**?" (माजूग ९२)

'आनन्दकन्द'* (७२१) [- । - ~ - ~ । - - ! - । - ~ - ~ । - -]

"**आनन्तकन्द** लोकीं हा शाहुबाळ माझा,
पाहूनि यास शोकीं उल्लास होय ताजा.
अन्धार गाढ भोतीं, चिन्ता परी नको ती,
हास्यप्रभेस ओती हा बालचन्द्र माझा." (माजूग ८०)

'आईची आठवण' (माजूग ८२), 'अज्ञात नाथास' (माजूग ८४) आणि 'आई' (यध ४१) या कविता आनन्दकन्दवृत्तांत आहेत.

'अनुराग'* (७२२) [~ ~ । - ~ - ~ । - - ! ~ ~ । - ~ - ~ । - -]

सकलांस हाय आहे जरी एकलेंच जाणे,
क्षण सन्धि सङ्गतीला जगतींच गें सुजाणे.
रमुं या मिळून तू मी, त्यज वल्लभे त्रपा ही,
अनुरागङ्गभूमी जगतीच एक पाही (२०८)

'बेगमेंचे विरहगीत' (माजूग ८९) हें या अनुराग वृत्तांत आहे.

आनन्दकन्द आणि अनुराग यांच्या मिश्रणाचीं दोन उदाहरणें मोरोपन्ताच्या कृतींत आढळतात.

"रसने न राघवाच्या थोडी यशांत गोडी. ध्रु०
निन्दास्तुती जनांच्या, वार्ता वधूधनांच्या,
खोट्या व्यथा मनांच्या काही न यांत जोडी." (मोस्फुका ४/२०६)

“हृदया बरें विचारीं नाम स्मरें न तापें. ध्रु०
नामींच भाव राहो, दुष्कर्मपङ्क वाहो,
सौख्या मयूर लाहो, जें मोजवे न मापे.” (मोस्फुका १/३६८)

अमृतराय कृत ‘जगव्यापका हरीला नाही कसें म्हणावें?” (अकस १३४) हें पदहि याच प्रकारचें आहे. या पद्यप्रकाराच्या पूर्ण जातिस्वरुपाला **रसना** हें नाव द्यावें.

“कन्दर्प”∗ (७२३) [- । - ~ - ~ । - ~ ~ ! - । - ~ - ~ । - -]

कां हो कुलिनतेप्रति द्यावें महत्त्व मोठें?
रत्नांसवे खणींतुनि घेतात जन्न गोटे.
अज्ञात जन्म पावुनि सुख्यात हा तथापि
कन्दर्पकान्ति सुन्दर, इन्द्रापरी प्रतापी. (२०९)

‘जुगारी’ आणि ‘पुजारी’ (माजूग ८९, ९०) या कविता कन्दर्पवृत्तांत आहेत.

“विद्युलता”∗ (७२४) [- । - ~ - ~ । - - ! - । - ~ - ~ । -]

“विद्युल्लतेप्रमाणे हासूनि साजणी,
अन्धार गर्दवूनी जाशी पुन्हा झणी;
रस्ता पुढे दिसेना, अन्दाज होईना,
हा जीव पाठलागीं मी लाविला पणी.” (माजूग ९०)

‘प्रेमाची शिक्षा’ (माजूग ८७) हा कविताहिं विद्युल्लतावृत्तांत आहे.

“वैशाख”∗ (७२५) [- । - ~ - ~ । - ~ ~ - । - ~ - ~ । -]

गेला वसन्त, मागुनि चण्डांशु ताप दे,
हिण्डेल कोण खेळत आता उन्हामध्ये?
सन्ध्या बघूनि रञ्जित येती प्रिय-प्रिया—
वाटे दिनान्त सौख्यद **वैशाख**मासिं या. (२१०)

‘क्षमस्व,’ ‘दिनान्त,’ ‘वियुक्तविलाप,’ ‘सृष्टि-वैभव’ (माजुगा ९१-९४) आणि ‘कविकातळ’ (गिका ३६) या कविता वैशाखवृत्तांत आहेत.

‘धवलकुसुम’ (७२६) [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ -]

“धवलकुसुमधारिणी मृदुलहसितकारिणी
विशदविमहारिणी विविधललितहारिणी
तरुणहृदयहारिणि मदनजलधितारिणी
विपुलजघनभारिणी द्विरदमधुरचारिणी” (युर २३३)

दमनक (७२८) [। ~ ~ ~ ~ ~ ~]

“प्रणयभरित-
मधुरचरित

भजनसहित
पशुपमहित'' (रूस्तमा १४८)

''हाला'' (७३२) [- । - ~ ~ - । - -]
''नैराश्य मनीं माजे,
त्यालाहि न सीमा जे;
दे शान्ति अनीहाला
तै रागमयी हाला. (२११)

मातङ्गी (७३७) [। - - - । - - -]
''ऐकोनी हे वार्ता
जाली ते शोकार्ता,
रामाची ही वाणी
लागे वज्रावाणी.'' (मोसारा ५/३८)

'सुजनकलित' (७४१) [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ - -]
''सुजनकलितकथनेन
प्रबलदनुजमथनेन
प्रणयिषु रतमभयेन
प्रकटरतिषु किल येन'' (रूस्तमा १६१)

माणवक (७४२) [। - ~ ~ - ! - ~ ~ -]
गोड अशा बालवयीं
वृत्ति सदा मोदमयी;
रम्यतम दृश्य बघें
माणवक-क्रीडित गे. (२१२)

''भर्ममये हर्म्यतटे
शर्मसखीनर्मरताम्
पद्ममुखी पद्मगृहां
वैद्मि सतीं मूर्तिमतीम्'' (ममच १/२७)

सम्फुल्लक (७४३) [। - - ~ ~ । - - - ~ ~]
''संधुक्षितबन्धुव्रज
संचारितकीर्तिध्वज
गोपीगणशर्माकर
मां पालय दामोदर'' (रूस्तमा २०९)

"नीराधिपभृत्याहृतगोपेश्वरमार्गाश्रित' (रूस्तमा २०८) या पद्यांत सम्फुल्लकाचे २८ चरण आहेत.

'पुरूषोत्तम' (७४४) [। ~ ~ - ~ ~ । - - ~ ~]

"**पुरूषोत्तम** वीरव्रत
यमुनाद्भुत तीरस्थित
मुरलीध्वनिपूरक्रिय
सुरभीव्रजनादप्रिय" (रुस्तमा १५३)

कुलटा (७४५) [। ~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ -]

"रुचिरपटः पुलिनतटः
पशुपपतिर्गुणवसतिः
सममशुचिर्जलदरूचि-
र्मनसि परिस्फुरतु हरिः" (रुस्तमा ५७)

याच्या वरील चतुष्पदीहि याच वृत्तांत आहे.

"क्षितिविजितिस्थितिविहिति-
व्रतरतयः परगतयः
उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवु-
र्युधि कुरवः स्वमरिकुलम्" (दण्डी ३/८५)

तरलनयन (७४७) [। ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~]

"कुसुमनिकररचितचिकुर
नखरविजितमणिजमुकुर
सुभटपटिमरमितमथुर
विकटसमरनटनचतुर" (रूस्तमा १५२)

या पद्यांत तरलनयनाचे १८ चरण आहेत. याव्यतिरिक्त वेदान्तदेशिककृत यादवाभ्युदयांतील ६/३९ हा श्लोक तरलनयनाचा आहे.

'साशङ्क' * (७४८) [- । - ~ ~ - । - - ! - । - ~ ~ - । - -]

हें काय असें होई? **साशङ्क** धपापे उर्.
डोळ्यांत जमें पाणी, डोक्यांत उठे काहूर्.
एकान्त गमे ठेवी छातीवरती ओझें,
अन्धार फिरे भोंती गेली दुनियेचा नूर्." (माजूग ९५)

'काहूर' (माजूग ९५) आणि 'भयाण समुद्रांत' (गिका १०१) या कविता साशङ्कवृत्तांत आहेत.

"रम्यकृति"* (७५०) [। - - ~ ~ । - - ~ ~ । - -]

ठावें न कुणा गूज हृदींचें
ठावे न कुणा रङ्ग सुधीचे,-
माझ्या हृदयी नित्य रमो ही—
रम्यकृति कोणास न मोही? (२१३)

'सुधाकर' (माजूग ६३) ही कविता या रम्यकृतिवृत्तांत आहे.

"**मदिराक्षी**" *(७५१) [। ~ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ -]

मधुकाली किति ही रङ्ग-मजा!
गमती या गमतीच्या गमजा.
प्रणयी मत्त न कां प्रेममुर्दे?
मदिराक्षी नजरेने मधु दे. (२१४)

'बालमित्रास' (माजूग ६७) ही कविता या मदिराक्षीवृत्तांत आहे.

टीप. अरबी छन्दशास्त्राप्रमाणे चरणारम्भीं (~ ~ - -) हा गण असल्यास त्याच्या ठिकाणी (- ~ - -) हा गण विकल्पाने येऊ शकतो. आणि शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी या न्यायानेच या विकल्पाला गज्जलाज्जलींत वाव दिला आहे. तथापि हा विकल्प निष्ठुरपणें काढून टाकणें हेंच शास्त्रशुद्ध आणि युक्त आहे. तसेंच चरणान्तीं (~ ~ -) हा गण असल्यास तेथेहि विकल्पाने (- -) हा गण घालण्याची वहिवाट आहे; परन्तु ही वहिवाट वृत्तरचनेच्या मूलभुत तत्त्वाला बाध आणणारीच आहे.

"वनमाला"*(७५२) [। ~ ~ - - । ~ - ~ - । ~ ~ -]

नगरींचा न तो टिके उजळा.
नलगे तो अशिक्षिते, तुजला;
पटुता ही तुझी उरीं धरितो
वनमाला जशी धरीं हरि तो. (२१५)

'मोतियाचा गजरा' (माजूग ७८) ही कविता या वनमालावृत्तांत आहे.

"स्नेहलता"*(७५४) [। - ~ ~ - । - ~ ~ - । - ऽ ~ -]

प्रेम हटें का उगवे साजणी?
प्रेम मरे मात्र असूया-तणीं;
प्रेम हवें? कुम्पण काढी तुझें-
स्नेहलता रूक्ष रणींही रूजे. (२१६)

'लाज जरा, हास जरा!' (माजूग ५७) ही कविता या स्नेहलतावृत्तांत आहे.

"मानवती" *(७५७) [। - ~ ~ - । - ~ ~ - । - ~ ~ -]

प्रीति करी तूजपुढे नम्र मला,
आज कुठे जीव नसे हा भ्रमला;

देवि, मला दिग्विजयेच्छा नव्हती—
मानवती, जाईल वाया नवती. (२१७)

'अबोला' (माजूग ५६) ही कविता या मानवतीवृत्तांत आहे.

"काञ्चनकान्ति" *(७५८) [। - ~ ~ - । - ~ ~ ~ । - ~ ~ - । -]

पाहुनि त्या चारुतेस कोण फसेना?
जीवन छे! त्या मरीचिकेंत असेना.
कीव करूं ये कदाच साच न कां ती?
जीव निवे का बघूनि **काञ्चनकान्ती?** (२१८)

माजूग ८१ वी कविता या काञ्चनकान्ति वृत्तांत आहे.

हंसश्येनी (७६२) [- । - - - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ! - - - । -]

"नीतोच्छ्रायं मुहुरशिशिररश्मेरुस्त्रै-
रानीलाभैर्विरचितपरभागारत्नैः
ज्योत्स्नाशङ्गकामिह वितरति **हंसश्येनी**
मध्ये ऽ प्यह्नः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया" (किरात ५/३१)

'**शुभकामी**'*(७६४) [। - - ~ ~ । - - ~ ~ । - - ~ ~ । - -]

जाशील जरी दीपवुनी लोचन जाई,
होती सुमनें पायतळी धन्य तुझ्या हीं.
भृङ्गापरि त्या पोटभरू लोलुप का मी?
छे ! दिव्य पतङ्गापरि हा मी **शुभकामी!** (२१९)

"कोलं भुवि कोऽलं जगदालम्बमवैतुम्
स्वामी **शुभकामी** किल भूमीमसुरार्ताम्।
वाराशिगभीराम्भसि काराभवने ऽ भि-
ग्रस्तामिह मुस्तामिव यस्तामुदहार्षीत्" (वेविच ३८७)

हें वृत्त तरी (मन्दाकिनी कदाचित् नसलें तरी) अरबी-फार्सी छन्दः- शास्त्राच्याच द्वारा हिंदुस्थानांत आलें आहे असें वाटतें. मराठीत तरी या वृत्तांतील 'भिल्लीण न तू सुन्दरी, बाणा न शिकारी' (माजूग ५९) ही सुपरिचित कविता फार्सी वृत्त डोळ्यांपुढे असल्यामुळेच निर्माण झाली होती; पण आता वृत्तांचें नामकरण करितांना जो संस्कृत श्लोक या वृत्ताचा आढळला त्यांतीलच एका शब्दावरून, तें करणें योग्य वाटतें.

'रानकिशोरी' (माजूग ६०) 'ध्यासांतून भास' (यथ ४०) 'जीवितेश्वरीस' (गिफ १३), या कविता या शुभकामीवृत्तांत आहेत.

"कलावती"∗(७६५) [~ - ˜ - । ˜ ˜ - - ! ˜ - ˜ - । - -]

समानशील सखी ती हवी प्रपञ्जातें,
अलङ्गकृतीच न जी मात्र होय मञ्जातें;
कशास केवळ ती रुपशालिनी भार्या?
कलावतीहि नको काय शालिनी आर्या? (२२०)

'ढोङ्ग' (माजूग ७६) ही कविता या कलावृत्तीवृत्तांत आहे.

"मरीचिका"∗ (७६६) [~ - ˜ - । ˜ ˜ - - ! ˜ - ˜ - । ˜ ˜ -]

नको तुझा व्यवहारा, जिथे तिथे पगडा !
उगाच निष्फळ माजें मनीं जनीं झगडा.
क्षणैक जीवित हें यास चारूता खुलवी-
मरीचिकाहि रूचे जी रणीं मृग झुलवी. (२२१)

'अगोटींची भेट,' 'ठुमरी,' 'स्त्रीस्वभाव,' 'कां सङ्कोच?' (माजूग ७१-७५), 'अनेक सङ्क्रमणांनी' (यध ४६), 'फिरस्ता' (यज १७), 'संसारसखी' (यग ८८) आणि 'रसिक संशयग्रस्ता' (गिफ २३) या कविता मरीचिका वृत्तांत आहेत.

"शरयू"∗ (७६७) [˜ ˜ - - । ˜ ˜ - - । ˜ ˜ - - । - -]

प्रणयावीण गमे नीरस सारी सृष्टी,
प्रणया गोड दिसे सर्व-कुठे ती दृष्टी?
कधि नावांतिल जादू स्फुरवी प्रेमातें—
शरयू नावच लावी चटका हे मातें. (२२२)

'सौभाग्यवती' (माजूग ६६) ही कविता या शरयूवृत्तांत आहे.

"प्रियशिष्या"∗(७६८) [। ~ ~ - - ।˜ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ -]

कुणि वागीश कलाभिज्ञ तपोराशि कवी,
नृप त्याला वदला की दुहितेला शिकवीं—
न लगे शिक्षण, जात्या पटुता स्त्रींत वसें,
प्रियशिष्या गुरुतेतं तप्त करी आद्यरसें. (२२३)

माजूग ६३ वी नि ६४ वी या कविता प्रियशिष्या वृत्तांत आहेत.

सुरभि (७६९) [। ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ -]

"शरणागत-भरणातत-करूणाकर-हृदयं
सुरमानित-परमाच्युत-शरमारित-विमतम्
शमलालित-कमलासन-विमलानन-विनुतं
भज मानस निजमाश्रयमजमाहतमदनम्"

ही कविता शारदातिलकम् मधील शिवकर्णामृतांतून म्हणून ब्राऊनने आपल्या Sanskrit Prosody या पुस्तकांत उध्दृत केली आहे.

"यशोगन्ध"∗(७७०) [। ~ - - - ~ । ~ - - - ~ । ~ - - - ~ । ~ - - -]

लताग्रीं सुमना, डोलत रे मुग्ध मुदें तू
नको आदरूं सङ्कोच, अलीला मधु दे तू ;
जरी राहिल अज्ञात तुझें रूप न खन्ती,
यशोगन्ध तुझा नेईल रे वायू दिगन्तीं. (२२४)

'तुझ्यावीण' (माजूग ५८) ही कविता आणि "-स" (यग ८६) या कविता यशोगन्धवृत्तांत आहेत.

"श्यामकान्त"∗ (७७१) [। - ~ - - ~ । ~ - - - ~ । - ~ - - ~ । ~ - - -]

दीर्घकाल नसे पुत्र, आणि देवदयेने
चार पुत्र मिळूनीहि काळसङ्कट येणे;
जाऊनी वनवासास पुत्र त्यांतुनि दोघे
भूप हाय म्हणे 'राम' ! **श्यामकान्त-**वियोगें. (२२५)

माजूग ८३ वी कविता या शामकान्त वृत्तांत आहे.

"नूपुर"∗ (७७२) [। - ~ ~ - । - ~ - - ~ । - ~ ~ - । - ~ ~ -]

दूर तुझ्यावीण मूक जीव झुरे एकला,
राहुं तया दे क्षणैक वक्षिं तुझ्या टेकला.
स्पर्शुनिया तूज धन्य मञ्जुळ नादांत हा
नूपुर पायीं सकम्प गुङ्गत खेळे भला. (२२६)

'प्रेमसम्भ्रम' (माजूग ८०) ही कविता या नूपुरवृत्तांत आहे.

"रसोदात्त"∗ (७७३) [। ~ - - - ~ । - ~ - - ~ । ~ - - - ~ । - ~ ~ -]

धनाचाच लोभ देख कितीकांस नाचवी,
कुणा कीर्तीचाच नाद, किती वाद माजवी !
तुझी प्रीति हीच एक सखे शान्तवी मला,
रसोदात्त जीवनीं न दुजी शक्ति शीतला. (२२७)

माजूग ८४ वी कविता या रसोदात्तवृत्तांत आहे.

''**ऊषा"**∗(७७४) [~ - - - ~ । - - - ! ~ - - - ~ । - ~ ~ -]

"जहाली ऊषा जागी, सखे तूहि हो झणी,
ऊषेसारखा ऊञ्ची करी साज साजणी.
तिचें रूप दावाया बने सिन्धु आरसा,

पहा तू बहारीचा तुझा ईन्दु दर्पणी." (माजूग ६९)

'प्रबोधन' (माजूग ६९) आणि 'मनोवासिनीस' (यग ६५) या कविता ऊषावृत्तांत आहेत.

श्रीलीला (७७५) [। - - - । - - - । - - - । - - -]

"मन्दारा ऽ मन्दा ऽ ऽ रामं दारा मन्दा ऽ ऽ रा –
ह्याधिघ्ना दैत्यारेः शेषाद्रिं तं प्राप्ताः ।
सारावासारावासारावासाराऽवा—
गालीढा शृङ्गाली यस्या ऽऽर्तान् सम्भर्तुम्" (वेलस १४/२७)

"मनोमोहिनी"∗(७७६) [~ - - - ~ । - - - ! ~ - - - ~ । - - -]

खुळ्या, उठ खेळाया तरी ये जनामाजी,
तुला वाटती का रे इथे सर्व दामाजी ?—
कुणाला कुणी आहे, तुम्हांला न चिन्ता हे –
मनोमोहिनी माझी सखी होईना माझी. (२२८)

'जाताना' (माजूग ६८) ही कविता ही या मनोमोहिनीवृत्तांत आहे.

"रङ्गराग"∗(७७७) [। - ~ - ~ । - - - ! - ~ - ~ । - - -]

वृत्ति त्या शुकाची का प्राप्त होय अन्यासी?
आणि मी सखे, नाही वीतराग संन्यासी.
क्षुब्ध लुब्ध मी होतो देखतां तुझी मूर्ती-
रङ्गराग ओसण्डे गे तुझ्या पदन्यासीं. (२२९)

'प्रेमशूर' (माजूग ७७) ही कविता आणि 'याचना आणि प्रीति' (माध ५) या कविता रङ्गरागवृत्तांत आहेत.

"गिरिबाला" ∗(७७८) [। ~ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ - - । ~ ~ - -]

न दिसे ओज पुरीं या, न दिसे कान्ति निरोगी,
सगळी संस्कृति ही सभ्य कशी वैशिक ढोङ्गी!
नहि आश्चर्य, रूचे दुर्गम रानांत शिवाला
विलसे प्रकृतिचारुत्व जिचें ती **गिरिबाला.** (२३०)

'सखये, काय करूं मी? (माजूग ६४) ही आणि 'शोध' (गिफ ५१) या कविता या गिरिबालावृत्तांत आहेत.

"वसुन्धरा"∗(७७९) [। ~ - ~ - । ~ ~ - - ! ~ - ~ - । ~ ~ - -]

दिसे अजून मला ती प्रसन्न राजस मूर्ती
सदा श्रमव्रत साक्षातं क्षमाच, मानसपूर्ती,
दिसे जणूं अनुरागं अनर्घ्य माणिक रत्नीं—

वसुन्धराच अहा ती सुशील सोशिक पत्नी. (२३१)

'उखाणा' (माजूग ७०) ही कविता या वसुन्धरावृत्तांत आहे.

"इन्दुमुखी"*(७८०) [। - ~ ~ - । - ~ ~ - ! - ~ ~ - । - ~ ~ -]

वाट किती पाहुं तरी? धीर निघेना मधुरे,
गूज कथूं का मनिंचें ? तूच कळे ते चतुरे.
भूवर का मस्त्य जगे? तूच मला जीवन गे,
इन्दुमुखी, सिन्धु नको, बिन्दु मला एक पुरे. (माजूग)

माजूग ५४ वी कविता ही इन्दुमुखीवृत्तांत आहे.

"प्रमाथिनी"* (७८१) [। ~ - ~ - । - ~ ~ - ! ~ - ~ - । - ~ ~ -]

कधीच कां तू मला न पाहशी प्रेमभरें?
प्रसन्न होशील पुढे परी कुठे नेम बरें ?
पडें पहा निष्क्रिय मी पुरुष होऊन भला –
न बोलवे तूज पुन्हा **प्रमाथिनी**, तू अबला ! (२३२)

माजूग ८५ वी कविता ही या प्रमाथिनीवृत्तांत आहे.

"पाणिबन्ध"*(७८२) [। - ~ - ~ । - ~ ~ - । - ~ - ~ । - ~ ~ -]

पूर्ण भावसङ्गतिने होय सारखी प्रगती,
तीविना विवाह पहा बन्दिवास की जगतीं.
हस्तपादबन्धन का युक्त सागरोत्तरणी?
पाणिबन्ध मात्र इथे, बन्धमोक्ष तो मरणी. (२३३)

माजूग ७७ वी कविता या पाणिबन्ध वृत्तांत आहे.

"मानसभञ्जनी"*(७८३) [। - ~ ~ - । ~ - ~ - ! - ~ ~ - । ~ - ~ -]

यष्टि तुझी जणू सरू, गाल गुलाब की तुझे,
कस्तुरिकाच केस हे, नेत्र हिरे सखी, तुझे;
आणि हिऱ्यापरी कशी दृष्टि कठोर साजणी!
मानसभञ्जनी तुझें नाव पडे पहा जनी. (२३४)

सोमराजी(७९०) [~ - - । ~ - -]

"धृतोत्साहपूरा –
द्ययुतिक्षिप्तसूरा –
द्यतो ऽ रिर्विदूरा –
द्वयं प्राप शूरात्" (रूस्तमा १६१)

णायकुमारचरिऊ या काव्यांतील २ ऱ्या सन्धींतील ३ रें कडवें आणि ६ व्या सन्धींतील १३ वें कडवें हीं सोमराजीवृत्तांत आहेत.

"प्रमीला"* (७९२) [~ - - । ~ - - । ~ - -]

नरांच्या रहा वैरिणीला
करी लीन ही सृष्टीलीला;
बघे अर्जुनातें प्रभावी
नि हो प्रेमवेडी **प्रमीला.** (२३५)

माजूग १०५ वी कविता या प्रमीला वृत्तांत आहे.

सौदामिनी* (७९३) [~ - - । ~ - - । ~ - - । ~ -]

जरी स्थायि वा सौम्य नाही प्रभा,
जरी राहशी तू धरूनी नभा,
तरी, होय मेघावृत्ता यामिनी
तदा दाविशीं मार्ग **सौदामिनी.** (२३६)

मराठी कवि अमृतराय यांचें हिन्दी सुदामचरित्र या सौदामिनी वृत्तांत आहे. भिरा ११ वा सर्ग या सौदामिनी वृत्तांत आहे. 'अनन्तस्तोत्र' (तासक ९८), 'प्रतिज्ञा' (तासक १५९), 'रसिकास विनन्ती' (कावि ९०), माजूग (१०३ वी नि १०४ वी) या कविता याच वृत्तांत आहेत.

मेघावली (७९४) [~ ~ ~ - । ~ - - । ~ - - । ~ -]

हृदयिं अमृताचा पहा आशय,
प्रखर दीपवी दृष्टि तेजोमय,
बसुनि वातयानीं असे पावली,
धरणिची सखी कोण? **मेघावली.** (२३७)

"स्तनितघोरघोषाट्टहासातुला
तरलतारविद्युच्छटालोचना
विरहिणीजनप्राणघातोद्यता
नभासि राक्षसीयं न **मेघावली.**" (हे २/१८९)

भुजङ्गप्रयाग (७९५) [~ - - । ~ - - । ~ - - । ~ - -]

दिसे केतकी काञ्चनाचेंच पान
पडे भूलही स्वर्णमूढास कां न?
मना सज्जना, घात रे घात यांत,
वनी केतकीच्या **भुजङ्गप्रयात**. (२३८)
भिऊनी जनां एक बाजूस व्हावें,

न होऊन कोणासही दूखवावें,
कुणी दुष्ट अङ्गास लावील हात
तरी दाखवावा **भुजङ्गप्रयात.** (२३९)

भास (अभिषेक ६/१५) हें भुजङ्गप्रयाताचें एक प्राचीन उदाहरण आहे. मराठींत रामदासकृत 'मनाचे श्लोक', आणि रामायणांतील काहीं भाग, तसेंच कुण्टेकृत 'राजा शिवाजी' हीं भुजङ्गप्रयातवृत्तांत आहेत.

पुढील पद्यांत वियद्नङ्गा आणि भुजङ्गप्रयात यांचे मिश्रण आहे.

"तुझी मात्र ओजस्विनी स्फूर्ति दृष्टी,
विहङ्गा, तुझ्या गायनें गुङ्ग सृष्टी. ध्रु.
उडोनी उन्च उत्साहें प्रभाती प्रार्थिशी भानू,
रहस्यें राखिशी राजी किती ही थोरवी वानूं!
तुझ्यासारखा भक्त तू भूमिपृष्टी,
विहङ्गा, तुझ्या गायनें गुङ्ग सृष्टी." (सुजी)

कन्द (७९६) [~ - - - | ~ - - - | ~ - - - | ~ - - - | ~]

कुणी भावनेच्या विलासांत तल्लीन
म्हणे ह्रज्ज ते ह्रद्य, त्याच्यांत आनन्द;
कुणी बुद्धिच्या क्लिष्ट लीलेपुढे दीन,
चमत्कार त्याला गमे की कला**कन्द.** (२४०)

"असे कूप अत्यन्त हा खोल संसार
जलें त्यांतली दुस्तर, क्लेशही फार
अशा कूपिं जे मग्न होतात त्यां हाच
असे रज्जु उद्धारणा धर्म हो साच." (भिअनि २१३)

वि.वा भिडे या पद्याच्या वृत्ताला सुमाल्या कोणत्या आधारें म्हणतात तें कळत नाही.

सुधा (८००)

[~ - ~ ~ | ~ - ~ ~ | ~ - ~ ~ | ~ - ~ ~ | ~ - ~ ~ | ~ - ~ ~ | ~ -]

"हितावह असे जंव परिस्थिति तुम्हां तंव
हितास्तव झटा, हित लहा,
घडी गत पुन्हा नच तुम्हां मिळु शके बहु-
धनार्पण करुनिहि अहा!.
यथाविधि करी कृति यथोचित धरी क्रम
तदायु न तया लघु असे,

स्वजीवित तया लघु गमे श्रम न जो कधि
करी परि सदालस बसे." (भिजी २५४ वी)

वागीश्वरी (८०२)

[~ - - । ~ - - । ~ - - । ~ - - । ~ - - । ~ - - । ~ - - । ~ -]

यशोगीत गाती तुझ्या क्रीडितांचे
जिथे व्यासवाल्मीकि मोठे कवी
तिथे वाञ्छितें क्षुद्र पद्यांत माझीं
कथूनी बळे मी तुला ऐकवी;
प्रसादें तुझ्या भक्ति काही जनांची
जडे माझिया मुग्ध आर्ति-स्वरीं,
परी स्फूर्ति दे लोकदुक्खें वदाया
अता प्रार्थना हीच वागीश्वरी ! (२४१)

"भितों मी तुझ्या चुम्बनातें" (माजूस्व ४२) ही मराठींतील या वृत्तांतील पहिली कविता होय. या वृत्तांत मन्दारमालेपेक्षां आरम्भीचा एक लघूच काय तो अधिक असल्याने याला सुमन्दारमाला हें नाव देण्यात आलें. पुढें वागीश्वरी हें नाव हिन्दी छन्दःप्रभाकरांत आढळलें पण या नावांला आधार आढळत नाही. या वृत्तांत 'आमची मायबोली', (माजूस्व ५८), 'मराठबाणा' (माजूस्व ८४), 'माझा महाराष्ट्र' (यध ५५), मायदेवकृत 'नको हें नकों तें' (माभा ३१), इत्यादि अनेक कविता आता झाल्या आहेत.

मन्थान (८१६) [। - - - ~ । - - - ~]

"उद्गीर्णतारूण्य
विस्तीर्णकारूण्य
गुञ्जालतापिञ्छ –
पुञ्जाढ्यतापिञ्छ" (रुस्तमा ११९)

केतुमाला (८१९) [। - - - ~ । - - - ~ । - -]

आलां लढायास येथे,
माघार घ्याया न येते;
कां कांपवीते तुम्हांला
ती शत्रुची **केतुमाला** ? (२४२)
"कोठूनि हा सूर येतो?
तो कोण ही तान घेतो?

सङ्गीत त्याचें सदाचें
पावूनि रूपा कदाचे
वाटे तरी त्वत्पदाचें
आश्चर्य साधी कसें तो ?" (सुभा)

'संनीत' (८२२) [। - - ~ । - - ~ । - - ~]

संनीत दैतेयनिस्तार
कल्याणकारुण्याविस्तार
पुष्पेषुकोदण्डटङ्कार –
विस्फारमञ्जीरझङ्कार " (रुस्तमा १४५)

"यस्मै परिध्वस्तदुष्टाय
चक्रुः स्पृहां माल्यजुष्टाय
दिव्याः स्त्रियः केलितुष्टाय
कन्दर्परङ्गेण पुष्टाय" (रुस्तमा १६१)

"तारामती" (८२३) [। - - ~ । - - ~ । - - ~ । -]

रात्रींतुनी मेघ येती नभीं,
येवोत येणार ते, मी न भीं,
नाही परी जीविताराम ती
माझ्यासवें कवि **तारामती ?** (२४३)

"माझा दिसो हा रिकामा खिसा,
बोला मला मूर्ख वेडा पिसा,
याची न माझ्या मनाला क्षती,
माझ्यामधे गुङ्ग माझी मती." (सुजी)

लयग्राहि (८२५) [। - - ~ । - - ~ । - - ~ । - -]

हीं भूषणें बन्धनें मात्र होती,
छन्दासही मुक्तता द्या अहो ती !
काव्यीं कवे, होय रे वञ्जना ही
जेथे **लयग्राहि** शब्दौघ नाही. (२४४)
"रम्भा पदन्यास जेथे करीना
नाचेल कुब्जा, तिला राहवेना," (पु. मं. लाड)

भिडेकृत अलङ्कारनिरूपणांत (पृ. १४४, १४९) लयाग्राहि वृत्ताची दोन उदाहरणें आहेत.

सारङ्ग (८२६) [- - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~]

कां मारिती व्याध जीवांस निष्पाप ?
हो दुर्बलानांच मोठा जगीं ताप.
देखा किती रम्य डोळे, कसा रङ्ग,
दावी कसें पादलालित्य **सारङ्ग !** (२४५)

मोरोपन्ताचें रमणीय रामायण (मोसग्र ७/३८३) हें या सारङ्गवृत्तांत आहे.

अमृतध्वनि (८२७)

[- - ~ । - ~ ~ ~ । - - ~ । - ~ ~ ~ । - - ~ । - ~ ~ ~ । -]

दावी कुणी कवन, नावीन्य तें लव न,
ठावी न कल्पलतिका,
ध्वान्तास जें जमवि, पान्थास जें दमवि,
कान्तार त्यांत गति कां ?
वर्णाकृती सुबक, हा प्रास हें यमक
तो दाखवी अविनयें–
ना जें सुनीत, नित गाजे सुनें स्वनित
की **अमृतध्वनि** न ये. (२४६)

संस्कृतांत "चेटीभवन्निखिलखेटीकदम्बतरूवाटीषु नाकिपटली" हें शुङ्कराचार्यकृत अम्बाष्टक स्तोत्र, (बृस्तो १९७) आणि वेदान्तदेशिककृत यादवाभ्युदय (४/१२४) हा श्र्लोक हीं या अमृतध्वनिवृत्तांत आहेत. मराठींत मोरोपन्ताचें कविप्रिय रामायण (मोसग्र ७/३७०) आणि सद्गत्नरामायण (मोसग्र ८/५१) हीं दोन रामायणें या वृत्तांत रचिलीं आहेत. आधुनिक मराठींत रणविहाराचा १६ वा सर्ग या वृत्तांत आहे. अमृतध्वनि हें नांव कोणी दिलें हे कळत नाही.

मन्दारमाला (८२९)

[- - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~ । -]

जाया हरीच्या जरी ठेवित प्रीति
त्यांची परी रीति अत्याग्रही,
कोल्हाळ हो घोर, वेल्हाळ तो थोर,
त्याला न तो घोर बालग्रही,
द्याया सुखारामा राहूनि निष्काम
देई घनश्याम ती मागणी,
मन्दारमाला रमालाच लाभे,
उभा वृक्ष तो सत्यभामाङ्गणीं ! (२४७)

'अश्वघाटी दृशन्त' (मोस्फुका १/३६४) आणि 'गङ्गास्तव' (मोस्फुका १/७१) हीं काव्यें मन्दारमालावृत्तांत आहेत. गुरूरामायणाचा ६४ वा श्लोकहि याच वृत्तांत आहे.

"निर्झनध्वनि" (८३०) [अमृतध्वनी । - ~ -]

देहांमधील बळ खर्चोनिया सकळ
होई उदार मग जीवावरी,
ओढावयास बळ देईल तो प्रबळ,
पाऊल हें अढळ ठेवी वरी,
थोडा चळूनि जरि येशील भूमिवरि
कोणी दया न करि तुझ्यावरी –
ज्यां ओढियतोस वर तेही तुझ्याचवर
येतील सर्व तर सर्पापरी." (कुमा १२)

सर्वगामी (८३१) [७ तगण । २ गुरु]

"जो लोककल्याण साधावया जाण
घेई करीं प्राण त्या सौख्य कैंचें ?
निंदाजनीं त्रास, अर्थी विपर्यास,
कारागृही वास, हे भोग ज्याचे. " (देशा)

आभार (८३२) [सारङ्गद्विरारूवृत्ता]

"देवापरी मातृसेवा करी, अन्य चित्तान्तरी
जो धरीना कधी ध्यास,
मनोनिया गाय ही आपुली माय देता तिचा
काय कैसा कसायास ?" (विक १३०)

'**स्वानन्दसम्राट**' (८३४) [- - ~ । - - ! - - ~ । - -]

"गाजो जगीं या जी लोकशाही
तीचेच आम्ही याजी शिपाई,
जिज्ञासु भिक्षू, आजन्म चाकर,
स्वानन्दसम्राट् ! अल्लाहु अक्बर !"

ही माजूग १०७ वी कविता या स्वानन्दसम्राट्वृत्तांत आहे.

'**वदनपद्म**' (८३९) [~ - ! ~ ~ ~ - । -]

"इदं **वदनपद्मं**
प्रिये तव विभाति
इह व्रजति मुग्धे

मनोभ्रमरतां मे. " (पि ८९ टीका)

‘**भाविनी’** (८४०) [। - ~ - । - ~]

"कामिनीलक्ष
मोदने दक्ष
भाविनीपक्ष
मामम‌ुं रक्ष (रूस्तमा १२४)

‘**नन्दकुलचन्द्र’** (८४१) [। - ~ ~ ~ । - ~]

"नन्दकुलचन्द्र
लुप्तभवतन्द्र
कुन्दजयिदन्त
दुष्टकुलहन्त" (रूस्तमा १४४)
"रिङ्गदुरूभृङ्ग–
तुङ्गगिरिशृङ्ग–
शृङ्गरूतभङ्ग–
सङ्गधृतरङ्ग" (रूस्तमा १४२)

"करभीर" (८४२) [। ~ ~ ~ ~ ~ । - ~]

"पुलिनधृतरङ्ग–
युवतिकृतसङ्ग–
मदनरसभङ्ग–
गरिमलसदङ्ग." (रूस्तमा १४७)

द्‌वियोधा (८४७) [। - ~ - । - ~ -]

भिरा (११/३) आणि भिडेकृतं अलङ्गकार निरूपणांतील ‘सर्व या भूवरी’ हीं दोन पद्‌यें द्‌वियोधावृत्तांत आहेत.

गजगती (८५१) [। ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ -]

मन कुठे नच जडे,
तिजविणें तडफडे;
तरि करी अलग ती
मज कशी **गजगती.** (२४८)

‘**वीरवर’** (८५३) [। - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~]

"चारूतटरासनट
गोपभट पीतपट

पद्मकर दैत्यहर
कुञ्जचर **वीरवर**
नर्ममय कृष्ण जय" (रूस्तमा १५६)

हंसमाला (८५४) [। - ~ - । - ~ - । -]

त्याचिया मानसांत
कल्पना क्रिडतात,
की सुवर्णी भ्रमाला
पाडिती **हंसमाला.** (२४९)

वीरलक्ष्मी (८६०) [। - ~ - । - ~ - । - ~ -]

शत्रुची फोडुनीया फळी
घाव घालीत ये या स्थलीं
अग्निकाष्ठे करी भक्षण,
वीरलक्ष्मीस त्या वन्दन! (२५०)

संस्कृतांत "रङ्गतस्तोषितज्ञातिना" (रूस्तमा २००) या पद्यांत वीरलक्ष्मीचे ५४ चरण आहेत; आणि मराठींत माजूग १०६ वी कविता या वीरलक्ष्मीवृत्तांत आहे.

भामिनी (८६१) [। - ~ - । - ~ - । - ~ - । -]

तारका अम्बरीं थोडक्या का?
मारितों मी न कोणास हाका.
शुक्रताऱ्यापरी जी समाजी
भामिनी स्वामीनी तीच माझी. (२५१)

भिजी ४२ वी कविता आणि तांबेकृत ‘राजराजेश्वरा हो दयाळा’ (तासक १०९) ही कविता या भामिनीवृत्तांत आहेत.

वरसुन्दरी (८६५) [। - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ । - ~ ~ ~ । - -]

श्रान्त किति पान्थ बघ, शान्त कर याला,
कीव कर, जीवनच दे ग समयाला.
योग्य मज भोग्य मज हृज्ज मधु-धार,
‘देख **वरसुन्दरि,** सरोवर उदार!’ (२५२)

"बन्धुरगुणे कृपणबन्धुमनपायं
सिन्धुतनये तव कटाक्षमकरन्दम्
इन्दुकरवृन्दजडचन्दनमहीधृत्-

कन्दरमरूच्छिशिरसुन्दरमुपासे" (वेलस ५/१८)

(वेविद ४३१) हें हिं वरसुन्दरीचेंच उदाहरण आहे.

मराठींत निरञ्जनमाधवकृत ‘साम्बशिवाष्टक’ (निक १/१०), साधुदासकृत ‘एकच शब्द’ (सानिस १/५६) आणि ‘ज्ञानसम्पदा’ (भिमस ७६) या कविता वरसुन्दरीवृत्तांत आहेत.

वसुधारा (८६८) [। ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ । - -]

जवळ सखि असुनि मज चिरविरह दाही,
वदनशशि असुनि कशि मजशि न सुधाही;
प्रणयघन नयन तव, वरस मधुधारा,
कृपणपण न कर, रण बनव **वसुधारा.** (२५३)

निरञ्जनमाधवाचें भवान्यष्टक (निक १/११) आणि साव (९/६१–६२) हे दोन श्लोक हीं वसुधारावृत्तांत आहेत. निरञ्जनमाधव या वृत्ताला स्तोत्राच्या शेवटी कुसुमशर म्हणतो.

स्त्रग्विणी (८६९) [। - ~ ~ - । - ~ ~ - । - ~ ~ - । - ~ ~ -]

कोपतां लाडकी तीस तो श्रीधर
घेत अङ्कीं म्हणे, शान्ति चित्ती धर.
बाहुपाशांत या माझिया रुक्मिणी,
शोभशी भूवरी तू खरी **स्त्रग्विणी.** (३५४)

संस्कृतांत शिशु (४/४२) हा श्लोक स्त्रग्विणीचा आहे. मराठींत मोरोपन्ताचें स्त्रग्विणी रामायण आणि राजकवि चन्द्रशेखर यांचे तारातरङ्ग हीं काव्यें स्त्रग्विणीवृत्तांत आहेत.

उर्वशी (८७०) [~ ~ ~ - । - ~ ~ - । - ~ ~ - । - ~ ~ -]

बघ तुझें रूप हें अप्सरेसारखें,
परि टिको या करीं भाग्यरेषा सखे.
धडधडे कां उरीं भीति, साङ्गू कशी?
त्यजुनि ऐलास गेलीचना **उर्वशी?** (२५५)

भिजी १४२ वी कविता या उर्वशीवृत्तांत आहे.

‘जनकतनया’ (८७१) [। ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ - । - ~ ~ - । - ~ ~ -]

"इति विलपति प्रभौ दीनदीनाक्षरं
जनकतनयांविना वर्तमाने वने
निशिचरकुलक्षयं कर्तुकामोहन–
श्चिरमजनि लक्ष्मणश्चिन्तयानन्तया" (मरच ९/३५)

‘नवमधु’ (८७५) [। ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ - । ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ ~ -]

"**नवमधु**निषेवणादुपचितमनोरथा
मथितवनपादपा रभसजववायुना
परिहसतलोलुपा दधिमुखपराभवा
दनिभृतमदोदया विपिनभुविरेमिरे" (मरच १३/९३)

"जय जलदमण्डली- " (रूस्तमा १५१) या पद्यांत नवमधूचे चौदा चरण आहेत आणि "निजमहिममण्डली-" (रूस्तमा १६९) या पद्यांत नवमधूचे बावीस चरण आहेत.

'सरसिरूहलोचना' (८७६)

[। ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ -]

"स्वसहचरनिकरहरदनुजकृतिवेदिनं
जगदभयवलदनयमयतनयभेदिनं
सकृदमलपदकमलविनतमयमोचनं
भज सदय मयि हृदय **सरसिरूहलोचनं"** (रूस्तमा २२३)

"वृषदनुजजनितरूज" – (रूस्तमा २२२) या पद्यांत सरसिरूहलोचनाचे २६ चरण आहेत..

छ. २१

'विलोलनयना' (८७७) [। - ~ - । ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ -]

"चेतसापि विमुखेषुपरवारि रसने
चातकाननपुटेषु फलिताम्बुपतना
एहि मैथिलि विलोकय **विलोलनयने**
कालिकापि कुरूते रतिमुपाश्रितजने" (मरच ९/३१)

'वंशतिलक' (८७८) [। ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ - । ~ ~ ~ -]

"इति निशाचरकुलप्रथनेन मुदितै–
र्मुनिगणैरुपहृतार्हणविशेष सुहिते
दिविषदां परिषदोऽथ रघु**वंशतिलके**
जयजयेति वचनानि पदवीं विदधिरे" (मरत ५/६७)

मरच १६/९२ हा श्लोकहि याच वृत्तांत आहे. मराठींत भिजी (१८५ वी) कविता या वंशतिलकवृत्तांत आहे; तेथे वृत्तांचें नाव कुमुदिनी असें दिलें आहे. परन्तु आधाराच्या अभावीं आणि त्या नावाचें दुसरें वृत्त असल्याने कुमुदिनी हें नाव 'सुललिता' नावाप्रमाणेच त्याज्य आहे.

(च २०७) या कवितेंत विषमचरण यमकबद्घ नसल्याने चतुष्पदीची द्विपदी करून ही कविता गजगतीवृत्ताची न म्हणतां वंशतिलकवृत्तांतील समजायला काही प्रत्यवाय नाही. उदारहणार्थ,

"जरठसा शिशिर तो ध्रुवपदीं विरतला
सुकुसुमाकर इथे प्रियसखा परतला" (च २०७)

" दया "* (८८०) [हंसमालाद्‌विरावृत्ता]

" कां **दया** ये न तूते दीननाथा दयाळा?
का मला आडरानीं टाकिशी लोकपाळा?
यौवनाच्या मदाने पाडिली भूल मागे
आणि मात्रासुखांचा जाय लागूनि चाळा."

ही (माजूग १०० वी) कविता या दयावृत्तांत आहे.

श्राद्धरान्ता (८८१) [। - ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ - । -]

"यादवांचा दरारा नृपा लागलासे
वाद्यघोषी महासैन्य तें जागतासे
देखती येर येरासि तो कृष्ण भासे
हाण हाणा म्हणों लागले कृष्णपीसे" (डिरूस्व ६/२)

"कनकमयता" (८८२) [। ५ ल । ५ ल । ५ ल । ५ ल । -]

"प्रथम जरि सुकृतसरणि कठिण सुखहर दिसते
तरिहि मग निरतिशय शमसुख अविरत मिळतें
म्हणुनिच विबुध सुकृतसरणि सतत अनुसरतो
क्षणिक सुखद दुरितसरणिस कधिही नच भुलतो."

या भिजी २३५ व्या कवितेंत शब्द फार उद्‌वेगजनक प्रकारें तुटतात.

चञ्चलाक्षी (८९७) [~ ~ ~ ~ ~ ~ । - ~ - । - ~ -]

नियमित घडिला पहाया पथीं
प्रतिदिन उभि राहि निष्पाप ती
मुखशशि वर त्या गवाक्षीं असें,
स्थिरमति कशी **चञ्चलाक्षी** हसे ! (२५६)

"ऋजुगति" (८९८) [~ ~ ~ ~ । - ~ - । - ~ - । - ~ -]

"मुनिवर कोपतां कम्प पावे मही,
बहु भय लाधलें वज्रभृध्धामही,
क्षितिसुरमण्डली होऊनि व्याकुळा
'कुशल असो' म्हणे, 'दिग्रथाच्या कुळा' (मोसारा १२/५)

साररामायणाचा १७ वा सर्ग या "ऋजुगति" वृत्तांत आहे.

निशा (८९९) [~ ~ ~ ~ ~ ~ । सग्विणी]

"मृदुल मधुर रस्य रक्ताधरीं साचली जी सुधा

जरी तुज नच देववे ती न दे, ती न माझी क्षुधा;
वळव वदन हें तुझें, हास गे आणि दाही दिशा
उजळ उजळ, जाचते फार दीनास पाही **निशा.** (२५७)

संस्कृतांत रघु (१२/१०४,) किरात (५/२१, १८/१६-१७, २०, २१, २६) आणि शिशु (११/६७) हीं निशावृत्तांची उदाहरणें आहेत. मराठींत मोस्फुका (३/३२,) मोसग्र (८/५१०,) मोसारा (१६/१९,) साव (५/१५) हीं निशावृत्ताचीं उदाहरणे आहेत.

'हेमकाञ्ची' (९०१) [~ ~ ~ ~ ~ ~ । ५ रगण]

"प्रवरगृहनिरोधखेदालसा यान्ति वातायनान्यङ्गना
जलदसमयदोषगाढार्पणा **हेमकाञ्ची**पुनर्योज्यते
उपवनगमनाय सञ्चार्यते वारमुख्योजनःकामिभिः
तरूणतृणसखेषु लाक्षारसः पात्यते **पादपद्मेष्वनङ्गावहः"** (ईधू)

पण चौथ्याचरणांत एक रगण अधिक आहे !

मेघामाला (९०२) [२ नगण । ६ रगण]

पवनबलसमाहता तीव्रनादा बलाका-
वलीमेखलाशोभिता
क्षितिधरसदृशोच्चरूपा महानीलधूमा-
यमानाम्बुगर्भोद्वहा
सुरपतिधनुरूज्ज्वला बद्धकक्ष्या तडिद्
द्योतसन्नाहपट्टोज्वला
गगनतलविसारिणी प्रावृषेण्योन्नता
मेघमालाऽधिंक शोभते. (भ १६/२०५)

भासाच्या प्रतिमानाटकांतील ३/३ हा श्लोक या मेघमालावृत्तांत आहे. या वर्गोतील दण्डकांची उदाहरणें पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत.

चण्डवृष्टि [२ न । ७ र] अविमारक ५/६, रह ४६/७४, तरासु ९८.
अर्ण [२ न । ८ र] वाअह्रउस्था ५/१९, मोस्फुका १/७१, २/१८८, २/२७९, आणि दण्डकरामायण (मोसग्र ८/४४४)
व्याल [२ न । १० र] वाअह्रउस्था ५/२०.
जीमूत [२ न । ११ र] मोस्फुका २/२८३.
लीलाकर [२ न । १२ र] मोस्फुका ३/७१.

सङ्ग्राम [२ न । १६ र] भमामा ५ वा अङ्क.

सुराम [२ न । १७ र] वबृ १२/६.

गोविन्द [२ न । ३१ र] वबृ ८९/१.

सानन्द [२ न । ३२ र] वबृ १०४/६१.

सौम्य (९३१) [विद्युन्माला ॥ अचलधृति]

"वाद्यध्वान व्योमीं गाजे,
साके स्वर्गासें साजे,
नटति युवतिजन, करिति किति तनन
म्हणती अमरजन सरस नरजनन." (मोसारा २१/३)

मोरोपन्तांचे सौम्यरामायण या सौम्या वृत्तांत आहे.

आख्यानकी (९२३) [इन्द्रवज्रा ॥ उपेन्द्रवज्रा]

"रामें टणत्कार वनांत केला
कळे धनुर्ज्याध्वनि ताटकेला;
तो धावली वासुनिया मुखा ती,
दिसे जणों सर्व जनांस खाती." (मोसारा १५/१६)

हा १५ वा सर्ग आख्यानकी वृत्तांत आहे.

विपरीताख्यानकी (९३४) [उपेन्द्रवज्रा ॥ इन्द्रवज्रा]

"म्हणे प्रभू, 'सर्व भय त्यजावें
जावें सुखें, स्वस्थ मनें यजावें;
भवत्प्रसादेंची पळांत अस्ता
पावेल हे दुष्ट चमू समस्ता.' " (मोसारा १६/८)

हा १६ वा सर्ग विपरिताख्यानकीवृत्तांत आहे.

शिशिरा (९३५) [इन्द्रवंशा ॥ वंशस्थ]

"इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे
गणो नृपाणामथ तोरणाद्वहीः
प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पना-
कृतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम्" (शिशु १२/१)

हा सबन्ध सर्ग या शिशिरा नावाच्या अर्धसमवृत्तांत आहे.

हरिणप्लुता (९३६) [विदुषी ।। द्रुतविलम्बिता]

रुचिभेद नरांत पहा कसा

जरि वसे रसिकांमधि बन्धुता,
रुचते करिणीच मदालसा
तर कुणा तरला **हरिणीप्लुता.** (२५८)

"प्रभु, केवि तरुं भवसागरा ?
फिरवितो विषयानिल गर्गरा,
भगवन् करूणाकर कोपला,
अभयदायक अन्य नसे मला," (पार)

'तनुतमा' (९३८) [द्रुतविलम्बित ॥ प्रमिताक्षरा]
"हरमुपेत रसादमलं घनं
दमलङ्घनं तनुत मा कृतिनः
तनुतमाकृतिनः श्रयताद्दृतं
श्रयताद्दृतं भवत इत्युदितम्" (जस्तु ३०/७१)

'मधुपिङ्गल' (९४३) [तोटक ॥ मोटक]
''**मधुपिङ्गल**दृक् चतुरस्त्रतनुः
पित्तप्रकृतिः सविताल्पकचः
तनुवृत्त तनुर्बहुवातकफ–
प्राज्ञश्च शशी मधुवाक् शुभदृक् (वबृदा २/८)

'सुविनीता' (९४४) [अभिरामा ॥ दोधक]
"त्यानन्तर त्या जनकाने
भव्य दिनीं निगमोक्त विधानें
श्री राम-करीं **सुविनीता**
ते दिधली रुचिराकृति सीता." (मोसारा १९/३)

'क्षुत्क्षीण' (९४७) ["सुलोचना" ॥ शुद्धविराट्]
"**क्षुत्क्षीण**शरिरसञ्चया
व्यक्तीभूतशिरास्थिपञ्जराः
कैशैः परुषैस्तवारयो
वैतालीयतनुं वितन्वते." (पि ४१ टीका)

वियोगिनी (९४८) ["चारूलोचना" ॥ सीधु]
शशि दूर असो निशा परी
बहुरत्नीं नटतेच भोगिनी,

अनलङ्कृत भावसुन्दरी
झुरते मात्र सती **वियोगिनी (२५९**

संस्कृतांत अश्वघोषकृत सौन्दरनन्दाचा ८ वा सर्ग आणि मराठींत मोरोपन्ताच्या प्रिय रामायणाचे पहिले ७४ श्लोक (मोसग्र ७/३७३-३८०) या वियोगिनीवृत्तांत आहेत.

अपरवक्त्र (९४९) [प्रसभ ॥ मालती]

"अभिजनमहतो मनस्वितः
प्रिययशसो बहुमानमिच्छतः
निधनमपि वरं स्थिरात्मन–
श्चुतविनयस्य न चैव जीवितमं." (असौ ८/५७)

अबुच (७/५८) अपरवक्त्राचेंच उदाहरण आहे.

'श्रुतकीर्ति' (९५०) ["सुलोचना ॥ रथोद्‌वता]

कन्या **श्रुतकीर्ति** दुसरी
जीस या त्रिभुवनीं नसे सरी
शत्रुघ्नकरीं सती भली
ते मनांत सुख फार लाभली" (मोसारा १९/६)

'सम्पदा' (९५१) ["चारूलोचना" ॥ रथोद्धता]

"विपुलार्थसुवाचकाक्षराः
कास्य नाम न हरन्ति मानसम्
रसभावविशेषपेशलाः
प्राच्यवृत्तिकविकाव्यसम्पदः" (पि ४४ टीका)

'माण्डवी' (९५२) ["नृपात्मजा" ॥ शुद्धविराट्]

"कुशलध्वजें मैथिलानुजें
कैकेयीतनयास भूभुजें
दिली स्वयें **माण्डवी** सुता
ज्येष्ठा जी सुगुणा जनस्तुता." (मोसारा १९/५)

'उर्मिळा' (९५३) ["नृपात्मजा" । "चारूलक्षणा"]

"निजौरसी अन्य दुर्मिळा
नृपें दिली विध्युक्त **उर्मिळा.**
सुलक्षणा लक्ष्मणास ती
वरी प्रमोदें सुन्दरी सती." (मोसारा १९/४)

'विदाहिनी' (९५४) ["नृपात्मजा" ॥ रथोद्धता]

"अनेक रत्नें मनोहरें
जावयास दिधली धराधरें,
रथाश्वपत्तीभवाहिनी
अर्पिली रिपुमनो**विदाहिनी"** (मोसारा १९/७)

'शुभोदय' (९५५) ["कटाक्षलीलता" ॥ रथोद्धता]
"इदं भरतवंशभूभृतां
श्रूयतां श्रुतिमनोरसायनम्
पवित्रमधिकं **शुभोदयं**
व्यासवक्त्रकथितं प्रवृत्तकम्" (पि ४४ टीका)

उपचित्र (९५६) [विदुषी ॥ दोधक]
"करूनी विमला मुनिची सती
देवनदीप्रति सर्वहि जाती
बहुतां दिवशीं मज भासती
भेटलि जन्मदपज्जलजा ती." (मोसारा १७/३०)

'विपुलकरा' (९५८) [तामरस ॥ दोधक]
"उदगयने रविशीतमयूखौ
वक्रसमागमगाः परिशेषाः
विपुलकरायुधि चोत्तरसंस्था–
श्रेष्टितवीर्ययुताः परिकल्पाः (वबृजा २/२१)

'वरमानिनी' (९६१)
"अद्धवदम्बुजसंततिसंतत–
संचरदुञ्चरथाङ्गविहङ्गकम्
सारसुधामधुराम्बुलसत्त्विह–
मध्वसरो **वरमानिनि** राजते." (ममच १/२२)

भद्रविराट् (९६२) ["इरा" ॥ एकरूप]
"रत्नानि विभूषयन्ति योषा

भूष्यन्त वनिता न रत्नकान्त्या
चेतो वनिता हरन्त्यरत्ना
नो रत्नानि विनाङ्गनाङ्गसङ्गम्" (वबृ ७३/२)

वबृ ५/३५ हें आणखी एक उदाहरण आहे. अभिनन्दविरचित रामचरिताचा १४ वा सर्ग या भद्रविराट्वृत्तांत आहे.

मालभारिणी (९६३) [" अमला " ॥ बधिरा]

"प्रभुच्या चरणीं मयूर भावें
प्रिय रामायण हें नमूनि वाहे,
यश हेंचि सुखें सदैव गावें,
स्थिरता याचि रसीं मनास आहे." (मोप्रिरा १०८)

संस्कृतांत अश्वघोषकृत बुद्धचरिताचा ५ वा सर्ग मालभारिणीवृत्तांत आहे. मोरोपन्तकृत प्रियरामायणाचे ७५-१०९ इतकेच श्लोक मालभारणीवृत्तांत आहे.

"रभसा जलदार्क मानि शोभा
रजनी दिवसान्धकार शोभा
वनपै वेश्म विमार्गमार्ग वाहे
प्रमदे कान्तिविचार साङ्गताहे." (विराम ७७)

या पद्यांत मालभारिणीचेच चरण आहेत; परन्तु क्रम निराळा आहे; म्हणून हें मालभारिणीचें उदाहरण होऊ शकत नाही.

पुष्पिताग्रा (९६४) [काममत्ता ॥ सुवक्त्रा]

प्रिय तुज सुकुमार शिल्प साचें
तर बघ जा यमुनातटास आग्रा–
उपवन जणु मर्मरोपलाचें,
नव लतिका बहुरङ्गि **पुष्पिताग्रा**." (२६०)

"मुरडुनि नरडी करें दुज्याने
धरूनि असे धरिलेंच पुच्छ ज्याने
रगडुनि फणिकण्ठ कैटभारी
उपरि चढे करि नाट्य नीट भारी." (वाहवि ३/१०)

"शरण रिघति त्यांसि तारण्याचें
बिरुद तुझे करि दीनबन्धु साचें;
अगणितचि जरी मदीय पापें

तरि जळतील तुझ्या दयाप्रतापें. (पारा)

संस्कृतांत अबुच (१/८०-८९) हे श्लोक पुष्पिताग्रावृत्तांत आहे आणि मराठींत वामनकृत जटायुस्तुति ही बहुतेक याच वृत्तांत आहे.

‘अन्तर’ (९७०) [मदिरा ॥ रमणी]

"**अन्तर** सुन्दर बाहिर सुन्दर तें पय सुन्दर पाहि मना,
सुख होय जना;
अन्तरिं अर्थ विशेष समर्थ, विरङ्ग किमर्थ पडेल जनीं सुख होय
मनीं" (रासधास १५५)

‘उत्तमवंशा’ (९७१)

"जअइ जअइ हर बलइअ बिसहर तिलइअ सुन्दर चन्दं
मुणि आणन्दं जणकंदं
बसहगमणकर तिसुलडमरुधर णअणहि डाहु अणंगं
सिरगंगं गोरि अधंगं
जअइ जअइ हरि भुअजुअ धरू गिरि दहमुहकंसविणासा
पिअवासा सुंदर हासा
बलि बलि महि हरू असुरविलअकरू मुणिजणमाणसहंसा
सुहभासा **उत्तमवंसा** " (प्रापै २/२१५)

शिखा (९७२)

"भृगुकुलपतिपरिभव करुनि मुदित
रघुवर करि निजपुरगमना
स्तवित सुखित सकळ जन म्हणति, जय
अतुळबळजळधि ! जय खळदमना" (मोसारा २१/१)

खञ्जा (९७३)

"मृदु शिशिर सुरभि पवन सुखवि जन
पुनरपि धरि निज रुचिस दिनमणी,
रघुकुलवरदशरथनृपतिनगर
सुरपुरततिस तृणसम गणी" (मोसारा २१/२)

या द्विपद्या आहेत पण स्वयम्भूच्छन्द २६-२९ पाहतां प्राकृतांत या वृत्तांच्या चतुष्पद्या असत असें दिसतें.

"भ्रान्त"* (९७४) [देवप्रिया ॥ कादम्बरी]

"हिन्दपुत्रांनो, स्वताला लेखितां कां बापडे?
भ्रान्त तुम्हां कां पडे?
वाघिणिचें दूध प्यालां वाघबच्चे फाकडे,
भ्रान्त तुम्हां कां पडे?" (माजूग)
"पञ्जरींच्या पाखरानो, घ्या भरारी अम्बरीं
पङ्ख झाडा लौकरी?
पञ्जरींच्या श्वापदांनो, जा पळा जा जङ्गलीं,
काय झालां पाङ्गळी?
पल्वलींच्या मण्डुकांनो, वृत्ति द्या ही सोडुनी
जा नदी गाठा झणी.
मण्डपींच्या वल्लरींनो, वाढ ना द्या खुण्टुनी,
दूर जा फोफावुनी." (पारा ५३)

माजूग ४४ वी, आणि ४५ वी कविता, यशवन्तकृत 'गाऊ त्यांना आरती,' 'तुरूङ्गाच्या दारांत' (यध ६९, यध ७२) या कविता या भ्रान्तवृत्तांत आहेत.

'प्रदीप्त' (९८५) ["सु" कामिनी ॥ प्रमाणिका]

"फेण्टकस्य वामत–
श्चिरिल्विरिल्विति स्वनः
शोभनो निगद्यते
प्रदीप्त उच्यते परः." (वबृ ८८/३१)

"मोदमयी" (९८८) [प्रियशिष्या ॥ अधिकारी]

जव येतात नभीं मेघ मनीं खेद भरे
नच उत्साह ठरे,
नकळे केवि तुझी वृत्ति अशाही समयीं
विलसे **मोदमयी.** (२५६)

'रात्रिवितान' (९८९) [शुभकामी ॥ तनुमध्या]

"कोठे तरि जाऊ बसुनी शीघ्र विमानीं
अज्ञात ठिकाणीं;
स्वातन्त्र्य जिथे शान्ति जिथे प्रेम इमानी,
तेथे चल राणी.

कोठूनि गरीबी असता रानफुलांही
शृङ्गारित राई?
बेमोल जवाहीर खुले रात्रिवितानीं,
तेथे चल राणी!" (माजूग ६० वी कविता)

'हा प्रश्न कशाला' (यध १४७), 'मृत्यूस' (यध १५१) या कविता या रात्रिवितानवृत्तांत आहेत.

'कल्पना' (९९०) [स्त्रग्विणी ॥ वीरलक्ष्मी]

"देव नाही जगीं धर्म नाही तसा
कल्पना या खुळ्या मानसा
पापपुण्यद्वयें आणि खोटें-खरें
यामधे ढोङ्ग सारें भरे." (पाआ ४९)

पुरवणी

'चक्रवर' (४८७) [~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ -]

"इति मङ्गळ रुक्मिणि सैवर सुन्दर कल्पनगे
कवि डिम्भ यदीन्द्रकृते चतुर प्रवरे सुभगे
हरि रुक्मिणि माळ समर्पित पल्लव नामफळं
भवसंसृति नाशक खण्डमिदं किल पृष्टमलं (डिरुस्व ६/९७)

'सत्फल' (५१४ अ)

[। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ - । -]

"श्रीहरि सुन्दर वल्लभ लाहुनि परमसुख विदर्भे
पूर्वकृतामळ जोडि समागत हरिपद फळ लाभे
भीमकि शोभत कल्पनगामळ विरचित कवि डिम्भें
सत्फळ संज्ञक खण्डमुताष्टममतिकळतर शोभे." (डिरूस्व ८/४२)

हे वृत्त मोदकवृत्ताला रतिमालावृत्ताची वा मालिनीच्या पहिल्या गणाची जोड देऊन साधिल्यासारखें वाटतें.

अध्याय ५ वा

जाति-जीवन

आता ज्या पद्यप्रकाराचा विचार करावायाचा आहे तो थोडा गुन्तागुन्तीचा आहे. या प्रकारांत पद्याचें परिमाण जें कडवें म्हणून असतें त्यांत चरणांची सङ्ख्या निश्चित नसते. कित्येकदा तर, चरण कोणत्या पद्यविभागास म्हणावें हें सुद्धा विचार करून ठरवावें लागेल. जे चरण कानाला सारखे वाटतात ते डोळ्याला सारखे दिसत नाहीत; कारण, लगक्रमाने आणि

अक्षरसङ्ख्येने ते सारखे असतातच असें नाही. तथापि लघूची एक मात्रा आणि गुरूच्या दोन मात्रा या गणिताने ते सारखे असतात, आणि आवर्तनदृष्ट्या त्यांची मोडणी सारखी असते. पुन्हा, मात्रांची सङ्ख्या पाहतां दोन चरण सारखे असूनहि मोडणी भिन्न असल्यास त्यांना भिन्नभिन्नच गणावें लागतें. वरवर पाहतां या पद्यप्रकारांत अक्षरांची गणना न करितां मात्रांची गणना करण्यांत येते म्हणून याला मात्रवृत्त म्हणतात, पण 'जाति' हें स्वतन्त्र नाव अधिक योग्य होईल.

१ ध्रुवपद

जातिरचना ही बहुतांशी गेय असते. आरम्भींचे एक वा दोन चरण हे काही ठराविक चरणांचा गट सम्पल्यावर पुनःपुन्हा म्हणावयाचे असतात. ठराविक चरणांच्या अन्तराने पुनःपुन्हा म्हणावयाच्या या काव्यारम्भींच्या भागाला **ध्रुवपद** वा पालुपद वा अक्कण कडवें म्हणतात. इतर भाग घोळून घोळून पुनःपुन्हा म्हणावयाचे नसतात. ते आपण सरळ तडक म्हणत जातों. त्यांच्या मानाने हा आरम्भींचा भाग ध्रुव म्हणजे स्थायी, अचल असतो. ध्रुवपदाव्यतिरिक्त भागाच्या मानाने ध्रुवपदाची रचना ही कित्येकदा गुन्तागन्तीची असते. सरळ वाचीत जाण्याने त्याची मोडणी प्रतीत होत नाही. मध्येच काही काही ठिकाणीं प्लुत अक्षर असतें वा विराम असतो.

२ कडवें

ध्रुवपद वगळून उरलेल्या पद्याचे रचनादृष्ट्या जे सारखे भाग पडतात, आणि ज्यांच्या अन्तीं ध्रुवपद म्हणावयाचें असतें त्या भागांना **कडवीं** म्हणतात. कडवें हा शब्द प्राकृत 'कडवअ' पासून निघाला असावा. कडवें एकचरणी वा अनेकचरणी असतें. कडव्याची घटना ध्यानांत यायला आता काही उदाहरणें पाहिलीं पाहिजेत.

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली
गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली ध्रु.
रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेषम्

न कुरू नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसरतं हृदयेशम्   १
नामसमेंत कृतसङ्गकेतं वादयते मृदुवेणुम
बहु मनुते ननु ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुम्   २
पतति पतत्रे विचलति पत्रे शङ्कितभवदुपयानम्
रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम्."   ३(गीगो)

या पद्यांतील सारे चरण सारखे [। प । प । प । - +] या मोडणीचे आहेत. चरणारम्भींच आवर्तनाला आरम्भ होऊन आठआठ मात्रांचीं तीन आवर्तनें झाल्यावर चौथ्या आवर्तनांत चारचारच मात्रा सशब्द आहेत. अर्थात् प्रत्येक चरणाच्या अन्तीं चार मात्रांचा विराम आहे. ज्या मात्रावलीच्या द्विपदीने कडवें सिद्ध होतें त्याच मात्रावलीच्या द्विपदीने ध्रुवपद सिद्ध होतें. या पद्याची रचना मुळीच गुन्तागुन्ताची नाहीं. समयक द्विपदीने कडवें सिद्ध होतें आणि चरण हा कडव्याचा अर्धभाग होतो. ज्या मात्रावलीच्या आवृत्तीनें कडवें सिद्ध होते त्या मात्रावलीएवढा पद्यविभाग म्हणजे चरण होय. चरणान्तीं विराम असतो आणि बहुशः तेथे यमक जुळविण्यांत येतें. आता दुसरें उदाहरण घेऊ.

"प्रातःकालीं एके दिवशीं झिमझिम पाऊस पडे,
शोभती रानफुलांनी कडे.
सृष्टीमध्ये नूतन जीवन वाटतसे कीं भरे,
चहुकडे मोद तदा सञ्चरे.
गार वायुची झुळुक येऊनी हिरव्या शेतांवरी
लोळुनी नाना क्रीडा करी !
बालकवी तों उठला, बसला एकान्तीं जाऊनी,
रङ्गला नितान्त मधुगायनी." (माक ५७)

याहून अधिक मोठा उतारा घेण्याचे कारण नाही. या पद्यांत कडव्यांचे अनुक्रमाङ्क नाहीत; आरम्भीं ध्रुवपदहि नाही. यावरून जातिरचनेंत ध्रुवपद असलेंच पाहिजे असें नाही ही गोष्ट दिसते. या पद्यांत चार समयक द्विपद्या आहेत. द्विपदीचे दोन्ही चरण मात्र सारखे नाहीत. एक लाम्ब असून एक आखूड आहे. परन्तु सर्व द्विपद्या पाहतां असें दिसून येतें की सारे विषमचरण सारखे [। प । प । प । ~ +] या मोडणीचे असून सारे समचरण सारखे [- ~ - । प । ~ +] या मोडणीचे आहेत. म्हणजे येथे पद्य एकाच मात्रावलीच्या आवृत्तीने सिद्ध झालेले नसून दोन भिन्न मात्रावली मिळून होणाऱ्या संयुक्त मात्रावलीच्या आवृत्तीने सिद्ध झालें आहे. हा अर्थसम प्रकार आहे. पहिला सम प्रकार होता.

३ ध्रुवपद हें जातिप्रकाराचे निर्णायक नाही.

एखाद्या पद्याची चाल देतांना ती बहुशः आरम्भींच्या म्हणजे ध्रुवपदांतील चरण्यांची देण्यांत येते. परन्तु कित्येक पद्यांत ध्रुवपदच नसते; तर कित्येकदा एकाच जातीच्या पद्यप्रबन्धांना भिन्नभिन्न मात्रावलींचीं ध्रुवपदें आढळतात. मागे ३३५ व्या पृष्ठावर उद्धृत केलेल्या गीतगोविन्दाच्या ११ व्या प्रबन्धांत ज्या मात्रावलीच्या द्विपदीचीं कडवीं आहेत त्याच मात्रावलीच्या द्विपदीचें ध्रुवपद आहे. गीतगोविन्दांतील ३, ४, ५, ६, ७, ८, १७, २०, २२ आणि २३ हे प्रबन्ध पाहिलें असतां त्यांतील कडवीं [। प । प । प । - +] याच मात्रावलीच्या द्विपदीने सिद्ध झालेलीं आहेत; परन्तु या प्रबन्धांना ध्रुवपदें मात्र भिन्न भिन्न आहेत. उलटपक्षीं एका विशिष्ट मात्रावलीचें ध्रुवपद भिन्न भिन्न जातिप्रकारांच्या आरम्भीं आढळतें. तेव्हा ध्रुवपदावरून एखाद्या जातीचा प्रकार ठरविणें चुकीचें होईल. जातिप्रकारनिर्णय हा पद्याच्या म्हणजे कडव्याच्या घटनेवरूनच केला पाहिजे.

येथे आणखीहि थोडा खोल विचार केला पाहिजे. पद्य म्हणतांना आपणांला आवडेल तो भाग आपण घोळून घोळून म्हणतों; परन्तु या घोळण्यचा, तेन् तेच शब्द पुन्हापुन्हा म्हणण्याचा विचार आपण पद्यप्रकार ठरवितांना करीत नाही. त्याचप्रमाणे कडव्याच्या अन्तीं ध्रुवपदाची जी पुनरुक्ति होते तिचाहि विचार करण्याचें प्रयोजन नाही. हा पुनरूक्त होणारा भाग कडव्यांत मुद्रित केलेला असला तरी तो कडव्याबाहेरीलच गणला पाहिजे.

"सखे गे प्रशान्त किती यामिनी !
ही तशीच जलवाहिनी. ध्रु०
ही विशाळता कितितरी
तव उदार हृदयापरी !
करूं विहार यल तीवरी. १ सखे ग०" (यध १४५)

येथे "सखे ग प्रशान्त किती यामिनी" या ध्रुवपदांतील चरणाचा समावेश कडव्यांत केलेला नाही. तथापि तो म्हटल्याविना कडवें पूर्ण झालेसें वाटत नाही म्हणून

"ही विशालता कितितरी
तव उदार हृदयापरी !
करूं विहारचल तीवरी
सखे ग प्रशान्त किति यामिनी !" १

असे मुद्रण केलेलें असतें तरीहि ‘करूं विहार चल तीवरी’ या तिसऱ्या चरणाच्या अन्तींच कडवें पूर्ण होतें असें समजायला पाहिजे. असें समजलें की या पद्यांतील कडवें म्हणजे [- । प । ~ +] या मात्रावलीची त्रिपदी ठरते.

आता याच चालीवर म्हणावयाची अशी पुढील कविता पहा.

"ते हवेत माझे मला
सखे, परि भवति सदा गल्बला. ध्रु०
हे मधुप फुलांभोवती
डोलती जसे गुञ्जती,
लोभले तेवि सोबती
तयांचा ओघ न कधि आटला." १ (यभा ४८)

येथे कडव्यांतील चौथा चरण हा ध्रुवपदांतील एखादा विभाग नाही. तो निराळ्या शब्दांचा झालेला आहे; अर्थातं येथे तो कडव्याचा घटक आहे. पण यामुळे पद्याची चाल तीच असली तरी जातीचा प्रकार मागील कवितेहून भिन्न होतो; कारण, कडव्याची घटना निराळी झाली आहे. येथे कडवें हें एकाच मात्रवलीची त्रिपदी वा चतुष्पदी नसून [- । प । ~ +] या मात्रावलीची त्रिपदी आणि [~ - - । प । ˜ +] या मात्रावलीचा एक चरण मिळून होते. पहिला जातिप्रकार असम्मिश्र असून दुसरा सम्मिश्र आहे. या दृष्टीने पाहतां 'मम सुमन कुणा हें वाहूं कमलावरा?' (यध १६०) या पद्याची जाति 'मज चैन नसे ग, कशि मी रिझवूं मना?' (गिका ७५) या पद्याच्या जातीहून भिन्नच मानिली पाहिजे.

४ अन्तरा

"जिकडे तिकडे जगांत सारें प्रेम साचलें दिसे,
तयाविण कोठे काही नसे.
तुङ्ग महीधर गगनश्रीच्या वदनाला चुम्बिती,
शशिकर जललहरी कर्षिती.
दिनमणि येतां घरीं प्रेमला पूर्वदिशासुन्दरी
फुलते कदम्बकुसुमापरी.
हासत हासत प्रफुल्लवदनें तारागण खेळती,
अम्बरीं परस्परां ओढिती.

(चाल पालटून) रवि येतां उघडी नेत्रांतें कमलिनी,
शशि दिसतां हासे आनन्दुनि कुमुदिनी,
वनलक्ष्मी नटते मधु आला पाहुनी;
(चाल पूर्वीची) चञ्चल चपला, परि मेघाला सोडुनि दूर न वसे,
बघशी अन्त किती राजसे?" १ (दक ४३)

ज्या संयुक्त मात्रावलीच्या आवृत्तीने ३३५ व्या पृष्ठावरील ‘प्रातःकाळीं एके दिवशीं’ हें पद्य सिद्ध झालें आहे त्याच संयुक्त मात्रावलीची आवृत्ति प्रस्तुत पद्याच्या कडव्यांत चारदा आहे. परन्तु येथे ती सारखी आवृत्ति कण्टाळवाणी वाटूं नये म्हणून तीन आवृत्त्यांनन्तर आणि चौथ्या आवृत्तीच्या पूर्वी म्हणजे कडव्याच्या पोटांत [- । प । प । ~ +] या भिन्न मात्रावलीचे तीन चरण घालण्यांत आले आहेत. हे सयमक आहेत. कडव्याच्या पोटांतील या भिन्न पद्यविभागास **अन्तरा** म्हणतात. अन्तऱ्यापूर्वी ‘चाल पालटून’ अशी सूचना लिहून ठेवण्याची मागे पद्धत होती; आणि अन्तरा सम्पल्यावर पुढील कडवें पूर्ण होईपर्यन्त पद्याचा जो एक वा दोन चरणांचा विभाग पडतो त्याला **मेळ** म्हणतात. कडव्यांतील अन्त्यचरण हा बहुशः ध्रुवपदाशी समयक असतो. तें यमक जणू काय ध्रुवपदाच्या पुनरुक्तीची सूचनाच देतें. कडव्याचा अन्त्यचरण आणि ध्रुवपद यांचा मेळ अर्थाच्या दृष्टीनेहि उत्तम बसला म्हणजे ध्रुवपदाची पुनरुक्ति विशेष हृदयङ्गम होते. यासाठी अर्थ नि यमक यांच्या दृष्टीने सर्व कडव्यांशी जुळेल असेंच ध्रुवपद घ्यायला हवें.

अन्तऱ्याचे चरण बहुश: तीन वा दोन असतात, क्वचित अधिक असतात. अन्तरा अमुकच एका मात्रावलीचा असतो असें नाही. अन्तऱ्यासाठी बहुशः एखाद्या ऱ्हस्व मात्रावलीची योजना करण्यांत येते. एकाच जातीच्या पद्यांत ज्याप्रमाणे भिन्न भिन्न ध्रुवपदें आढळतात त्याचप्रमाणे एकाच जातीच्या पद्यांत भिन्न भिन्न मात्रावलींचे अन्तरे आढळतात. यासाठी जातिनिर्णय करितांना ध्रुवपदाप्रमाणेच अन्तऱ्याचाहि विचार करावयाचा नसतो. "गोविन्दा मधुसूदना कमललोचना सख्या यदुविरा" या देवनाथाच्या जातिरुप पद्यांत अन्तरा मालिनी वृत्ताच्या चतुष्पदीचा आहे! "अबलामति प्रार्थिते हरीतें प्रेमयुक्त राधा" या पद्यांत पादाकुलकाचा एक अन्तरा असून पुढे १ ल्या कडव्यांत मालिनीचा श्लोक आहे तर इतर कडव्यांत वसन्ततिलकावृत्ताचा एक एक श्लोक आहे ! रामजोशीकृत ‘झाली तरूणपणाची धूळ’ या पद्यांतहि दोन अन्तरे आहेत. पण, अशीं दोन दोन अन्तऱ्यांचीं पद्यें एकन्दरीने दुर्मिळच आहेत.

अन्तरा हा कडव्याच्या पोटांत, बहुशः उत्तरार्धात असतो आणि त्याचे चरण कडव्यांतील इतर चरणांपेक्षा सङ्ख्येने उणे असतात. ही गोष्ट ध्यानांत न राहिल्यामुळे चालींचे आणि ध्रुवपदांचे साम्य पाहून कित्येकदा दिशाभूल होते. या परिच्छेदाच्या आरम्भीं दिलेल्या पद्याशी पुढील पद्यें ताडून पहाणें बोधप्रद होईल.

"चान्दरात पसरिते पाण्ढरी माया धरणीवरी,
लागली ओढ कशी अन्तरीं.
हा तालतरु गम्भीर शान्तता धरी
लेवुनी सुधेचे वल्कल अङ्गीं शिरीं,
कुणि शुचिर्भूत मुनि तपा जणू आचरी.
केस पिन्जुनी उभी निश्चला कोणी वेडीपिशी
भासते छाया काळी तशी." (काचा ३०)

या पद्यांत ध्रुवपद नाही. येथे अन्तरा [- । प । प । ~ +] याच मात्रावलीचा आहे पण तो मागील पद्यांतील अन्तऱ्याप्रमाणे [। प । प । प । ~ + ॥ - ~ - । प । ~ +] या संयुक्त मात्रावलींच्या तीन आवृत्त्यांनन्तर आणि चौथ्या आवृत्तीच्या पूर्वी असा नसून दोन आवृत्त्यांच्या मध्ये म्हणजे कडव्याच्या पोटांतच आहे. तेव्हा कडव्यांतील चरणांची सङ्ख्या उणावली म्हणून जातीचा प्रकार निराळा झाला असें मानण्याचें काही कारण नाही.

"शैवालाने मला टाकिलें व्यापुनि पुरतेपणीं,
गुदमरे जीवहि त्या दडपणीं. ध्रु॰
बाहेर वाहते वाऱ्याची झुळझुळ
लागतां तायाची पुसट कधी चाहुल
चलबिचल अन्तरीं करि मजला व्याकुल,
परी सुटेना मिठी तयाची बसली जी जखडुनी,
गुदमरे जीवहि त्या दडपणीं. " १ (यग १०६)

या पद्यांत [- । प । प । ~ +] या मात्रावलीची त्रिपदी आहे पण ती कडव्याच्या पोटांत नाही. तसेंच कडव्यांतील अन्त्य चरण 'गुदमरे जीवहि त्या दडपणीं,' हा ध्रुवपदाच्यापैकी आहे. तेव्हा कडव्याच्या घटनेंत त्याचा विचार करितां येत नाही. म्हणजे, या पद्यांतील कडवें हे [- । प । प । ~ +] या मात्रावलीच्या त्रिपदीला [। प । प । प । ~ +] या मात्रावलीचा एक चरण जोडून झालेलें आहे असें दिसतें. अर्थात् कडव्याची घटना वेगळी झाल्यामुळे या पद्याची जाति वेगळीच मानिली पाहिजे. ध्रुवपद भिन्न असलें तरी कडव्यातची घटना हीच असल्यामुळे, हीच जाति पुढील पद्याचीहि आहे.

"अहा ही दैववशें लाधली
विपिनी फिरतां अवचित मजला कण्टककलिता कळी. ध्रु०
करि धरितां देई दिव्य गन्धपरिमळा,
उघडिता नयन करि प्रेमदृष्टि सोहळा,
ओष्ठासि देतसे स्पर्शमोद आगळा,
स्नेहसागरा सञ्चित करिते वाटे प्रतिपाकळी." (केप ५४)

५ व्या कडव्याचा अन्त्य चरण

कडव्याचा अन्त्य चरण हा जर उपान्त्य चरणाला जोडून घेतां येत असेल तर तसा तो जोडून घेऊन मग जातिनिर्णय करावा. उदारहणार्थ,

"जन पळभर म्हणतिल 'हाय हाय !'
मी जातां राहिल कार्य काय? ध्रु०
मेघ वर्षतिल, शेतें पिकतिल,
गर्वाने या नद्या वाहतिल,
कुणा काळजी की न उमटतिल
पुन्हा तटावर हेच पाय? " १ (तासक १३४)

या पद्यांत (। प । प] पादाकुलकाच्या तीन चरणांना [। प । - ~ - ~] या मात्रावलीचा एक चरण जोडून कडवें सिद्ध झाले आहे. पहिले तीन चरण सयमक असल्याने एकाखाली एक असे मुद्रित केले आहेत.

या पद्याची तुलना पुढील पद्याशी करून पहा.

"जरि करिन सकल खलकार्य विफल
मम जन्म विप्रकुलिं तरिच सफल !
जरी न घडे हें, नलगे भार्या,
स्वदेह वाहिन हा जनकार्या

स्मरूनि गुरूपदा शपथचि घेतों, कधि न टळे कोदण्ड अचल." (देशा २४)

या पद्यांत पादाकुलाच्या दोन चरणांना [। प । प । प । - ~ - ~] या मात्रावलीचा एक चरण जोडून कडवें सिद्ध केलेलें आहे. वरवर पाहतां कडव्याची घटना भिन्न दिसते म्हणून जाति भिन्न मानावयाची काय? हेंच कडवें

"जरि न घडे हें नलगे भार्या,
स्वदेह वाहिन हा जनकार्या,
स्मरुनि गुरुपदा शपथचि घेतों
कधि न टळे कोदण्ड अचल."

असें लिहिलें तर, वा मागील कडवें

"मेघ वर्षतिल, शेतें पिकतिल,
गर्वाने या नद्या वाहतिल,
कुणा काळजी की न उमटतिल पुन्हा तटावर हेच पाय?"

असे लिहिलें तर दोन्ही पद्यांची जाति एकच आहे असें स्पष्ट दिसून येतें. तेव्हा दोन जाति मानणें चुकीचें होईल. म्हणून जेथे जेथे कडव्याचा अन्त्य चरण हा उपान्त्य चरणाला जोडून घेतां येऊन त्यांची रूढ अशी मात्रावली सिद्ध होत असेल तेथे तेथे तो जोडून घेऊन नन्तरच कडव्याची होणारी घटना ध्यानांत घेऊन जातिनिर्णय करावा. यमकाला चरणनिर्णयांत प्राधान्य देण्याचें कारण नाही. या पद्धतीने चालल्यास मागे ३३७ व्या पृष्ठावर दिलेल्या पद्यांचे कडवें.

“हें मधुप फुलांभोवती
डोलती जसे गुज्जती

लोभले तेवि सोबती, तयांचा ओघ न कधि आटला.” (यभा ४८) असें होऊन त्या पद्याची आणि

“तारका चमकली नभीं
तेजाची पुतळी उभी,
रिपु तिमिर तयाला न भी;

उत्साह वाढता तिचा अहाहा परिसर उज्ज्वल करी!” (त ७७)

या पद्याची जाति एकच ठरून दोन्ही पद्यांची गणना, ज्या जातींत कडवें हें [- । प । ~ +] या मात्रावलीचे दोन वा अधिक चरण आणि [- । प । प । प । ~ +] या मात्रावलीचा एक चरण मिळून होतें त्या जातींत होईल.

६ खण्डन

चरणांत सारख्या अन्तराने खटके घेऊन खटक्याखटक्यांनी यमकें साधणें हा पदलालित्याचाच एक प्रकार आहे. यालाच येथे खण्डन म्हटले आहे. या खटक्याखटक्यांनी साधिलेल्या यमकांच्या अनुरोधाने चरणनिर्णय करणें चुकींचे होतें.

“निर्जनीं
घोर या वनीं
कोण तूं साङ्गें
गन्धर्वसुता, वनदेवि, मनुज वा कां गे?” (तासक ६९)

याप्रमाणे पद्य छापण्याची जरी पद्धत अलीकडे प्रचलित झालेली असली तरी वस्तुतः ही

“निर्जनी घोर या वनीं कोण तू साङ्गें,
गन्धर्वसुता, वनदेवि, मनुज वा कां गे?” (तासक ६९)

अशी [- । प । प । - +] या मात्रावलीची द्विपदी आहे आणि ती तशीच मुद्रित करायला पाहिजे. पद्य लिहिण्याच्या प्राचीन पद्धतींत चरण हे जसे उभ्या रेघेने अलग अलग दाखवीत

असत तसे हे खटक्याखटक्यांनी पडलेले तुकडे अलग अलग केले जात नसत. प्रस्तुत पद्यांत हे खटके आवर्तनाच्या तिसऱ्या मात्रेनन्तर पडले आहेत. परन्तु, “अशि। मण्डित तनु केलि। खण्डित पति कुठ। धुण्डित बसला । रूसून्” या रामजोशीच्या चरणांत खटके आवर्तनांच्या चौथ्या मात्रेनन्तर आहेत, तर

“मिरिग् । लागला छान् गेलं । भिजून रान् देव - । किर्पेचं सुटलं । वारं पघा। चाडं कुरी कसा । ओटी पुरी काढा । राजा सुभान्याला । म्होर” (यध १२२) या कुणबाऊ बोलींतील शिथिल पद्यांत खटके आवर्तनाच्या सहाव्या मात्रेनन्तर आहेत. या पद्याचें कडवें एकचरणी असून तो चरण [- । प । प । प । - +] या मात्रावलीचा आहे. हीच मात्रावली आवर्तनाच्या तिसऱ्या मात्रेनन्तर खण्डित केली की पुढील प्रमाणे रचना होते.

“जरि । वास नसे तिळ । यांस तरी तुम्-। म्हांस अर्पिलीं । सुमनें
मधु । जरी नसे तिळ- । भरी अन्तरीं । तरी करीं ही । धरणें” (तासक १).

शास्त्रीय दृष्ट्या दोन्ही पद्यें एकाच जातीची मानलीं पाहिजेत. एकाच पद्याच्या निरनिराळ्या चरणांत खण्डन निरनिराळ्या रीतीने केलें असण्याचाहि सम्भव असतो; मध्येच एखाद्या चरणांत खण्डन नसूंहि शकते. चरणनिर्णयच्या दृष्टीने पदलालित्याला महत्त्व देतां कामा नये. प्रभाकराच्या पुढील पद्याची रचना शिथिल असली तरी त्यांतील खण्डन, पदलालित्य हृदयङ्गम आहे.

“गुल्जार नार शृङ्गार करून खुप नटली
चाले छमक छमक, दावि धमक पाहुन मति खुटली. ध्रु०
टवटवित शरिर लवथवित, घवघवित मुखडा,
गोरे गाल, अधर दोन्ही लाल, माल माशुकडा.
भरपूर, नौतिमधे चूर, उर बुन्दकडा
जग भुले डुले जेव्हा हाले नथेचा आकडा.
दिसे कसा बसा, पहा जसा जरीचा तुकडा.
इश्काच्या हसुन खुप कसून मारी पकडा.
दोहों दण्डि भळभळित भव्य मजेच्या वांकी,
गाळि चन्द्रहार तेजस्वि दाखवुन झाकी,
घूत्कार धुन्द फुन्दांत मिजाशिंत टाकी,
जरिकाठ कुञ्चुकी ताठ, राठ गटगटली;
खुलि पाठ दिसे तसु आठ, गांठ तटतटली.” (प्रक २३८)

७ चरण

चरण हा पद्याचा आवृत्त होणारा सोईस्कर विभाग असल्या कारणाने आणि त्याच्या अन्तीं बहुशः विराम असल्याने कोणत्या भागाला चरण म्हणावें हें ठरवायला सहसा अडचण पडत नाही. परन्तु चरणान्तीं, केवळ खटका आणि यति नव्हे, तर विरामच असला पाहिजे असा आग्रह धरिल्यास पादाकुलक [। प । प] मात्रावलीच्या मालेंत चरणसमाप्तिच होणार नाही; कारण, पादाकुलकाच्या अन्तीं आवर्तन पूर्ण होत असल्यामुळे तेथे एकहि मात्रेचा विराम घ्यायला कूस नसते. उलटपक्षीं विरामानुरोधानेच चरणनिर्णय केल्यास "निज नीज गडे लडिवाळा" [- । - - + ऽ ऽ । प । - +] या चरणांत दुसऱ्या आवर्तनांत अन्तीं द्विमात्रक विराम असल्याने त्याचे

"निज नीज गडे
नीज गडे लडिवाळा"

असे दोन ऱ्हस्व चरण करावे लागतील. चरणांत एखाद्या आवर्तनांत अन्ती दोन मात्रांचा विराम असल्यास तेवढ्याकरितां एका चरणाचे दोन चरण करण्याचें प्रयोजन नाही. चरणांतच जेथे एक वा अनेक मात्रांचा विराम असतो तेथे (–०) ही खूण करण्यांत येईल. तेव्हा चरणनिर्णय करितांना तारतम्य अवश्य पाळिलें पाहिजे. चरण हा अतिऱ्हस्वहि नसावा, आणि एका श्वासांत म्हणतांच येणार नाही असा अतिदीर्घहि नसावा. सध्या तरी मराठींत अडतीस मात्रांच्याहून अधिक दीर्घतेचा चरण अवलोकनांत नाही. तेव्हा चरण चाळीस मात्रांहून अधिक लाम्बीचा नसावा. क्वचित् कोठे याहूनहि दीर्घ चरण आढळल्यास यतीच्या अनुरोधाने चरण तोडून ते योग्य लाम्बीचे करावे लागतील.

एका ओळींत एकच चरण लिहावयाचा ही आधुनिक पद्धति चाङ्गली आहे. त्यामुळे पद्याचें श्रुतिगम्य स्वरूप दृग्गोचरहि होतें. उद्धवजातीचे मात्र दोन दोन चरण एका ओळींत देतात तें इष्ट नाही. छापणावळ वाचविण्यासाठी एका ओळींत जितकीं अक्षरे ठेचून बसवितां येतील तितकीं बसवायाचीं हें जसें दिसायला सुन्दर दिसत नाही, त्याचप्रमाणे संहिता लहान असूनहि पुस्तक वपुश्रीमान् दिसावें सासाठी चरणतोड करून ओळी वाढवाव्यात हेंहि प्रामाणिकपणाचें नाही.

८ जातीचे मुख्य प्रकार

पद्य हें प्रायः कडव्याच्या आवर्तनाने सिद्ध होतें; परन्तु सम आणि अर्धसम प्रकारांत कडवें हें ज्याप्रमाणें कशाच्या तरी आवर्तनाने सिद्ध होतें तसें तें विषम प्रकारांत होत नाही. विषम प्रकारांत कडवें हाच लघुतम आवर्त घटक दिसतो.

जातिरचना

सम

(१)

असंयुक्त मात्रावलीच्या आवर्तनाने कडवें सिद्ध होते.

अर्धसम

(२)

दोन मात्रावली मिळून होणाऱ्या संयुक्त मात्रा-वलीच्या आवर्तनाने कडवें सिद्ध होतें.

[विषम]

(३)	[४]
|	|
एका मात्रावलीच्या दोन वा अधिक चरणान्तीं दुसऱ्या मात्रावलींचा एक (क्वचित् दोन) चरण येऊन कडवें सिद्ध होतें.	भिन्न भिन्न मात्रावलींचे चरण भिन्न भिन्न क्रमाने येऊन कडवें सिद्ध होतें.

वर्ग १ ला :- कडवें एकचरणी असो वा अनेकचरणी असो, सारे चरण एकाच मात्रावलीचे असतात. कडवें एकचरणी असल्यास तो चरण ध्रुवपदाशी समयक असतो. परन्तु कडव्यांत अनेक चरण असल्यास, त्या सर्वोचेंच यमक ध्रुवपदाशी जुळतें असें नाही. कडव्यांतील शेवटला चरण बहुशः ध्रुवपदाशी समयक असतो. त्याच्यापूर्वी एकच चरण असल्यास तो निर्यमकहि असतो; अधिक चरण असल्यास त्यांच्या अन्तीं निराळें यमक साधण्यांत येतें. ध्रुवपदच नसल्यास पद्यांत समयक द्विपद्यांची माला असते. अन्तरा असल्यास तो कडव्याच्या पोटांत असावा लागतो, आणि त्याला प्राधान्य नसते.

वर्ग २ रा :- दोन भिन्न मात्रावली मिळून होणाऱ्या संयुक्त मात्रावलीच्या आवर्तनाने कडवें सिद्ध होत असल्यामुळे कडव्यांतील चरणांची सङ्ख्या सम असते आणि ते चरण विषम विषम सारखे आणि सम सम सारखे असतात. बहुशाः विषमसमचरण समयक असतात. अन्तरा असल्यास तो कडव्याच्या पोटांत असावा लागतो आणि त्याला प्राधान्य नसते.

वर्ग ३ रा :- एका मात्रावलीचे दोन वा अधिक चरण आणि भिन्न मात्रावलीचा (प्रसङ्गविशेषीं ती संयुक्तहि असूं शकते) एक (वा क्वचित् दोन) चरण मिळून कडवें सिद्ध होतें.

वर्ग ४ था :- भिन्न भिन्न मात्रावलीचे चरण मिळून कडवें सिद्ध होते; परन्तु घटनेंत काही सामान्य तत्त्व दिसत नाही. आज तरी मराठींत या वर्गात पडतील अशीं फारच थोडी पद्यें आहेत. 'झपूर्झा' ही कविता या वर्गात पडेल.

९ बहुतेक जातिरचना पद्मावर्तनी आहे.

अग्न्यावर्तनी म्हणजे सप्तमात्रकावर्तनी आणि हरावर्तनी म्हणजे पञ्चमात्रका वर्तनी जातींचीं उदाहरणें फारच थोडीं आहेत. त्यांच्या मानाने भृङ्गावर्तनी म्हणजे षण्मात्रकावर्तनी जातींची उदाहरणें अधिक आढळतात. बहुतेक जातिरचना पद्मावर्तनी म्हणजे अष्टमात्रकावर्तनी आहे असें म्हणायला काही प्रत्यवाय नाही.

अष्टमात्रक गणाचे अन्तर्घटनादृष्ट्या भिन्न असे पाच प्रकार होतातः-(१)[- - - -], २ [˜ - ˜ - -], ३ [˜ - - ˜ -], ४ [- ˜ - ˜ -] आणि (५) [- - ˜ - ˜]. पाचवा गणप्रकार वैरल्याने आणि तेथेहि पहिल्या वा तिसऱ्या आवर्तनांतच आढळतो, उदाहरणार्थ

"सन्त घराला सन्तत येती **तेथे उसन्त** घे नृपती" (काशी कवि)

"**केली सुवर्ण**-वर्णी पातकलोहमयी मुनिरमणी" (मोस्फुका ७२/२७)

"**घोड्यावरीच** हुरडा चोळुनि शत्रुशासना धावोनी" (केक १६२)

या ठिकाणी थोडी फिरवाफिरव करून

"सन्त घराला सन्तत येती तेथे उसन्त घे नृपती"

"सुवर्णवर्णी केली पातक-लोहमयी मुनिरमणी"

"हुरडा घोड्यावरीच चोळूनि शत्रुशासना धावोनी"

अशी सुधारणा करून तो गण काढून टाकला तर रचना अधिक उच्चार सुलभ आणि श्रुतिमधुर होते यांत सन्देह नाही. 'प' ही खूण जेथे असेल तेथे पद्मगणाचा कोणताहि प्रकार चालतो असे समजावें.

षण्मात्रक गणाचे (- - -) , (- ˜ - ˜) आणि (˜ - ˜ -) असे तीन प्रकार होतात. पहिल्या दोन प्रकारातं टाळी आरम्भी पडते त्यामुळे एकाच्या ठिकाणी दुसरा येऊ शकतो. (˜ - ˜ -) या गणांत दुसऱ्या अक्षरावर स्वाभाविकपणे टाळी पडतें. जेथे 'भृ' हें अक्षर असेल तेथें पहिलें दोन गण चालतात म्हणून समजावें. सप्तमात्रक आणि पञ्चमात्रक गणांत गणाच्या एका स्वरूपाच्या ठिकाणी दुसऱ्या स्वरूपाचा गण क्वचितच चालतो.

९ आद्यतालकपूर्व गण

आवर्तनारम्भ बहुशः चरणारम्भीं असतो; परन्तु चरणारम्भील एक वा अनेक अक्षरें झाल्यानन्तर कित्येकदा पहिली टाळी पडते. ही पहिली टाळी पडण्यापूर्वी हा जो चरणारम्भींचा भाग म्हटला जातो त्याला **आद्यतालकपूर्व गण** म्हणावें. आद्यतालकपूर्व गण हा द्विमात्रक, चातुर्मात्रक, पञ्चमात्रक वा क्वचित् षण्मात्रकहि असतो. एक मात्रेचा असा आद्यतालकपूर्व गण मौक्तिकदामवृत्तांत [˜ । - ˜ ˜ - ˜ ˜ । - ˜ ˜ - ˜] आणि गीतगोविन्दांतील

।"हरिरिह मुग्धव - । धूनिकरे

वि-। लासिनि विलसति । केलिपरे"

या ध्रुवपदांतील दुसऱ्या चरणांत आढळतो. जेथे आद्यतालकपूर्व गण चार वा पाच मात्रांचा असतो तेथे तो (- -), (˜ - -), (- ˜ -) या तीन गणांपैकी एखादा असतो; तगण (- - ˜) नसतो. या चार वा पाच मात्रांच्या उप-गणाला काही तरी चिन्ह पाहिजे तें 'उ' हें निश्चित केलें आहे.

आद्यातालकपूर्व गण किती मात्रांचा असावा हें, चरणाचा अन्त्य गण किती मात्रांचा आहे यावर अवलम्बून असतें. आद्यतालकपूर्ण गण आणि अन्त्य गण मिळून मात्रांची सङ्ख्या ही,

आवर्तन जितक्या मात्रांचे असेल तितक्या मात्रांहून अधिक होतां कामा नये. तशी ती अधिक झाल्यास छन्दोभङ्ग होतो. कन्दवृत्तांत हा छन्दोभङ्ग होतो म्हणूनच तें वृत्त निषिद्ध ठरतें. "कञ्चनी । रसरङ्गाची । खाणी" या चरणांतहि छन्दोभङ्ग होतो; कारण 'खाणी-कञ्चनी' मिळून नऊ मात्रा होतात. अशावेळीं आवर्तन पद्मावर्तनी असल्याने म्हणतांना 'कञ्चनि' वा 'खाणि' असा उच्चार करावा लागतो.

अन्त्य गण आणि आद्यतालकपूर्व गण (असल्यास) दोन्ही मिळून मात्रांची सङ्ख्या आवर्तनाइतकी भरल्यास चरणान्तीं केवळ खटका येतो, आणि ती उणी भरल्यास जितक्या मात्रांची उणीव असेल तितक्या मात्रांचा चरणान्ती विराम घेतां येतो.

१० चरणांची सान्धेजोड

चरण हे एकापुढे एक म्हणावयाचे असल्याकारणाने एखाद्या चरणाचा अन्त्यगण आणि पुढील चरणांतील आद्यतालकपूर्व गण यांच्या मात्रांची बेरीज आवर्तनाच्या सङ्ख्येहून अधिक होतां कामा नये. तसें झाल्यास त्या ठिकाणीं छन्दोभङ्ग होतो. ती बेरीज उणी भरल्यास चिन्ता नाही; तितक्या मात्रांचा विराम स्वाभाविकपणें चरणान्ती घेण्यात येऊन ती उणीव भरून निघते. सान्ध्याच्या ठिकाणी छन्दोभङ्ग झाला नाही की सान्धा उत्तम बसला म्हणून समजावे.

"ला - । गले मिटाया । डोळे
निजं दे । स्वस्थपणें आ - । ता. ध्रु॰
किति । शीण पहा मज । आला
सर्वही । पाङ्गुळली गा - । त्रें.
सम् - । पला दिवस जा - । इल हा,
दिवाकर । अस्ता क्षणमा - । त्रें" (रेक १/३८८)

ही अर्धसम रचना आहे. परन्तु या पद्यांत विषमचरण आणि समचरण यांचा सान्धा नीट बसत नाही; कारण, 'डोळे - निजूं दे,' 'आला-सर्वही,' '-इल हा-दिवाकर' मिळून मात्रांची बेरीज नऊ नऊ म्हणजे आवर्तनाच्या मात्रासङ्ख्येहून एकाने अधिक होते. यामुळे प्रत्येक द्विपदींत छन्दोभङ्ग होतो. 'निजूं दे,' 'सर्वही' आणि 'दिवाकर' यांच्या ठिकाणी अनुक्रमें 'निजुं दे, 'सर्वहि' आणि 'भास्कर' अशी सुधारणा करून एक एक मात्रा उतरविली की छन्दोभङ्ग टळतो.

द्विपदी-द्विपदीचा सान्धा मात्र नीट जुळतो. 'ता-किति' 'त्रें-सम्' यांच्या चारचारच मात्रा होतात आणि त्यामुळे 'ता' आणि 'त्रें' यांच्यानन्तर चारचार मात्रांचा विराम घेतां येतो.

कडव्याचा अन्त आणि ध्रुवपदाचा आरम्भ यांचाहि सान्धा जुळावा लागतो. चरणान्त्य लघु हा बहुशः गुरू होतो; परन्तु कडव्याच्या अन्ती येणारें लघु अक्षर पुढे ध्रुवपदाशी जोडून घ्यावयाचें असतें म्हणून कित्येकदा लघुच उच्चारावयाचें असतें.

"प्रिया मी-।नाक्षी

निशि-। दिनीं सेवनीं । दक्ष, वचन मम। लक्षि ध्रु० प्रिया०

इन्द्राचें सुखं । तुच्छ मजपुढे । अमृत जरी तो । भक्षि" १ प्रिया०

(किग्र ५१६)

परन्तु ध्रुवपद अ-भङ्ग नसल्यास त्याचा अमुक एकच भाग कडव्याला जोडून म्हटला पाहिजे असे नाही.

"ही । एक आस मनिं । उरलि

कनय्या । बजाव् बजाव् मुर । ली ध्रु०

मी । अगदी भोळी । राधा

तू । माधवजी नच । साधा

मो-। हनी करी सुख-। बाधा

तुज । दासी विनवुनि । झुरलि–" १ (गोवा ९९)

येथे कडव्याच्या अन्तींची 'लि' ऱ्हस्व आहे कारण या चरणाला जोडून 'कनय्या । बजाव् बजाव् मुर-। ली। हा ध्रुवपदाचा भाग म्हणावयाचा आहे. परन्तु हाच भाग म्हटला पाहिजे, अथवा ध्रुवपदहि प्रत्येक कडव्याच्या अन्तीं म्हटलेंच पाहिजे असें नाही. किम्बहुना मुरलीसारख्या प्रदीर्घ कवितेंत पालुपदाचा कण्टाळाच येतो. अशा वेळी कडव्याच्या अन्तीं काही मात्रांचा विराम येऊ शकल्याने 'ली' दीर्घ होते नि तशी आपोआप म्हटली जाते.

"चान्-। दणें चहुकडे । खुललें

फत्-। तरहि सारे । फुलले

आ-। नन्दें विश्वहि । झुललें

स्फू-। र्तीच त्यांत तव । शिरलीं

हि एक आस मनि उरलि कनय्या बजाव् बजाव् मुरली."

असे म्हटल्यास अन्ताक्षर 'ली' हें दीर्घ आहे असें धरून चालायला अडचण नाही.

११ पादाकुलानन्तर आद्यतालकपूर्व गण निषिद्ध आहे.

चरणांच्या सान्धेजोडींत एक चूक नकळत होऊन जाते. पादाकुलकाच्या अन्तीं आवर्तन पूर्ण होत असल्याने त्या आवर्तनांत पुढील चरणाचा आद्यतालकपूर्व गण बसायला कूसच नसते. म्हणून पादाकुलकानन्तर जो चरण यावयाचा त्यांत आद्यातालकापूर्व गण असतांच कामा नये.

"जर-। ठें न विवाह क-। रावा,

। कधिहि न जनकें । जरठ वरातें । तनुजादेह वि-। कावा. ध्रु०

। ही भवदाज्ञा । जो नच पाळी

। महा पातकी । स्वकुळा जाळी

। लोक नियमन-। स्तव तत्काळीं

। भूपें तो दण्-। डावा." (देशा ९५)

ध्रुवपदाचा प्रथम चरणांत दोन मात्रांचा आद्यतालकपूर्व गण असूनहि, कडव्यांतील पादाकुलकाच्या त्रिपदीला जोडून 'भूपें तो दण्डावा' हा जो चरण घातला आहे त्यांत आद्यतालकपूर्व गण नाही हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. ध्रुवपदांतील चरणासारखा चरण अन्धळेपणाने योजायचा म्हणून "भू-। पाळें तो दण्-। डावा" असा जर तो चरण लिहिण्यांत आला असता तर 'स्तव तत्काळीं-भू' मिळून आवर्तनांत दहा मात्रा होऊन छन्दोभङ्ग झाला असता.

तथापि हा विचार न केल्यामुळें पुढील दोन पद्यांत छन्दोभङ्ग झाला आहे.

(१) "मी । तुझ्या पदीं जुग-। णार,

तू । तार, मार, झिड-। कार ! ध्रु०

। विश्वपटावर । नरदा फिरती,

। उरीं मृत्युची । धास्ती धरिती,

। मरती, उठती, । फिरुनी मरती,

मी । कटिवर या । बसणार." (यध १४९)

अन्त्य चरण जर '। मी कटिवर बस-। णार' असा असता तर छन्दोभड्ग टळला असता.

(२) "मजशी । नकळे

मी । अथवा हे जन । चकले. ध्रु०

। प्रपञ्च मोठा । आप्पलपोटा

। परमार्थाचा । पथ वा खोटा

पड-। लें मज गूढ, न । उकले." (विक ८२)

तथापि युवतिभूषण आणि नववधू या दोन जातींत छन्दोभङ्ग होत असूनहि त्या रूढ झाल्या आहेत. शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी असें म्हणण्याची पाळी येते ती अशा ठिकाणींच

१२ चरणमध्यावर स्वाभाविकपणे यति येतो.

ज्या ठिकाणी शब्दसमाप्ति वा पदसमाप्ति न झाल्यास रचना कर्णकटु लागते तेथे यति आहे असें समजावें. जेथे जेथे एक वा अनेक मात्रांचा विराम असतो तेथे तेथे यति हा अपरिहार्यपणें असतोच असें समजावें. पण जेथे एका मात्रेचाहि विराम नसतो पण म्हणतांना स्वाभाविकपणेंच खटका पडतो अथवा जेथे कवीने सहेतुकपणे खटका ठेविलेला असतो तेथेहि यति मानायला पाहिजे. चरण दीर्घ असल्यास चरणमाथ्यावर म्हणजे बहुशः दुसऱ्या आवर्तनाच्या अन्तीं खटका पडतो तेथे यति मानायला हवा. हा यति अद्यापि कोणी साङ्गितलेला नाही त्यामुळें तो निरपवादरणें पाळला जातोच असें नाही.

"उन्मदमदनमनोरथपथिकव-। धूजनजनितविलापे

अलिकुसङ्कुलकुसुमसमूहनि-। राकुलबकुलकलापे" (गीगो३/२)

असे यतिभङ्ग जरी केव्हा केव्हा जयदेवाच्या कृतींत आढळले तरी दुसऱ्या आवर्तनान्तीं यति तो बहुशः स्वाभाविकपणें पाळतोच.

"ललितलवङ्गलता परिशीलन-। कोमलमलयसमीरे

मधुकरनिकरकरम्बितकोकिल-। कूजितकुञ्जकुटीरे (गीगो ३/१)

प्रत्येक गणान्तीं खटका घेतांच येणार नाही असें नाही. वाटेल तसे खटके घेतां येतात इतकेंच नव्हे तर खटक्याखटक्यांना यमकेंहि साधिता येतात.

"मुखरमधीर त्यज मञ्जीरं रिपुमिवकेंलिसुलोलम्

चल सखि कुञ्जं सतिमिरपुञ्जं शीलय नीलनीचोलम्" (गीगो ११/४)

हे पदलालित्य मधुर असलें तरी ज्याप्रमाणे अवश्य नाही त्याचप्रमाणे प्रत्येक गणान्ती यति पाळणे थोडें अधिक मधुर असलें तरी अवश्य नाही.

"। धीरसमीरे । यमुनातीरे । वसति वने वन- । माली

। गोपी पीनप- । योधर मर्दन- । चञ्चलकरयुग- । शाली"

(गीगो ११।ध्रु०)

येथे दुसऱ्या चरणांत प्रथमगणान्तीं यति पाळला नाही म्हणून तो चरण कटु अतएव निषिद्ध आहे असें मुळीच होत नाही.

१३ निषिद्ध पदविच्छेद कसे टाळावेत?

भलत्याच ठिकाणी शब्द तोडावा न लागतां जातिरचना करणें श्रुतिसिद्ध कवीला मुळीच कठिण जात नाही; त्यांतून जातिरचनेंत शब्दक्रम फिरवायला मोठा वाव असतो. तथापि मोरोपन्तासारख्या पद्यप्रभूच्या हातूनहि कितीतरी श्रवणोद्वेजक चुका होतात. म्हणून होतकरू कवींना मार्गदर्शक असे मला सापडलेले काही नियम साङ्गतों.

(१) गणान्तीं पदसमाप्ति झाली पाहिजे असें नाही; पण अक्षरसमाप्ति तरी व्हायलाच

हवी. एखाद्या आवर्तनाची अन्त्य मात्रा आणि पुढील आवर्तनाची आद्य मात्र मिळून एक द्विमात्रक गुरू अक्षर चालणार नाही. मोरोपन्ताच्या कल्याणरामायणांतील

"भरत-रिपुघ्न यांत बहुजोडी"
"तापसवृन्द हरषलें पुरतें"

या चरणांत वा गोविन्दाग्रजाच्या

"उगवे सूर्यकाल मावळतां" (गोवा ३९)
"जा जा नाच सर्व ही जगतीं" (गोवा ५३)
"ओढी वस्तुमात्र जग म्हणतें" (गोवा ५९)

या पादाकुलकाच्या चरणांत जाड ठशांनी मुद्रित केलेलीं अक्षरे ही आठव्या आणि नवव्या मात्रांच्या संयोगस्थानीं असल्यामुळे चरण कर्णकटु होतात इतकेच नव्हे तर त्यांची मोडणी निराळी वाटते. हे चरण [। प । प] असे पादाकुलक न वाटतां [- - । प । - -] असे होतात.

(२) शब्दांत लागोपाठ येणारे जे दोन लघु एरव्ही एकत्र उच्चारिले जातात त्यांचा विग्रह करावा लागल्यास तो कर्णकटु होतो. उदाहरणार्थ, 'दशरथें' हा शब्द एरव्ही दशरथें (- ~ -) असा उच्चारिला जातो तो जर 'द-शरथें' (~ - -) असा उच्चारावा लागला तर तो कानाला कटु लागतो. मोरोपन्ताच्या पुढील चरणांत तसा कर्णकटु उपयोग आहे,

"। पुत्र वियोगें । व्याकुळ होऊनि । वरिला मृत्यु द-। शरथें"

याच प्रमाणे 'वचकोनि शब्दाचा उच्चार स्वाभाविकपणे वच-कोनि (- - ~) असा होतो; पण पद्यासाठी जर त्याचा उच्चार व-चकोनि (~, ~ - ~) असा केला तर तो श्रवणोद्वेजक होतो.

"ते गतगौरव कौरव रौरव पौर व-चकोनि पळतात"

या मोरोपन्ती रचनेंतील आरम्भींचे पदलालित्य जितकें हृदयङ्गम आहे तितकाच पुढील पदविच्छेद उद्वेगजनक वाटतो.

(३) एखाद्या शब्दांतील अन्त्य फटिङ्ग लघु आणि पुढील शब्दांतील आद्य फटिङग लघु यांचा योग आवर्तनाच्या पहिल्या नि दुसऱ्या मात्रांच्या ठिकाणी, आणि पाचव्या नि सहाव्या मात्रांच्या ठिकाणी युक्त वाटत नाही; तिसऱ्या नि चौथ्या वा सातव्या नि आठव्या मात्रांच्या ठिकाणी तो योग चालतो. मोरोपन्ताच्या कल्याणरामायणांतील

"निघतां प्रभु हा- । [१]ये [२]वदे पुरतें"
"सौमित्रिस धा- । [१]व [२]म्हणे सीता"

हे चरण कटु लागतात कारण ‘धाव’ शब्दांतील अन्त्य फटिङ्ग ‘व’ आणि ‘म्हणे’ मधील आद्य फटिङ्म ‘म्ह’ यांचा योग आवर्तनाच्या पहिल्या नि दुसऱ्या मात्रांच्या ठिकाणी होतो. शब्दक्रम

। “हाय[३] [४]वदे प्रभु । निघतां पुरतें”

। “धाव[३] [४]म्हणे सौ- । मित्रिस सीता”

याप्रमाणे फिरवून हा योग तिसऱ्या नि चौथ्या मात्रांच्या ठिकाणी आणला कीं चरण गोड लागतो. आणखीहि एक मोरोपन्ती आर्या घेऊ या.

“अर्जुनसम वीर[१] [२]नसे मागे आता पुढे न व्हायचा
हा वीर[५]-[६]रसौघ नगहि न उरेल उरेल जो लवायाचा”

दुसऱ्या आर्यार्धोतील र-र हा संयोग पाचव्या नि सहाव्या मात्रांच्या ठिकाणी आहे तो कटु लागतो. पुन्हा म्हणतांना नग या शब्दाचा न-ग असा जो विग्रह होतो तोहि कटु लागतो. शब्दाचा क्रम फिरवून जर ही ओळ

“वीर[३]-[४]रसौघच हा, नग नुरेल उरणार जो लवायाचा”

अशी केली तर र-र यांचा योग तिसऱ्या नि चौथ्या मात्रांच्या ठिकाणी येऊन तो गोड लागतो. मोरोपन्ताच्याच

“नलगे नमतें लागे आठा अङ्गांत करूनि आठ[७] [८]वण
उद्धरिशी दीनाते देवा, करितां मनांत आठवण” (मोम २/१२९)

या आर्येच्या पूर्वार्धांत ‘ठ-व’ यांचा योग ७ व्या नि ८ व्या मात्रांवर झाला असल्याने तो कर्णकटु लागत नाही.

(४) पद्मगणाच्या [- - , ˜ - ˜] या प्रकाराचा उपयोग क्वचितच होतो; पण कोठे तो असल्यास त्या गणाच्या मध्यावर आणि गणान्तीं खटका येतो तेथे पदसमाप्ति अवश्य व्हायला हवी. “फिरता फकीर। तू तव चरणीं” (गोवो १६) हा चरण मुळीच कटु लागत नाही; पण ‘छान्दिष्ट’ भिक्षु । तू, तव चरणीं’ असा चरण कटु लागतो. ‘। फिरवी तुझ्या य-। शाची महती’ (गोवा ५६) आणि ‘। तारे निळ्या न-। भीं लकलकती’ (गोवा ५९) हे चरण कटु लागतात. शब्दक्रम थोडा फिरवून हे चरण ‘तुझ्या यशाची फिरवी महती,’ ‘निळ्या नभीं लकलकती तारे’ असे केले की सारी कटुता पार निघुन जाते.

(५) चरणारम्भीं चार व पाच मात्रांचा जो आद्यतालकपूर्व गण (- -), (˜ - -) वा (- ˜ -) या स्वरूपाचा येतो त्याच्या अन्तीं पदसमाप्ति व्हायला हवी.

(६) पण आद्यतालकपूर्व गण द्विमात्रक असल्यास त्याच्या अन्तीं यति मानिलाच पाहिजे असे नाही. त्या दोन मात्रांच्या गणाचा समावेश ज्या शब्दांत होतो तो शब्द आवर्तनाच्या तिसऱ्या वा चौथ्या मात्रेवर समाप्त व्हावा. तो आवर्तनाच्या दुसऱ्या मात्रेवर समाप्त झाल्यास कर्णकटु दोष उत्पन्न होतो. लागोपाठ येणाऱ्या दोन लघूंचा विग्रह आवर्तनाच्या सान्ध्यावर ज्याप्रमाणे उद्वेगजनक वाटतो त्याचप्रमाणे (- -) असा अक्षरी चतुर्मात्रक शब्दहि सान्ध्यावर तुटला तर त पदविच्छेद उद्वेगजनक होतो. [- । प । - +] या मात्रावलीत 'हाणा हाणा म्हणतांना' हा सङ्ग्रामगीतांतील चरण म्हणूं लागलो की 'हा-। णा हाणा म्हण-। ताना' याप्रमाणे पदविच्छेद होऊन कटुता उत्पन्न होते.

१४ प्राचीन पद्यांचे अनुकरण चौकसपणें व्हायला हवें.

एकनाथाची पुढील दोन पद्यें पहा.

(१) "बाइ गे । क्षुधित वनीं गो-। विन्दू. ध्रु ०

। रवितनयातटि । शिशुंसह हा व्रज । चारित गोधन-। वृन्द्." १

(पस १ । २६)

(२) "भजनबिन । धिग् चतुराई। ग्यान् ! ध्रु ०

। लोक कहे हम् । आतमग्यानी । ग्यान नही, अभि-। मान्." १

(पस १ । ६२)

आता म्हणतांना गवई ध्रुवपदांतील आद्यतालकपूर्व गणावर वाटेल तितक्या मात्रा व्ययित करितात. त्यामुळे गाण्याकडेच लक्ष देऊन रचना केली की कशी शिथिल होते पहा.

(१) "भजो रे भय्या। राम गोविन्द ह-। री. ध्रु०

जप तप साधन । कछु नहि लागत । खरचत नहि गठ-। री."

(कबीर)

(२) "खचित बाई। व्यर्थ अम्ही अब-। ला. ध्रु०

वागविती नर। पशुसम आम्हां। मान नसे कस-। ला." १ (किग्र)

या उदाहरणांवरून ध्रुवपदांतील चार-पाच मात्रांच्या आद्‌यतालकपूर्वगणाची कशी दुर्दशा झाली आहे हे स्पष्ट होईल. त्याचप्रमाणे अन्त्य गण द्‌विमात्रक असल्याने दिसायला तो जर (- ˜) असा असला तर अन्त्याक्षर पाय मोडूनच लिहिले पाहिजे हेंहि दिसून येईल.

"विजयते रामदूत हनुमान्   ध्रु०

यो रघुपतिनासह सुग्रीव मैत्र्या योजितवान्" (विदप ८)

हे उदाहरण शुद्ध आहे त्याचप्रमाणेच

"पाखरा, येशिल कां परतून्?   ध्रु ०

मत्प्रेमाने दिल्या खुणांतुन एक तरी अठवून्" –१ (टिक १४१)

हेंहि शुद्ध आहे; परन्तु अन्त्य न् पाय मोडूनच लिहायला हवा.

१५ तालसंयोग

अक्षरशः पाहतां दोन भिन्न आवर्तनांच्या पद्‌यविभागांचा संयोग कसा होऊ शकतो याचे एक उदाहरण मागे २५ व्या पृष्ठावर दिलेंच आहे. वृत्तविहारांत भुजङ्गप्रयाताच्या उदारहणाखाली वियद्‌नङ्गा आणि भुजङ्गप्रयात यांच्या म्हणजे अग्न्यावर्तनी आणि हरावर्तनी वृत्तांच्या मिश्रणाचे उदारहण दिलें आहे. येथे जातिरचनेंतील दोन उदाहरणें देतो.

(१) "मन-। मोहन वाजवु-। नी सारङ्गी । कढी मञ्जुळ । सूर.   ध्रु०

।विश्‍व निजलें । शान्त झालें

।एक धरणी । मात्र डोले

गम्-। भीरपणाने । अन्धारांतुनि । छेडित जाई । सूर्." (गिका ३)

या प्रकाराचें अनुकरण किती तरी प्रसिद्ध आधुनिक कवींनी केले आहे.

(२) “वद। प्रेमबोल। आता

हस-।ण्यांत मजा । नाही. ध्रु०

। भासवी जा-। दूगिरी तव । हासण्याची । माधुरी

। साङ्ग कैसा । भासवीते । घाव हा मा-।झ्या उरी.

बस-।ला जरी जि-।व्हारीं.

तुज-।ला हसेंच । येई.” १ (सोका २५)

१६ काही विशेष गुन्तागुन्तीच्या मात्रावली

१ ली मात्रावली अष्टमात्रक आवर्तनाची आहे. [- । - । + ऽ - ~ । + ऽ ऽ +] या मात्रावलींत आष्टमात्रकाची दोन आवर्तने आहेत. पहिल्या दोन मात्रा होतांच अवर्तनारम्भ होतो. आवर्तनाची तिसरी आणि चौथी मात्रा मिळून गुरूच अक्षर लागतें कारण प्रसंगविशेषीं तें प्लुतहि उच्चारावें लागतें. पुढे (- ~) हाच गण या आवर्तनांत येतो आणि एक मात्रेची उणीव उपान्त्य वा त्यापूर्वील अक्षर प्लुत उच्चारून भरून काढण्यांत येते. दुसऱ्या आवर्तनांत आरम्भी शुद्घ गुरूच लागतो; कारण त्याच्यावर चार मात्रांचा काळ व्ययित करायचा असतो; आणि पुढील गुरूला जोडूनच आद्यतालकपूर्व गण घ्यायचा असतो.

या मात्रावलीच्या द्विरावृत्तीने चरण साधितांना शेवटी एक अक्षर उणें करून दोन मात्रांच्या विरामाची सोय करण्यांत येते; जसें

[- । - + ऽ - ~ । + ऽऽ +, - । - + ऽ - ~ । + ऽऽ]

“कधिं । करितीऽ लग्न । माऽऽझें, तुज । ठावेंऽ ईश्व-।राऽऽ“

या मात्रावलीच्या आवृत्तीने रेवतीजाति सिद्ध होते.

२री मात्रावलीहि अष्टमात्रक आवर्तनाचीच आहे. ही मात्रावली म्हणजे ‘काय पुरुष। चळले बाई । ऽऽ’ ची होय. ही मात्रावली म्हणण्याचा विशेष असा आहे की ज्या आवर्तनांत सहा मात्रांच्या आद्यतालकपूर्व गणाचा समावेश होतो त्याचा आरम्भ सशब्द मात्रेवर नाही; तर मागील आवर्तनांतील अन्त्याक्षराच्या लाम्बवलेल्या स्वरावर आहे अस म्हणतात. पद्यरचनेंत या

म्हणण्याच्या वैशिष्ट्याला महत्त्व नसावें. सहा मात्रांच्या आद्यतालकपूर्व गणाची घडण ही म्हणण्याच्या विशिष्ट पद्धतीसाठी अशी लागते की त्याचे तीन तीन मात्रांचे दोन तुकडे पडावेत. म्हणून या ठिकाणी (˜ - ˜ -), (˜ - - ˜), (- ˜ ˜ -), (- ˜ - ˜) असे चार प्रकार चालतात पण (- - -) असा त्र्यक्षरी गण चालत नाही. पहिल्या आवर्तनाच्या अष्टमात्रक गणाच्या ठिकाणीं सुद्धा (- - - +) हा पद्याचा पहिलाच प्रकार चालतो; इतर अष्टमात्रक गण चालत नाहीत.

या मात्रावलीची आवृति करून शेवटी काही मात्रांची उणीव ठेवण्यांत येते. अशा रीतीने तीन मात्रावली सिद्ध होतात :–

"जरी कुणा । श्रीमन्ताची । ऽऽ सून होय । शाऽरदा ऽऽ । ऽऽ"

"महाराष्ट्र । लक्ष्मी मातें । ऽऽ जगीं धन्य । वा ऽऽ टे ऽऽ । ऽऽ"

"आकळे न । अघटित घटना । ऽऽ हे दयाघ।-ना ऽऽऽऽऽऽ । ऽऽ"

३ री मात्रावली षण्मात्रकावर्तनी आहे. ती म्हणजे दिण्डीची होय.

"पहा । दिण्डी चा-।लली पण्ढ -।री ऽऽ ला । ऽऽऽ"

येथेहि आद्यतालकपूर्व गण तीन मात्रांचा असल्याने तो (˜ -) वा (- ˜) असाच असावा लागतो. पहिल्या आवर्तनांत षण्मात्रक गणाचा (- - -) हाच प्रकार चालतो, (- ˜ - ˜) वा (˜ - - ˜) वा (- ˜ - ˜) हे प्रकार चालत नाहीत. दुसऱ्या आवर्तनांत त्याचे तीन तीन मात्रांचे दोन तुकडे पडत असल्याने (˜ - ˜ -), (˜ - - ˜), (- ˜ ˜ -), (- ˜ - ˜) हेच प्रकार चालतात. (+ + +) हा गण चालत नाही. तिसऱ्या आवर्तनांत दोन्ही गुरू अक्षरेंच लागतात; कारण दोन्ही अक्षरांच्यावर अधिक मात्रांचा काल व्ययित करावयाचा असतो.

गाण्याच्या विशिष्ट चालीला महत्त्व आलें की आवर्तनांतील अन्तर्घटनाहि अधिकाधिक अलवचीक आणि दृढ होत जाते.

१७ विषम जाति

निरनिराळ्या चार लगावली एका निश्चित क्रमाने घेऊन होणाऱ्या एका चतुष्पदीसारख्या जेव्हा अनेक चतुष्पद्या आढळतात तेव्हा तें एक विषम वृत्त होतें. त्याचप्रमाणे भिन्न भिन्न मात्रावली एका निश्चित अशा क्रमाने आणि यमक रचनेने बान्धून जें कडवें सिद्ध होईल त्याची अनेकदा आवृत्ति दिसल्यास ती विषम जाति समजावी. मराठींत विषमजातीचीं उदाहरणें अद्यापि

विरळ आहेत. केशवसुतकवीने ‘झपूर्झा’ या कवितेंत [। प । - - +] आणि [। प] या दोन मात्रावलींच्या मिश्रणाने एका विशिष्ट सांच्याचे कडवें साधिलें आहे तें येणेप्रमाणे:-

“हर्षखेद ते मावळले,
हास्य निवाले,
अश्रु पळाले,
कण्टकशल्यें बोथटलीं,
मखमालींची लव वठली,
काही न दिसे दृष्टीला,
प्रकाश गेला,
तिमिर हरपला,
काय म्हणावें या स्थितिला?
झपूऽर्झा गडे झपूऽर्झा !” (केक १०७)

१८ जातीचें नामकरण

जातिरचना वृत्तरचनेहून सुकर आहे तशीच ती अधिक विविध आहे. या विस्तीर्ण जातिजालांत जे निश्चित जातिप्रकार आढळतात त्यांना आणि ते ज्या मात्रावलींनी सिद्ध होतात त्यांना नावें द्यायलाच हवींत. पद्याच्या शिरोभागी ‘चाल वा घाटी अमुक पदाची’ अशी सूचना देण्याची जुनी पद्धत आहे. पण सारे कवि सर्वपरिचित नि सर्वसम्मत अशा एकाच पदाची चाल देतात असें नाही. कित्येक कवी तर आपल्या स्वतःच्याच पण लोकांस अपरिचित अशा पद्याची चाल कवितेच्या शिरोभागी देतात! पुन्हा, चालीवरून विशिष्ट स्वरावलीचा बोध होईल, पद्याच्या घटनेचा बोध होणार नाही. यशवन्तकृत

‘कुणा तुझ्या वैभवाचा पडेल ना मोह?’ (यग ६१)

या कवितेच्या शिरोभागी चाल ‘प्रतिकूल होईल कैसा०’ या पदाची दिलेली आहे. परन्तु हे पद जातिस्वरूप आहे तर यशवन्तांची कविता छन्दः- स्वरूप आहे! पूर्वी गाण्याच्या पदावर राग आणि ताल देण्याची पद्घत होती. ख्रिस्तशतके १९२० मध्ये ताम्बे यांच्या कवितेचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाल्यापासून कवितेच्या शिरोभागीं रागाचें नांव देण्याची टूम निघाली आहे. बहुजनसमाजाला चाल कळायला या टुमीचा काही उपयोग होत नाही; आणि रागाच्या नावावरून जातीची घटना कळण्याचा सम्भव तर सुतराम् नाही. अमुक एका पद्याची जाति अमुक एक म्हटल्याने वाचकास एका आदर्शभूत कवितेची आठवण व्हावी, आणि कवीसहि या ग्रन्थाच्या द्वारा त्या पद्याचे

शास्त्रशुद्ध स्वरूप समजून घेऊन त्याच्याशी आपली रचना ताडून पाहतां यावी यासाठी जातिनामकरण हे वृत्तनामकरणाप्रमाणेच अत्यवश्य आहे, गीति, आर्यागीति, दोहा इत्यादि नावे जातींना प्राचीन काळापासून चालत आलेलीं आहेत, त्याप्रमाणे नवीन जातिप्रकारांना नवीन नावें देण्यांत अनुचित असें काहीच नाही. नांवे होतां होईल तोंवर प्राचीन उदाहरणांतून, आखूड, सुटसुटीत आणि श्रवणसुभग अशीं निवडून देण्यांत वृत्तनामकरणाच्या प्राचीन पद्घतीचाच अवलम्ब होत आहे. ध्रुवपदाचा जातिनिर्णयाशी सम्बन्ध नसल्याने विषम जातींत निवडावयाचें नाव कडव्यांतून घेण्यात यावे हेच श्रेयस्कर आहे. आता जी वृत्तनामें निश्चित करण्यांत आलीं आहेत त्यांच्याशीं मात्र या जातीनामांचा घोटाळा होऊ देतां कामा नये. मञ्जरी हें नाव एका वृत्ताचे असल्यानें तें आता [- । प । प । ~ +] या मात्रावलीला देता येणार नाही. या मात्रावलीला लीलारति नवीन हे नावच ठेविलें पाहिजे.

अध्याय ६ वा

जाति-जृम्भण

पुढे दिलेल्या उदाहरणांत परिचयासाठी ध्रुवपद आणि अन्तरा ही जेथे जेथे आहेत तेथे तेथे दिलेलीं आहेत; तथापि जातिनिर्णय हा कडव्याच्याच घटनेवरून होतो हें विसरता कामा नये.

वर्ग १ ला

समजाति

१ पद्मावर्तनी

१ 'वररमणी' [। प । प । प । प । प । +] ४२ मात्रा (सशब्द)
२ 'जीवितात्विमुखी' [- । प । प । प । प । - - +] ४० मात्रा
३ 'तुन्दिल' [। प । प । प । प । - - +] ३८ मात्रा
४ 'मदनतल्वार' [- । प । प । प । प । - +] ३८ मात्रा
५ 'कपिवीर' [। प । प । प । प । - +] ३६ मात्रा
६ 'वनहरिणी' [। प । प । प । प ।] ३२ मात्रा
७ 'बम्भरी' [- । प । + ऽ ~ +, - । ऽ ~ +, - । प] ३२ मात्रा.
८ 'विजया' [- । प । प । प । - - +] ३२ मात्रा
९ 'हरिभगिनी,' "स्वर्गङ्गा" [। प । प । प । - - +] ३० मात्रा
१० 'प्रियलोचना' [। प । प । प । + ऽ ~ +] २९ मात्रा
११ 'भवानी' [- । प । प । प । - +] ३० मात्रा
१२ 'लवङ्गलता' [। प । प । प । - +] २८ मात्रा
१३ 'दयिता' [। प । - - + ऽ ऽ । प । - +] २६ मात्रा
१४ 'शुक्रकला' [। प । - +, - + । प । - +] २८ मात्रा
१५ 'कमललोचना' [- । प । प । प । ~ +] २९ मात्रा
१६ 'आदिसुन्दरी' [- । प । ~ +, उ । प । ~ +] २८ वा २९ मात्रा

१७ “सूर्यकान्त,” ‘समुदितमदना’ [। प । प । प । ~ +] २७ मात्रा
१८ “सूर्यकला” [। प । ~ +, उ । प । ~ +] २६ वा २७ मात्रा
१९ ‘महाराष्ट्र’ [- । प । प । प । + ~] २९ मात्रा
२० ‘अरुणप्रभा’ [- । प । प । प । +] २८ मात्रा
२१ “चन्द्रकान्त”, ‘पतितपावन’ [। प । प । प । +] २६ मात्रा
२२ “चन्द्रकला” [। प । +, उ । प । +] २४ वा २५ मात्रा
२३ दोहा [। प । - - + ऽ ऽ । प । + ~] २५ मात्रा
२४ सोरठा [। प । + ऽ ~ ऽऽऽऽ । प । - - +] २५ मात्रा
२५ ‘अनलज्वाला’ [। प । प । प] २४ मात्रा
२६ ‘शुभगडा’ [। प । प । - - +] २२ मात्रा
२७ “वर्षा” [। प । प । + ऽ ~ +] २१ मात्रा
२८ ‘सुस्वर’ [। प । - - + ऽ ऽ । - - +] २० मात्रा
२९ ‘कृतिमण्डित’ [। प । + ऽ ~ +, - । + ऽ ~ +] २० मात्रा
३० ‘स्वैरगति’ [। - - + ऽ ऽ । प । - - +] २० मात्रा
३१ “गोपालन” [- - । - - + ऽ ऽ । प । - +] २२ मात्रा
३२ ‘भूपति’ [- । प । प । - +] २२ मात्रा
३३ ‘जगदीश्वरबाला’ [- । - - + ऽ ऽ । प । - +] २० मात्रा
३४ ‘वंशमणि’ [। प । प । - +] २० मात्रा
३५ ‘नगराज’ [। - - + ऽ ऽ । प । - +] १८ मात्रा
३६ ‘लीलारति’ [- । प । प । ~ +] २१ मात्रा
३७ ‘सन्तति’ [- । प । प । +] २० मात्रा
३८ “मालिबाला” [- । प । - + ऽ - ~ । +] १९ मात्रा
३९ पादाकुलक [। प । प] १६ मात्रा
४० ‘मुरजयी’ [। प । - - ~ +] १५ मात्रा
४१ “कर्णफुल्ल” [- । प । - - -] १६ मात्रा
४२ ‘राजसा’ [- । प । + ऽ ~ +] १५ मात्रा
४३ “बालानन्द”, ‘अचलगति’ [। प । - - +] १४ मात्रा
४४ ‘उद्धव’ [- । प । - +] १४ मात्रा
४५ ‘आनन्दरस’ [- । + ऽ ~ - - । - +] १३ मात्रा
४६ ‘शुद्धसती’ [। प । - +] १२ मात्रा
४७ ‘पर्वती’ [उ । प । ~ +] १५ वा १६ मात्रा
४८ ‘भरतखण्ड’ [- । प । ~ +] १३ मात्रा

४९ 'भुवनसुन्दर' [उ । प । +] १४ वा १५ मात्रा
५० 'सिंहनाद' [- । प । +] १२ मात्रा
५१ "पिशङ्ग" [। प । +] १० मात्रा
५२ 'रेवती' [- । - + ऽ - ~ । + ऽऽ +, - । - + ऽ - ~ । +] २४ मात्रा

१ **'वररमणी'** [। प । प । प । प । प । +]

"ललितविलासकलासुखखेलनललनालोभनशोभन-
यौवनमानितनववदने
अलिकुलकोकिलकुवलयकज्जलकालकलिन्दसुता-
विवलज्जलकालियकुलदमने
केशिकिशोरमहासुरमारणदारुणगोकुलदुरित-
विदारणगोवर्धनधरणे
कस्य न नयनयुगं रतिसज्जे मज्जति मनसिजतरल-
तरङ्गे **वररमणीरमणे**" (क्षेद ८/१७३)

२ '**जीवितविमुखी'** [- । प । प । प । प । - - +]

खालील उदाहरणांत चौथ्या आवर्तनांत सहाव्या मात्रेनन्तर खण्डन आहे. (प्रापै १/२०७ हि पहा).

"विरहानलतप्ता सीदति सुप्ता रचितनलिनदलतल्पतले
मरकतविमले
करकलितकपोलं गलितनिचोलं नयति सततरुदितेन
निशामनिमेषदृशा
न सखीमभिनन्दति रुजमनुविन्दति निन्दति हिमकरकर-
निकरं परितापकरं
मनुते हृदि भारं मुक्ताहारं दिवसनिशाकरदीनमुखी
जीवितविमुखी" (वाभू १/१२४)

३ 'तुन्दिल' [। प । प । प । प । - - +]

(१) "**तुन्दिल**मण्डित ताण्डवपण्डित धुण्डुनि दानव
दण्डित खण्डित त्रासुनि रे

मध्वमुनीश्वर कीर्तनिं तत्पर देखुनि सत्वर
धावत सङ्कटनाशन रे." (ममुक ३)

(२) "लिहून झाली कधींच कविता छापावी ती कशी
परी अन कुठे परी?
पहिल्या पानीं छापूं म्हटलें, वशिला लावूं कसा
परी अन कुठे परी? (केकु-रमा ६/१)

४ **'मदनतल्वार'** [- । प । प । प । प । - +]

(१) "सुन्दरा मनामधि भरलि जरा नहि ठरली हवेलिंत
शिरलि मोत्याचा भाड्ग
रे गड्या, हौस नहि पुरलि म्हणोनी विरली पुन्हा नहि
फिरलि कुणाची साड्ग ध्रु॰
जशि कळी सोनचाफ्याचि न पडु दृष्टि पाप्याचि दृष्टि
सोप्याचि (अशी) ती नार
अतिनाजुक तनु देखणी, गुणाची खाणि अशी
नवखणी चढुन सुकुमार
जशि मन्मथरति धाकटी सिंहसम कटी, उभी
एकटी गळ्यामधि हार
अडिंग तारुण्याचा बहर, ज्वानिचा कहर, मारिते
लहर **मदनतल्वार**." (राला ११३)

पुढील पद्यांत ध्रुवपदें भिन्न भिन्न असलीं तरी कडवें मदनतल्वारजातीचेंच एकचरणी आहे.

(२) "कधि करिती लग्न माझें तुज ठावें ईश्वरा! ध्रु॰
वाढली उन्च ही किती हसुनि बोलती नाक
मुरडिती स्त्रिय परभारा." १ (देशा २३)

(३) "श्रीशंकर शिवराया तव पाया नत व्हाया
सुमती दे या. ध्रु॰
संसारभार अनिवार फार अति मार देत तू तार
यांतुनी सदया!" (गोवा १५९)

(४) "जगिं धन्य खरी तू मुरली, गे तुज बघुनि प्रतिभा स्फुरली. ध्रु॰

अति हीन दीन जो वंश, असोनि तदंश, पाडिसी
भ्रंश, करिसि मति मुरली.'' (सुमौ ९५)

५ **'कपिवीर'** [। प । प । प । प । - +]

तें रूप देखिलें नयनीं ध्रु॰
जो **कपिवीर** महाधिर गम्भिर जोडुनिया कर
तत्पर राघवचरणीं. १
विध्वंसुनि वन मारित नन्दन दचकत आपण
रावण अन्तःकरणीं. २
देवनाथप्रभु दीनदयाघन अञ्जनिनन्दन
अद्भुत ज्याची करणी.'' ३ (देक २५)

६ **'वनहरिणी'** [। प । प । प । प]

(१) ''धाव विभो करुणाकर माधव देव दयानिधि
देवकिनन्दन! ध्रु॰
काममदादिक गाज्जितिं हे अति, धाव रमापति
सेवकहितकर!
जननमरणभय हरण कर त्वरें चरणिं शरण दृढ
केशव किङ्कर.'' (केस्वा-पस १/३९२ वें)

(२) ''सुन्दर खाशी सुबक ठेडगणी स्थूल न, कृशहि
न, वय चौदाची;
नयनमनोहर **वनहरिणीचे**, नाक सरळ जशि
कळि चाफ्याची.'' (देशा ८)
(३) कळ्या-कळ्यांत विहार करिशि तू कळ्या-
कळ्यांत विहार ध्रु॰
दिसशी तू बन्सीधर गिरिधर, तुझ्या छबीस न
पार सख्या रे! १
जादु बन्सिचा घुमतां तूझ्या येइ कळ्यांस
बहार फुगति या.'' २ (तासक ६५)

या पद्यांत चौथ्या आवर्तनांत तिसऱ्या मात्रेनन्तर खटका ठेवला असून सामान्य यमक चरणान्तीं नव्हे तर त्या ठिकाणीं जुळविलें आहे. कडवें वनहरिणी एकचरणी असल्यास ध्रुवपद बहुश: पादाकुलकाचें असतें.

(४) "ये गणराया मङ्गळमूर्ती! ध्रु॰
कीर्तनरङ्गीं नृत्य करी रे सङ्गीताची मिळवुनि पूर्ती." १ (ममुक १)

'भक्ताची मनीषा' (उस ३१०), आणि (तासक १३९, १६२, १७६, १७७) या पृष्ठांवरील कविता या जातीच्या आहेत.

७ '**बम्भरी**' [। प । + ऽ ˜ +, - । + ऽ ˜ +, - । प]

या मात्रावलींच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या आवर्तनांत सहाव्या मात्रेनन्तर खण्डन असून आरम्भीं प्लुताक्षर आहे.

"हे वनभूमि मनोऽहरी सुमनोऽभरी शुककोकिळवृन्दें
करिती कलरव **बऽम्भरी** उदरऽम्भरी अरविन्दमरन्दें
चिन्तित कान्त निरऽन्तरीं हरिदऽन्तरीं निरखोनि न मन्दें
भीम जया कुसुमाऽकरीं स-सुमा करी माळ घालु आनन्दें." (दस्व १३३)

तथापि एकन्दरीने पहातां हे 'नळ नवरा मी नोवरी' पद्य फार शिथिल आहे.

८ **'विजया'** [- । प । प । प । - - +]

"चल उठ मुशाफर! तेज भरे, जग सर्व पहा गेलें विलया,
जो निद्रित त्यास अपेश सदा, जो जागृत तो मिळवी **विजया**.
बघ नेत्र अता उघडून जरा, प्रभुचिन्तनिं तन्मय होई झणी,
ही रीत असे का प्रीतीची? प्रभु जागृत, तू शयनीं अजुनी!" (गोत)

९ **'हरिभगिनी', ''स्वर्गङ्गा''** [। प । प । प । - - +]

(१) "हरिची भगिनी म्हणे सुभद्रा, रुक्मिणि वहिनी दय करा;
दादांना तुम्हि कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा."
(काक-पस ३/१८ वें)

(२) "भीमकबाळा म्हणे नृपाळा, त्या शिशुपाळा मी न वरीं.
कमलनयन हरि विमलचरित तो नवरा, त्याची मी नवरी."
(काक-पस ३/१७ वें)

(३) "सत्यं ज्ञानमनन्तं नित्यमनाकाशं परमाकाशं
गोष्ठप्राङ्गणरिङ्खणलोलमनायासं परमायासम
मायाकल्पितनानाकारमनाकारं भुवनाकारं
क्ष्मामानाथमनाथं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम" (शगो)

'दोन बाजी' (केक १६१), 'गोदागौरव' (च २४३), गिरीशकृत 'कला' इत्यादि काव्यें या हरिभगिनी जातीचीं आहेत. कित्येकदा या जातींत (। प । - - +] या मात्रावलीचा अन्तरा असतो. या जातीच्या सावेश उपदेशपर कडकडीत पद्याला **फटका** म्हणण्याचा प्रघात आहे. 'स्फुर्ति' (केक ११८) 'थकलेल्या भटकणाराचें गाणें' (केक ११५) 'तारा' (विक ३४) हीं या प्रकारचीं उदाहरणें आहेत.

कडवे एकचरणी असल्यास ध्रुवपद बहुश: [- । प । - - -] या कर्णफुल्लमात्रावलीचें असतें.

(४) "जगजीवन दीनदयाळा रे! ध्रु॰
नित्यनिरञ्जन सज्जनरञ्जन भक्तजनप्रतिपाळा रे! १
दीन तुका विनवी कर जोडुनि नाम तुझें जगपाळा रे! " २
(तुका-पस १/१४७ वें)

याला पुढील गाण्याची चाल उत्तम लागते.

(५) "जमुनातट राम खिले होरी ध्रु॰
दौर दौर पिचकारि चलावत अबिर गुलाल भरे होरी."

(६) "कुणि काहि म्हणा, कुणि काहि म्हणा,
अनुसरलें अपुल्याच मना
रीत म्हणा, विपरीत म्हणा कुणि, दिलें झुगारुनि आवरणा!
जळल्या साऱ्या आशा मनिंच्या, पुसल्या उरल्या त्याहि खुणा"
(उपो २१)

(७) "ऐसाच रहा ऽऽ जाऊं नको!
जाशि घरांतुनि, जाशि करांतुनि, हृदयांतुनि परि जाऊं नको."
(जअ-ओ १)

१० '**प्रियलोचना**' [। प । प । प । + ऽ ~ =]

(१) "कुरु यदुनन्दन चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे
मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलशसहोदरे
अलिकुलगज्जनमज्जनकं रतिनायकसायकमोचने
त्वदधरचुम्बनलज्जितकज्जल उज्ज्वलय **प्रियलोचने**"
(गीगो, प्र. २४ वा.)

(२) "आनन्दाचा कऽन्द हरि हा देवकिनन्दन पाऽहिला
भक्तासाठी तो जगजेठी भीमानिकटीं राऽहिला" (?)

सौभद्रांतील 'पावना वामना' (किग्र ४६१) आणि शापसम्भ्रमांतील "तिलक कपालीं, उटि सर्वाङ्गी" हें पद ही याच जातीचीं आहेत. कडवे एकचरणी असल्यास ध्रुवपद [- । प । + ऽ ~ +] या मात्रावलीचें असतें.

(३) "लम्बोदर गिरिजा-नऽन्दना
पूर्ण करीं मनकाऽमना
हे मनभावन तवपदसेवन विद्या द्यावि गजाऽनना."
(ए-पस १/१०१ वें)

(४) "नमितों तव पदसारसें
हो मृदु सखि करुणारसें
प्रिय तनया मम केकनन्दिनि वास न दे सीख, काननीं
कुवलयपेशल तो शिशु, यो तव अल्पतरी करुणा मनीं.
(वि. वा. भिडे)

"भवताप विभो मम वारि रे" (खाक ७०) ही कविता याच जातीची आहे. निक (१/९६) ही कविता याच प्रकारची आहे. ध्रुवपद मात्र निराळें आहे.

११ **'भवानी'** [- । प । प । प - +]

(१) "जसु सीसइ गंगा गोरि अधंगा गिब पहिरिअ फणिहारा
कंठट्ठिअ बीसा पिंधण दीसा संतारिअ संसारा
किरणावलि कंदा बंदिअ चंदा णअणहि अणल फुरंता
सो संपअ दिज्जउ बहु सुह किज्जउ तुम्ह **भवाणी** कंता"
(प्रापै १/९८)

(२) "जी मला जन्म दे आइ तीहि या काळिं पारखी झाली,
तू दुजी माय गे माझि म्हणुनि तुजजवळि तातडी केली.
सप्रेम सुता घे उदरिं, फार ही भ्यालि ब्राह्मणीं छळिलीं.
समजली प्रीति वडिलांची काय ती,
उमजली नीति शास्त्रांची काय ती,
ये वीट कुडीचा बाइ, नको ही मेलि अमङ्गल असली!"
(देशा ८८)

'एकच क्षण' (कावि २९) ही कविता या भवानीजातीची आहे. भवानीजातींत कडवें एकचरणी वा द्विचरणी असल्यास ते चरण खण्डित असतात आणि ध्रुवपद उद्धव [- । प । - +] वा भूपति [- । प । प । - +] मात्रावलीचें असतें.

(३) "कुस्करूं नका हीं सुमनें! ध्रु०
जरि वास नसे तिळ यांस तरी तुम्हांस अर्पिलीं सु-मनें. १
घ्या करीं, क्षणाभीतरीं वाळतिल तरी तयांना जपणें." २
(तासक १)

(४) "बघ घटका भरली आता आयुष्याची! ध्रु०
उगवली बिजेची कोर, निराश चकोर करुनि मावळली." १
(अफु ३)

'ठावा न सुखाचा वारा!' (तासक २९), 'छळ!' (माभा ७०), 'नन्दा घलीं०' (माभा ७१), 'घात' (यध १२२), 'मावळ्यांचे गाणें' (गिका ४६), आणि 'दारूची लावणी' (गिआ ६८) या कविता याच जातीच्या आहेत. शेवटील पाच कवितांत खण्डन आवर्तनाच्या तिसऱ्या मात्रेनन्तर नसून सहाव्या

मात्रेनन्तर आहे.

१२ **'लवङ्गलता', साकी** (?) [। प । प । प । - +]

(१) "ललित-**लवङ्गलता**-परिशीलनकोमलमलयसमीरे
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" (गीगो ३/१)

दीर्घ काव्यास ही जाति अनुकूल आहे. 'मेघदूत' (चिप १), 'गणिकोद्धार' (विक ५1), 'वनवासी फूल' (टिक २६), गिरीशकृत 'अभागी कमल' 'आम्बराई' इत्यादि काव्यें या लवङ्गलताजातींत आहेत. मोरोपन्ताने 'मन्त्रगर्भ साकीरामायण,' 'पञ्चशतीरामायण' आणि 'ध्रुवचरित्र' इत्यादि प्रकरणांत [- - । प । +] या मात्रावलीच्या द्विपदीचें ध्रुवपद घातलें आहे. गीतगोविन्दांत तर विविध मात्रावलींची ध्रुवपदें आहेत. 'नवा शिपाई' (केक १२७) या कवितेंत [। प । - - +] या मात्रावलीचा अन्तरा आहे.

या मात्रावलीला साकी हें नाव रूढ आहे; परन्तु नाटकांतून वा आख्यानांतून ज्या स्फुट साक्या आढळतात त्या पाहातां साकी ही विषम जाति ठरते. साकींत लवङ्गलतामात्रावलीच्या द्विपदीला [। प । +, उ । प । +] या चन्द्रकलामात्रावलीच्या एका चरणाची जोड असते. तेव्हा समजातीला लवङ्गलता हेंच नाव योग्य आहे; साकी ह नाव वापरूं नये.

कडवें एकचरणी वा द्विचरणी असल्यास ध्रुवपद बहुश: [- - । प । - +] या मात्रावलीचें असतें.

(२) "मजला झोप सदाची आली. ध्रु॰
विचार अवघे, कार्यें अवघीं समाप्त येथे झाली." १ (टिक १०५)

(३) "गे तू कवणे मुलखा जाशी? ध्रु॰
भार शिरावर, अपार सागर, फुटकी नाव जराशी-" १
(तासक १५१)

लवङ्गलतामात्रावलीचे [। प । - +, - - । प । - +) असे मधोमध जे दोन तुकडे पडूं शकतात त्यांची आलटापालट करून त्यांचे ध्रुवपद केलेलें प्राचीन कवितेंत आढळतें.

(४) “मर्जी । देवाची दे- । वाची!
। मिथ्या धाव म- । नाची! ध्रु॰
मनांत येतें हत्ती-घोडे-पालखींत बैसावें,
देवाजीच्या मनांत याला पायींच चालवावें.” १
(बक-पस ३/२१३ वें)

(५) “होऊनि गोसावी गोसावी
हरिकथाच परिसावी. ध्रु॰
गमत नसे ज्या गावीं तेथिल वाट कशास पुसावी? १
सुखें मिळो सम्बायत अथवा भगवीं हीं नेसावीं-“ २
(अक १३१)

या मात्रावलींत केव्हा केव्हा द्वितीय आवर्तनान्ती आणि चरणान्तीं यमक साधितात.

“भजभज मनुज श्रीगोपालम
मृगमदचन्दनचर्चित भालं धूसरितालकजालम
कुण्डलमण्डितचारुकपोलं कर्षितराधाचोलम” (विदम ३७)

१३ **‘दयिता’** [। प - - + ऽ ऽ । प । - +]

लवङ्गलतामात्रावलीच्या द्वितीय आवर्तनांत शेवटीं द्विमात्रक विरामाची कूस ठेविल्याने ही मात्रावली सिद्ध होते. विरहाडक आणि हेमचन्द्र यांच्या व्याख्येप्रमाणे (पुढे दोह्याचें विवेचन पहा.) हा दोहाच होतो.

(१) “जानाम्या हृदयाद **दयिता**ऽऽममृतयमूख निशां ते
प्रकटीकुरुते कुमुदमुखंऽऽया खरधामनि शांते (मश्री १२/७९)
(२) “शुक्र यत्तव पठनव्यसनंऽऽन गुण: स गुणाभास:
समजनि येन तवामरणंऽऽशरणं पञ्जरवास:” (शाप ८७४)

मश्री (१२/७४-८६) आणि जगद्धराच्या स्तुतिकुसुमाञ्जलींतील २४ व्या स्तोत्रांतील बहुतेक (म्हणजे पहिलीं २५) पद्यें याच दयिताजातीचीं आहेत.

मराठींत निशिगन्ध कृत ‘ज्योन्स्नागीत,’ आणि निशागीत’ हीं काव्यें आणि ‘सौन्दर्य म्हणजे-‘ (कास्फू ३) आणि ‘स्फूर्तिदेवतेस’ (कास्फू २५) हीं कवनें याच दयिताजातीचीं आहेत.

(३) “प्रेम तुझें माझ्यावरती ऽऽ माझे तुझियावरती
असतें तर किति सुख अपणा ऽऽ झालें असतें जगतीं!”
(निज्यो १)

‘k’ कृत ‘कसोटी’ हे सुनीत (ज्यो १७२) या दयिताजातींत आहे.

१४ **“शुक्रकला”** [। प । - +, - - । प । - +]

लवङ्गलता मात्रावली दुसऱ्या आवर्तनांत चौथ्या मात्रेनन्तर खण्डित करून होणाऱ्या दोन विभागांच्या अन्तीं यमक जुळविल्याने शुक्रकलाजाति सिद्ध होते. कडवें शुक्रकला एकचरणी असल्यास शुक्रकलेचीच शकलें उलटून [- - । प । - + ॥ प । - +] असें ध्रुवपद असतें. या ध्रुवपदाची मोडणी [- - । - - + ऽऽ । - - + ऽऽ ॥ प । - +] अशीहिं करितां येईल.

(१) “इतुकें दे मजला दे मजला ॥ मागतसे हरि तुजला ध्रु॰
येती सन्त घरासी भक्तीभावें पूजिन त्यांसी १
भगवद्भजनीं लागो तुझिये स्वरूपीं मन हें वागो. २
अक्षय वैभव देई अखण्ड केशवसद्गुरुपायीं.” ३
(केस्वा-पस १/४४७ वें).

(२) “हर हर सापडलों सापडलों ॥ कैसा फांसां पडलों! ध्रु॰
इतर नदीजलटाकीं टाकुनि आलों याच तटाकीं. १
सोडुनि मानस-केली कापुनि घ्याया आलों शेली. २ (दस्व ५०)

‘पापताप’ (उस २०३) ही कविता या शुक्रकलाजातींत आहे.

१५ **‘कमललोचना’** [- । प । प । प । ~ +]

(१) “गोविन्दा मधुसूदना **कमललोचना** सख्या यदुविरा,
हे दीनबन्धु माधवा, स्वामि केशवा, करुनि ये त्वरा. ध्रु॰
भवजीवनाब्धिचा थाट, उसळते लाट, प्राण घाबरा,
तुजविण स्मरावा कोण, (कोण) गणगोत? आप्त तू खरा.

जय दाशरथी श्रीराम योगिविश्राम, आज रघुविरा,
तू पूर्ण परात्पर गडी, नेई परथडी, धरुनिया करा.
दिनकरकुलदीपा, आदिरूपा विभो रे!
जग-गुरु जगदीशा, प्रार्थितों श्रीप्रभो रे!
अकळहि गुणलीला वर्णितां वेदवाचा
शेषहि शिणतसे जी काय केवा जिवाचा?
हा अरुष भक्तिचा भाव दयाळा धाव, घेई धनुकरा,
षड्रिपू गाज्जिती अशी वेळ ही भारि जानकीवरा." (देक ४०)

'संसार नव्हे हा सार' (देक-पद ७२ वें) हे पदहि याच जातीचें आहे.

(२) "वासुनि चोच जरि आशेची पाखडे पड्ख किति तरी
परि फोल जाहले यत्न सकल आदळे पुन्हा भूवरी." (कावि ३०)
ही एकच द्विपदी निराळ्या मात्रावलीच्या द्विपदीमालेमध्ये अनवधानाने आली आहे.

१६ **'आदिसुन्दरी'** । - । प । ~ +, ठ । प । ~ +]

कमललोचना मात्रावली दुसऱ्या आवर्तनांत तिसऱ्या मात्रेनन्तर खण्डित केल्याने जी द्विधा मात्रावली होते तिला आदिसुन्दरी हे नाव दिलें आहे.

(१) "रुक्मिणी **आदिसुन्दरी** चकाके वीजचि निजमन्दिरीं. ध्रु०
पदिं नूपुअ रुणझुण करी, अञ्जिरी पैठणि वर भरजरी. १
उरिं कञ्चुकि तटतट करी, जरीचा पदर शोभतो शिरीं." २
(किग्र १६)

(२) "ही साड्ग सखे सुन्दरी कुण्या ग सुभगाचि मदनमञ्जरी".
(राला ११९)

१७ **'समुदितमदना', "सूर्यकान्त"** [। प । प । प । ~ +]

(१) "**समुदितमदने** रमणीवदने चुम्बनवलिताधरे
मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे
घनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने
कुरबककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगकानने" (गीगो १५/२)

(२) "सहज चालतां मार्गी तुजला बघतां डोळे भरून
धरिलें किति आवरून, गेलें मन माझें बावरून!
हंसापरि चालणें, पदर तो दोन्ही गुच्छांवरून
वरचेवर सावरून बघशी मान वाकडी करून.
गालामधि हासशी साजणी, लाजुनि बघशी दुरून-
प्रेमखुणा या करून नेशी हृदय आमचें हरून." (दक ५)

'बघुनि उपवना विरहाग्नीची ज्वाला भडके उरीं' (किग्र ४८९), 'सोड्गटीचा खेळ' (विक ८५), राजकवि चन्द्रशेखरकृत 'उगडं गुपित' (सुगी १), 'पाखरास' (गोवा १६३), 'हिरवें तळकोंकण' (माक २१), 'मोऱ्यांची मोहाना' (माक ६३) इत्यादि अनेक कवितांत समुदितमदना मात्रावलीच्या द्विपद्याच आहेत. 'दुर्गावती' (विक २७), 'सप्प्रीतिमार्ग' (तासक ३७), 'स्वारी कशी येईल' (तासक १४०) इत्यादि कवितांत [- । प । प । ~ +] या लीलारतिमात्रावलीचा अन्तरा आहे.

समुदितमदनामात्रावलीच्या दोन द्विपद्यांच्या मध्ये [- । प । प । ~ +] या लीलारतिमात्रावलीची त्रिपदी घालून जे कडवें सिद्ध होतें अशा १४३ कडव्यांच्या मालेमध्ये शशिमोहन हें प्रो. यादव मुकुन्द पाठक यांचें काव्य रचिलेलें आहे.

'गुराख्याचें गाणें' (तासक ३०), या कवितेंत अन्तरा (उ । प । +) या भुवनसुन्दरमात्रावलीचा आहे.

कडवें समुदितमदना एकचरणी असलें तर ध्रुवपद बहुश: अकराव्या मात्रेनन्तर खण्डित केलेल्या त्याच मात्रावलीचें, सूर्यकलेचें असतें.

(३) "आम्रमञ्जरी तुला अर्पितें नमुनि मीनकेतुला ध्रु॰
निजधनु ओढुनि पहा कसा हा मन्मथ सरसावला" १ (किग्र ४०३)

(४) "अगाध काही तरी उमज हे अजरामर सुन्दरी. ध्रु॰
व्योमधरेचा चुम्बनविधि हा न सरे कल्पान्तरीं. १
कोठे प्रस्तर कुठे कौमुदी, अन्योन्यीं रति परी." २ (टिक १०२)

'१८९७ या वर्षाला' (दक ५९) ही कविता याच जातीची आहे. 'कशि काळ नागिणी वैरिण झाली नदी!' (तासक १४१). या कवितेंत ध्रुवपद [- । प । प । ~ +] या लीलारतिमात्रावलीचें आहे.

१८ "**सूर्यकला**" [। प । ~ +, उ । प । ~ +]

समुदितमदनामात्रावली अकराव्या मात्रेनन्तर खण्डित केली कीं जी द्विधा मात्रावली होते तिला सूर्यकला म्हटलें आहे.

(१) "जीची आलोचना-॰ करितां नीरच ये लोचना.
धनिक करी वञ्चना-॰ नेदी तिळभरही काञ्चना." (दस्व १८३)

तथापि हें पद्य शिथिल आहे.

(२) "सुन्दर नृपमन्दिर तयाच्या सुन्दर सौधावर
रमणी कोणी तरी उभी ही चारुमूर्ति हांसरी
शुक्राची चान्दणी उतरली जणु अस्मानांतुनी
सौधाच्या कोन्दणी जणू ही लखलखते हिरकणी." (कास्फू ७८)

(३) "येऊनि माझ्याकडे एकदा मृत्यू असें बडबडे,
'सूर्य अवेळीं किती सारखे जाती अस्पाप्रती!
आकाशांतुनि गोल भराभर
तुटून खाली पडती भूवर
स्वाहा करितों मी एकन्दर-'
तेव्हा त्याच्यावरी त्याजला मीही उत्तर करीं." (उवा २/२७)

उवा (२/४९) ही कविताहि याच जातीची आहे.

१९ **महाराष्ट्र** [- । प । प । प । + ~]

रणशूर शहाजीसूनु पहा जी कीर्तिप्रतिपच्चन्द्र
नृपनीतिविशारद, सदैवसावध, वैराग्याचा कन्द
शिव छत्रपति प्रभु महाराष्ट्रभूप्रिय जनहृदयानन्द-
बघ शैशवांतही त्यास एक हिन्दवीस्वराज्यच्छन्द. (२५७)

या जातीला (प्रापै १/२०८) मरहट्टा छन्द म्हटलें आहे. हे नाव प्रथम कोणी आणि कां दिलें समजत नाही. या जातींतील अन्त्य अकार निभृत असेल असें वाटतें. तसा तो धरिल्यास या आणि पुढील अरुणप्रभाजातींत काही भेद रहात नाही.

२० **'अरुणप्रभा'** [- । प । प । प । +]

(१) " या हृदयाकाशीं उगवे अरुणप्रभा शरत्कालीं,
त्या विहगकूजनें भ्रमरगुञ्जनें जागृति मज आली.
मी पुसुनि उघडिलें नयना
मृदु सोडुनि सरलों शयना,

प्रक्षाळुनि करपदवदना,
हेमस्तक चरणी तिच्या ठेवितां हसली ती गालीं,
मज अठवुनि चुम्बुनि कवटाळी मग गुप्त कुठे झाली?" (सुभा)

(२) "परतन्त्रपणे जगतीं फिरणें ज्याहून बरें मरणें!
अतिदीनपणें अरितें नमणें त्याहून बरें मरणें!
न धराल जरी तरवार करीं, चिरडील अरी समरीं,
अधमाधमशा पावाल दशा, बकरीच बरी दुसरी". (विक १२४)

२१ **"चन्द्रकान्त", 'पतिपावन'** [। प । प । प । +]

(१) "पतिपावन नाम ऐकुनी आलों मी दारा,
पतीतपावन न होशि म्हणुनि जातों माघारा." (नाम-पस २/४४)

(२) "चन्द्रकान्त राजाची कन्या तरुण रूपखाणी
पतिव्रता सुद्‌गुणी शहाणी, पतिही वाखाणी." (देझु)

(३) "तीनी सान्जा सखे मिळाल्या, देईं वचन तुला-
आजपासुनी जिवें अधिक तू माझ्या हृदयाला. धृ॰
कनकगोल हा मरीचिमाली जोडी जो सुयशा,
चक्रवाल हे पवित्र, ये जी शान्त गभीर निशा,
त्रिलोकगामी मारुत, तैशा निर्मल दाहि दिशा-
साक्षी ऐसे अमर करुनि हे तव कर करिं धरिला." १ (तासक ३९)

(४) गोपीचुम्बित रागकरम्बित मानविलोकनलीन
गुणवर्गोन्नतराधासङ्गतसौहृदसम्पदधीन
तद्‌वचनामृतपानमदाहृत वलयीकृतपरिवार
सुरतरुणीगणमतिविक्षोभण खेलनवल्गितहार
अम्बुविगाहननन्दितनिजजन मण्डितयमुनातीर
सुखसंविद्धन पूर्ण सनातन निर्मलनीलशरीर" (रूस्तमा २७०)
या आणि पुढील पद्यांतील चरणान्त्य अकार निभृत आहे असें वाटतें.

(५) "मळकट बण्डी, जुनापुराणा अङ्गामध्ये कोट
टोपी डोईवरी फाटकी, कमरेला लङ्गोट.

पहा अशा थाटांत चालला कुणी भिकारी पोर

भिक्षा मागत, करीत गम्मत, हासत थट्टेखोर." (पारा ३२)

या जातींत अगणित कविता आहेत. 'कृष्णाकुमारी' (विक ३८), 'कमळा' (फुओ ६०), हिड्गणेकरकृत 'पावनखिण्ड' इत्यादि काव्यें या चन्द्रकान्त जातीचीं आहेत. देवनाथकृत 'एक दिनीं वृषभानुनन्दिनी जे हंसकचरणा' (देक १००) या चन्द्रकान्त जातीच्या पद्यांत पादाकुलकाच्या त्रिपदीचा एक आणि वसन्ततिलकाच्या चतुष्पदीचा एक असे दोन अन्तरे आहेत.

कडवें चन्द्रकान्त एकचरणी असलें तर ध्रुवपद, या मात्रावलींत दुसऱ्या आवर्तनांत दोन मात्रानन्तर खण्डन केल्यानें जी द्विधा मात्रावली [। प । +. ३ । प । +] होते त्या मात्रावलीचें म्हणजे चन्द्रकला मात्रावलीचें अथवा बहुश: [३ । प । +] या भुवनसुन्दरमत्रावलीचें असतें.

(६) "जाऊं कामाला ऽ चला गे दिवस किती आला ध्रु०

उपवनतरुवेलींना जल मी घालाया जातें." १ (देशाप ६३)

(७) "सुन्दर मी होणार ऽ आता मरणाने जगणार! ध्रु०

वर्षत्रय मम देह मरतसे तो आता मरणार. १

वर्षत्रय मम प्राण जातसे तो आता जाणार. २

आनन्दी आनन्द जाहला, मरतां मी हसणार. ३

हासत मरणें गोविन्दाचा प्रेमपन्थ ठरणार!" ४ (गोक ११४)

(८) तया वनिं खेळे भूपसुता. ध्रु०

खेळविता बहु मेळविला सखि मेळ तया सहिता. १

राजस ते द्विजराजमुखी गजराजगती ललिता" २ (दख ९४)

या पद्यांतील चरण वृत्तस्वरूप [। - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । - ~ ~ - ~ ~ । -] या मात्रावलीचे आहेत.

(९) "सुलभ मनिं गणा न भूपसुता.

करूं बघतां कशि ती वनिता? ध्रु०

राजकुमारी उभि सामोरी त्यजा न किड्करता. १ (काम्)

(१०) "पाखरा, येशिल कां परतून? ध्रु०

मत्प्रेमाने दिल्या खुणांतुनि एक तरी अठवून-" (टिक १४१)

२२ **"चन्द्रकला"** [। प +, ३ । प । +]

चन्दकान्तमात्रावलींत दुसऱ्या आवर्तनांत दोन मात्रांनन्तर खण्डन केलें की जी द्विधा मात्रावली होते तिला चन्द्रकला हे नाव दिलें आहे.

(१) "गोविन्दा रामाऽऽजयजय गोपाळा रामा!
याऽदवा रामाऽऽजयजय माऽधवा रामा!
एऽक तू रामाऽऽजयजय अनेक तू रामा!" (ए-भमाप्र ३५)

(२) "घेऊनि हृदयासी-॰ सुतेला, स्थित मी दाराशी-
म्हातारी आली-॰ तरड्गत, मुलगीला दिसली." (केक १४८)

'इन्दुकला' (यध २५) आणि 'सन्त तुकाराम' (माक ७५) हीं काव्यें या चन्द्रकलाजातींत आहेत.

२३ **दोहा** [। प । - - + ऽ ऽ । प + ~]

ही मराठींत परिणत झालेल्या दोहयाची मोडणी आहे. अन्त्याक्षर अकारयुक्त असतें; आणि तो अकार दृग्गोचर असला तरी वस्तुत: अनुच्चारितच असतो.

(१) "स्वहृदय फाडुनि निजनखरीं ऽऽ चिवट तयाचे दोर
काढुनि गोफण वळितों ही ऽऽ सत्त्वाचा मी चोर." (केक १८९)

(२) "जोर मणगटांतला पुरा ऽऽ घाल घाल खर्ची.
हाण टोमणा, चळ न जरा ऽऽ अचुक मार बर्ची." (केक १८३)

मराठींत केव्हा केव्हा दुसरा गण (+ ~ +) असा येतो तेथे प्रथमाक्षर त्रिमात्रक होतें आणि तो (~ ~ ~ +) असा असल्यास चौथे अक्षर त्रिमात्रक होतें.

(३) "महाराष्ट्रभाषेंऽत ही ऽऽ दोहा रीति नवीचू
रची मयूरेश्वर हिला ऽऽऽ मनीं धरील कवीच." (मोविस्तु ९)

१३ मात्रांचा एक भाग आणि ११ मात्रांचा एक भाग मिळून दोहा होतो असें मानण्याचा प्रघात आहे.

"तेरह मत्ता पढम पअ पुणु एआरह देह
पुणु तेरह एआरहहि दोहा लक्खण एह" (प्रापै १/७८)

परन्तु दोह्याचें लक्षण देणाऱ्या छन्द:शास्त्रकारांतील प्राचीनतम असा विरहाङ्क दोह्याचें लक्षण निराळ्या रीतीने देतो.

"तिण्णि तुरंगा णेउरओ विप्पाइक्का कण्णु
दुवहापच्छद्धे वि तह वद लक्खणउ ण अण्णु" (विवृ ४/२७)

तुरङ्ग आणि पदाति म्हणजे चतुर्मात्रक गण, नूपुर म्हणजे एक गुरु आणि कर्ण म्हणजे दोन गुरु ही परिभाषा ध्यानांत घेतली की दोह्याची मोडणी [। - - - - - - + । - - - - + +] अशी होते आणि मात्रांची सङ्ख्या १४ नि १२ अशी होते! अर्थात विरहाङ्क हा लिखितापेक्षा उच्चारिताला महत्त्व देतो हें उघड आहे. कारण चरणान्त्य अक्षर हे दिसायला नेहमीच लघु असूनहि तें गुरु आहे असे तो स्पष्ट म्हणतो. त्याचप्रमाणे बारा मात्रांनन्तर येणाऱ्या लघु अक्षरालाहि गुरु मानतो हेंहि उघड आहे. त्याच्या लक्षणांतील 'ओ' हे अक्षर दिसायलाहि तो गुरु आहे. परन्तु खालच्या ओळींतील 'ह' हे दिसायला लघु असूनहि उच्चारत: गुरु आहे म्हणूनच तो गुरु मानीत असावा. जोइन्दुकृत योगसारांतील पुढील उदाहरणांत पहिले पाद दिसायलाहि चौदा चौदा मात्रांचे आहेत.

"वउतउसंजमुसील जिया-॰ इय सव्वाइ ववहारु'
मोक्खह कारण एक्क मुणी-॰ जो तइलोयहु सारु" (जोयो ३३)

हेमचन्द्र नेहमीच्या दोह्याप्रमाणेच उदाहरण

"पिअहु पहारिण इक्किणवि-॰ सहि दो ह्या पडंति
संनद्धओ असवारभौ-॰ अन्नु तुरंगु न भंति" (पृ ४१)

हे देतो पण लक्षण "समे द्वादश ओजे चतुर्दश दोहक:" असें देतो. त्यानेच दिलेलें

"मम तावन्मतमेतदिह-॰ किमपि यदस्ति तदस्तु
रमणीभ्यो रमणीयतर-॰ मन्यत्किमपि न वस्तु"

हे संस्कृत उदाहरणहि दिसायला १३ नि ११ मात्रांचेच आहे. यावरून असे दिसते की १२ आणि ११ मात्रांनन्तर येणारा पादान्त्य लघु हा विरामपूर्व असल्यामुळे उच्चारत: वस्तुत: गुरु होतो यांपैकी ११ मात्रांनन्तर येणाऱ्या पादान्त्य लघूविषयीं हेमचन्द्र स्पष्टच म्हणतो की

'अत्र समपादान्ते गुरुद्वयमित्याम्नाय:'

या चार ठिकाणीं दिसायला लघु पण उच्चारायला गुरु अशीं अक्षरें न घालतां दिसायलाहि गुरु अशीं अक्षरें घालून रचना केली तर ती ज्या जातीची होईल तिला (मागे पृ. ३७२ पहा) "दयिता" हे नाव दिलें आहे.

म्हणण्याच्या दृष्टीने पाहिलें तर विरहाङ्क-हेमचन्द्र यांचे म्हणणें योग्य वाटतें. अडचण

एवढीच राहते की जेथे विषम पादान्तीं दिसायला (- ~ -) वा (~ ~ ~ -) हा गण येतो तेथे मात्रांची सङ्ख्या चौदा होत नाही, ती तेराच भरते! आधी अशीं स्थळें थोडीच आहेत. परमात्मप्रकाशाच्या ६७४ पादांपैकी २७ च पादांच्या अन्तीं (- ~ -) हा गण येतो तेथे प्रथमाक्षर स्वाभाविकपणेंच प्लुत उच्चारितो येतें; आणि ४ च पादान्तीं (~ ~ ~ -) हा गण आल्याने अन्त्याक्षर प्लुत उच्चारावें लागतें. योगसाराच्या २०८ पादांच्या पैकीं १२ पादांच्या अन्तीं (- ~ -) हा गण असून एकाच (७१ इ) पादाच्या अन्तीं (~ ~ ~ -) हा गण आहे.

आधुनिक मराठींत

"मागे ऐसे दोन वर-॰ कैकेयी विषरूप
समजूनि तिचा लोभभर-॰ भी सत्यव्रत भूप". (मोदोरा)

अशा उदाहरणांत 'र' गुरूच उच्चारिला जातो आणि अन्त्य पकार मात्र स्वरविहीन उच्चारिला जातो.

२४ सोरठा ही जाति दोहयाचे पाद उलटविल्याने होते. जोइन्दुकृत योगसारांतील (३८, ४६) हीं दोन सोरठाजातीचीं प्राचीन उदाहरणें आहेत.

"जयजय जननी देवि! जयजय भगवति शारदे!
नमूं तुला मी केवि? वानूं कवण्या वाणिने?" (तासक १७३)

ही आणि हिच्या नन्तरच्या चार द्विपद्या सोरठा जातींत आहेत. यमकें विषम पादान्तीं साधिलीं आहेत, समपादान्तीं नाहीत. अशा ठिकाणीं ही शकलें उलटवून सोरठाजातीची दोहाजाति कां करूं नये कळत नाही.

२५ **'अनलज्वाला'** [। प । प । प]

(१) "शहामृगाच्या कोशासम तनु निस्तुल गोरी,
केश सुगन्धित काळे काळे जशि कस्तूरी,
चुनडि केशरी खुले, केशरी तशीच चोळी,
यज्ञवेदितें **अनलज्वाला** की लपेटली." (देवाना)

(२) "जागृत ठेवा लग्नाचीही स्मृति सारी.
व्हालचि माता दुहितांच्या कधि तरि संसारीं.?
होऊं न द्यावा तुम्हि त्यांचा विक्रय बाजारीं." २ (देशा १९)

प्राकृतांतील 'रोला' (प्रापै १/९१) या पद्यप्रकाराचा अन्तर्भाव या अनलज्वालाजातींत होतो.

२६ **‘शुभगड्गा’** [। प । प । - - +]

(१) “इद्राणी हे जेथे वाहे शुभगड्गा,
स्नानें पानें कर्ती पातक-गिरिभड्गा;
तारी पाहा केवळ जे दीन अनाथा,
चित्ती चिन्ता ज्ञानेश्वरसद्गुरुनाथा’. (निक १/९३)

(२) “आणा ध्याना विठ्ठल पण्ढरिचा राणा. ध्रु॰
याच स्वरूपीं येथे असणें विज्ञप्ती
दर्शनमात्रें सर्वजनां मोक्षप्राप्ती
स्वभक्तवचना मानुनी इटेसमचरणा.” १ (विप ६७ वें)

वासुदेव वामनशास्त्री खरे यांच्या समुद्रकाव्यांतील ८३ वी चतुष्पदी या शुभगड्गाजातीची आहे.

२७ **“वर्षा”** [। प । प । + ऽ ~ +]

“णच्चइ चंचल बिज्जुलिआ सहि जाणए
मम्मह खग्ग किणीसइ जलहर साणए
फुल्ल कअंबअ अंबर डंबर दीसए
पाउस पाउ घणाघण सुमुहि बरीसए (प्रापै १/१८८)

प्राकृतपैड्गलांतील प्लवड्गम नामक मात्रावृत्ताचा अन्तर्भाव या वर्षाजातींत होतो.

२८ **‘सुस्वर**’ [। प । - - + ऽऽ । - - +]

“उगवुनि आला पुनवेचा - ॰ चान्दोबा
सुस्वर गर्जे यमुनेचा - ॰ धबधऽबा
धवलित झालीं वाळूचीं - ॰ मैदानें
सारविलीं जणु शाडूच्या - ॰ रड्गाने
शीतळ वारा वाहे हा - ॰ झुळूझुळू
डुललीं रानें आनन्दें - ॰ हळूहळू”. (काविश-वाश्रीप ९३)

२९ **‘कृतिमण्डित’** [। प । + ऽ ~ +, + । + ऽ ~ +]

“हंस धराया लाऽगली हे भाऽगली ध्रु॰

मृदुल तनू कोमेऽजली घामेऽजली १
चाली करुनि न साऽवलींत विसाऽवली २
स्तविली रघुपतिपऽण्डितें कृतिमऽण्डितें." ३ (दस्व १०६)

३० **'स्वैरगति'** [। - - + ऽऽ । प । - - +]

"फुललिं फुलें-॰ त्यायोगें उपवन खुललें.
दरवळला-॰ परिमल सुखवाया सकला.
स्वैरगती-॰ अलिगण उडती बागडती.
मधुनादें-॰ गाती प्रभुगुण आनन्दें" (विक ९९)

माधवानुजकृत 'विसरलेलें गाणें' (मानुक १४४), गोविन्दाग्रजकृत 'कळ्यांची फुलें कशीं झालीं? (गोवा १५५), बालकविकृत 'फुलपाखरू-फुलवेली' (बाक ३), आणि 'पाऊस' (बाक ६) या कविता या स्वैरगतिजातींत आहेत.

३१ **"गोपालन"** [- - । - - + ऽऽ । प । - +]

"कुत्ना थमाल ले-॰ थमाल आपुल्या गाई
आम्ही दातो ले-॰ घलास दातों भाई
येथे यायाता-॰ अमुता इलाद नाई
तूदी थड्गत ले-॰ थड्गत कलली भाई." (नाम-पस २/५२)

हें मधुर, बोबडें, दीर्घ पद्य सबन्ध या गोपालनजातींतच आहे.

३२ **'भूपति'** [- । प । प । +]

या जातीला नाव 'भूपती खरे ते वैभवसुख सेवीती" (देमृ २५) या देवलांच्या पद्यावरून पडलें असलें तरी ही जाति प्राचीनच आहे. गोविन्दवणीकरकृत पुढील पद्य पहा.

(१) "किती अन्त पाहशिल माझा रे गुणवन्ता?
तुजविण पळ युग समजतों पण्ढरीनाथा." (पस २/३२५ वें)

(३) "येथेच गाइलीं असतीं आपण गाणीं
ऊर्जस्वल भरुनी स्फूर्ती रानोरानीं. ध्रु॰
लाभली जिवाला येथे प्रेमळ जोड,
निघाया संवादी स्वर गोड,

तरळली पुढे मधुसृष्टी लावुनी ओढ,
परि कशी निमाली मोहनसुन्दर वाणी!" १ (गिफ २१)

'मुग्धकलिका' (दक २२), ताम्बेकृत 'ते कान्त यापुढे'- (तासक १६५) आणि 'स्त्रीहृदयरहस्य' (तासक १७०) या कविता भूपतिजातींत आहेत. पुष्कळा भूपतिजातीच्या द्विपदीमालेमध्ये विषमचरण खण्डित असतो आणि तो तुकडे तुकडे करून लिहिण्याच्या पद्धतीमुळेच जाति वेगळी वाटते.

(४) "जन सकल जादुने विकल ठिकाणीं खिळले;
वदवे न, न हलवे, जणुं चित्रें ते बनले." (तासक २४)

'पाडवा' (तासक ६८), 'वियोगिनी' (तासक ६९), 'आईकडे न्या!' (तासक ८२) आणि 'शिशुवञ्चन' (तासक ८४) या कवितांत हा प्रकार आढळतो. 'पद्मिनी' (विक २३), 'हालत्या पिम्पळपानास' (गोवा १३१) इत्यादि कवितांत अन्तरा [- । प । - + ऽ - ~ । +] या मालिबालामात्रावलीचा आहे.

'द्राक्षकन्या' या भाषान्तरित काव्यांत भूपतिमात्रावलीच्या विशिष्ट यमक बान्धणीच्या चतुष्पद्या आहेत.

(५) "या इथे तरुतळीं एक वही कवितेची,
भाकरी एक, अन सुरई एक सुधेची,
आणखी एक तू जवळ गात या विजनीं,
अन हे न रान मग, नन्दनवन ते हेंची!" (माजूद्रा ११)

'कणिका' या काव्यप्रकारासाठी (पुढे पृ ३८७ पहा) लीलारतिजातीची योजना करण्यांत येते तशी भूपतिजातीचीहि होऊं शकेल.

पाठीस लागुनी पोट छळी मनुजाला
प्रच्छन्न जगावर उपकारच हा झाला.
पोटाची चिन्ता ज्यांस असे किति थोडे!
स्वास्थ्यांत परन्तु न त्यांचा जाई वेळ,
मग लावुनि जगतीं आग पाहती खेळ! (२५८)

३३ **'जगदीश्वरबाला'** [- । - - + ऽऽ । प । - +]

भूपतिमात्रावलीच्या पहिल्या आवर्तनांत शेवटीं द्विमात्रक विराम ठेविल्याने जी द्विधा मात्रावली होते तिला जगदीश्वरबाला हें नाव दिले आहे.

"हे सुन्दरते-॰ तू जगदीश्वरबाला,
त्या दर्शविशी-॰ गूढ दिव्य रूपाला. ध्रु॰
अधिकार तुझा-॰ थोर खरोखर आहे,
रमणीयपणा-॰ तुजलागी हा लाहे,
पावित्र्य खरें-॰ त्या ठायीं दृढ राहे,
सम्मोह पडे-॰ म्हणुनि अखिल जगताला." १ (सुभा)

३४ **'वंशमणि'** [। प । प । - +]

"त्रिभुवनपालक मानीं मम राम धणी.
एक अयोध्यावासी रघुवंशमणी
दशरथ, चार तयाला सुत फार गुणी.
राम ज्येष्ठ तयांमधि जो बाळपणीं
वधुनि ताटिका राहे मुनिवर्यजनीं." १ (विप ४९)

'गावीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून' (केक १९) आणि 'स्वप्नामध्ये स्वप्न' (केक ९९) या कविता या जातीच्या आहेत. उमरखय्यामकृत रुबाया हे प्रस्तुत लेखकाचें मूळ फार्सीवरून भाषान्तर आणि त्या भाषान्तराची अर्पण पत्रिका? हीं याच जातींत आहेत.

"म्हणति, हुरींसह उद्या महोत्सव गोड,
मी म्हणतों, अजि हा द्राक्षासव गोड!
घे ही रोकड, उधार ती सोडुनि दे,
गमे दुरूनिच की दुन्दुभिरव गोड." (उखरु ३५९)
"स्वप्नहीन ती रात्रीं निद्रा गाढ,
दिनीं कष्ट अन पाणी, भाकर जाड,
सन्धाकाळीं विजन, स्नेही, कविता-
काय यापुढे साम्राज्याचा पाड?" (उखरु अर्पणपत्रिका २०)

३५ **'नगराज'** [। - - + ऽऽ । प । - +]

(१) "सोडुनिया-॰ तुज जातों नगराजा,
लीनाचा-॰ प्रणाम घेई माझा.
आताचा-॰ सरला ऋणानुबन्ध,
तोडावे-॰ म्हणुनि लागती बन्ध." (कावि ८२)

(२) "आलों शरण तुला. ध्रु॰
श्रीरङ्गा-॰ दे मजला सत्सङ्गा. १
रघुनाथा-॰ अवडो तव गुणगाथा. २
भगवन्ता-॰ तारीं विठ्ठलपन्ता ३ (विदप ६)

अनन्त काणेकरकृत 'एकाचें गाणें' (काचा ५१) ही कविता या नगराजजातींत आहे.

३६ **'लीलारति'** [- । प । प । ~ +]

(१) "उद्धवा, ऐक कृष्णाची लीलारती,
अबुगोनि कसा मज गेला मथुरेप्रती." ध्रु॰
रक्षीलें बहु वणव्यांत (चि) रविजाथडीं,
गोवर्धन धरिला इन्द्र वर्षतां झडी,
यमुनेंत मिळाले नन्द, मिळेना कुडी,
काढियले निजपुरुषार्थे घालुनि उडी,
यात्रेंत भुजङ्गें गिळितां प्राणेश्वरा,
धावोनि बळें सोडविलें त्या अवसरा,
अहिदेहांतुनि उद्धरिलें विद्याधरा-
आठवूं किती उपकार नाही मिती-
सद्गदित विलापे माय यशोदा सती." १ (राघव-पस ३/२१०)

'चोखयाच्या महारीची विनन्ति' (पोबा २७), 'नव्या युगाचा काव' (पारा १), 'रोहिणी' (पारा १०), 'हिंग्डणी' (पारा ४६), 'वाटसरू' (पारा ६४), 'दूर कोठे तरी' (पारा ७1), 'बालकवि' (पारा ९१), 'तिथे' (पारा ९६), 'माझ्या खेडेगावीं' (पारा १०७), 'मञ्जुळा' (कास्फू ४६), 'सन्धाकाळीं' (कास्फू ६३), 'खेड्यांतील देखावा' (कास्फू ११०) इत्यादि कविता या लीलारतिजातींत आहेत. मञ्जरी हें एका वृत्ताचें नाव असल्याने या जातीला मञ्जरी म्हणून जे नाव पूर्वी देण्यांत आले होते त्याचा त्याग करणें अपरिहार्य झालें आहे.

भूपतिजातीप्रमाणेच या जातीच्याहि द्विपदीमालेंत केव्हा केव्हा विषमचरण खण्डित असतात.

(२) "तो भासच सगळा, जरी स्वप्न तें तरी
हुरहूर जाणवे मनांत कां ही परी?
मावळली मोहक निशा, धवळल्या दिशा,
या अजून नयनीं खुपति तारका कशा?" (केगी ५०)

ही कविता या प्रकारची आहे.

"जपानी भाषेंत 'टांका' म्हणून एक काव्यप्रकार आहे. यांत पाच चरण असून पहिले दोन नि शेवटले दोन सयमक असतात. एक भावना, कल्पना अथवा एक विचार या पञ्चपदींत ग्रथित केलेला असतो. मात्रा काव्यार्थ रूपकात्मक भाषेनें बहुश: सुचविला जातो. कविवर्य रवीन्द्रनाथ यांनी अशा प्रकारची पुष्कळ रचना केली आहे." अशी प्रस्तावना करणारे रा. गोपीनाथ तळवळकर यांनी 'कणिका' हा प्रकार मराठींत आणून त्याच्यासाठीं या लीलारतिजातीची योजना केली आहे. ते म्हणतात,

(३) "काळाच्या पुलिनीं ठेवा निज पाउलें
हे थोर जनांनी सदैव उपदेशिलें;
परि दिनरात्रीच्या तुफान लाटांमधे
हे धुवूनि निघतें वाळवण्ट नेहमी,
नच पदचिन्हांच्या शाश्वततेची हमी." (विविमा १९३०)

(४) "ही मोट भरे भरभरा, चढे करकरा,
विहिरींत बघा वाकुनी जरा धाकुनी,
पाण्यांत लई भोवरे, फेस गरगरे,
हे काम राहिलें, करा, कसा कम्बरा." (देनाघ-सुगी ७८)

या गीतांतील मात्रावलींत दुसऱ्या आवर्तनांतील तिसऱ्या मात्रेनन्तर खण्डन आहे. 'शेत्याची शीळ' (सुरेश-कभा ४०) या पद्यांतहि याच ठिकाणीं खण्डन आहे.

पुढील कवितांत ध्रुवपदें भिन्न भिन्न असलीं तरी कडवीं [-। प । प । ~ +] या मात्रावलीच्याच चतुष्पदीचीं असल्याने त्यांची जाति लीलारति हीच ठरेल.

(५) "मज विफल गमे गे जीवित माझें सखे!
सुख किती जरी ऽऽ उणिव ही परी मिळति न शिशुचे मुके. ध्रु०

मी शिवत बसूं गे कुञ्ची झबलें कुणा?
मी माझ्या मुखिंचा घास भरवुं गे कुणा?
मुख बघुनि कोणतें स्वर्गहि मानूं उणा?
हो स्वर्गसौख्यही मातृपदाविण फिकें!" १ (यध १४३)

(६) "ही प्रभातकालीं राहुनि धावेवरी
हाकते मोट कुणी सुन्दरी. ध्रु॰
खोविला निरीवर पदर कसुनि कटितटीं,
झळकते कान्ति किति नील आरुणी पटीं!
ही मराठमोळा सुरत रम्य गोमटी,
आसूड उडवुनी मजेंत वाऱ्यावरी?" (राजस-सुगी ४४)

(७) "हासरीं नाचरीं मुलें अशीं हीं गुणी,
धावती भटकती साऽऽरीं हीं अशींच गगनाङ्गणीं. ध्रु॰
हीं उल्हासाने भुरुभुरु येऊनि किती
बघ जमलीं शेजारचीं मुलें भोवती,
ही गळ्यांत घालुनि गळा असें खेळती,
झळकती डोइचा तुरा मधे राहुनी." १ (कोदभि-बाबोमा ५१/८)

३७ **'सन्तति'** [- । प । प । +]

(१) "जो भेद विधीने स्त्रीपुरुषीं केला
देहींच मात्र तो सन्तति-कार्याला." (देशा ११)

(२) "अव्यक्त मूर्ति मी रचितों जगतातें
मृक्तिका घटिं, नगीं सोनें जैसें ते.
हीं माझ्या ठायी जाण सर्व भूतें,
परि त्यांत नसें मी, पाहीं शुद्ध मतें." (गबा)
'त्यज मना कामना विषयाची आता' (खाक ६७) ही कविता या सन्ततिजातींत आहे.

३८ **"मालि-बाला"** [- । प । - + ऽ - ~ । +]

उद्धवमात्रावलीला एक रगणाची जोड दिल्याने ही मात्रावली सिद्ध होते. छन्द:प्रभाकराच्या ५६ व्या पृष्ठावर सांगितलेली नरहरिजाति अशीच आहे. पण नरहरिजातींत अन्तीं रगण चालत नाही,

नगण आणि एक गुरु अशीं चार अक्षरें लागतात. या जातींत असे बन्धन नाही. या मात्रावलीचा अन्तरा पुष्कळदा भूपतिजातींत असतो. पुढील दोन पद्यें मात्र या मालिबालाजातींत आहेत. अन्तरें भिन्नभिन्न आहेत.

(१) "कुणि घ्या हो ताजीं ताजीं हीं फुलें.
घरिं वाट पहाती भाऊ तान्हुले.
घ्या गुलाबजाईचाफा- मोगरा.
कल्याण करिल देवाजी घ्या तुरा.
ही स्वस्त लाविली वेणी,
एकेक कळी अश्रुंनी
आभारयुक्त भिजवूनी
देईन तुम्हांलागोनी, घ्या फुलें." (दक ७४)

(२) "कोठुनी बोल रे येशी मारुता?
धरिशि कां अशा शान्तीशी मारुता?
टाकिलें कुठे गन्धाशी मारुता?
ही तुझी खिन्न वाणी
जणु शुष्क झऱ्यावाणी
मन्नयनिं येइ दिसुनी,
जाहले काय चित्ताशी मारुता?" (टेआ ३/७९)

३९ **पादाकुलक** [। प । प]

१ भामिनि, तुझिया या मधु रागें
वल्लभ होईल दूर कसा गे?
अशोक तुजला दिसोनि येतो
होतां पादाकुलक फुले तो. (२५९)

(२) "त्रिदशपतिमुकुटतटगतमणिगण-
करनिकरसलिलधाराधौत-
क्रमकमलयुगलजिनपतिरुचिर-
प्रतिबिम्बविलयविरहितनिलयात." (पून १)

(३) “मणिगणमुकुटीं दिनकरमेळा
उशनासुरगुरु सुघटित वेळा
कौस्तुभपदकीं तेज विराजे
मण्डित भाळीं मृग मद साजे.” (मुराउ ६४५)

(४) “बघुनि तया मज होय कसेसें,
झुरशि मना, कां भरुनि तुज पिसें? ध्रु॰
हीन दीन मी ब्राह्मण विधवा,
तृणसम जन मज टाकि जणु शवा;
वासना-भुतें भिवविति जीवा,
शरीर जीवा हे थडगेसे.” १ (तासक ११२)

(५) “अशी तुतारी द्या मज आणुनि
फुडिकन जी मी स्वप्राणाने
भेदुनि टाकिन सगळीं गगनें
दीर्घ तिच्या त्या किडकाळीने
अशी तुतारी द्या मज आणुनि.” (केक १०३)

या पञ्चपदीचा उपयोग ‘दसरा’ (गोवा ७०) या कवितेंत केला आहे; आणि ‘सुधारक’ काव्य सबन्ध याच प्रकारचें आहे.

(६) “मज गमे ऐसा जनक तो मांड साचा!
मुख सुरकुतले, मस्तक पिकलें,
शरीर रोगांनी पोखरिलें,
श्मशान ज्याने सन्निध केलें
त्या प्रेताला दुहिता विकितो.” १ (देशा ३७)

(१ “अमृतेश्वर कटिबन्ध जनाच्या रसनेने वदवी” हा अमृतरायाचा स्वत:च्या कटिबन्धरचनेविषयीचा उल्लेख मात्र एका ‘चन्द्रकान्तजातीय पद्याच्या अन्तीं केलेला आहे.)

या पद्यांत ध्रुवपद निराळ्या मात्रावलींचे आहे; पण कडव्यांत पादाकुलकाचीच चतुष्पदी असल्याने या पद्याची आणि यासारख्या ‘कोणता मानूं चन्द्रमा?” (देगुह) या कवितेचीहि जाति पादाकुलकच मानिली पाहिजे. गिरीशकृत ‘भलरी’ (गिफ ४६) हें कुणबाऊ बोलींतील शिथिल पद्य पादाकुलकजातींतच आहे. काही चरण मात्र [प । - - ~ +] असें मुरजयी आहेत.

मोरोपन्ताचें कल्याणरामायण ज्या पज्झटिकानामक पद्यप्रकारांत आहे त्याचा समावेश पादाकुलकजातींत होतो. पज्झटिकेंत पद्माचा पहिलाच प्रकार असतो आणि दुसऱ्या आवर्तनाच्या आरम्भीं गुरु अक्षर असावें लागतें असें छन्दोमञ्जरीकर गडादासाच्या मतें (गछ ६/१५) म्हणतां येईल. पण मोरोपन्त ही दुसरी अट पाळीत नाही.

कटाव वा कटिबन्ध म्हणून जो पद्यप्रबन्ध आहे त्यांत उद्धव द्विपदीचें ध्रुवपद असून पुढे पादाकुलकाच्या काही एका यमकाने जोडलेल्या चरणांचे गट असतात आणि एका गटावरून दुसऱ्या गटावर जायला मध्यें जो पद्माचा अष्टमात्रक अन्तरा असतो त्याच्याशी पुढील गटाचे यमक साधिलेलें असतें. कडव्याच्या अन्ताचा सम्बन्ध यमकाने ध्रुवपदाशी जोडलेला असतो. गटांतील चरणांची सङ्ख्या निश्चित नसते. धावती रचना करायला हा एक सोयीचा पद्मप्रबन्ध आहे. अमृतराय कवीचे कटाव जितके सुप्रसिद्ध तितकेच ते शिथिल आहेत.

४० **'मुरजयी'** [। प । - - ~ + ऽ]

"मण्डितहल्लीशकमण्डलाम
नटयन्राधां चलकुण्डलाम
निखिलकलासम्पदि परिचयी
प्रियसखि पश्य नटति मुरजयी
मुहुरान्दोलितरंतवलयम
सलयं चलयन्करकिसलयम
गतिभडिगभिरवशी कृतशशी
स्थगितसनातनशङ्करवशी" (रूस्तमा २६८)

४१ **"कर्णफुल्ल"** [- । प । - - -]

या मात्रावलींत अन्तीं विराम नाही पण खटका येतो त्यामुळे अन्तीं लघु अक्षर येऊ शकतें. प्राकृतपैङ्गलांतील सिंहावलोकन आणि पञ्झटिका हे पद्यप्रकार या कर्णफुल्लजातींतच बसतात. यांची उदाहरणें

(१) "हणु उज्जर गुज्जर राअदलं
दल दलिअ चलिअ मरहट्ठबलं
बल मोलिअ मालब राअकुला
कुल उज्जल कलचुलि कण्णफुला" (प्रापै १/१८५)

(२) “जे गंजिअ गोला हिबइ राउ
उद्दंड ओड्ड जसु भअ पलाऊ
गुरुविक्कम विक्कम जिणिअ जुज्झ
ताकण्णॅ परक्कम कोइ बुज्झ (प्रापै १/१२६)

(३) “मुनि नारद नारायणवाणी
ऐकुनी हासे पिटि पाणी.
किति उत्सुक होशी गोपाला,
मनुजापरि करिशी या लीला
तव अन्त न लागे निगमाला,
आनन्दें नयनीं ये पाणी.” १ (किग्र १६)

(४) “सरदारि तुझी ती नको अम्हां!
लखलाभ आमुचा गरिबपणा.
या जगीं आमुचे अम्ही असूं,
इतरांना तैसे इतर दिसूं.” (टेआ ३/१०३)

‘वीजपाऊस’ (सुमौ २५) आणि ‘मोत्या’ (माशि १५) या कविता या कर्णफुल्लजातींत आहेत.

४२ **‘राजसा’** [- । प । + ऽ ~ +]

“मन्मानस-हंसा **राजसा**,
कां विषयीं टपशी काकसा? ध्रु॰
जे विषयजनित बघ भोगही
व्यापूनि राहती ही मही
ते प्राप्त कराया धर्महि
सोडूनि बसशि रे भ्याडसा.” १ (पस्वै २९)

४३ **‘अचलगति’**, “बालानन्द” [। प। - - +]

(१) “दीनजनावन दाशरथी
चरित सरस दे अचलगती.” (निक १/३)

(२) "तारकदीक्षा देऊनिया
भजनी कर्णे लेऊनिया" (केस्वा-पस १/३५६)

(३) "दिवस बोलतो, 'उठा झणी'
रात्र, 'विसावा घ्या' म्हणते,
या दों वचनीं दिनरजनी
बहुत सुचविती मज गमतें." (केक १६२)

(४) "अजि पुनवेची शारदि रात
झिङ्त आला तारानाथ
आल्या मुखरिणी या बाहेर
चन्द्राभोवति धरिती फेर." (तासक १५०)

केशवस्वामीची या जातीची रचना विपुल आहे. निरज्जनमाधवकृत 'निर्वोष्ट राघवचरित,' नि निरज्जनमाधवाच्या श्रीज्ञानेश्वरविजयाच्या ८ व्या अध्यायाचा उत्तरार्ध हीं या जातींत आहेत. 'भृङ' (केक ६३), 'निर्झरास' (बाक १४), 'कारन्जें' (च १०३) इत्यादि कवितांत अन्तरा नाही. 'हरपलें श्रेय' (केक १९६) या आणि अनेक सुप्रसिद्ध कवितेंत पद्मगणाचा अन्तरा असतो. 'आवाहन मन्त्र' (तासक २०) या कवितेंत मात्र अन्तरा [। - - +] या मात्राअलीचा आहे.

४४ **'उद्धवा'** [- । प । - +]

हें नाव मध्वमुनीश्वराच्या 'उद्धवा शान्तवन कर जा' (ममुक ६३) या सुपरिचित पदावरून घेतलें आहे.

(१)"उद्धवा सुखी आहे की
तो मनमोहन हरि माझा? ध्रु॰
उद्धवा, जन्मला येथे
हरि, पाहीं त्याची न्हाणी.
या स्थळीं घातले पायीं
कृष्णास उष्ण मी पाणी.
ऐकुनि त्या हरिशी छळिले
गोपींची बहु गाऱ्हाणी

पाठविला धेनूपाठी,
त्याची ही घोडगडि-काठी.
घालितां जेवुं या ताटीं.
वदला मज पान्हा पाजा
तो मनमोहन हरि माझा." १ (राप्रा-पस ३/२८२)

(२) "दुन्दुभी दुमदुमें भारी,
बिजली जशि चमके स्वारी! ध्रु॰
दुन्दुभी दुमदुमे भारी,
नभमण्डल भरिती भेरी,
किती धुन्द दिशा या चारी!
रणकन्दन माजे भारी!" १ (तासक ४७)

या जातींत अगणित कविता आहेत. 'राजहंस माझा निजला' (गोवा ६५) आणि तिवारीकृत 'मर्दानी झांशीवाली' या दोन कवित विशेष प्रसिद्ध आहेत. जळगावचे कवि दु. आ. तिवारी यांची सुप्रसिद्ध सङ्ग्रामगीतें याच उद्धव जातींत आहेत. 'मुरली' (गोवा ९९) या कवितेंत, पुढील ध्रुवपद जोडून म्हणतां यावें म्हणून कडव्याच्या अन्तींचा ईकार ऱ्हस्व केला असला तरी तो दीर्घ घ्यायला अडचण नाही. तसे केलें म्हणजे गोविन्दाग्रजांची 'मुरली' ही सुप्रसिद्ध कविता उद्धवजातीचीच ठरते.

(३) "हे प्रभो विभो ऽऽ अगाध किति तव करणी
चान्दवा नभाचा केला,
रविचन्द्र लटकती त्याला
जणु झुम्बर सुबक छताला,
मग अन्थरिली ही धरणी." १ (कोमू)

आणि मग या चालीवरील 'प्रीतीचें गाणें' (गिआ १०६) हेंहि उद्धव जातीचेंच ठरतें. आर्षरचनेंत अन्त्य गण केव्हा केव्हा (~ +) असा आढळतो.

(४) "नग पलून जाऊं तु नारी,
जरा थाम्ब फीर माघारी!
त्यो मोऽर तू मोरिन
का जातिस त्येला टाकुन
मागं लागून माझा धनी
आला धावत कुत्र्यावानी." १ (देमृ ८)

यशवन्तकृत ‘न्याहारीचें गाणें’ (यध १२१) ही कुणबाऊ बोलींतील कविता याच प्रकारची आहे.

४५ **‘आनन्दरस’** [- । + ऽ ~ - - । - +]

(१) “आनऽन्दरस हा प्याला
भवताऽप शान्तचि झाला.” (?)

(२) “कमलांऽत मधुकर आला,
आकऽण्ठ तो मधु प्याला,
तरिहिऽ न तृप्त जहाला,
उठवेऽ न तेथुनि त्याला. (बेश्रीगो-यमा ४७-४८/९०)

४६ **‘शुद्धसती’** [। प । - +]

(१) “शुद्धसतीव्रतविता
अहमतिनिर्मलचित्ता
प्रथयसि सुजनविमुक्तम
नर्मदं किमयुक्तम” (रूस्तमा २७१)

(२) “नारायण नारायण जय गोविन्द हरे
नारायण नारायण जय गोपाल हरे ध्रु॰

करुणा पारावारा
वरुणालय गम्भीरा १
घननीरदसङ्काशा
कृतकलिकल्मषनाशा” २ (बृस्तो ५१)

(३) भावें भज त्यासी भज त्यासी. ध्रु॰
दाखवि सर्वनिवासी
चिन्मय भाग्यविलासी
केवळ निजसुखराशी
भजनें भवभय नाशी. (केस्वा-पस १/६९४)

(४) “विवेक जागा केला म्हणुनी सुख झालें, सुख झालें. ध्रु॰

अनुभवतरुवरि चढलों
समाधिडोहीं बुडलों
अद्‌वयरामीं जडलों
स्वयम्प्रकाशें घडलों." (केस्वा-पस १।३३२)

४७ **'पर्वती'** [नि । प । ~ +]

(१) "हीच का नानांची पर्वती?
खाली हत्ती झुलती किती?
वाजे सनइ गोड मञ्जुळ
वाटे गातो की कोकिळ." (अना १२)

(२) "मी झुरत सदा अन्तरीं, नाथ कधि येतिल गे मन्दिरीं? ध्रु॰
वाजतें हळुच कुठे पाऊल
तीच हो श्रवणांची चाहुल
पडे का अशी मनाला भुल
झालि गत चुकल्या हरिणीपरी." १ (सोका २८)

'माझ्या सोपीचा मृत्यू' (सुमौ ७४) ही कविता या पर्वतीजातींतच आहे.

४८ **'भरतखण्ड'** [- । प । ~ +]

(१) "हा भरतखण्ड आमुचा!
त्याच्याचसाठि कीं जगूं
त्याच्याचसाठि की मरूं
जो देव साच आमुचा,
हा भरतखण्ड आमुचा." (टेआ ३/१७६)

(२) "जणु नील मण्यांच्या द्रवीं
पाचूचा पडला खडा,
तेंच हे जुवें जरि खरें,
या खड्यास गेला तडा.

मेघांच्या अजुनी इथे
स्वागता सज्ज जरि कुडे,
नच दिसती आता परी
हासरीं इथे स्त्रावडें."
(माधव-नजी दिवाळी अङ्क १९३५)

'शोफर (माअ १९) ही कविता या भरतखण्डजातीची आहे.

पुष्कळदा या जातीच्या पद्यांत त्रिपद्यांची माला असते आणि ध्रुवपदच तेवढें सूर्यकलेचें [। प । ~ +, नि । प । ~ +] असतें (पृ ३३७ पहा).

(३)"सुरेख सङ्गम किती ऽ कृष्णा भेटलि कोयनेप्रती. ध्रु॰
किति विशाल तट हें अहा!
प्रिय सखे, उभी तू रहा,
क्षण येथिल शोभा पहा." १ (मानुक ११९)

पुढील पद्यांत प्राचीन बायकी पद्यांतील शैथिल्याचें अनुकरण आहे.

(४)"गेलें तुझ्यावर जडून रामा, मन गेलें तुझ्यावर जडून! ध्रु॰
किति नटून सजून मी आलें!
किति अलङ्कार हे ल्यालें!
किति नाजूक गेलें बाइ होऊन!" १ (गिका ८६)

(५)"सखे गे प्रशान्त किति यामिनी ॥ ही तशीच जलवाहिनी. ध्रु॰
ही विशाल कितितरी
तव उदार हृदयापरी!
करूं विहार चल तीवरी." १ (यध १४५)

४९ '**भुवनसुन्दर**' [उ । प । +]

(१) "आरती भुवनसुन्दराची
इन्दिरावरा मुकुन्दाची"

या सुप्रसिद्ध प्राचीन पद्यावरून या जातीचें नाव ठेवण्यांत आलें आहे.

(२) "गड्यांनो, घ्या हरिच्या नामा!
लिहितां कशास ओनामा?" (विप ४९)

(३) “सुकालीं भूमी पेरियली,
फलाशा महा मनीं धरिली.” (किग्र ४१९)

या जातीच्या काही पद्यांत (उ । - ~) या मात्रावलीचा अन्तरा असतो. पण

“सन्तत धरि तू सनमतिला
मनुजा, भज भज यदुपतिला”
आणि “हाती धरुनि नरा माला
का रे स्मरशि न रामाला”? (खाक ७४)

(४) “सुरवर-मधुकरसत्कमला,
शेजारती करूं तुजला. ध्रु॰
रञ्जितजटाजूटगङ्गा
उमावदनाब्जदृष्टिभृङगा
गुणगणमण्डितभस्माङ्गा
कोटिरविदीप्ति वदनि झळके
फणामणि सर्वाङ्गीं झळके
जेवि धगधगित
वीज झगझगित
गौरि चकचकित,
चकवी विधि-हरि-नेत्रांला. १” (किग्र ८२)

“न हे दिन सौख्यविलासाचे” (विक १२०) आणि ‘नटेश्वराची आरती’ (तासक १२५) या कविता या भुवनसुन्दरजातींत आहेत.

५० **‘सिंहनाद’** [- । प । +]

(१) “गोविन्दा रामा हो,
गोपाळा रामा जी. ध्रु॰
जय भीमातिरवासा
भवभऽयहारका जी
गोकूळगोपवेषा
रुक्मिणीनायका जी
दिनबन्धु दीननाथा

भवतापहारका जी
पावना विश्वपाळा
चित्सौख्यदायका जी." (देक २८)

(२) "स्वातन्त्र्यदेवतेचा
गाऊं या धन्यवाद;
पर्वणी थोर आली
गर्जवू सिंहनाद!" ध्रु॰
सौभाग्यतिलक लावी
हिन्दभू आज भाळीं.
स्वातन्त्र्यमन्दिराची
स्वामिनी पूर्ण झाली
हिमधवल यशोध्वज तो
फडकवी अन्तराळीं,
आजचा दिव्य महिमा
वर्णितां थकति वेद." १ (उपो ७१)

देवनाथाचें 'सद्‌गुरू मायबापा । ये त्वरें नाथराया' हे पद्‌यहि याच सिंहनाद जातींत आहे. सड्‌गी निस्सडग महाराष्ट्ररड्‌ग हा एक पिशड्‌ग

५१ **"पिशड"** [। प । +]

"भगव्या बाण्याचे
असड्ख्य रणगाजी
कलिजा रायाचा
परन्तु तानाजी
काटक उमराठी
मराठि उमराव
मालुसरा मर्द
रण-रुस्तुमराव
रण-रुस्तुमराव
चौं मुलुखीं नाव." (माधव, सुवर्ण-सप्टेंबर १९३४)

५२ **'रेवती'** [- । - + ऽ - ˜ । + ऽऽ +, - । - + ऽ - ˜ । +]

(१) "रुचती कां तीर्थयात्रा या समयीं त्यास ती?
मजवरची प्रेमबुद्धी कां हरिची लोपती?
दादांना अन्धजांची भक्ती कां लागती?
या कृत्या साह्य होती कां वहिनी रेवती?" (किग्र ४८७)

(२) "शैवालें युक्त जैसें पङ्कज ते शोभतें,
शशिमाजी लाञ्छनाची बहु शोभा दीसते,
तैशी ही वल्कलाने किति नामी वाटते!
जातीच्या सुन्दरांना काहीही चालतें." (किग्र ३२९)

विनायककृत "पन्ना" (विक १९) हे काव्य या रेवतीवृत्तांत आहे.

५३ **'धात्री'** --

५४ **'शारदा'** ---------------------------------------

५५ **'मोहिनी' वा**
'महाराष्ट्रलक्ष्मी'--------------------------------

५३ **धात्री** -----------------------------------

"माय-बाप रूपें धरिशी,
योग्य समय पाहुनि देवा,
पूर्ण बालकाशा करिशी. ध्रु.
झोप मुला लागे रात्रीं,
सुखे निजे ते तव गात्री,
पाजिशी स्वरस तू धात्री
तृषा त्या नकळतां हरिशी." १ (सुभाल)

५४ **'शारदा'** -----------------------------------

शारदा हे नाव देवलकृत ‘जरी कुणा श्रीमन्ताची सून होय शारदा’ या चरणावरून दिलें आहे. त्या पद्याच्या कडव्याची घटना निराळीच आहे.

(१) “प्रिया काय घेतां निद्रा मृत्युची भयङ्करा?
उठा अहो धीरा वीरा शूरसिंह सुन्दरा! ध्रु॰
सोडुनिया पाठीवरची रक्तमिश्र भाकरी
दोन प्रहर भरले कान्ता, करा चला न्याहारी,
तुम्हांवीण सेना सारी लेश अन्न ना वरी,
उठा चला येतिल आता शिवप्रभू गम्भिरा!” १ (गोक ४०)

याच कवितेंतील इतर कडवीं पुढील म्हणजे मोहिनीजातींतील आहेत.

५५ **‘मोहिनी’ वा**
‘महाराष्ट्रलक्ष्मी’ -----------------------------

(१) “महाराष्ट्रलक्ष्मी मातें जगीं धन्य वाटे,
यशोगीत तीचें गातां मनीं हर्ष दाटे.
पूर्व दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य भाविकाळ,
बोध हाच इतिहासाचा सदासर्वकाळ,
कासया वहावी चिन्ता मनीं मग जहाल?
रात्र सरे तेव्हा उगवे दिनहि पूर्ववाटे.” १ (विक ६)

(२) “सोड सोड आता अपुल्या गोड मोहिनीला!
मधुर गान ऐकायाला जीव हा भुकेला. ध्रु॰
जोड नको सारङ्गीची साथ द्यावयाला,
नको गडे वीणेवरती फिरवूं उङ्गुलीला,
सूर नको, ठेवी खाली ठेव सतारीला,
एक तार ही बोलेना ऐकुनी सुराला!” १ (गिका १४३)

‘खरे क्षत्रियब्रीद’ (विक ११५), आणि ‘मनमोहिनी’ (यध १०८) इत्यादि कविता या जातींत आहेत.

मोहिनीचें कडवें एकचरणी असल्यास ध्रुवपद ‘परवशता पाश दैवें ज्याच्या गळा लागला’ या चरणाप्रमाणे लिहिण्यांत येतें. परन्तु ‘ज्याच्या’ या शब्दांतील दुसरे अक्षर उच्चारत: लघु आहे. ते तसें लघु रचिल्यास ध्रुवपद जातिदृष्ट्या रेवती या पद्मावर्तनी मात्रावलीचें होते; अथवा तें [। - ~ ~

- । - ~ - ~ । - ~ ~ - । - ~ -] या भृङ्गावर्तनी मात्रावलीसारखेंहि असेल.

"मज म्हणशी 'भूर जाऊं' आई कुठे सांग तें. ध्रु॰
थवा पाखरांचा जातो उडुनि काय तेथे?" १ (पारा ७०)
"जगताच्या सूत्रधारा लीला तुझी निष्टुरा! ध्रु॰
विसंवाद निर्मुनि सारा हासशी कठोरा." १ (यग ११०)

२ अग्न्यावर्तनी

५६ 'जीवकलिका' [~ - - - । ~ - - - । ~ - - - । ~ - - +] २८, मात्रा
५७ 'वल्लभा' [- - ~ - । - - ~ - । - - ~ - । - - ~ +] २८ मात्रा
५८ 'मध्यरजनी' [। - ~ - - । - ~ - - । - ~ - - । - ~ - +] २८ मात्रा
५९ 'कालगङ्गा' [। - ~ - - । - ~ - - । - ~ - - । - ~ +] २६ मात्रा

५६ '**जीवकलिका'** [~ - - - । ~ - - - । ~ - - - । ~ - - +]

"जरी तू गोड वाणीने मला उपदेश करितास
विमल मी जाहलें असतें सकल जाऊनिया दोष;
परी मग जीवकलिका ही अकालीं फुलुनि येईल,
तिचा हो गन्ध मग अपुरा, खुरटती पाकळ्या लोल." (दे-निमा १३)

निर्माल्यमाला या पुस्तकांतील पूर्वार्ध 'माला' म्हणजे सौ. विमलाबाई देशपाण्डे यांची २२ पद्यें या जीवकलिकाजातींत आहेत.

५७ **'वल्लभा'** [- - ~ - । - - ~ - । - - ~ - । - - ~ +]

(१) "चल वाकुनी बघतेस का? चल वल्लभे बघुं वाकुनी! ध्रु॰
वरती सभोती हे धुकें लांटावरी लाटा किती
तव कुन्तलीं वस्त्रावरी कणिका हिऱ्यांच्या फेकिती!
वेणींतल्या पुष्पांवरी जलमौक्तिकें झालीं जमा,
मुख रडलें श्रमविव्हले, धरि सिक्तचम्पकविभ्रमा.
-कां हासशी टक लावुनि अधरोष्ठ दांते रोकुनी-" (गोदल-उषा ४९)

प्राकृतपैङ्गलांतील हरिगीतिकेचें उदाहरण याच जातींत बसेल.

(२) "गअ गअइ ढुक्किअ तरणि लुक्किअ
तुरअ तुरअहि जुज्झिआ
रह रहहि मीलिअ धरणि पीलिअ
अप्पपर णहि बुज्झिआ
बल मिलिअ आइअ पत्ति जाइउ
कंप गिरिवर सीहरा
उच्छलइ साअर दीण काअर
बइर बड्डिअ दीहरा" (प्रापै १/१९३)

(३) "सीतावरं गुणसागरं भज सादरं अनुवासरम
कनकाम्बरं रविभास्करं दमितासुरं करुणाकरम" (विदम ३६)

गज्जलाञ्जलींतील 'मूक मागणी,' 'तू आणि मी,' 'निर्माल्यसमर्पण, 'तेथेच,' 'येथेच' आणि 'प्रेमाचा उदय' (पृ. २५-३०) या कवितांत प्रत्येक गणाच्या पहिल्याच गुरूच्या ठिकाणीं विकल्पाने दोन लघू येत असले तरी त्या कविता या वल्लभाजातींत आहेत असें म्हणायला प्रत्यवाय नाही.

५८ '**मध्यरजनी**' [- ~ - - । - ~ - - । - ~ - - । - ~ - +]

"जाहली मम मध्यरजनी, झोपतों मी गाढ शयनीं. ध्रु॰
जाग तू भरदिवस तव ये, तीव्र तापें ताप सखये,
मित्र-मैत्री जोड समयें, विसर मज दे ठाव न मनीं," १ (सुजी)

"काय घेऊनि करिशी छाया? ज्योतिवाचुनि दीप वाया! ध्रु॰
सोड सुहृदा तू तृषा ही, हो न अन्तरि खिन्न काही,
प्रेम देतों घे सदाही, स्नेह जडला सुदृढ व्हाया!" (सुभा)

५९ **'कालगडा'** [- ~ - - । - ~ - - । - ~ - - । - ~ +]

"ऐकला हा जीव जोंवर फिरत होता या जगीं
अन्धतेने काळ नेई, जात तिकडे सहजची.
कालगडा ओढि सृष्टी काष्ठवत शून्याप्रती,
प्रीतिमय तव दृष्टिने मज विलग केलें त्यांतूनि." १ (देनिमा ३७)

निर्माल्याला या ग्रन्थाचा ‘निर्माल्य’नामक उत्तरार्ध म्हणजे रा.पु.य. देशपाण्डे यांचीं २६ पदें ही या कालगडाजातींत आहेत. ‘निशागीत’ (माजूग ५१) हेंहि याच कालगडाजातींत आहे.

३ भृङ्गावर्तनी

६० ‘सुखराशि’	[। भृ । भृ । भृ । भृ । - +] २८ मात्रा
६१ ‘दासी’	[। भृ । भृ । भृ । भृ] २४ मात्रा
६२ ‘मदनरड’	[। भृ । भृ । भृ । - ˜ +] २३ मात्रा
६३ ‘परिलीना’	[। भृ । भृ । भृ । - +] २२ मात्रा
६४ ‘रुचिरवदना’	[- । भृ । भृ । भृ । +] २२ मात्रा
६५ ‘धवलचन्द्रिका’	[। भृ । भृ । भृ । +] २० मात्रा
६६ ‘जीवनलहरी’	[। भृ । भृ] १२ मात्रा
६७ ‘विनोद’	[- । - ˜ - ˜ । - +] १२ मात्रा
६८ ‘रसना’	[विनोद द्विरावृत्ता]
६९ ‘कामदा’	[। - ˜ - ˜ । + ॥ - ˜ - ˜ । +]
७० दिण्डी	--------------------------------

६० **‘सुखराशि’** [। भृ । भृ । भृ । भ । - +]

थाम्ब जराशी
चपलचरण सखि, जाशी? धृ॰
मुरड परत, अशी त्वारति, बघिन खचित पळ या दिव्याशी.१
भरूं दे मन, करित मनन मग रेखिन सखि या चित्राशी. २
पुसतिल जन, रमणि कवण? मी म्हणेन केवळ **सुखराशी**.” ३
(तासक १६९)

६१ **‘दासी’** [। भृ । भृ । भृ । भृ]

या जातीचें नाव “दासि असें मानुनिया कार्य मला सांगतसे’ (देमृ १९) या पदावरून घेतले आहे.

(१) “गगनाच्या पोकळींत भिरभिर वारा वाहे,
आनन्दुनि मुक्त मनें पक्षीगण उडताहे;

वाऱ्यवरि सुटलेले दोन सुबकसे पतङ्ग
विहरोनी भूषविती गगनाचें अन्तरङ्ग." (कास्फू १२१)

(२) "डोळे हे जुलमि गडे रोखुनि मज पाहुं नका.
जादुगिरी त्यांत पुरी, येथ उभे राहुं नका.
घालुं कशी कशिदा मी? होती किति सांगु चुका!
बोचे सुइ फिरफिरुनी, वेळ सख्या, जाय फुका.
खळबळ किति होय मनीं!
हसतिल मज सर्वजणी.
येतिल त्या सन्धि बघुनि आग उगा लावुं नका!" (तासक ५)

६२ **'मदनरङ्ग'** [।भृ । भृ । भृ । - ~ +]

(१) "वदन **मदनरङ्गसदन** हे त्वदीय सुन्दरी,
नयन रङ्गभूमि तिथे नटत तो नटपरी.
विविध तो करी विलास भूषवोनि त्या करीं;
कधि चपलेसम चमके; स्थिर कधी ध्रुवापरी." (तासक ३८)
(२) "गान पुरे हास्य पुरे दूर फेक बासरी;
होवो तिमिरांत लीन ही उषाहि हासरी." (रेक १/१७३)
'महाराष्ट्र-यशोगीत' (कुयशो ८१) हें याच मदनरङ्ग जातींत आहे.

६३ **'परिलीना'** [। भृ । भृ । भृ । - +]

(१) "राधे निजकुण्डपयसि तुङगीकुरु रङ्गम
किं च सिञ्च पिञ्छमुकुटमङ्गीकृत भङ्गम
अस्य पश्य फुल्लकुसुमरचितोज्ज्वलचूडा
भीतिभिरतिनीलनिबिडकुन्तलमनुगूढा
धातुरचितचित्रवीथिरम्भसि **परिलीना**
मालाप्यातिशिथिलवृत्तिरजनि भृङगहीना" (रूस्तमा २८४)

(२) "घडिघडिघडि चरण तुझे आठवती रामा!
हीन दीन आस तुझी पूर्णकाम आम्हां." (केशवस्वामी)

(३) "अजुनि चालतोचिं वाट माळ हा सरेना,
विश्रान्तिस्थळ केव्हा यायचें कळेना.
कुठुनि निघालो, कोठे जायचें न ठावें,
मार्गांतच काय सकळ आयु सरुनि जावें?
पुरे पुरे ही असली मुशाफरी आता!
या धूळिंत दगडावर टेकिलाच माथा." (रेक १/४००)

केशवसुतकृत 'आईकरिता शोक' (केक १५९) आणि यशवन्तकृत 'झाल्या तिनि सान्जा' (यग ३६) या कविता या परिलीनाजातींत आहेत.

६४ **'रुचिरवदना'** [- । भृ । भृ । भृ । +]

"तेथेच गड्या, राहि उभा क्षणभरी तरी.
जन नयन मधुर **रुचिर वदन** पाहुं दे हरी.
बघ टाकुं नको एकहि रे पुढति पाऊला,
नच घेई तिळाहि पाठीशी तेवि त्या जला,
मुळि इकडे ना तिकडे ना वळविं दृष्टिला;
रे स्थिरनयनें स्थिरचरणें स्थिरपणा धरिं." १ (टेआ ३/१३६)

'वैशाखमासिं' (किग्र ४५२), आणि 'प्रीतीस पात्र॰' (किग्र ४६५) या पद्यांत कडव्यांतील अन्त्य चरण निराळ्या म्हणजे धवलचन्द्रिका मात्रावलीचा असल्याने त्यांची जाति वेगळी होऊन ती विषमजातींत पडते (पुढे कामना पहा).

६५ **'धवलचन्द्रिका'** [। भृ । भृ । भृ । +]

(१) "धन्य दिवस आज साधुसङ्ग लाधला!
सर्वहि शुभयोग पर्वकाळ साधला." (गोव-पस २/३०३)

(२) "**धवलचन्द्रिकाच** काय पूर्ण साचली,
सत्पुष्पें अथवा जलरूप पावलीं?
स्फटिक शिलामन्दिर हें काय भूमिचें
कीं द्रवले विमल हास्य चन्द्रमौलिचें
विरघळलेले शुभ्र मेघ काय शरदिंचे,
कीं निर्मळ साधुमनें सकळ वितळलीं?" (देशाप ४/२)

गोव-पस (२/३०५), श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरकृत 'महाराष्ट्रगीत,' गोविन्दाग्रजकृत 'निद्रागीत' (गोवा ३८), आणि उपाध्येकृत 'बाळ' (उपो २३) इत्यादि कविता या धवलचन्द्रिकाजातींत आहेत. आपल्या 'गोमान्तक' काव्यांत धावत्या दीर्घ रचनेसाठी या जातीचा उपयोग महाराष्ट्रभाट विनायकराव सावरकर यांनी करून दाखवून तीस नवें महत्त्व प्राप्त करून दिलें आहे. तथापि ही जाति नवीन आणि स्वकृत आहे अशा समजुतीने त्यांनी तिला वैनायक असे जे नाव दिले आहे ते योग्य नाही. 'नोहे हा जवन पवन' (देमृ ५५) या पद्याच्या कडव्याची घटना वेगळी असल्याने तें या धवल चन्द्रिकाजातींत बसूं शकत नाही.

६६ **'जीवनलहरी'** [। भृ । भृ]

(१) "उदय हृदय समज नरा
शमन शमन शमन शमन.
उतराया भवजलधी
वासना समूळ वधीं,
भणभरही विषयिं कधी
रम न, रम न, रम न, रम न." १ (खाक ६५)

(२) "एक करीं मधुगीतें
हात तुझा अन्य करीं
शीळ निशा वाजविते
चन्द्रकला डोइवरी,
पर्णावर अर्धफुल
वाऱ्यांतुनि गन्ध हले,
स्वर्ग कुठे? स्वर्ग कुठे?" (कुजी)

कुसुमाग्रजकृत जीवनलहरी हे काव्य समग्र आणि 'अन्तरङ्ग उघडतांना' (पपि १) हीं या जातींत आहेत.

कडाका हा एका कटिबन्धासारखाच धावता पद्यप्रकार आहे. कटाव पद्मावर्तनी असतो तर कडाका हा भृङ्गावर्तनी दिसतो. यमकें चरणान्तच असतात असें नव्हे. ती चरणादिकहि असतात.

'कृष्णगीत गात गात समाधिस्थ उभा राहि, शुभाचरणसहित सर्व सुभाषणें आवरोनि नभामधे उभारिला' इत्यादि (अक ९) पहा.

६७ **'विनोद'** [- । - ˜ - ˜ । +]

"जाता अता कशाला?
आलांत मग कशाला?
ही जाळपोळ करुनी?
जातां कसे पळोनी?
हृदयांतल्या हिऱ्याला
जा ठेवुनी हवाला.
कां लागलात जाया?
केला विनोद राया!
मीतूपणा निमाला,
रागावतां कुणाला?" (घा-मधुमा २३)

६८ **'रसना'** [- । - ˜ - ˜ । - +, - । - ˜ - ˜ । - +]

"रसने न राघवाच्या थोडी यशात गोडी. ध्रु॰
निन्दास्तुती जनांच्या, वार्त वधूधनांच्या,
खोट्या व्यथा मनाच्या, काही न यांत जोडी."
(मोस्फुका ४/२०६)

पृ. २९९ वर अनुराग या वृत्ताखाली दिलेलीं उदाहरणें पहावीत.

६९ **कामदा** [। - ˜ - ˜ । + ॥ - ˜ - ˜ । +]

"कृष्णवस्त्र हे भयद घेऊनी
अखिल विश्वही त्यांत झाकुनी
रमणिसङ्गमा हृदयिं उत्सुक
जाय अष्टमी-कुमुदनायक." (तासक ८)

ही 'मार्गप्रतीक्षा' नामक कविता सबन्ध या कामदाजातींत आहे. ज्या वृत्ताला कामदा हे नाव केव्हा केव्हा देतात त्याला मन्दारमरन्दचम्पूकाराने दिलेलें मरालिका हे नाव निश्चित केलेलें आहे.

७० **दिण्डी** दोन व्रीडा (˜ - - -) वा पुष्प (- ˜ - -)

या गणांच्या मध्ये एक रगण वा तगण घातल्याने दिण्डीचा चरण सिद्ध होतो.
अन्त्य आणि उपान्त्य ही अक्षरें गुरु हवींत; इतरत्र एका गुरूच्या ठिकाणीं दोन लघू चालतात.

(१) घोष ऐका 'ग्यानबा तुकाराम!'
राउळाची ही वाट सुखाराम!
गूढ भक्तीची दाखवीत लीला
पहा दिण्डी चालली पण्ढरीला. (२६१)

(२) "मणी पडिला दाढेसि मकरतोण्डीं
सुखे हस्तेंची काढवेल प्रौढीं;
परी मूर्खाचे चित्त बोधवेना
दुधीं कूर्मीच्या पाळवेल सेना." (तुकारा पृ. २/५८८)

हें ४२८० वे पद्य द्वादशपदी आहे. वणीकर गोविन्दकवीचें 'काय सांगू सौदर्य मानवीचें' (पस २/२९२) आणि आनन्दतनयकृत पूतनावधांतील 'कथा ऐके कल्याण कौरवेशा' आणि 'देव जाणे हा भाव सखे माझा' आणि पुढील पद्यहि हीं सारी दिण्डी जातीचीं आहेत. ध्रुवाव्याख्यानांतील दिण्ड्यांची रचना शिथिल आहे परन्तु एरव्ही इतकें बान्धेसूद लिहिणाऱ्या रघुनाथपण्डिताच्या दमयन्तीस्वयंवरांतील दिण्ड्यांची रचना शिथिल असावी याचें मात्र आश्चर्य वाटतें.

(३)"रामानामाची गती कोण जाणे?
जाणताती कैलासपती राणे. ध्रु॰
किटकपक्ष्यादी मोक्षपदी जाती
तेथ इतरांची कोण कथा गा ती?

मन्त्र माझ्या शिकविला मायबापें,
म्हणे गेलीं आनन्दतनय पापें."
सर्वसङ्ग्रह मासिकांतील पदसङ्ग्रह (१/४)

४ हरावर्तनी

७१ 'किडिकणी' [। - - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~]
७२ 'अविनाशी' [। - - ~ । - - ~ । - - ~ । - -]
७३ 'दन्तरुचि' [। - ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ - । - +]
७४ 'वरमङ्गला' [। - ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ -]
७५ 'सुरमन्दिर' [। - ~ - । - ~ -]

७६ 'वीणावती' [। ~ - - । ~ - - । ~ - - । ~ -]

७१ '**किडिकणी'** [। - - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~]

(१) "णवजलहरेहिं व जललब मुअंतेहि
दढकढिणपविवलय परिबद्धदन्तेहिं
रणझणिय मणि**किडिकणी**सोहमाणेहि
अणवरयपरियलिय करडयलदाणेहिं" (पुणा ७/१३/१)

णायकुमारचरिउ या प्राकृत काव्यांत ७ वा सन्धि, १३ वे कडवें, ९ वा सन्धि, २० वें कडवें हीं या जातींत आहेत.

(२) "उरला दिवस अल्प, घोडें थकुनि चूर
पथ रानिं चढणींत, घर राहिलें दूर. ध्रु०
असशील घरिं आज, तू गे बघत वाट,
प्राण स्वनयनांत, पोटांत काहूर"! १ (तासक २०४)

७२ **'अविनाशि'** [। - - ~ । - - ~ । - - ~ । - -]

"अविनाशि सुख ते ऽ मज पामराला
प्रभु दइ तर शोक करूं मी कशाला?
स्वर्गी नसे दुक्ख, मरणाचि वार्ता
परि प्रीति सुखशान्ति प्रभुची मनाला." (उस ६३५)

७३ **'दन्तरुचि'** } [। - ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ - । - -]

"वदसि यदि किञ्चिदपि **दन्तरुचि**कौमुदी हरति दरतिमिरमतिघोरम
स्फुरदधरसीधवे तववदनचन्द्रमा रोचयति लोचनचकोरम
सत्यमेवासि यदि सुदति मयि कोपिनी देहि खरनखरशरघातम
घट्य भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं यनें वा भवति सुखजातम"

हा (गीगो १९ वा) सबन्ध प्रबन्ध या दन्तरुचिजातींत आहे.

७४ '**वरमङ्गला**' [- ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ -]

वरमङ्गला हे नाव ज्या प्राचीन प्राकृत पद्यावरून दिलें आहे ते पद्य मागे (पृ. २१-२२ वर) दिलेंच

आहे. येथे काही एकीकडेला पडलेलीं उदाहरणें देतो.

(१) "विकचकर्णोत्पलस्पर्धितरलेक्षणा:
केलितालक्कणत्कनकमयकङ्कणा:
सरसनखराजिविच्छुरितभुजमण्डला:
काञ्चिकोल्लासवशदर्शितोरुस्थला:" * (सोय १/१५-१६)

(* हे पद्य गद्य समजून गद्यासारखें छापलेलें आहे. परन्तु हे एक नवीन प्रकारचें पण पद्यच आहे हे Dr. A. Venkatasubbiya यांनी प्रकाशित केलें. वस्तूत: हा पद्यप्रकार नवीन नाही.

(२) "या भविष्याचिया दिव्य कारागिरा
कोण रोधील? दे कोण कर सागरा? ध्रु॰
शूल राजा, तुझा रक्त त्यांचे पिवो,
गृध्रगण भक्षण्या पुण्यगात्रां शिवो,
दुर्गिं त्यांची शिरें अधम कुणि लोम्बवो,
अन्त समजूं नको हा नृपा पामरा!" १ (तासक १५८)

गीतगोविन्दांतील १३ वा प्रबन्ध, 'हिन्दभू वाञ्छिते॰' (गोक २४) रेन्दाळकरकृत 'अमृतसरिता जिथे गर्जती उसळती' हे पद्य, 'पूर्णहुति' (तासक २०३) आणि 'रोहिणीस' (पारा १०३) हीं या वरमङ्लाजातींत आहेत.

७५ **'सुरमन्दिर'** [। - ~ - । - ~ -]

"अतुल तव कृति अति भ्रमवि मति ईश्वरा! ध्रु॰
वर्षती मेघजल
शान्तविति भूमितल
सलिल मग त्यजुनि मल
जात सुरमन्दिरा" (गोवा १)

'वधूवरयो: शुभं भवतु!' (तासक १८९) ही कविता याच जातींत आहे.

७६ **'वीणावती'** [। ~ - - । ~ - - । ~ - - । ~ -]

“घुमे नाद तो सुन्दरीच्या करीं
मनीं अन्तरींही विराल्या परी
तशा हृदयिंच्या सर्व तारा त्वरें
म्हणूं लागल्या गान एकस्वरें-
म्हणोनी करीं शान्त झाली गती
विचारान्तरीं लीन वीणावती,
तिने उधळितां नादरत्नाकरा
मनोवृत्ति साऱ्याहि आल्या भरा.” (गोवा १९६)

कोल्हटकरांचे ‘कपोला कपोलाचि ईच्या सरी’ हे पद्य या वीणावतीजातीचेंच आहे.

वर्ग २ रा

अर्धसम जाति

१ पद्मावर्तनी

७७ ‘तामसी’ [- । प । प । प । प । - +]
[- । प । प । - +]
७८ ‘विजयिनी’ [- । प । प । प । प । - +]
[- । - + + ऽ ~ । +]
७९ ‘मणिहार’ [- । प । प । प । प । ~ +]
[- । प । प । प । ~ +]
८० “कुसुमवल्ली” [। प । प । - +]
[। प । प । प । प - +]
८१ ‘मन्मथसुन्दर’ [। प । प । प । - - +]
[। प । प । प । प]
८२ ‘सदामण्डिता’ [। प । प]
[। प । प । प । - - +]
८३ ‘सीमारेषा’ [। प । प । प । - - +]
[। प । - - +]
८४ ‘हरिपद’ [। प । प । प । + ऽ ~ +]

	[। प । - +]
८५ ‘विहड्गमाला’	[। - - + ऽ ~ । +]
	[। प । प । प । + ऽ ~ +]
८६ “श्रीरंग”	[- । प । प । प । - +]
	[- । प । प । - +]
८७ “विषचषक”	[- । प । प । - +]
	[- । प । प । - +, - + । - +]
८८ ‘मदनमञ्जरी’	[- । प । प । प । - +]
	[- । प । - +]
८९ ‘रत्नमाला’	[। प । प । प । +]
	[। प । प । प । - +]
९० ‘माया’	[- - । प । - +]
	[। प । प । प । - +]
९१ “रक्षा”	[। प । प । प । - +]
	[। प । - +]
९२ “गगनचपला”	[। प । - +]
	[। प । प । प । - +]
९३ ‘जन्मभू’	[- । प । प । प । ~ +]
	[- । प । - + ऽऽ - । प । ~ +]
९४ ‘मुद्रिका’	[- । प । प । ~ +]
	[- । प । - + ऽऽ - । प । ~ +]
९५ ‘तर्कयुक्ति’	[- । प । प । प । ~ +]
	[। प । प । प । ~ +]
९६ ‘स्वर्गदारिका’	[। प । ~ +, उ । प । ~ +]
	[- । प । प । प । ~ +]
९७ ‘सवत्सा’	[उ । प । ~ +]
	[- । प । प । प । ~ +]
९८ ‘राजेश्वरी’	[प । ~ +, उ । प । ~ +]
	[। प । प । प । ~ +]
९९ “रणरड्ग”	[। प । प।]
	[। प । प । प । ~ +]
१०० ‘केशवकरणी’	[। प । प । प । ~ +]

[उ । प । ~ +]

१०१ ‘जीवनध्वनि’ [उ । प । प ~ +]

[। प । प । प । ~ +]

१०२ ‘जानकी’ [। प । प । प । ~ +]

[- । प । ~ +]

१०३ ‘यदु’ [- । प । ~ +]

[। प । प । प । ~ +]

१०४ ‘सत्कीर्ति’[। प । प । प । ~ +]

[। प । ~ +]

१०५ ‘नन्दनन्दन’ [। प । ~ +]

[। प । प । प । ~ +]

१०६ ‘नवतरुणी’ [। प । +, उ । प । +]

[- । प । प । प । +]

१०७ ‘शरण’ [- । प । प । प । +]

[- । प । +]

१०८ ‘वल्लिका’[- - । + ऽ ~ + ऽऽ । +]

[- । प । प । + ऽ ~ + ऽऽ । +]

१०९ ‘सुन्दरयादव’ [प । +, उ । प । +]

[। प । प । प । +]

११० ‘स्वतन्त्र’ [। प । प । प । +]

[। प । +, उ । प । +]

१११ ‘बन्धु’ [। प । प]

[। प । प । प । +]

११२ ‘माधवकरणी’ [। प । प । प । +]

[उ । प । +]

११३ ‘गाधिज’ [उ । प । +]

[। प । प । प । +]

११४ ‘‘मूढा’’ [। प । +]

[। प । प । प । +]

११५ ‘अभिमन्यु’ [उ । - +]

[। प । +, उ । प । +]

११६ ‘‘श्रामती’’ [। प । प]

[। प । प । प]

११७ 'आर्योद्धरिणी' [। प । - - +]

[। प । प । - - +]

११८ 'चरणरज' [। प । प]

[। प । - - + ऽ ऽ । - - +]

११९ 'कोमलगात्री' [। - । - - + ऽ ऽ । प । - +]

[- । प । प । - +]

१२० 'सर्वगामिनी' [। - - + ऽ ऽ । प । - +]

[- । प । प । - +]

१२१ 'सुखकन्द' [- । प । प । - +]

[- । प । प । +]

१२२ 'बालमनीषा' [- - । प । - +]

[- । प । प । - +]

१२३ 'यशोदा' [- । प । प । - +]

[- । प । - +]

१२४ 'मदनशर' [- । प । - +]

[- । प । प । - +]

१२५ 'अक्रूर' [- । - - + ऽ ऽ । प । - +]

[- । प । - +]

१२६ 'चन्द्रभागा' [। - - + ऽ ऽ । प । - +]

[- - । - - +]

१२७ 'श्रीकान्त' [- । प । ~ +]

[उ । प । ~ +]

१२८ 'विजयश्री' [- । - - + ऽ ऽ । प । ~ +]

[- । प । प । ~ +]

१२९ 'चिदघन' [- । प । ~ +]

[- । - - + ऽ ऽ । प । ~ +]

१३० 'सुमकलिका' [। प । +]

[- । प । प । +]

१३१ 'नृपममता' [- । प । प । - +]

[- । प । - +, ऽ - ~ । +]

१३२ ‘मृगपडिक्त’ [- - । - - + ऽऽ । - - + ऽऽ]
[। प । - +]
१३३ ‘शशिकान्ति’ [। प । - +]
[- । प । प ।]
१३४ ‘शशिचारुमुखी’ [। प । + ऽ ~ +]
[- । प । + ऽ ~ +]
१३५ ‘नवरङ्ग’ [। - - + ऽ ऽ । - - +]
[। प । - - +]
१३६ “मुक्ताफलमाला” [प । - +]
[। प । +]

७७ **‘तामसी’** [- । प । प । प । प । - +] मदनतल्वार
[- । प । प । - +] भूपति

“पाहुनी आर्त गणगोत पेटला पोत तयाची
ज्योत तरल जी उठली
हृदयांत एकदा तीच कृतीमधि वठली;
तामसी शक्तिला लाथ मारुनी मात ऐन
जोमांत करीं दर वेळीं
बन्धांत कोण कल्लोळ तिचे कवटाळी?” (सा-स्फूमा २।१)

७८ **‘विजयिनी’** [- । प । प । प । प । - +] खण्डित
[- । - + + ऽ ~ । +]

“तळहातीं टेकुनी ही स्वशिरातें बैसली! ध्रु॰
मस्तकीं केश विखुरले, श्वास चालले, अश्रु
लोटले, गळे जळ खाली,
चिन्तेने पोळली.
होती ती सिंहासनीं भाग्यशालिनी धनी

विजयिनी परी तिज खाली
दुर्दैवें ओढिली." (विक ८)

'विरही' (विक १०५) आणि 'प्रभुराया धाव' (उस ४०६) या कविता याच विजयिनीजातींत आहेत.

७९ **'मणिहार'** [- । प । प । प । प । ~ +]
[- । प । प । प । ~ +] कमललोचना

"चट उठावल्या घनघटा, पडति पटपटा बिन्दु
कटितटासि बळकट धरा.
आता पूर नद्यासि भरपूर येईल मग शूर
कसा येतो घरा?
हा पवन भयंकर भूवनसख्याविण अवन
कोण करि, पवनघनाहुनि बरा
ही शङ्का मज भयकम्पा देति, कुणि सम्पा-
दणि तरि करा.
किति सञ्चित हिनमति वञ्चित मज गडे
किञ्चित सुख नये दिसून
अतिसुन्दर तनु, कुच मन्दरगिरिसम, कुन्द-
रदन काय असून
अशि मण्डित तनु केली खण्डित पति कुठ
धुण्डित बसला रुसून?
अकलडिकत कुल, मन शडिकत, केलि तनु
अडिकत मन्मथ घुसून,
'मणिहार' सकल तनुभार, विकल संसार, करिल कोण
पार? कठिण साकडें!
किति चिन्ता करूं भगवन्ता मनामधि? सन्तापुनि
येतें रडें!" (राला ५६)

८० **"कुसुमवल्ली"** [। प । प । - +] वंशमणि
[। प । प । प । प - +] कपिवीर

"या वेलीवर फुललें मोहक फूल,
कुणि साङ्ग़ावें प्रभुमस्तकिं हे जाईल, अथवा
होय तिथेच मलूल?
हा पडलेला दिसतो फत्तर काळा,
कुणि साङ्गावें पडतिल कण्ठीं माळा, किंवा
लाथा नित्य कपाळा? (फागकृ-ज्ञाप्र २३/२/३४)

८१ **'मन्मथसुन्दर'** [। प । प । प । - - +] हरिभगिनी
[। प । प । प । प] वनहरिणी

"**मन्मथसुन्दर** चिन्मय माधव सन्मतिमोहन नीलतनू
ती रतिसन्निभ, कीरगिरा, नवनीरजनेत्र युगाकृति केली
सत्य सनातन नित्यनिरञ्ज्न कौस्तुभकन्धर लोकमती
पीनकुचा, लघुमीनसुचञ्चल मानवती अभिधान नव्हाळी
तो स्मर, हे रति, तो घन हे विज, तो तरुनायक हीच लता,
मानवरूप, धरानत होऊनि अनन्दनन्दन वन्दित भाळीं." (आपस ८२ नात्र)

कवीला आपले नाव ग्रथित करायचें असल्याने अन्त्यचरणांत भेद पडला आहे. नाहीतर हे मदिरा आणि हेमकला मिळून होणाऱ्या अर्धसमवृत्ताचेंच उदाहरण झालें असतें.

८२ **'सदामण्डिता'** [। प । प] पादाकुलक
[। प । प । प । - - +] हरिभगिनी

"ब्रिटॅनिये जय ब्रिटॅनिये ! ध्रु॰
जगदीशाची तू प्रिय भारी
तोच दयाघन तव कैवारी, तूहि तयाला वश विनयें. १
किती सङ्कटें आलीं गेलीं,
सोपानासम तीं तुज झालीं, **सदामण्डिता** तू विजयें. २" (टिक २२२)

वा. रा बोकिल यांची 'प्रेमा नलगे मुळि कारण तें' (माल ५२) ही कविता या सदामण्डिताजातींतच आहे.

८३ **'सीमारेषा'** [। प । प । प । - - +]
[। प । - - +]

(१) “चित्रपटावर रम्याकृतिच्या **सीमारेषा** परोपरी
रङ्ग कधी वठतील परी?” (गोवा ७८)

(२) “वसन्तांतली फुलली वेली पल्लवपाशीं वृक्ष धरी
वठुनी झाला दीन जरी.
सहस्त्रकर रवि नको, कुमुदिनी हासे बघुनी चन्द्राला
उरली एक कला ज्याला.” (कुमार-रमा सप्टे॰ १९२६)

‘काही इंग्रजी कविता वाचून’ (गोवा ७६) आणि ‘का?’ (गोवा २२९), ‘परक्या देशांतील गृहस्था’ (अशोक १३२) या कविता या सीमारेषाजातींत आहेत.

८४ **‘हरिपद’** [। प । प । प । + ऽ ~ +] प्रियलोचना
[। प । - +] शुद्धसती

“**हरिपद**कमलीं निवास बा ऽऽ करिं मम सतत मना रे! ध्रु॰
धन मिळवाया झिजवुनि काया शेवटिं वदशी ‘हाय!’ रे
सेवुनि धनिकजना रे. १
परवनितेशी लम्पट होशी, ढङ्ग तुझे हे काय रे?
जाशिल यमसदना रे. “ २ (खाक ६५)

८५ ‘**विहङ्गमाला’** [। - - + ऽ ~ । +]
[। प । प । प । + ऽ ~ +] प्रियलोचना

“सुमना डोल रे
विहङ्गमाला चित्तविनोदा काढिल मग मधु बोल रे.” (टेआ ३/७१)

८६ **‘श्रीरंग’** [- । प । प । प । - +] भवानी खण्डित
[- । प । प । - +] भूपति

(१) ''**श्रीरंग** गोपिकोत्सङ्ग धरुनि करि रङ्ग
हरी हा बाई!
कुज्जांत मातला वसन्त सांगू काई?'' (राला ८४)
(२) ''कामिनी हंसगामिनी कि सौदामिनी
चमकती व्योर्मी,
सखिवृन्द जाति वारुळा गात आरामीं.
लाऊनी उटण, न्हाऊने, केस उदवुनी
गुम्फुनी वेणी
मुद, चन्द्रकोर, केवडा फुलांची श्रेणी.
सावरून मस्तकावरुन पदर करिं धरुन
चालतां झोकें
स्मरध्वजा गोल नारळी पाठिवर फडके.
श्रीरंगपदाब्जीं दङ्ग पन्त कविभृङ्ग
गुज्जतो रामीं-
सखिवृन्द जाति वारुळा गात आरामीं.''
(वि. सो. सरवटे वाग्विहार १२९)

'हे मना सोड कल्पना' (किग्र ३३६), 'सुकुमार असुनि तू फार' (किग्र ५७३), माधवानुजकृत 'पर्वती' (मानुक ३९) इत्यादि कविता या श्रीरंग जातींत आहेत, 'मला काय मिळाले आहे!' (टिक १०३) या पद्यांत समचरण केव्हा केव्हा [- । प । प । +] असे आहेत.

८७ ''**विषचषक**'' [- । प । प । - +] भूपति
[- । प । प । - +, - + । - +] भवानी

श्रीरंगजातीच्या व्यत्ययाने ही विषचषकजाति सिद्ध होते. समचरणांत तिसऱ्या आवर्तनाच्या मध्यावरच तेवढें खण्डन असतें.

''टाकिला पिऊनि एकदा विषाचा प्याला
प्रीतिचा, तुझ्या हातचा; मीपणा गेला, त्वन्मय झाला.
आन्धळा दाण्डगा बाई! मम विश्वास
चढविलें तुला वर देवच तू मम खासऽया समयास.''
(घा-मधुमा १०)

या लावणींतील इतर द्विपद्यांतील समचरणांत दोन दोन मात्रा उण्या आहेत.

८८ **‘मदनमज्जरी’** [- । प । प । प । - +] भवानी
[- । प । - +] उद्धव

(१) “ही कामाची तल्वार करिल ज्या वार ठार तो समजा
नव **मदनमज्जरी** उमजा.” (देमृ ५४)

(२) ”चहुकडे ढगांच्या माळा,
उभि दरडीवर ती बाला.
वायुची बसे थाप ती, चिरगुटें उडति, केस भुरभुरती,
कां चढली दरडीवरती?” १ (तासक १५५)

ताम्बेकृत ‘जगाहून भिन्न’ (तासक ५) आणि कुमारयशोदकृत ‘आवाहन’ ‘गोड वेड’ (कुयशो ४, ५९) या कविता मदनमज्जरीजातींत आहेत.

८९ **‘रत्नमाला’** [। प । प । प । +] चन्द्रकान्त
[। प । प । प । - +] लवङ्गलता

(१) “येई कविबाला भेटाया रसिकाला. ध्रु॰
इन्दु वितरि तिज रुचिर कान्ति निज, उदधि **रत्नमाला,**
सुगन्ध अर्पी फुलें सुगन्धित, मारुत दावि पथाला.”
(टे-आमा जुलै १९२८)

(२) ”ब्रह्माड व्यापुनि उरला, तो हा धर्मसखा अपुला. ध्रुऽ
ज्या वृक्षाचें मूळ रोविलें शेषशिरावरती
शेवट जाई भेदुनि गगना, शेषभाग या जगतीं.” १ (टेआ ३/९२)

९० **‘माया’** [- - । प । - +]
[। प । प । प । - +] लवङ्गलता

“**माया** मला भ्रमविते वाया
दया करा, तुजवीण कोण मज अन्य क्षम ताराया?
छाया स्वकृपेची गणराया,
दीन लीन या दासावर कर, पोटीं घे अन्याया.
पायां अर्पण केली काया
ध्यान तुझें मानसा लागलें, अन्य सुचे न जना या.” (विक १२८) गोविन्दविकृत “कोठे जाशी

राष्ट्रप्राणा?" (गोक ३०), आणि 'अवमानिता' (तासक १९०) या कविता या मायाजातींत आहेत.

९१ **"रक्षा"** [। प । प । प । - +] लवङ्गलता
[। प । - +] शुद्धसती

"येशि कशाला दारीं
ऐसा ऐन दुपारीं? ध्रु॰
भीक हवी जरि झोळि रिती परि दिसते कां तरि सारी?
रीत दिसे तव न्यारी!
हुकलें खल्बत, नेई गल्बत परमुलुखा व्यापारी,
श्रमशी व्यर्थ किनारीं.
राखेचे थर बसुनि जिच्यावर ठिणगी जी पिचणारी,
फुड्कर तिजसि न मारी." (यग ७०)

९२ **"गगनचपला"** [। प । - +] शुद्धसती
[। प । प । प । - +] लवङ्गलता

रक्षाजातीच्या व्यत्ययाने गगनचपलाजाति सिद्ध होते.

(१) चपला गगनीं तुटली
तनमन लागुनि प्राण वेधले चन्द्रज्योत जशि सुटली." (प्रक १९५)

'ध्यान तुझें दिनरजनी' या चरणाने आरम्भित होणारी ही लावणी गगनचपलाजातींत आहे.

(२) "सा विरहे तव दीना
माधव मनसिजविशिखभयादिव भावनाय त्वयि लीना"

हें गीतगोविन्दांतील ८ व्या प्रबन्धाचें ध्रुवपद तेवढें या संयुक्तमात्रावलीचें आहे.

९३ **'जन्मभू'** [- । प । प । प । ~ +] कमललोचना
[- । प । - + ऽऽ - । प । ~ +]

या द्विपदींतील दुसरा चरण मुख्यत्वें पुढील म्हणजे मुद्रिकाजातींत आढळतो. तो [- । प । - +] आणि [- । प । ~ +] अशा दोन मात्रावली मिळून होतो. मधला दोन मात्रांचा काल १४ व्या मात्रेवर न घेतां बहुश: १२ व्या मात्रेवर घेण्यांत येतो. तसें करावयाचें असेल तरच ११ वी नि

१२ वी मात्रा मिळून गुरु अक्षर असावे लागतें.

> “मा सान्जफेरि उरकुनी डोङ्गरावरी निमुट बैसलों,
> **जन्मभू**कडे पाहूनी -॰ अस्वस्थ क्षणिं जाहलों.
> मातींत रोखिले नयन तरल होऊन आर्द्र जाहले,
> चिमटींत ढिपल घेवोनी-॰ नभाकडे फेकिले!’
>
> (आ-किमा, जा १९३३)

९४ **‘मुद्रिका’** [- । प । प । ~ +] लीलारति
[- । प । - + ऽऽ - । प । ~ +]

या जातीला नाव ‘मुद्रिके राम टाकूनि अलिस तू कशी?’ या अत्यन्त शिथिल अशा स्त्रीगीतावरून पडलें आहे. हे पद्य, जिज्ञासूंस, खण्डेराव विनायक पुरंदरे यांनी प्रकाशित केलेलें ‘स्त्रियांची गाणीं’ या पुस्तकांत २४ व्या पृष्ठावर सापडेल. आधुनिक मराठी कवितेंत या जातींत गाणीं रचायला आरम्भ ताम्बे यांच्या ‘तू हुबेहूब साऊली त्याच मूर्तिची’ या सरस कवितेच्या प्रसिद्धीपासून झाला.

(१) ”तू हुबेहूब साऊली त्याच मूर्तिची-
हरपली दिवङ्गत झाली-॰ जी मूर्ति साऊली तिची.” (तासक ८९)

या कवितेंत अन्तरा नाही; पण [- । प । ~ +] या मात्रावलीचा अन्तरा घातल्याने रमणीयता वाढते.

(२) तू लावण्याची सखे, पुष्पवाटिका-
”ही स्तुति समजूं का टीका-॰ ही प्रेमचाटुनीति का?”
कोकिळाच गमशी, गळा तुझा चांगला-
”का सूचवितां मग माझा-॰ हासुनी वर्ण सावळा?
निर्दोष अहां का स्वता
मी बरें कलडिकत चन्द्र नि तू चन्द्रिका.
ही प्रेमखूण पटली का? -॰ घालूं दे स्वर्ण-**मुद्रिका**!” (२६२)

‘वियोगिनीचें पुण्यस्मरण’ (गिका ७६) ही कविता अशी अन्तऱ्यासह आहे.

९५ **‘तर्कयुक्ति’** [- । प । प । प । ~ +] कमललोचना
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना

“हा जरठकुमारीविवाह शास्त्रें अधमाधम मानिती
नरकपात निश्चयें घडवि तो, **तर्कयुक्ति** शिकविती.” (देशा १२).

९६ **‘स्वर्गदारिका’** [। प । ~ +, उ । प । ~ +] सूर्यकला
[- । प । प । प । ~ +] कमललोचना

“अहा उषासुन्दरी पातली, अहा उषासुन्दरी
ही **स्वर्गदारिका** मुखासि दावित आली अवनीवरी.
दूरी तिमिरावली दवडुनी दूरी तिमिरावली
ही उडिगरसांची राणी दावित मार्गा सरसावली.
अयि उषे देवते नयीं अम्हां जागवीं,
दे साह्य सम्पदा जिड्कायाला नवी.
उदार दे वैभवा मनुजसखि, उदार दे वैभवा,
जे वैभव अमुचें होईल देवी नवल सदा मानवां”
(भाद-सद्वै १४/६)

पण या पद्यांत शिथिलता आहे. काही द्विपद्या नवतरुणीच्या आहेत.

९७ **“सवत्सा”** [उ । प । ~ +] पर्वती
[- । प । प । प । ~ +] कमललोचना

“बघा ती पवळी मज हिणविते,
माझ्याच देखतां वत्साला ती रोज रोज पाजिते;
काढिल्या राड्गोळ्या अड्गणीं
बाहेरुनि येतां प्रियकर हासे आनन्दाने मनीं.” (सोचौ)

९८ **‘राजेश्वरी’** [प । ~ +, उ । प । ~ +] सूर्यकला

[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना

(१) “रामकृष्ण नरहरी, विठोबा रामकृष्ण नरहरी!
कधि रे कधि रे कधि रे डोळां दाखविशिल पण्ढरी?
(माधव-पस ३/४७३)

(२) “दाविं मला श्रीहरी सखये, दाविं मला श्रीहरी
ललिते नमितें तव पदपङ्कज, दया करी मजवरी. ध्रु॰
पातळ हे चन्दिरी सखये, पातळ हे चन्दिरी
गाडे न लागे बाई, मला गे कञ्चुकि ही भरजरी.
न रुचे कण्ठीं सरी सखये, न रुचे कण्ठीं सरी,
मुदराखडिचा भार होतसे, साजणि माझ्या शिरीं.” (खाक ८२)

(३) “दूर दिसे टेकडी जेथुनी सूर्य घेतसे उडी;
राङ्ग पऱ्यांची तेथे राही सदासर्वदा खडी.
बाग तिथे मोहरे, हिण्डती रङिगत फुलपाखरें;
परागांत रङ्गल्या पऱ्यांचे रूप किती साजिरें!
महाल मोठा भला पऱ्यांनी रमणीस्तव बान्धिला,
शोभा त्याची पाहुनि चित्ती चन्द्रहि वेडावला.
फूलपाकळ्यावरी दवाच्या चकचकती झालरी,
आणि झोपली मधे पऱ्यांची सुन्दर राजेश्वरी.” (गोत)

‘विपस’ (६) आणि उदासकृत ‘काट्याच्या पञ्जरीं’ (दाम ३२) या कविताहि या राजेश्वरीजातींत आहेत.

९९ **“रणरङ्ग”** [। प । प।] पादाकुलक
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना

“चल, निशाण धर हे करीं, पुढे चल नेटाने वरिवरी. ध्रु॰
युद्ध माजलें चहुंबाजूला
वीराला प्रतिवीरहि भिडला, उठली दङ्गल खरी. १
सम्शेरींची खणखण चाले,
तुटती भाल्यावरती भाले, चमकुनि बिजलीपरी.” २
(गिका ४५)

१०० **‘केशवकरणी’** [। प । प । प । ~ +] समुदितमदना
[उ । प । ~ +] पर्वती

या जातीचें नाव रामजोशीकृत ‘केशवकरणी’ अद्भुत लीला नारायण तो कसा’ (राला १३) या पद्यावरून दिलें आहे.

(१) “भक्तासाठी तो जगजेठी बसून माळ्यावर
पाखरें उडवी सारङ्धर” (तुका-पस १/१३७)

हें पद्य अधिक जुनें आहे. ‘सख्या वसन्तवाता’ (दक १९) ‘आलिंगन’ (रेक १/४७), ‘बालकवीचें गायन’ (माक ५७), ‘पाटिल’ (पारा ८), ‘जिवलगेच्या हृदयासाठी’ (पारा ४५) इत्यादि कवितांत अन्तरा नाही. बहुश: [- । प । प । ~ +] या लीलारतिमात्रावलीचा अन्तरा असतो. याचें उदाहरण मागे ३३८ व्या पृष्ठावर दिलेंच आहे.

१०१ ‘**जीवनध्वनि’** [उ । प । प ~ +] पर्वती
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना
केशवकरणीच्या व्यत्ययाने जीवनध्वनिजाति सिद्ध होते.

“खळखळे प्रीतीची वाहिनी
चहूंकडे मधुमञ्जुळ निघतो कसा जीवनध्वनी?
रडशि कां तूच गान भङ्गुनी?
घे धुवुनी गङ्गेंत वाहत्या हात तूहि रङ्गुनी.” (तासक १२९)

‘दास्यविमोचन’ (उस २१९), ‘हृदयपरीक्षा’ (पपि १०४), आणि ‘कळी खुडणारास’- (पपि १०६) या कविता जीवनध्वनिजातीच्याच आहेत. मात्र विषम चरणांतील आद्यतालकपूर्व गण उलटून पुढे ढकलिला आहे.

“बापा करुणाकरा ईश्वरा
हा माझा तू म्हणशि जयाला धन्य मनुज तो खरा.”
ही द्विपदी वस्तूत:
”ईश्वरा बापा करुणाकरा
हा माझा तू म्हणशि जयाला धन्य मनुज तो खरा”
अशीच आहे.

१०२ **'जानकी'** [। प । प । प । ~ +] समुदितमदना
[- । प । ~ +] भरतखण्ड

(१) "स्वहित पाहिजे तरि तुज सखया ऐक सांगतों मती,
स्मर राम **जानकी**-पती." (विपस ६४ वें)

(२) "बाळपणींचा काळ सुखाचा आठवतो घडिघडी,
अशि न ये फिरुनि कधि घडी.
किति हौसेने टाकिलि असती त्यांत मागुती उडी,
परि दुबळी मानवकुडी." (देशा २२)

(३) "स्वयंवराच्या समयीं पाहुनि राममूर्ति सावळी
किति लाज मला वाटली!" (मामाह-कस २/११७)

१०३ **'यदु'** [- । प । ~ +] भरतखण्ड
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना

जानकी जातीचा व्यत्यय पुढील एकुलत्या एक पद्यांत पहायला मिळतो:-

"**यदु** घालुनिया धनुवरी
सरसर ररRर बाण सोडितां गिळिलें रजनीचरीं." (पाग)

१०४ **'सत्कीर्ति'** [। प । प । प । ~ +] समुदितमदना
[। प । ~ +]

"एकपट होऊनि थोरलहाना समदृष्टीने भजा,
अन्यायपथें न जा.
सदसद्विचार करुनी लोकीं सत्कीर्तीने सजा,
द्या कोणा नच इजा.
सत्यवचन राखण्यास न टळा, कथितों या हितगुजा,
व्हा सावध, नच निजा." (अनन्त फन्दी.)

या जातीचा व्यत्यय म्हणजे पुढील पद्याची नन्दनन्दनजाति होय.

१०५ **‘नन्दनन्दन’** [। प । ~ +]
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना

(१) “नन्दाच्या नन्दना
नवनीरदतनु कोमलगात्रा दानवकुलकन्दना.” (देक २९)

(२) ”हृदयसागरामधी
कुणी लोटिली आशानौका समजणार हे कधी?
नभांत घनदाट या
कुठुनि बरें हा किरण धावतो? कोण धाडितें तया?”
(मस-रमा ७/११)

ना. धो. ताम्हनकर यांची ‘वञ्चना’ (स्त्रीमा ७७ वा) ही कविता या नन्दनन्दनजातींत आहे.

१०६ **‘नवतरुणी’** [। प । +, उ । प । +] चन्द्रकला
[- । प । प । प । +] अरुणप्रभा

या जातीचें नाव ‘माळिण नवतरुणी’ या पद्यावरून ठेविलें आहे. ‘तरुण कुलिन गोरा’ हे शारदेंतील पद, ‘सृष्टीची करमणुकीची घटका’ (टिक ५४) ‘प्रियकर हिन्दीस्तान’ (टिक २२१), ‘देइ असे वरदान’ (उस २६१ वें) ‘वसन्तकाल’ (सुमौ ९९) इत्यादि पद्यें याच जातीची आहेत. अन्तरा बहुश: [- । प । प । ~ +] या मात्रावलीचा असतो; पण पुढील पद्यांत तो भूपतिमात्रावलीचा आहे.

“अजुनि किती निजशी-सुन्दरा, अजुनि किती निजशी?
ही प्रभात झाली तरी पुरेशी होय न झोप कशी?
हा प्रभातवायू मन्द सुशीतल वाहे,
चहुंकडे उषेचें हास्य भरुनिया राहे,
उठ नेत्र उघडीं-सुन्दरा, उठ नेत्र उघडी,
शुभ शान्तिरसाची चिरमङ्गलमय आहे हीच घडी.” (रेक १/२९३)

१०७ **‘शरण’** [- । प । प । प । +] अरुणप्रभा
[- । प । +] सिंहनाद

“वद जाऊं कुणाला शरण करी जो हरण सङ्कटाचें,
मी धरिन चरण त्याचे.
बहु आप्तबन्धु बान्धवां प्रार्थिले कथुनि दुक्ख मनिंचे,
ते होय विफल साचें.” (किग्र ४८५)

१०८ **‘वल्लिका’** [- - । + ऽ ~ + ऽऽ । +]
[- । प । प । + ऽ ~ + ऽऽ । +]

(१) तुजविण शान्ति नाही
जीवनज्योति गे स्नेहाविण तव राहिना ही.
भलती केलि कां ही?
आलिङ्गुनि तरुला सखि बघ खेळे वल्लिका ही! (२६३)
(२) “अम्हि होऊं । घाऽगऱ्याऽऽ।ग
अम्हि । वाजूं छुम छुम । येतां तुम्ही । नाऽचण्या ऽऽ।ग़
अम्हि होऊं । वऽल्लिकाऽऽ।ग
अम्हि । हासूं खुदकन । या तुम्हि कलिका । तोऽडण्याऽऽ।ग
(माअ २२)

१०९ **‘सुन्दरयादव’** [प । +, उ । प । +] चन्द्रकला
[। प । प । प । +] चन्द्रकला

(१) “झडकरि आणा हो-॰ सुन्दरयादव राणा हो,
पञ्चप्राण व्याकुळ झाले हरिविण जाणा हो.” (केस्वा-पस १।४८६)
(२) “माया जळली का? -॰ तिळही ममता नाही का?
आली पोटी पोर एकटी तीही विकतां का?” (देशा ६५)
(३) “गौऽळणी होऊं-॰ सयांनो, गौऽळणी होऊ
घागरि घेऊनि पाण्यालागी यमुनेला जाऊं.” (माशि २१)
‘जगन्नाथाचा रथोत्सव’ (सारा १४९) हे काव्य या जातींत आहे.

११० **‘स्वतन्त्र’** [। प । प । प । +] चन्द्रकान्त
[। प । +, उ । प । +] चन्द्रकला

सुन्दरयादवजातीच्या व्यत्ययाने पुढील पद्याची जाति सिद्ध होते.

"**स्वतन्त्र** होतां देश उद्या हा शिलेदार होणार
शिलेदार होणार-॰ पगडी शिरावरी चढणार." (टेआ ३/१४९)

१११ 'बन्धु' [। प । प] पादाकुलक
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त

"श्रान्ताला या भ्रान्ताला
दया हो आश्रय तुम्हि मजला. ध्रु॰
पापदुक्खमय पन्थीं फिरलों,
सर्व जगाला पाहुनि आलों, ठाव न शान्तीला. १
प्रिय भक्तांनो, न्या हो मजला,
पायीं देवाजीच्या घाला, लाव सेवेला.
एकाकी मी नाही आता,
झालों तुमचा बन्धू पुरता, मजला साम्भाळा. ३ (उस ४६२)

'आवाहन' (उस ४५५) हे पद्यहि याच जातीचें आहे.

११२ "माधवकरणी", 'प्राणसखी' [। प । प । प । +] चन्द्रकान्त
[उ । प । +] भुवनसुन्दर

(१) "प्राणसखे राजसे जिवाला लाविलीस झुरणी,
करीं तळमळ अ न्तःकरणीं." (प्रक २०१)

(२) "रत्न निपजलें ते भूगर्भी पडे अन्धकारीं,
येई वरी गारगोटी;
रविकिरणें चुम्बिती तिशी, कुतुकती मुलें भारी;
प्रतिष्ठा परि ती का मोठी?
साधी वाङ्मोहिनी सहज जो असा रसाळ कवी
स्वस्थळी राही अज्ञात;
चन्द्रशेखरा, तव 'कविता-रति' परि मला झुकवी
फुलाला जसा उषावात.
रसिक नसेना कुणी? जन्म ये मला गुलाबाचा,
स्वतःला का लेखूं तुच्छ?
ख्रिस्तशिरीं बैसला म्हणुनि का कण्टकमुकुटाचा

होईल कधी सुमनगुच्छ?
विहङ्गम होऊनि गाईन
साद जरि दे वनराई न;
इन्द्रधनुस न बघे अभागी कुणी दृष्टिहीन,
म्हणुनि का वैभव तें दीन?’ (माजूस्व २६)

‘अविवेकी हृदयास’ (सुमौ ४४), ‘वनवासी लोकवीर’ (गोदू २१), ‘प्रेमळ हृदयास’ (गोदू २३), ‘उपासक’ (यध १५५) ‘वनविहार’ (यज ३६) इत्यादि कविता या माधवकरणीजातींत आहेत.

११३ **‘गाधिज’** [उ । प । +] भुवनसुन्दर
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त

माधवकरणीच्या व्यत्ययाने ही गाधिजजाति होते. गाधिज हे नाव ‘वसन्ती बघुनि मेनकेला । गाधिजमुनिने निज सुतपावर उदकाञ्जलि दिधला’ (किग्र ५०१) या पद्यावरून दिलें आहे. मेनका नावाचें स्वतन्त्र वृत्त असल्याने ते नाव या जातीला देतां येणार नाही. पुढील जुनें पद्य थोडे शिथिल आहे.

“चान्दणे काय सुन्दर पडलें?
त्यांत तुम्हासारखे पाखरूं अवचित सापडले. ध्रु॰
स्वरुपलावण्य हृदयिं ठसलें,
पदकमलापासून मुखापर्यन्त जिवीं वसलें.
मुलायम चित्र कुठे असलें?
लिम्बापरि तारुण्य विसाबाविसांत मुसमुसलें.” (प्रक २०२)

या पद्यांत [- । प । प । ~ +] या मात्रावलीचा अन्तरा आहे. ‘बाई लतिके!’ (दक १६) आणि ‘दयाघन, ज्याचा प्रभु झाला’ (रेक १/१८९) इत्यादि अनेक कविता या गाधिजजातींत आहेत.

११४ **“मूढा”** [। प । +] पिशङ्ग
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त

“अगादिच तू वेडी,
वयांत या अविचारमदादिक पुरुषां बहु खोडी.

बघशि न दूरवरी,
स्वयंमन्य ते व्यसनी चञ्चल, बोधाचे वैरी." (देशा २८)

११५ **'अभिमन्यु'** [उ । - +]
[। प । +, उ । प । +] चन्द्रकला

या जातीस नाव 'सकाळीं उठुनी । धर्मानी काय केलें-अभिमन्यूस बोलवीलें, या पद्यावरून देण्यांत आले आहे; पण हे पद्य फारच शिथिल आहे.

(१) "मिळाले सन्त
सन्तांचा भार- ० हर्षलें मन माझे फार." (तुका-पस १/१३८)
(२) "लागला तोबा
तोबा मज बाई- ०हरिहरविठ्ठलरखुमाई!"
(माधवकवि-पस ३/४६६)

ही पद्यें हि फार शिथिल आहेत.

'तस्करा हातीं० (किग्र ४७२), 'मुशाफिर आम्ही' (तासक ४९), 'चौघडा झडतो' (तासक ६१) आणि गोविंद कवीचें 'मुरली' हे दीर्घकाव्य (गोक १०६) ही या अभिमन्युजातींतील पद्यें शुद्ध आहेत.

११६ **'श्रीमती'** [। प । प] पादाकुलक
[। प । प । प] अनलज्वाला

(१) "तू श्रीमन्तिण खरी शोभशिल
डौल किती येईल तुला! मग अम्हा विसरशिल.
कधी पालखिंत मिरवत जाशिल,
कधि अम्बारी मेणा कधितरि रथांत बसशिल' (देशा ५८)
(२) "सङ्गीतार्णवि लीना हो मम गायनलहरी! ध्रु०
अवचित उसळे, पुनरपि मिसळे,
मोदफेन का विखरुनि जिरली गायनलहरी?" (विम १०२)
(३) "तू नटरङ्गी खरा शोभशी,
नित्यनवीं बहुरूपें अम्बरिं धारण करिशी."
विष्णुसुत उम्ब्रजकर (आमा, जू १९३१)

११७ **'आर्योद्धरिणी'** [। प । - - +] अचलगति

[। प । प । - - +] शुभगड्गा

“आर्योद्धरिणी श्रीभूजननी ही प्रणती
तुझिया चरणीं.
राष्ट्रामाजी धन्यतमा
अध्यात्माची, सकल कलांची तू जननी. १
तव सेवेशी देह दिला
स्मरुनी आधी शिवरायादी वीर-मणी. २
उत्कर्षास्तव तव माते,
क्लेशा साहूं, प्राणचि वाहूं तव चरणीं. ३
कुवलयानन्द (लोशिमा)

११८ **‘चरणरज’** [। प । प] पादाकुलक
[। प । - - + ऽ ऽ । - - +] सुस्वर

“चरणिं तुझ्या मज देई रे-॰ वास हरी! ध्रु॰
चरणतळीं तव कमल विराजे
तेंच करि मज देवा रे-॰ कल्पवरी. १
मी घाली ना सड्कट तुजवरि,
केवळ मज चरणाचे रे -॰ रजच करीं.” २ (तासक १७७)

११९ **‘कोमलगात्री’** [। - । - - + ऽ ऽ । प । - +] जगदीश्वरबाला
[- । प । प । - +] भूपति

(१) “या प्रियपात्रा -॰ सुचिन्ह कोमलगात्रा
अजि कुणीकडे तरि दिवस उगवला चित्रा?
प्रतिपाळ करा -॰ राजहंस सुकुमारा,
चालवा स्नेह शेवटवर परम उदारा.” (प्रक २०७)
(२) “दम धरूं किती -॰ राहुनि लहरा येती,
हा मदन, विखारी सर्प छळी एकान्तीं.
रे मजवाणी -॰ नसेल दुक्खी कोणी,
किती शहरपुण्यामधि सुखांत निजती प्राणी!” (प्रक १८३)

या पद्यांत [- । प । प । ˜ +] या मात्रावलीचा अन्तरा आहे.

१२० **‘सर्वगामिनी’** [। - - + ऽ ऽ । प । - +] नगराज
[- । प । प । - +] भूपति

“हे काला - ॰ अगम्य तव ही करणी;
चि न्तिती परन्तु न अन्त काढिती ज्ञानी.
अमित तुझी - ॰ **सर्वगामिनी** शक्ती,
जो गर्व धरी त्या क्षणांत खर्व करी ती.” (कोगु)

१२१ **‘सुखकन्द’** [- । प । प । - +] भूपति
[- । प । प । +] भूपति

(१) “मी दीन जाहलें लीन तुझ्या चरणीं रे
तू आश्रय माझा, समाधान सारें. १
दे मला लाभ आपुला प्रभो, दुक्खाशी
हा लाभ लोपवा सकळ अनिष्टांशी. २
तव छन्द खरा सुखकन्द! तूच मम माय,
तू बाप, सखा तू, तूच बन्धुराय!” ३ (उस ३९३)

(२) “नर्तनी हर्षवर्तना करीना प्राणी
नच दुजा अभागी त्यासम जगिं कोणी. ध्रु॰
ही धरा दिसे सुस्थिरा तरी ही नाचे
रविभवती चालूं रङ्गण हे हीचें.
हा शशी पहा दिननिशीं पृथ्विच्या भोती
करि नृत्य, नाचवी तया हिची प्रीती.
हे खगोल वेडे पिसे -॰ भासती
हे सदा नाचती कसे -॰ हासती
क्षण विश्रान्तीची नसे -॰ या स्मृती.
बघ गडे या ढगाकडे नाचती सारे,
ही नाचे चपला, नाचतात वारे.” (टिक ९३)

’नववर्षगीत’ (उस ६०९) हेंहि याच सुखकन्द जातींत आहे.

१२२ “**बालमनीषा**” [- - । प । - +]
[- । प । प । - +] भूपति

(१) प्रार्थुनि बसतों स्वस्थ न आम्ही,
किति यत्न करुनिही विफलताच परिणामीं!
आणिक, सांग तरी जगदीशा,
पुरविशी काय तू अनुक्त बालमनीषा? (२६४)

(२) “मजला काय वाटतें व्हावें
कुणि कुणी मला पुसतात, काय सांगावें?
कधि मज गाढव वाटे व्हावें,
अभ्यास सर्व टाकून खूप खेळावें.” (माअ २९)

१२३ ‘**यशोदा**’ [- । प । प । - +] भूपति
[- । प । - +] उद्धव

(१) “कारटा तुझा हा द्वाड यशोदा बाई!
कां पडला अमुचे डाई?
बैसुनिया यमुनेकाठीं डोळे मोडी,
भलतीची घागर फोडी.
सोसावी कुठवर तस्ती?
कशि टिकल अशाने वस्ती?
कर याची बन्दोबस्ती, ठायि ग ठायिं!
हा द्वाड यशोदा बाई!” (राला ७३)

(२) “अडकाठि तुला जिवलगा र केली कोणी?
ये दिवसा नवऱ्यावाणी.
या शहरपुण्यामधि वाजुनि चुकला ड्ङ्का,
न हि मुळीच धरिली शङ्का.
घडु नये गोष्ट ती सहज एकान्तीं घडली!
कशि काय तव्हा ते तुझि मज मुर्वत पडली?
जिवघेणि कठिण ही ममता कुणिकुन नडली?

पहा प्रभाकराचे छन्द चुनन्दावाणी
रस भरून अक्षर छाणी." (प्रक १७६)

'पहाट' या पुस्तकांतील कान्तकृत 'वञ्चिता' (पृ. ३३) आणि 'गाऱ्हाणें' (पृ. ४८) या कविता यशोदाजातीच्या आहेत.

'ये धावत कृष्णाबाई' या पद्याच्या चालीवर म्हणून ज्या कविता रचण्यांत येतात त्या यशोदाजातीच्याच असतात, ह्यांत विषमचरणांत दुसऱ्या आवर्तनांतील तिसऱ्या मात्रेनन्तर एकदा खण्डन असतें.

(३) "हा दीन तुला वनमालि शरण या कालीं,
तुजविणें कोण या वाली"? (टेआ १/३४)

परन्तु विषमचरण सगळाच खण्डित करायला काय अडचण आहे?

(४) "नाचते क्षणीं हासते, लोपते, येते,
नववधू मला ती गमते;
आडुनी क्षणीं पाहुनी पळे चपला ती,
लागते कशाला हातीं?" (नाभा ६)

यशोदाजातीच्या व्यत्ययाने 'मदनशर' जाति सिद्ध होते.

१२४ **'मदनशर'** [- । प । - +] उद्धव
[- । प । प । - +] भूपति

(१) "हा वसन्त ऋतु अनिवार
करि मदनशरांचा मार बहुत बेजार.
आता काय करुं मि संसार?
सर्पापरि गमती गडे गळ्यामधि हार." (राला ५९)

(२) "मी सांगुनि चुकतें कान्हा
कर सोड, मला दाण्डगेपणा सोसेना." (राला ५४)

१२५ **'अक्रूर'** [- । - - + ऽ ऽ । प । - +] जगदीश्वरबाला
[- । प । - +] उद्धव

(१) "अजि अक्रुर हा -॰ नेतो श्रीकृष्णाला
सखे काऽळ वाईट आला." (एक जुनें पद्य)

(२) "बा नीज गडे -॰ नीज गडे लडिवाळा!
निज नीऽज माझ्या बाळा. ध्रु॰
बहु दिवसांच्या -॰ जुन्या कुडाच्या भिन्ती
कुजुनी त्यां भोकें पडती.
त्यांमधुनी त्या -॰ दाखविती जगताला
दारिद्र्य आपुलें बाळा.
हे कळकीचें -॰ जीर्ण मोडकें दार
कर कर कर वाजे फार;
हे दुक्खाने -॰ कण्हुनी कथी लोकांला
दारिद्र्य आपुलें बाळा.
वाहतो फटींतुनि वारा,
सुकवी तो अश्रुधारा;
तुज नीज म्हणे सुकुमारा!
हा सूर धरी -॰ माझ्या या गीताला,
निज नीऽज माझ्या बाळा!" (दक ४६)

या जातींत अनेक सुन्दर कविता आहेत; परन्तु मनोरज्जनाच्या दुसऱ्या दिवाळीअङ्कांत प्रसिद्ध झालेल्या बालकवीच्या कवितेची आठवण थोड्यांनाच असेल:-

"सुखशयनीं मी -॰ निजलें होतें बाई,
स्वप्नें मज पडलीं काही.
त्या स्वप्नांच्या -॰ मनोमयी लीलांही
मन माझे गुड्गुन जाई."

१२६ **'चन्द्रभागा'** [। - - + ऽ ऽ । प । - +] नगराज
[- - । - - +]

(१) "विठूऽचा -॰ गजर हरिनामाचा
झेण्डा. रोविला.
वाळवण्टीं -॰ चन्द्रभागेचे काठीं
डाऽव माण्डीला." (प्राचीन पद्‌य)

(२) "निज माझ्या -॰ छकुल्या चिमण्या राजा!
निज रे लडिवाळा!
बाळ गुणी -॰ झोप नेलि रे कोणी?
जो जो जो बाळा"! (तासक १५६)

१२७ **'श्रीकान्त'** [- । प । ~ +] लीलारति
[उ । प । ~ +] पर्वती

"दुडदुडा हरी कानडा रिघे मन्दिरीं,
माझी सासु गेलि बाहिरीं.
एकान्त वेळ श्रीकान्त न्याहळुनि बरी,
धावत जवळी आला हरी.
घाली हात गळ्याभीतरीं,
दोहीं करीं कुचांतें धरी,
माझी तोडियली गरसोळी
निज बळें मला ओढिलें भुरळ घालुन
मोहिलें चित्त कान्हयानं" (देक १०३)
अन्त्य चरण मात्र उद्धव दिसतो!

१२८ **'विजयश्री'** [- । - - + ऽ ऽ । प । ~ +]
[- । प । प । ~ +] लीलारति

"किति अधिर पहा-॰ अब्लख घोडा गुणी
मम वाट बघतसे स्वार व्हावया झणी.

ती विजयश्री-。 आणिन मी खेचुनी
अम्हि वीर मराठे सदा यशाचे धनी." (सोका ७७)

१२९ **'चिदघन'** [- । प । ˜ +] भरतखण्ड
[- । - - + ऽ ऽ । प । ˜ +]-

"गुरु मुखेंशि उमजुनि खुण,
मम आत्मा हा-。 देवचि की आपण.
आढळे द्वैत मीपण,
उप्पर तोरे-。 स्वयंसिद्ध स्वरूप चिदघन
असं असतां भ्रमलें पण
हे वृथाच रे-。 भुललें चञ्चळ मन.
घे विवेक-अङ्कुश करीं,
मग चहडुनि माथ्यावरी
त्वरें मन-गज हा आवरी
पेलावा सत्ता-करीं
करिं राज्य नको विव्हल
मग काळाच्या -。 मुखिं माखीं काजळ." (देक ८०)

१३० **'सुमकलिका'** [। प । +] पिशङ्ग
[- । प । प । +] सन्तति

"गगनांतुनि गळतो
तो बाष्पबिंदु सुमकलिकेस्तव असतो.
रुचिकर बहु राहे
तो पुष्पांतिल रस मधुपास्तव आहे.
मण्डप लतिकांचा
तो वन्य खगास्तव असे पहा साचा.
प्रीति तशी युवती,
ती तुजमजसाठी उद्भवली जगतीं." (सुमौ ५७)

१३१ **'नृपममता'** [- । प । प । - +] उद्धव
[- । प । - +, ऽ - ˜ । +] मालिबाला

या जातीचें नाव 'नृपममता रामावरती' (किग्र ५२१) या पद्यावरून ठेविलें आहे.

(१) "सुटलासी दीन अनाथा,
धरिलेंसी मृत्यूपन्था शेवटीं." (दक ५३)

(२) "तव ठाव कळे न विराटा
वर्षे या तुझिया लाटा सागरा.
हे गहन शोकजल सारें
अश्रूंच्या लवणें खारें सागरा." (च ११४)

या दोन कविता, 'बालानन्दास' (सुमौ २८) आणि 'कवितेंतुनि' (पाशा-माल १११) इत्यादि कविता अशा सरळ आहेत. पण बहुश: कडव्यांतील उपान्त्य चरण तेवढा [- । प । प । प । - +] भवानी खण्डित असतो. 'यापुढे' (विक ९), 'पहिलें चुम्बन' (गोवा १२५), प्रेम आणि मरण' (गोवा ८७) या प्रसिद्ध कविता या प्रकारच्या नृपममताजातींत आहेत. रा. त्र्यम्बक गङ्गाधर घारपुरे यांचे 'लीलेचा संसार' हें दीर्घकाव्य याच प्रकारच्या नृपममताजातींत आहे.

१३२ **'मृगपडिक्त'** [- - । - - + ऽऽ । - - + ऽऽ]
[। प । - +]

(१) "फुगडी खेऽळ गे -॰ तू पिङ्गा
आलिस माझ्या सङ्गा.
फुगडी खेऽळ रे -॰ श्रीरंगा
सोडुनि धाङ्गडधिङ्गा." (तुकाराम-पस १/१६१)

(२) "चारा सोडुनिया -॰ गोकुळ हें
तरुतलिं बसलें आहे;
तृषितचि मृगपङ्क्ती -॰ बघ पीती
रविकरतप्त जलें ती." (देमृ ७०)

'बाळा वत्सरा' ॰ (दक ९), 'पाळणा' (बाक ४१), 'रजनीस आव्हान (बाक ८०), 'जादुगारीण (बाक ८५), 'घुङ्गुरवाळा' (गोवा १५१), इत्यादि कविता या मृगपडिक्तजातींत आहेत. मृगपङ्क्तीच्या

प्रथमचरणाच्या उत्तरार्धाला दुसरा चरण जोडून घेऊन पूर्वार्धाचा दुसरा चरण केला की चन्द्रभागाजाति होते; वा मृगपडिक्तजाति म्हणजे चन्द्रभागाजातीचा व्यत्यय मानावा.

१३३ **'शशिकान्ति'** [। प । - +]शुद्धसती
[- । प । प ।]

भवानी मात्रावली [- । प । प ॥ प । - +] दुसऱ्या आवर्तनाच्या अन्तीं तोडून जीं दोन शकलें होतात ती उलटवून जोडल्याने ही शशिकान्तिजाति होते.

(१) "अवचित या मेघांनी
शशिका न्ति चोरिली सन्धी साधुनि." (देमृ ५५)

(२) "अरसिक किति हा शेला
त्या सुन्दर तनुला सोडुनि आला!" (किग्र ४८९)

(३) "ही का देवी वनिंची,
की लक्ष्मी विचरे मधुमासाची?" (देशाप १)

'ओझरतें दर्शन' (टिक ९९) ही कविता या शशिकान्ति जातींत आहे.

१३४ **'शशिचारुमुखी'** [। प । + ऽ ~ +]
[- । प । + ऽ ~ +] राजसा

"नीज न ये नळराजया
तजवीज दिवारजनी जया.
रूप लिहूनि तिचें करीं
अनुरूप म्हणोनि उरीं धरी.
चार जरी भलता दिसे
शशिचारुमुखी (हि?) तया पुसे." (दस्व २९)

१३५ **'नवरङ्ग'** [। - - + ऽ ऽ । - - +]

[। प । - - +] अचलगति

उठ मुला -॰ उठ मुला!
बघ हा अरुणोदय झाला.
नवरङ्गी -॰ किरणांनी
भूषविली बघ ही अवनी.” (बाक ४४)

टिळककृत ‘भावधरा’ -॰ प्रेमकरा’ (बाबोमा ५१/८) आणि ‘सोनावळ’ (माक ५) या कविता या नवरङ्गजातींत आहेत.

१३७ **‘मुक्ताफलमाला’** [प । - +] शुद्धसती
[। प । +] पिशङ्ग

साहस एकाचें
  तत्फल दुसऱ्याला
कुठली नृपकण्ठीं
  मुक्ताफलमाला? (२६५)

भृङ्गावर्तनी

१३८ **‘महालोल’** [। भृ । भृ । भृ । - +]
[। भृ । भृ । भृ । भृ]

१३९ **‘प्रफ्फुल’** [। भृ । भृ । भृ । - ~ +]
[। भृ । - ~ +]

१४० **‘हृदयमोहन’** [। भृ । +]
[। भृ । भृ । भृ । +]

१३८ **‘महालोल’** [। भृ । भृ । भृ । - +] परिलाना
[। भृ । भृ । भृ । भृ] दासी

”सकलकलाऽऽभिराम कान्त न ये काय करूं?
विकल हृदय होय सये, सांग किती धीर धरूं! ध्रु॰
सर्व सखा सदय शान्त म्हणति सन्त ज्याशी
तोचि आज कठिण, कासयासि? कसा पार तरूं?
म्हणति **महालोल** तशी फोल मात झाली,
डौल कसा नेणवेचि जाण मनस्ताप हरूं.” (आपस ९१ वें)

१३९ **‘प्रफ्फुल’** [। भृ । भृ । भृ । - ˜ +] मदनरङ्ग
[। भृ । - ˜ +]

“नि तान्त शान्त चान्दरात पसरली जगावरी,
उमलली धरा खरी.
रातराणिचा सुमन्ध दरवळे चराचरीं,
ओढ लावि अन्तरी.
वाटतें प्रफुल्ल काय अन्तरांत जाहलें,
देहभान हरपलें.” (रजनी-सपा ४-१०-३४)

१४० **‘हृदयमोहन’** [। भृ । +]
[। भृ । भृ । भृ । +] धवलचन्द्रिका

(१) **“हृदयमोहना**!
अजुनि किती अन्त बघशि, देशि यातना?
दृष्टि आतुरा,
एकवार दाविं तुझी मूर्ति सुन्दरा!’ (उपो ४)

‘समर्पण’ (उपो ६) ‘गायकास नजराणा’ (यध १३२), ‘क्षणिक चान्दणें’ (यग ७३) इत्यादि कविता या हृदयमोहनाजातींत आहेत. पहिल्या चरनासारखाच आणखी एक चरण मध्ये घातला तर तो जातिप्रकार विषम होऊन तिसऱ्या मोडेल (पुढे जीवितेश्वरी जाति पहा).

(२) ‘चन्द्र चवथिचा
रामाचा ग बागेमध्ये चाफा नवतिचा’.

हे उदाहरण फार शिथिल आहे.

हरावर्तनी

१४१ **‘मोहमाया’** [। - ˜ - । - ˜ - । - ˜ - । - ˜ -]
[। - ˜ - । - ˜ - । - ˜ - । -]

(१) “अता रामपायीं मना, लाग वेगें
सोशिले बहुत अन्याय मागे. ध्रु॰
साधुदर्शन पहा, सतत भजनीं रहा
लाविशी देह जरि कामकाजीं;
रङ्गशी निजपदीं, मोहमाया-नदी
आटली जाण घे भाष माझी.” (रङ्गनाथ, पस ३/९८)

(२) “उठ गोपाळजी जाई धेनूकडे
पाहती संवगडे वाट तूझी.” (कृके-पस ३/पृ. १९२)

(३) “सावळा वर बरा गौर वधुला!
नियम देवादिकीं हाचि परिपाळिया-ध्रु॰
गौरतनु जानकी राम घननीळ तो;
रुक्मिणी गोरटी कृष्ण काळा’
शुभ्र गङ्गानदी सागराला वरी,
वीजा मेघास ती घालि माळा.” (देशा ३३)

(४) “अता शान्त होई सख्या, मानसा रे!
विषय विषतुल्य हे मान सारे! ध्रु॰
केलि केलीस तू शैशवीं यौवनीं,
स्त्रीस तू निशिदिनीं मोहलसी;
वागुराबन्धनीं हरिण गुन्ते जसा

गुन्तलासी तसा तद्विलासीं.
वित्तमदमत्तजनचित्तसन्तोषणीं
आप्तजनपोषणीं कावलासी,
ग्रीष्म-भीष्मातपीं सहुनि बहुयातना
पावलोपावलीं पावलासी.'' (खाक ६४)

'शेवटचें प्रेमगीत' (गोवा २२५), 'हृदयेश्वरीस' (कावि ७०) 'आराध्य देवतेस' (माक १), वि. ह. आपटेकृत 'घे उडी' (आमाला ६) इत्यादि कविता या मोहामायाजातींत आहेत.

वर्ग ३ रा.

विषमजाति

प्रकार १ ला

एका मात्रावलीचे दोन वा अधिक चरण (असंयुक्त वा क्वचित संयुक्त) आणि दुसऱ्या एखाद्या मात्रावलीचा एक (क्वचित दोन) चरण मिळून या प्रकारांत कडवें सिद्ध होतें.

पद्मावर्तनी

पुढील तीन जातींच्या कडव्यांत लवङ्गलता मात्रावलीचे अग्रेसरत्व आहे.

१४२ **'साकी'** [। प । प । प । - +] दोन
[। प । +, उ । प +] एक

१४३ **'मुनिरमणी'** [। प । प । प । - +] दोन
[। उ । प । +] दोन

१४४ **'गौतमजाया'** [। प । प । प । - +] दोन
[। प । - +] दोन

१४५ **'नीलमणि'** [- । प । प । प । +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । - - +]

१४२ **‘साकी’** [। प । प । प । - +] लवङ्गलता दोन
[। प । +, उ । प +] चन्द्रकला एक

भोवतील हे तिमिर करूनी कर्मशून्य मज टाकी
काय करूं मी शरण ध्येया, तुज तनुवाङ्मनसा की!
दावी पूर्ण शशी-॰ अथवा चन्द्रकला मजशी. (२६६)

अशा स्फुट साक्या नाटकांतून आढळतात. परन्तु अशा साक्यांची माला क्वचितच कोठे आढळते. ‘सन्धाकाळची प्रार्थना’ (उस ४२२), ‘वेषभूषाकारास सादरार्पित पद्यभूषा’ (गोवा १२) आणि ‘दैन्य न गेलें काही’ (कोका २/२६६) या तीन कवितांत मात्र अशा साक्यांची माला आहे.

“असो क्षण, असो घटिका किंवा दिवस असो तो तूझा
उसना मजला दिलास देवा, नाही नाही माझा,
परत तुला देतों-॰ दिन हा वापरिला तव तो. १
विचार केले आज दयाळा, उच्चारहि जे केले,
जगीं आज आचार जेवढे माझ्या हातुन झाले
त्यांसह दिवस तुला-॰ अर्पी, स्वीकारीं याला.” २ (उस ४२२)

१४३ **‘मुनिरमणी’** [। प । प । प । - +] लवङ्गलता दोन
[उ । प । +] भुवनसुन्दर दोन

१४४ **‘गौतमजाया’** [। प । प । प । - +] दोन
[। प । - +] दोन

१४५ **‘नीलमणि’** [- । प । प । प । +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । - - +] एक

१४३ **‘मुनिरमणी’** [। प । प । प । - +] लवङ्गलता दोन
[उ । प । +] भुवनसुन्दर दोन

एकन्दर ११ कडव्यांच्या मोरोपन्तकृत अहल्योद्धार काव्यांतील ५ वें, ६ वें आणि १० वें ही कडवी निराळ्या घटनेची आहेत.

(१) "राम म्हणे, "गुरुराया, हे की साध्वी, मुनिची भार्या.
पाय कसा लावावा? माझी माता तैशी आर्या.
वाटे सङ्कट हे प्राज्ञा,
कैशी लङ्घावी आज्ञा?"

विश्वमित्र म्हणे, 'बा रामा, ईतें म्हणशी माय.
माय न सुख लोकीं पुत्राचा जरि ही लागे पाय.

वत्सा, मातेला नेटें.
धावुनि धन्य करीं, भेटें.

श्रीरामाच्या पदपद्माचा रज साचा स्पर्श-मणी
केली सुवर्णवर्णी पातकलोहमयी **मुनिरमणी.**

स्तविती सुरवरमुनि रामा
शुद्धा अतुला सुखधामा." ३ (मोस्फुका २/२६-२७)

(२) "धेनुमुखी का व्याघ्रचि किंवा मधुमुख विषघट समजा.
अनुभव येतां रडाल मग की आता यातें उमजा
पोशिल भरतचि तुम्हांला
जरि तो राज्यपदीं बसला." १ (किग्र ५५३)

१४४ **'गौतमजाया'** [। प । प । प । - +] लवङ्गलता दोन
[। प । - +] शुद्धसती दोन

मोरोपन्तकृत अहिल्योद्धार (द्वितीय) (मोस्फुका २/२५) या प्रकरणांतील बहुतेक कडवीं या घटनेची आहेत. ही जाति साकीहून भिन्न आहे हे उघड आहे.

"विश्वामित्रें प्रावृटकाळें करुणामेघश्याम
गौतमजायामरुभूमीप्रति आणियला अभिराम

दीनोद्धारसमर्था
भजकां देशि पुमर्था. १
इन्द्रें छळिली सती, पतीने कोपें दिधला शाप,
झाली शिळा सुशीळा, आता वारावे सन्ताप.
रामा परमपवित्रा
त्रिभुवनगीतचरित्रा!" (मोस्फुका १/२५)

१४५ **'नीलमणि'** [- । प । प । प । +] अरुणप्रभा दोन वा अधिक
[- । प । प । प । - - +] विजया एक

रघुराज जिवीं वरिला -॰ सये कृतनिश्चय हा धरिला ध्रु॰
मज मानवला नवरा नवनीरद**नीलमणी**सरसा,
घनराजित राजसभेंत सभाजनवीक्षणिं केसरिसा,
उडुमाजि सुधाकर देवि, पुरन्दरकाननिं कल्पगसा,
सखि त्याविण भूपगणीं न गणीं मनिं सांग विकल्प कसा सहसा." १
(आपस ६५ वें)

'नळराज हिरा वरिला॰' (दस्व २३४) हे पद्यहि याच जातीचें आहे. आनन्दतनयाच्या पद्यांत पद्माचा (- ˜ ˜ - ˜ ˜) हाच प्रकार योजिलेला दिसतो. त्यामुळे त्याची रचना वृत्तस्वरूप दिसते. परन्तु जातींत इतर प्रकार चालत नाहीत असें नाही.

पुढील दोन जातींच्या कडव्यांत चन्द्रकान्त मात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

१४६ **'परेश-श्वसन'** [। प । प । प । +] दोन वा अधिक
[। प । +, उ । प । +] एक

१४७ **'मधुघोष'** [। प । प । प । +] दोन वा अधिक
[। प । प । +] एक

१४६ **'परेश-श्वसन'** [। प । प । प । +] चन्द्रकान्त तीन
[। प । +, उ । प । +] चन्द्रकला एक

"श्वसन परेशाचें -॰ प्रार्थना **श्वसन परेशाचें** ध्रु॰

भक्तांच्या हृदयांत सञ्चरे, परतोनी जाई,
अन्त:करणीं प्रेमाग्नीला उत्तेजन देई,
ज्वाला त्याची सुरम्य, निर्मल, दिव्य उभी राही,
ह्या हो ज्वालेचें -॰ प्रार्थना नाम असे साचें." १ (उस ३०९)

ही नारायण वामन टिळकांची सुन्दर कविता तीन कडव्यांची आहे.

१४७ **'मधुघोष'** [। प । प । प । +] चन्द्रकान्त दोन वा अधिक
[। प । प । +] सन्तति एक

"चला चला जाऊं -॰ जगाचा उद्धारक पाहूं. ध्रु॰
प्रीती आली देह धरोनी आम्हां ताराया,
हस्त धरोनी मृतांस आम्हां पुनरपि उठवाया,
'जय जय येशू!' ह्या **मधुघोषें** भुवना व्यापाया,
प्रभुला हृदयी साठवुनी घेऊं." १ (उस ७६)

हें पद्यहि नारायण वामन टिळकांचेच आहे.
पुढील दोन जातींच्या कडव्यांत चन्द्रकला मात्रावलीचें अग्रेसरत्व असतें.

१४८ **'सुराभरण'** [। प । +, उ । प । +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । प] एक

१४९ **'विवशा'** [। प । +, उ । प । +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] एक

१४८ **'सुराभरण'** [। प । +, उ । प । +] चन्द्रकला दोन
[। प । प । प । प] वनहरिणी एक

"साम्ब सुराभरणा -॰ आधी नमितों तव चरणां.
विघ्नतमा जो दिनमणि केवळ, करितों मग गणपतिच्या स्मरणा. ध्रु॰

रामकथापाकीं -॰ जडले बहु कवि परि तिस की
आणी या लोकीं -॰ पहिला कविवर वाल्मीकी;

तत्पद सेवुनि बलवत्कवि या सङ्गीताची करितो रचना." १ (किग्र ५४७)

१४९ **'विवशा'** [। प । +, उ । प । +] चन्द्रकला दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक

(१) "आली दिपवाळी -॰ गड्यांनो, आली दिपवाळी. ध्रु॰
रोज रोज शाळा -॰ पुरे ती, आला कण्टाळा.
चार दिवस आता -॰ मनाला कसली ना चिन्ता.
उडूं बागडूं जशीं पाखरें स्वैर अन्तराळीं." १ (मानुक १८६)

(२) "बाल्यींच्या आशा -॰ भयंकर चेटकिणी विवशा
मोहाचें जाळें -॰ पसरुनी करिती वाटोळें.
मोहित होऊनि फसतो मानव करितो दुक्खाला." १ (मानुक २५४)

पुढील चार जातींच्या कडव्यांत भूपतिमात्रावलीचें अग्रेसरत्व असतें.

१५० **'सत्ताधारी'** [- । प । प । - +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । - +] एक

१५१ **'वनराजी'** [- । प । प । - +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] एक

१५२ **'सृष्टिकवि'** [- । प । प । - +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] एक

१५३ **'महात्मवती'** [- । प । प । - +] दोन वा अधिक
[- । प । - +] एक

१५४ **'विश्राम'** [। - प । - +, ऽऽ - । - +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । +] एक

१५५ **'महती'** [। प । प । - +] दोन वा अधिक
[। प । - +, - - । प । - +] एक

१५६ **'ग्रहमाला'** [। - - + SS । प । - +] दोन वा अधिक
[। - - + SS । प । प । - +] एक

१५० **'सत्ताधारी'** [- । प । प । - +] भूपति दोन वा अधिक
[- । प । प । प । - +] भवानी एक

"लोळती वैभवीं तयां सुखी मानावें
हे तत्त्व जगीं या जरी मान्यता पावे,
परि सत्य आतले ज्यांचे त्यांना ठावें-

शान्ती न मनाला म्हणुनी रडती कितीक सत्ताधारी." (कास्फू ९९)

काव्यविहारीकृत 'याचना' (कास्फू ९९) ही कविता या सत्ताधारीजातींत आहे.

१५१ **'वनराजी'** [- । प । प । - +] भूपति दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना एक

"ही अजुनि घोरते किर्रकिर्र वनराई,
वेताळ गस्त नुकताच घालुनी जाई,
जाळींत वाघ कानोसा घेऊन पाही,
गजर करूं देवाच्या नावें 'जय मल्हारी बळी." ! (पारा ८६)

ग.ह. पाटीलकृत 'लुटारूंनी म्हटलेलें गाणें' (पारा ८५) आणि काव्यविहारीकृत 'मान्यांच्या मुलास' (कास्फू ६०) या कविता या वनराजीजातींत आहेत.

१५२ **'सृष्टिकवि'** [- । प । प । - +] भूपति दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक वा दोन

(१) "बघ **सृष्टीचे कवि** कसे भरारति गगनीं,
गातात कोणत्या स्वैर सुरांची गाणीं,
चल एकजीव हो लौकर त्यांच्या गानीं

स्वर्गांत सांग मग तेच आमुच्या कानीं,
सौन्दर्याची द्वाहि फिरविण्या बा तव अवतार,

(मग) उठ निजशि कां असा? गड्य रे झोप झालि फार." (गोवा १८७)

गोविन्दाग्रजकृत 'निजलेल्या बालकास' या शिथिल रचनेच्या कवितेंतील हे एकच (२ रें) कडवें या जातीचें म्हणतां येईल.

(२) "वेळ न कां गुणिबाळा झाला? झोप किती घेशी?
सूर्य चालला माध्यान्हासी, अजुनि न कां उठशी? ध्रु॰
तव चहा निवुनि बघ केव्हाचा हा गेला!
मण्डईहि आली केव्हाची सदनाला,
नऊ वाजुनि गेले, पिता कचेरित गेला,
उठ, रान मोकळे पडे, हो कळ सकळिकांशी." १ (आमो १५)

पां. गो. लोहोकरे यांची ही समग्र कविता पाचवें कडवें वगळल्यास, या सृष्टिकविजातीची आहे.

१५३ **'महात्मवती'** [- । प । प । - +] भूपति दोन वा अधिक
[- । प । - +] उद्धव एक ?(क्वचित दोन)

(१) "वाटलें नाथ हो, तुम्ही उतरतां खाली
दे असहकारिता हाक तुम्हां ज्या कालीं. ध्रु॰
हम्बरडा फोडी आर्त महात्मा जेव्हा
आघात झेलिले घोर उरावर तेव्हा
त्या यज्ञें द्रवुनी गमे धावलां देवा,
ऐकिली आर्त किड्काळी." १ (तासक १६७)

'लाविलें निराज्जन तुझ्या पदीं हे भावें' (गोत-यमा ४०/४२,) 'मनोगत' (यज २७), 'अभिनयपटूस' (यग ३८) 'शोभतो तुझा संसार'॰ (यग-१३३) इत्यादि कविता या महात्मवतीजातींत आहेत.

(२) "मारिली ग मञ्जुळ मैना
उडविली कशी ग दैना! ध्रु॰
किति अनन्त फिरती गोल जगाचे ज्यांत,
किति असंख्य तारा, दिनमणि, रजनीकान्त,
जडविलें जवाहिर, चमचम करि दिनरात.

ती अशा प्रदेशीं ताना
घेतसे स्वैर फिरतांना.” १ (फागकृ-वामा ५/१)

१५४ **‘विश्राम’** [। - प । - +, ऽऽ - । - +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । +] अरुणप्रभा एक

“हे घनश्याम श्रीराम वदात्माराम
स्वातन्त्र्य सकलसुखनिधी समर्पुनि कधी पुरविशिल काम? ध्रु॰
हे पक्षी तरुवरि गाती-॰ स्वच्छन्दें
काननीं त्यापरी रमती-॰ मृगवृन्दें,
स्वातन्त्र्यसौख्य सेवीती-॰ आनन्दें,
मग अम्हालाच कां पारत न्त्र्यपञ्जरीं कोण्डिलें राम?
दण्डुनी दशानन तेव्हा -॰ कोदण्डें
सुरवृन्द रक्षिला देवा -॰ आनन्दें,
पाण्डवां राज्य दिधलें त्वां -॰ गोविन्दें,
मग अम्हांवरिच कां दया न करिशी मुनीन्द्रजन**विश्राम**?” २ (गोक १३)

‘महाराष्ट्रमहिमा’ (सहु २) ही कविता या विश्रामजातींत आहे.

१५५ **‘महती’** [। प । प । - +] वंशमणि दोन वा अधिक
[। प । - +, - - । प । - +] शुक्रकला एक

“महत्त्व भारी आहे या पृथ्वीचें,
त्याहुनि अतिशय या सगळ्या विश्वाचें;
परि तुजमध्ये **महती**चें जें बीज
त्याहुनि काही मोठी नाही चीज;-
ठसव मनीं हे साचें; बापा, हे वच बहु मोलाचें.” (केक १८४)

१५६ **‘ग्रहमाला’** [। - - + ऽऽ । प । - +] नगराज दोन वा अधिक
[। - - + ऽऽ । प । प । - +]

“जगदीशा-॰ तात असशि कलिकाला;
तटवासी -॰ निरखिशि अखिल शिशूंच्या बालिश लीला. ध्रु॰
राहु करें -॰ झांकि सूर्यनयनांला,
विधु तिमिरीं -॰ माण्डि लपण्डावाला,

ही पिड्गा -॰ घालितसे **ग्रहमाला,**

स्वर्गड्गा -॰ तटिं उडु फुगड्या खेळति जणि बहु बाला.” १ (कोगु)

पुढील सात जातींच्या कडव्यांत लीलारतिमात्रावलीचें अग्रेसरत्व असतें.

१५७ **‘जलवाहिनी’** [- । प । प । ~ +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ + ॥ उ । प । ~ +] एक

१५८ **“चकितहरिणी”** [- । प । प । ~ +] दोन वा अधिक
[- । प । प । ~ + ॥ उ । प । ~ +] एक

१५९ **‘उल्लास’** [- । प । प । ~ +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । - +] एक

१६० **‘वरदायिनी’** [- । प । प । ~ +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । ~ +] एक

१६१ **‘बालमुकुन्द’** [- । प । प । ~ +] दोन वा अधिक
[- । ~ - ~ +, - । ~ - ~ + ऽऽ । प । ~ +] एक

१६२ **‘स्नेहसागर’** [- । प । प । ~ +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] एक

१६३ **‘जगद्गायक’** [- । प । प । ~ +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] एक

१६४ **‘प्रीतिखेल’** [- । प । - + ऽ - ~ । +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । - +]
[- । प । प । - +] संयुक्त चरण

१६५ **“दैव-ग्रन्थि”** [। प । + ऽऽ - - । +] दोन वा अधिक
[। प । - +] एक

१५७ **‘जलवाहिनी’** [- । प । प । ~ +] लीलारति दोन वा अधिक

[। प । प । प । ~ + ॥ उ । प । ~ +] एक संयुक्त

"रजनीचें अवगुण्ठन पडलें साऱ्या विश्वावरी,
दाटले मेघहि गगनोदरीं. ध्रु॰
सोडूनि गाव ही उञ्च इमारत जुनी,
किति किर्र रान हे माजे चौबाजुंनी!
खळखळा वाहते मधेच **जलवाहिनी,**
पिसाट वारा तरुपर्णांतुनि फिरुनी भय दाखवी,
माजली भेसुर कोल्हेकुई" (गोत)

श्री. ग. दाढे यांची 'गिरणी मालकास' (भाले १२) ही कविता या जलवाहिनी जातींत आहे.

१५८ "**चकितहरिणी**" [- । प । प । ~ +] लीलारति दोन वा अधिक
[- । प । प । ~ + ॥ उ । प । ~ +] एक संयुक्त चरण

"ही पाण्यालागी हण्डा घेऊनि शिरीं
चालते विहिरिकडे सुन्दरी. ध्रु॰
हा विहिरीवरती आम्रवृक्ष डोलतो,
कोकीळ ओतुनी कण्ठ बाग भारतो,
कुई कुई मोटेचा शब्द मधुनि चालतो,
आसूड सप्पदिशि ऐकुनि बैलावरी
सुन्दरी बिचके हरिणीपरी.' (माभा ७६)

'गोफणवाली' (माभा ६२) आणि 'सुन्दरी' (माभा ७६) या कविता या चकितहरिणीजातींत आहेत.

१५९ **'उल्लास'** [- । प । प । ~ +] लीलारति दोन वा अधिक
[। प । प । प । - +] लवङ्गलता एक वा दोन

"हा तुझा अरुण बघ उगवे पूर्वेकडे,
वद कोण तयाचें गाणें गाईल
हा देवद्वारीं चौघडाहि धडधडे,
करि कोण तुझ्याविण बोल तयाचे खडे?
तव कवनाची वाट पाहती पहा उगवलीं किरणें,

गाऊनि गाणीं प्रेमळ त्यां **उल्लास** तूच रे देणें." (गोवा १८६)

या पद्याचीं इतर कडवीं अशीं नाहीत.

१६० **'वरदायिनी'** [- । प । प । ~ +] लीलारति दोन वा अधिक
[- । प । प । प । ~ +] कमललोचना एक

"कां अशी अचानक तुझ्या लोचनीं तुडुम्ब भरलीं जळें? ध्रु॰
नुकताच देवते, कौल मला देऊनी
केलेंस मला स्वर्गीय सुखाचा धनी;
ते घुमती मङ्गल अजुनी कानीं ध्वनी
तो व्हावी **वरदायिनीच** कम्पाकुला कशी नाकळे!" (यज ५६)

'मैना' (कास्फू ८४) ही कविता याच वरदायिनीजातींत आहे. ध्रुवपद मात्र निराळें आहे:-

"पिञ्जऱ्यांत झुरते मैना,
कुणि सोडीना, मन राहीना." (कास्फू ८४)

१६१ **'बालमुकुन्द'** [- । प । प । ~ +] लीलारति दोन वा अधिक
[- । ~ - ~ +, - । ~ - ~ + ऽऽ । प । ~ +] एक

या जातीचें नाव 'तुझ्या बालमुकुन्दें अजि बाई दैना केली' या प्राचीन पद्यावरून घेतलें आहे.

"मज चैन नसे गे कशि मी रिझवूं मना?
घडि घडी मनीं स्मरण होऊनीं-॰ सखये दिन जाईना.
किति लोचन भरले जातांना येथुनी,
किति आतुन आले हृदय सखे, दाटुनी,
परि आवरिलें मन होतें किति आतुनी!

ओतिलें झणीं हृदय घेऊनी -॰ बाळाच्या चुम्बना." १ (गिका ७५)

द. ग. कुळकर्णी यांची 'अर्पणपत्रिका' (भाले ३५) ही कविता या बालमुकुन्दजातींत आहे. यशवन्तकृत "मज विफल गमे ग जीवित माझें सखे" या कवितेंत कडव्याची बान्धणी वरीलप्रमाणे

नसल्याने त्या कवितेची जाति मात्र बालमुकुन्द होऊं शकत नाही.

१६२ **'स्नेहसागर'** [- । प । प । ~ +] लीलारति दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना एक

(१) "अहा ही दैववशें लाधली
विपिनीं फिरतां अवचित मजला कण्टककलिता कळी! ध्रु॰
करिं धरितां देई दिव्यगन्धपरिमळा,
उघडितां नयन करि प्रेमदृष्टिसोहळा,
ओष्ठासि देतसे स्पर्शमोद आगळा,
स्नेहसागरा सञ्चित करिते वाटे प्रतिपाकळी." १ (केपगु ५४)

यशवन्तकृत 'प्रतिमालेखन' (यग ८३) आणि शैवालाने आच्छादिलेल्या विहिरीचें गाणें' (२) (यग १०६) ही या स्नेहसागरजातींतील आहेत. ध्रुवपद मात्र निराळे आहे.

(२) "शैवालानें मला टाकिलें व्यापुनि पुरतेपणीं
गुदमरे जीवहि त्या दडपणीं. ध्रु॰
बाहेर वाहते वाऱ्याची झुळझुळ,
लागतां तयाची पुसट कधी चाहुल
चल-बिचल अन्तरीं करि मजला व्याकुळ,
परी सुटेना मिठी तयाची बसलि जी जखडुनी." १ (यग १०६)

१६३ **'जगद्गायक'** [- । प । प । ~ +] लीलारति दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक वा दोन

"**जगद्गायका** बालकवे, चल उठ उठ आता!
तूच निजशि तरि कोण सांग मग जागवील जगता? ध्रु॰
भ्रमभरें विश्व हे सर्व जयामधि बुडे
चल फोडुनि टाकूं ते फसवे बुडबुडे,

मग बसूं जाऊनी कालाच्याही पुढे,
तव सुराबरोबर कोण न यापरि उडे?
गोविन्दाग्रज कविशि तुजसवें ने देऊनि हाता,
जगद्गायका बालकवे, चल उठ उठ आता." १ (गोवा १८६)

१६४ **'प्रीतिखेल'** [- । प । - + ऽ - ~ । +] मालिबाला
[- । प । प । प । - +] दोन वा अधिक
[- । प । प । - +] एक संयुक्त चरण

"तुज खेळ वाटली प्रीति मना रे वेड्या,
हो अता तरी खातरी! जाशिं वाटे त्या? ध्रु॰
हो झुन्जुमुन्जु ती कोठे-॰ जैं उषा,
ताऱ्यांस दाविं मी बोटें-॰ दशदिशा,
मिळतील, न वाटे खोटें-॰ किति नशा!
कुणीकडे दडाले पुढे हिऱ्याचे खडे नभांतुनि साऱ्या?
हो उषा प्रखर मध्यान्ह, कुठुनि समजाया?" १ (तासक ७२)

१६५ **"दैव-ग्रन्थि"** [। प । + ऽऽ - - । +] दोन वा अधिक
[। प । - +] एक

"दैवं गाठ तुझी -॰ मग पडली,
विवाह हो अपुला -॰ ते कालीं;
प्रणय नसे पहिला -॰ तरि अपुलीं
एकरूप हृदयें -॰ ती झालीं,
दिव्यप्रेमें न्हालीं." (सपाजि-माध ५४)

पुढील सतरा जातींच्या कडव्यांत पादाकुलकाचे अग्रेसरत्व आहे.

१६६ **'प्रेमतारका'** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । प । - - + ।। प । - - +] एक

१६७ **'आयुर्नौका'** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । प । - - + ॥ प । - - +] एक

१६८ **‘कलकल’** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । प । +, उ । प । +] एक

१६९ **‘श्यामाराणी’** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । प । - - +] एक

१७० **‘हृदयेश्वरी’** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । प । + ऽ ~ +] एक

१७१ **‘स्मर’** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । प । - +] एक

१७२ **‘सृष्टिलता’** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] एक

१७३ **अञ्जनी** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] एक

१७४ **‘रतिकेलि’** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । +, उ । प । +] एक

१७५ **‘चित्तरञ्जन’** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । + ऽ ~ + ऽ ऽ । +] एक

१७६ **‘नयनचकोर’** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । प] एक

१७७ **‘प्रसन्ननयना’** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । - - +] एक

१७८ **‘लतिका’** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । - +] एक

१७९ **‘युवतिभूषण’** [। प । प] दोन वा अधिक

[उ । - + SS - । प । - +] एक

१८० **'नववधू'** [। प । प] दोन वा अधिक
[-। प । - - +] एक

१८१ **'वत्सलता'** [। प । प] दोन
[। प । - - +] दोन

१८२ **'नागी'** [। प । प] दोन वा अधिक
[- । प । - +]

१८३ **'मेघराज'** [। प । प] दोन
[- । - + S - ~ । +] दोन

१८४ **'शिवराज'** [। प । प] दोन वा अधिक
[। उ । - +] एक

१६६ **'प्रेमतारका'** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक चरण
[। प । प । प । - - + ।। प । - - +]
एक संयुक्त चरण

(१) "आयुष्याच्या घनान्धकारीं
हास्यरसें मज रङ्गविणारी
प्रेमतारका एक मिळे जरि, उदासवाणा जीव पिसा
असेल कायमचा ऐसा." (कुक ८५)

(२) "आकाशींचा गुलाब फुलला,
माणिकमोत्यांचा रस भरला,
रङ्गदेवता बनवि तयाला, वास दरवळे चोहिकडे,
देठ दिसेना कुणीकडे." (दसु-यमा ५/५९)

१६७ **'आयुर्नौका'** [। प । प] दोन वा अधिक
[। प । प । प । - - + ॥ प । - - +] एक

"अकस्मात उभविशी राजसे उन्मादक प्रीतिच्या खुणा,
भ्रमविशी मना. ध्रु॰
सुकल्या माळावरी उसळला
पर्जन्याचा झोत अवेळां,
धुन्द काजळ्या रात्रीं दिसला
दीपक चुकल्या वाटसराला,
कालौघामधि परी बहकली **आयुर्नौका** पिशापरी,
कशि धरूं तरी? (टिविसि-रमा ६/१)

१६८ **'कलकल'** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। प । प । प । +, उ । प । +] एक संयुक्त

"उशास पर्वत घेऊनि सागर
निद्रा करिती भूशय्येवर
कलकल तालांतून वाहला शान्त रसाचा नाद
तयाचा स्वप्नामधि पडसाद?
सुखशय्येंतिल सागर असला
अथाङ्ग शान्तीने भरलेला
त्यास हलवुनी फुडक मारितों दर्याच्या नस्तांत
नाचती तुफान झ न्झावात." २ (आ-कगु ४९)

१६९ **'श्यामाराणी'** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। प । प । प । - - +] एक (क्वचित दोन)

'श्यामा राणी गभीर रजनी' (केक १५२) या केशवसुतकृत कवितेवरून या जातीचें नाव घेतलें आहे.

(१) "जेव्हा जेव्हा वाढायातें
येई सुभद्रा ती त्या यतितें
भुलुनि पाहुनी तद्रूपातें तैसे नाना ढङ्ग करी." (किग्र ४९७)

(२) "गरिब बिचारा माधुकरी!
दुक्ख तयाला जन्मभरी. ध्रु॰

कडक उन्हाने जीव घाबरे,
कपोल सुकले, घर्मे भिजले
पायीं चटके, तापे डोकें धापा टाकित पळे जरी." १(राश्री-कि १८)

(३) "नवलाख दिवे हे तुझ्या घरीं,
कां जातिस दुसऱ्याच्या दारीं?
हा अनन्त पसरला नीलिमा
शान्त गभीर जयाची सुषमा
विभूति ही प्रभूची निस्सीमा नान्दतसे तव शिरावरी." (घा-मधुमा १)

(३) शशिवदना म्हणुं कसें तिला मी?
उसन्या तेजें वदन खुलवि तो निज तेजें सखिमुख विलसे. ध्रु॰
शशिच्या उदरीं जड दगड कसे,
सखिच्या उदरीं हिरा विलासे,
त्यांतुनि सोज्जवल भविष्य हासे, सखि तारकगणसदन कसें!"
(कुमा ५०)

ताम्बे यांची 'प्रणयप्रभा' नावाची जी कविता (तासक १०६) आहे ती वस्तुतः या श्यामाराणीजातीची आहे.

१७० **'हृदयेश्वरी'** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। प । प । प । + ऽ ~ +] प्रियलोचना एक

(१) "कां आड सखे तू येऽशि गे? ध्रु॰
दिन बहु झाले तिकडे येऊनि
अन्तःपुरिचें सुख ते सेवुनि,
असेल त्यांची उत्कण्ठा मनिं जाऊंदे परतुनि त्यांऽसिगें!" १
(किग्र ३६१)

पण हे किर्लोस्करांच्या नाटकांतील पद्य देवलांचे आहे.

(२) “पाहिलि का सुन्दरी
जनककुमारी कुणि तरी? ध्रु॰
बा उटजा, तव प्रसन्नतेला
जिचा समागम कारण झाला,

सांग कुठे रे विदेहबाला ती माझी **हृदयेश्वरी**?” १ (उपो ३७)

या जगकृष्ण उपाध्ये यांच्या कवितेंतील पहिलीं नऊ कडवीं शुद्ध रचनेचीं आहेत. उरलेल्या दोन कडव्यांत थोडे शैथिल्य आहे.

१७१ **‘स्मर’** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। प । प । प । - +] लवङ्गलता एक

(१) “साध्य नसे मुनिकन्या मज ही,
परि वेडें मन ऐकत नाही. ध्रु॰
पाहुनि सखिच्या विविध विलासा
मन घेई हे बहु विश्वासा,
स्मर जरि तुष्ट न होई, मी परि बहुसुख यांतचि घेई.” (किग्र ३४१)

(२) “कुठुनि सखे वद येशी प्रतिभे? ध्रु॰
अज्ञेयाच्या अन्ध तमांतुनि
की तेजोमय खंब्रह्मांतुनि,
चैतन्याच्या की हृदयांतुनि सम्भवुनी स्फुरतेसी?” (च-कभा २)

‘मधमाशी’ (मानुक १९२), ‘प्रभूचा सहवास’ (उस २९०), ‘घुबडास’ (गोवा १३), ‘बन्दिवान गरुड’ (यध ६५), ‘केशवसुतास’ (कावि ५१), ‘केशवसुतांची कविता वाचून’ (कावि ५३), ‘हाक’ (तासक १८६), ‘भैरव’ (तासक १८७), ‘खटारा’ (कास्फू ६९) इत्यादि कविता या स्मरजातींत आहेत.

(३) “आज फिरुनि कां दारिं उगवला?
शपथ घेऊनी गेलां त्या दिनिं केलि न कां दुजि नारि?
(उगवला आज फिरुनि का दारिं?) ध्रु॰

खचित वाटलें याल कधीहि न,
भाजुनि पोळुनि गेलें हे मन,
ओस जाहलें सारें त्रिभुवन, जिती मरें संसारिं.” १ (तासक १९८)

येथे ‘उगवलां आज फिरुनी कां दारि’ हा ध्रुवपदाचा भाग कडव्याला जोडून म्हणावयाचा आहे म्हणून कडव्याच्या अन्तींची ‘रिं’ ऱ्हस्व आहे; पण अमुकच भाग जोडून म्हटला पाहिजे असे नाही. तेव्हा ही ‘रीं’ दीर्घ समजून पद्याची जाति स्मर ठरवायला काही प्रत्यवाय नाही.

१७२ **‘सृष्टिलता’** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना एक

(१) “तीच मनोहारिणी
जी ठसलीसे मन्मनीं. ध्रु॰
सृष्टिलतेची कलिका फुलली,
अनुपम माधुर्याने भरली,
जिच्या दर्शनीं तटस्थ वृत्ती
भान सर्वही विसरुनि जाती ती युवती पद्मिनी.” (केक १९१)

(२) “उठ गडे सत्वरी-॰ सेवा शेवटची ही करी. ध्रु॰
डाग नको हा वैधव्याचा,
मज सोसेना विरह पतीचा,
केला निश्चय सहगमनाचा अग्नि पेटवीं तरी.” (देशाप)

‘उदार चन्द्रा!’ (तासक १३७), ‘निजल्या तान्ह्यावरी’ (तासक १४२), ‘फेरीवाला’ (तासक १४४), ‘पक्षी पिन्जऱ्यांतून उडाला’ (तासक १४४), ‘दृष्ट हिला लागली’ (तासक १४५), ‘विरहांतील चित्तरज्जन’ (तासक १४६), ‘डोळ्यांतील जादू’ (तासक १४७), ‘दे पूर्ण हृदय सुन्दरी’ (तासक १५३), ‘समर्थांच्या पायाशीं’ (यध ५७), ‘अनन्ताची आरती’ (सारा १५२), ‘उम्बरांतले किडे’ (कास्फू ३८) इत्यादि कविता या सृष्टिलजातींत आहेत. पद्मिनी हे एका वृत्ताचें नाव असल्याने तें या जातीस देतां येणार नाही.

१७३ **अञ्जनी** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक

(१) “लङ्केहूनि अयोध्ये येतां
रामऽ लक्ष्मऽणऽ सीता
हऽनूमन्तें **अञ्जनी** माता दाखविली रामा”

हे मूळ अञ्जनीचें गीत बसवलिङ्गाने रचिलेलें आहे असे श्री. जगन्नाथ रघुनाथ अजगांवकर म्हणतात; कारण, या गीतांत शेवटीं “मातापुत्रां आलिंगन । बसवलिङ्गा समाधान” असे दोन चरण आहेत. या अञ्जनीच्या गीतावरून या जातीला अञ्जनी हे नाव मिळाले आहे.

(२) “कपी घेऊनी बसला वीणा,
घूक लागला घेऊं ताना,
रसिक न कोणी जनीं म्हणोनी श्मशान गानागार.” १ (टिक १४८)

‘पुषाप्रत’ (केक ९०), ‘फुलपाखरू’ (केक १५५), ‘गाण्याचें गाणें’ (विक ८६), ‘दसऱ्याचें सोनें’ (विक ९०), ‘सेवा’ (टिक १९१) ‘लोकमित्र’ (टिक १९२) ‘बोम्बाबोम्ब’ (टिक २१८), ‘श्मशानांतले गाणें’ (गोवा २३), ‘अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिळेस’ (गोवा ५०), ‘बागेंत बागडणाऱ्या लहानग्यास’ (गोवा ९१), ‘आशा-निराशा’ (कावि १०), ‘एकच शान्तिस्थान’ (गिका २८), ‘इरलेवाली’ (माभा ५४) इत्यादि कविता या अञ्जनीजातींत आहेत.

१७४ **‘रतिकेलि’** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। प । +, उ । प । +] चन्द्रकला एक

(१) “बघुनि सुभद्रेला-॰ कसा यति वेडावुनि गेला! ध्रु॰
हस्तांतिल ती गोमुखि गळली,
आशीर्वचनीं जिव्हा चळली,
नासिकाग्र दृष्टीही वळली
निर्लज्जचि झाला -॰ टकमक मुख ते बघण्याला.” (किग्र ४९६)

(२) "कपटानृतभूमी -॰ मायादम्भगेह नामी. ध्रु॰

केवळ **रतिकेलीचें** मन्दिर

सुरतोत्सव सौख्याचें आगर

ऐशी गणिकातनु ही सुन्दर

म्हणुनि कामहोमीं-॰ चतुरे, तोषवि तो कामीं." (देम ५७)

'हरिमुरलीचा मधुर गीतरव॰ (टेआ ३/८६) ही कविता या रतिकेलिजातींत आहे.

१७५ **'चित्तरञ्जन'** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक

[। प । प । + ऽ ~ + ऽ ऽ । +] एक

(१) "मारी नाड तमारे हाते प्रभु सम्भाळजो -॰ रे

मुजने पोताने जाणीने प्रभुपद पाळजो -॰ रे ध्रु॰

पथ्यापथ्य नथी समजातूं

दुक्ख सदैव रहे उभर उभरातूं

मने हशे शूं थातूं? नाथ, निहाळ जो -॰ रे (केशव-आभ १९३)

(२) "जाऊं याहो खेळायला चित्ता रज्जवाया. ध्रु॰

कुञ्जवनांमधि गोपस्त्रिया त्या

रञ्जविती हो परमात्म्या त्या

फेर धरूनी छाऽन चित्ता रञ्जवाया.' (अनामक)

१७५ अ **'मुक्ता'** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक

[। प । - - + ऽऽ । प । +] एक

"नका करूं अविचार!

भार्या नूतन वृद्धपणीं ती व्याधिच देते ताप अपार. ध्रु॰

शक्ति नसोनी मुक्ता हातीं

धरितां प्रबळ हिरावुनि नेती

जरठ पतीची तीच गती-॰ घ्या मनिं यांतिल सार" १ (देशा ४७)

नरहर शङ्कर रहाळकर यांच्या 'धिक्कार'! आणि 'क्षिप्रातीरावर' (रपु १७, १७१) या कविता या मुक्ताजातींत आहेत.

१७६ **‘नयनचकोर’** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। प । प । प] अनलज्वाला एक

(१) “जो मम नयनचकोरा इन्दू,
नाही ज्याला मत्सरबिन्दू,
दुर्भाग्ये, तू त्या नच निन्दूं माझ्या रामा. १
रामापरता भेदचि नाही,
दोन्ही मूर्ती एकचि पाही,
ही मी आण नृपाची वाहीं, नटळे नेमा.” २ (किग्र ५७६)

(२) “विनति एक अजि करित पदाला,
परिस भगिनिच्या प्रेमवचाला या समयाला. ध्रु॰
अन्धाराची रजनी सरली,
हसत हसत ही उषा पातली,
अरुणमीलनीं रङ्गुनि गेली,
विहग काढिती मधुर रवाला या समयाला.”
(मस-आमा ऑग १९३१)

१७७ **‘प्रसन्ननयना’** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। प । प । - - +] शुभगङ्गा एक

“एक दरीच्या तोण्डापाशी
बसलो होतो ऐके दिवशीं
गाळित दुक्खे मी अश्रूंसी टपाटपा! १
रम्य चन्द्रिका होती पडली
प्रसन्ननयना सृष्टी दिसली
परि मच्चिन्ता वाढत गेली क्षणोक्षणीं.” २ (मानुक ६२)

१७८ **‘लतिका’** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक

[। प । प । - +] वंशमणि एक

पादाकुलकाचा दुवा [। प । प । - +] या मात्रावलीशी जुळतो, [- । प । प । -+] या मात्रावलीशी जुळत नाही. अर्थात पुढील पद्यांत अन्त्य चरणाच्या आरंभीं छन्दोभङ्ग आहे.

(१) "अभिवादन करित निसर्गा सुन्दर शोभा. ध्रु॰
प्रभा रवीची करि अर्धाङ्गी,
ज्योत्स्ना ठेवी विधुच्या सङ्गीं,
लतिकेशी तरुच्या उत्सङ्गीं,
(जो) वसुन्धरेशी योजी अम्बरभागा." (कोप्रे)

(२) "कां असा साजणी, सांग धडधडे उर? ध्रु॰
पवन वाहतां तरुशिखरावर
जेवि थरारे ताम्बुस मोहर,
कम्पित होई त्यापरि अधरऽ
(पा-) हिलें कोणतें चित्र असे भेसूर?" (काकि-यमा ३३)

१७९ **'युवतिभूषण'** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[उ । - + ऽऽ - । प । - +]

(१) "फुलें वेलीचीं-॰ भूषणें तशीं युवतीचीं. ध्रु॰
नाही कधि गे मी चोरीलीं,
द्विजयज्ञधनें नच मी हरिलीं,
बाळें वित्तार्थ न कधि नेलीं,
रीति चौर्याची-॰ धरिली ही सुविचाराची." (देमृ ४१)

कडव्याच्या तिसऱ्या चरणाच्या अन्तीं आवर्तन पूर्ण असल्याने पुढील चरणांत आद्यतालकपूर्वगण असतां कामा नये पण तो तर येथे पाच मात्रांचा आहे! येथे छन्दोभङ्ग होतो. पण 'शास्त्रद्रूढिर्बलीयसी!' 'घटोत्कच माया' (तासक ६४) 'आवड आणि प्रेम' (टिक १०९), 'पळाचा

भरवसा' (टिक २०६) 'घरांत बसलेल्या काजव्यास' (गोवा ६) इत्यादि कविता या युवतिभूषणजातींत आहे. आधीचे चरण सोळा मात्रांचे हवे असल्यास ते [उ । प । ~ +] या मात्रावलीचे घ्यावेत म्हणजे मग मात्र छन्दोभङ्ग होणार नाही. (पुढे वधूवल्ली आणि स्वरसुधा पहा.)

युवतिभूषणजातीसारख्या रचनेंत कित्येकदा चौथ्या चरणाचा पूर्वार्धच असतो आणि उत्तरार्धाच्या ठिकाणीं ध्रुवपदांतील तेवढा भाग आवृत्त करण्यांत येतो. परन्तु तो कडव्याच्या घटनेंत धरितों येत नसल्याने ती जाति वेगळी मानिली पाहिजे. (खाली १८४ शिवराजजाति पहा).

१८० **'नववधू'** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[-। प । - - +] कर्णफुल्ल एक

येथे छन्दोभङ्ग होतो; परन्तु ताम्बे यांच्या पुष्कळच लोकप्रिय कविता या जातीच्या असल्याने ती युवतिभूषणजातीप्रमाणेच रूढ झाली आहे.

(१) "**नववधू** प्रिया, मी बावरतें;
लाजतें, पुढे सरतें, फिरतें. ध्रु॰
मला येथला लागला लळा
सासरि निघतां दाटला गळा,
बागबगीचा येथला मळा
सोडितां कसें मन चरचरतें!" १ (तासक ११५)

ताम्बे यांची 'प्रणयप्रभा' (तासक १०६) ही कविता मात्र या जातीची नसून श्यामाराणीजातीची आहे हे ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. अर्थात नववधू जातीला प्रणयप्रभा म्हणणें चुकीचें होईल.

(२) "भिऊं नये मुळीही मना,
संशयी सोड कल्पना. ध्रु॰
काल चान्दणें सुन्दर फुललें,
आज गगन मेघांनी भरलें,
निर्दाळोनी ढग हे काळे
झळकेल उद्या नभिं चन्द्र पुन्हा." (कास्फू ९७)

१८१ **'वत्सलता'** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। प । - - +] अचलगति दोन

“या हो या हो प्रियजन या हो
जाऊं चला परमेश्वर सदनीं
भक्ती शान्ती धरुनि मनीं
सुन्दर गायन गा वदनीं
देवाजीच्या वत्सलतेला
उपमा न जगीं उपकारांला,
स्मरुनी चित्ती ते सगळे
प्रेमाश्रूंची वाहुं फुलें.” २ (उस ४५७)

१८२ **‘नागी’** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[- । प । - +] उद्धव एक

(१) “नागिणी चपल खलजिव्हा
दु:स्वभावा धरि दावा,
चावेल सन्धि ये जेव्हा. ध्रु॰
सुन्दरदाराकरलोभाने
विघ्न विवाहीं केले त्याने
म्हणतिल, लाञ्छन ते नावा.” १ (देशा १०७)

(२) “ही आग भडकली खाली!
तज्ज्वाला गगनाला
पोचली आज या कालीं. ध्रु॰
किती पोकळ्या कळ्या कोवळ्या,
किती गळाल्या फूलपाकळ्या,
वनता उद्याना आली.” १ (रपु ७९)

(३) “मजशी नकळे -॰ मी अथवा जन हे चकले. ध्रु॰
प्रपञ्च मोठा आप्पलपोटा
परमार्थाचा पथ वा खोटा
पडलें मज गूढ न उकलें.” (विक ८२)

१८३ **‘मेघराज’** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[- । - + ऽ - ~ । +] दोन

"मज ओलावा हवा
सुकलेल्या या जिवा. ध्रु॰
कुणा तरी हृदया बिलगावें,
भ्याड मुलापरि झोपीं जावें,
स्वप्न गोड मग बघत रहावें,
आस असे ही जिवा,
कोणि तरी तोषवा.१
या उतरा मेघराज माझे
चाखूं द्या रस ताजे ताजे
तप्त मना करितील गार जे,
प्रेमरवा ऐकवा
या मोरा नाचवा." २ (घा-मधुमा ८)

१८४ **'शिवराज'** [। प । प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[। उ । - +]

(१) गडावर जाऊं -॰ **शिवराज**दर्शना लाहूं ध्रु॰
आमचा गुरु श्रीशिवराणा
पुनरुज्जीवन हेतु पुराणा,
महाराष्ट्र वीर्याचा बाणा
सड्कटीं बाहूं." (विक ६)

'शिवराजदर्शन' (विक ५), 'चाललेली घटिका' (टिक २०७), 'मुरली'' (टिक २१४), 'आन्धळ्यांची माळ' (गोवा ३८), 'पुनर्जात प्रेमास' (गोवा ५५), 'कवि आणि कैदी' (गोवा ९४), 'मनांतली पाल' (गोवा १२८), 'लाण्डोर' (गोवा १७२) आणि 'जागेपणचें स्वप्न' (गिका ६३) या कविता या प्रकारच्या आहेत.

१८५ **‘नगरभूषण’** [। प । - - ~ +]
[। प । +]

“जो या नगरा भूषण खरा
जैसा भाळीं शोभे हिरा
ज्याच्या सद्‌गुणगानीं गिरा
रङ्‌गलि सुजनांची. १
निर्धन असतां धनदापरी
औदार्यानें अङ्‌गीं धरी,
दुदैवाने छळिले तरी
शील न सोडी जो.” २ (देमृ २६)

यांतील पहिले तीन चरण [- - । प । ~ +] या मात्रावलीचे आहेत असेहि म्हणतां येईल.

पुढील चार जातींच्या कडव्यांत अचलगतिमात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

१८६ **‘अलकभार’** [। प । - - +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । प । - - +] एक

१८७ **‘रामरसायन’** [। प । - - +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । - - +] एक

१८८ **‘श्रद्धा’** [। प । - - +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । - +] एक

१८९ **‘परात्परकरुणा’** [। प । - - +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] एक

१८६ **‘अलकभार’** [। प । - - +] अचलगति दोन वा अधिक
[। प । प । प । प । - - +] एक

(१) "भलतयाहि जीवा राऽमनामचि तारी. ध्रु॰.
योगयागहिमपर्वत रे
त्यांत साधक न सर्व तरे
सर्व गमे गुरु गर्व होय अघ पर्व त्यांत कवि सर्वहि
म्हणती रामनाम." १ (मोप्र १।९९)

(२) "चान्द बिजेचा नभावरी
पाहुनि उमले विभावरी,
कवळुनि बसली दारापाशी पाय घेईना पुढे मुळी, ही
नाव खुळी." १ (आ-कगु ५९)

(३) "सख्या साजणा, बघा गडे
कोर चालली कुणी कडे;
दिलांत धडधड तरी लोटते सखी चान्दणी तिला पुढे ही
प्रियाकडे." १ (वव्यश-पिंपा ३८)

(४) "आकाशींची वीजच की
अवतरली या भूलोकीं
अलकभार मृदु मन्द वायुच्या झुळुकी सरशी उडे पहा जणु
षटपद हा." (श-मा ६१)

१८७ **'रामरसायन'** [। प । - - +] अचलगति दोन वा अधिक
[। प । प । प । - - +] हरिभगिनी एक

(१) "जागा जागा झटका रे
गुरुपदिं जाऊनि हटका रे
रामरसायन घ्या तुम्हि घुटका तरीच होईल सुटका रे." १
(रामदास, पस १/२८४)

(२) "नीलनील नभसरोवरीं
चन्द्रकलेसह केलि करी
नक्षत्रांची गोड सहचरी दावा मजल कोणि तरी." (कावि २५)

(३)   “तिमिराने बघ झाकियलें
हृदयाचें दर्पण अपुलें,
प्रीतिभाव दिसती कुठले?
प्रतिबिम्ब नको नयनामधलें, हृदय पाहुं दे हृदयातें.”
(देवि-विवी १४६)

(४)   “माळाच्या पायालगती
गावाच्या शेजेभवती
अफाट दुनिया वास न करिते, चुकूनि पाहीना जेथे
आनन्दाची फुगडी धरुनी करितों आम्ही खेळ तिथे.” (पाआ ११)

‘मनस्ताप’ (कावि ९), ‘बॅक्बेच्या वाळवण्टांत’ (कावि ६८) ‘असो स्थिर तुझा दृक्सन्देश’ (माजुस्व ३९) ह्या कविता या रामरसायन जातींत आहेत.

१८८ **‘श्रद्धा’** [। प । - - +] अचलगति दोन वा अधिक
[। प । प । प । - +] लवङ्गलता एक

“प्रीत हाच मज पतङ्ग द्या
स्वैर मनाने उडविन त्या;
झणी नभा चढवीत खुल्या
उडत जाऊं द्या स्वैर भरारी गिरक्या घेऊनि उन्चऽ?
धागा श्रद्धेचाच खुला
सहज सोडुनी लाम्ब भला
मिळुनि जाऊं द्या गगनाला;
तुटेल ऐशी भीती त्याची वाटु न द्या मनिं व्यर्थऽ.” (फकीर-पारि २३)

१८९ **‘परात्परकरुणा’** [। प । - - +] अचलगति दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक

"ईश्वर पङ्कज जेवि मतङ्गज सङ्कट उद्धारितो,
मनिं भाव मनुज धरितोऽ सुलभ त्या तो. ध्रु॰
सङ्कटिं धीर न सोडिं कधी
हृदयि अविश्वासास वधीं;
अकलुष ठेवि सदा निज धी,
इश **परात्पर करुणा** तुजवर अविलम्बें करितो." १ (कोगु)

'निजजनजीवन' (उपो ४०), आणि 'मलाच मी हसलों (कोका १/८०) या कविता या परात्परकरुणाजातींत आहेत.

पुढील चार जातींच्या कडव्यांत [- - । प । - +] या मात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

१९० **'मदनहुताशन'** [- - । प । - +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] एक वा दोन

१९१ **"वधूवल्ली"** [- - । प । - +] दोन वा अधिक
[- - । - + ऽऽ - । प । - +] एक

१९२ **'पञ्चकल्याणी'** [- - । प । - +] दोन वा अधिक
[- । प । प । - +] भूपति एक वा दोन

१९३ **'दीप'** [- - । प । - +] दोन वा अधिक
[+ ऽ ˜ - - । +] एक

१९० **'मदनहुताशन'** [- - । प । - +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक वा दोन

"लवही धीर नसे गे मजशी,
आता अन्त जरी तू बघशी,
न जरी पूर्ण काम मज करिशी,
मदनहुताशन दग्ध करिल मज तू पाहत असतां,
झाला जरि अनुताप तुला मग रक्षा ये हाता." (देशाप ६/३)

१९१ **“वधूवल्ली”** [- - । प । - +] दोन वा अधिक
[उ । - + ऽऽ, - । प । - +]

“**वधू** ही **वल्ली-**० मज दिसे सङ्कटीं पडली. ध्रु०
वर हा आम्रवृक्ष मनिं भरला
परि तो स्वीकारिल का मजला?
उपजे शङका याची तिजला
अशा या काळीं-० पाहिजे सखी कुणि जवळी.” १ (देशाप)

येथे अन्त्य चरणारम्भीं एक मात्रा अधिक झाल्याने छन्दोभङ्ग होतो. पहिले तीन चरण जर [- - । प । - +] या मात्रावलीचे आहेत तर अन्त्य चरणारम्भीं आद्यतालकपूर्वगण पाच मात्रांचा चालणार नाही; तो चारच मात्रांचा पाहिजे; ‘अशा या काळी’च्या ठिकाणीं ‘ऐशा काळीं’ पाहिजे. परन्तु या चालीवरील कित्येक कवितांत कडव्याचे पहिले तीन चरण [-। प ।] असतात तेथे तर चौथ्या चरणाच्या आरम्भीं तर ४-५ मात्रा अधिक होऊन छन्दोभङ्ग होतो! मागे युवतिभूषणजाति आणि पुढे स्वरसुधा पहा.

१९२ **‘पञ्चकल्याणी’** [- - । प । - +] दोन वा अधिक
[- । प । प । - +] भूपति एक वा दोन

या जातीला नाव ‘पञ्चकल्याणी घोडा अब्लख’ या लावणीवरून दिलें आहे. लावणीची रचना मात्र तशी शुद्ध रेखीव नाही.

(१) दारावरुन कोण मध्यान्हीं
गेला दौडत वाऱ्यावाणी?
शोभिवन्त वारू काय पञ्चकल्याणी! (२६७)

(२) “सुटला पितृदिशेचा वारा
झाकी मेघ नभ:पथ सारा
घन गर्जति तोफेपरी, वर्षती गारा,
कडकडाट करिती विजा, येति जलधारा.” (किग्र ५४९)

या पद्यांतील इतर कडवीं शिथिल आहेत; परन्तु ‘शान्तीस’- (सोक ३/१५), गं. के. शिराळकरकृत ‘विजयी वीर’ (सुहा २५), आणि वि. ह. आपटेकृत ‘आहवन’ (आ-माला ४४) या कविता सर्वथा या पञ्चकल्याणीजातींत आहेत. ‘सञ्जिवा, शोधुं कुठे तुज आतां’ (यब ७०) या पद्यांतील चौथें कडवें वगळलें तर उरलेलीं बारा कडवीं पञ्चकल्याणीजातीचींच आहेत.

”कञ्चनी रसरङ्गाची खाणी
शेकडों हृदयांची ही राणी
लागली गावया सहज पाखरावाणी” (माजूस्व ७२)

या कवितेंत पहिल्या दोन चरणांत आद्यतालकपूर्वगण पञ्चमात्रक असल्याने एक मात्रा अधिक होऊन छन्दोभङ्ग होतो. पुन्हा या कवितेंत दोन जातींचें मिश्रण आहे.

१९३ **‘दीप’** [- - । प । - +] दोन वा अधिक
[+ ऽ ~ - - । +] एक

“प्रकाश पाडीना तिमिरा झाडीना
काही केल्या दीप वरी हा डोकें काढीना. ध्रु॰
वाहे चोहीकडून वारा
दीपा देईना तो थारा
करितो वरचेवर बहु मारा
शाऽन्त होईना.” (सुमौ ११९)

पुढील पाच जातींच्या कडव्यांत उद्धवमात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

१९४ **‘वनराज’** [- । प । - +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । +] एक

१९५ **‘महाकाली’** [- । प । - +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । +] एक

१९६ **‘पुष्पिता’** [- । प । - +] दोन वा अधिक
[- । प । - + ऽऽ - । - + + ऽ ~ । +]

१९७ **‘मेधा’** [- । प । - +] दोन
[- । प । प । - +] एक

१९८ **'मुरलीमोहन'** [- । प । - +] दोन वा अधिक
[। प । - - -] एक

१९४ **'वनराज'** [- । प । - +] उद्धव दोन वा अधिक
[- । प । प । प । +] भवानी एक

(१) "हा न्याय असे जगताचा! ध्रु॰
मेण्ढरें वासरें गाई
त्राता कुणि ज्यांना नाही
कापिती अशांस कसाई,
जङ्गलांत घुसुनी कुणि उतरिना नक्षा वनराजाचा" १ (कास्फू ५२)

परन्तु पुढील कवितेंतील कडव्यांत शेवटीं [- । प । - +] या मात्रावलीचा आणखी एक चरण आहे.

"तो महाराष्ट्र शिवबाचा
लोपला सर्वथा साचा,
लेशही मुळि न अजि त्याचा,
आजला जरी राहता, जगा सांगता कोण शिवराणा
हाय तो हरपला दाणा!" (टेआ ३/१२१)

१९५ **'महाकाली'** [- । प । - +] उद्धव दोन वा अधिक
[- । प । प । प । +] अरुणप्रभा एक

(१) "रे हिन्दबान्धवा, थाम्ब या स्थळीं अश्रु दोन ढाळीं!
ती पराक्रमाची ज्योत मावळे इथे झांशिवाली! ध्रु॰
ताम्बेकुलवीरश्री ती
नेवाळकरांची कीर्ती
हिन्दभूध्वजा जणु जळती,
मर्दानी राणी लक्ष्मीबाई मूर्त **महाकाली!**" १ (तासक १८४)

(२) "तो प्रेमयोगि झाला. ध्रु॰

जो नाचे लतिकासङ्गें,
जो तारांमध्ये रङ्गे,
जो शून्यामध्ये गुङ्गे
जो कृत्रिमतेला विसरुनि जाणें दीक्षा ही पढला.'' १ (सा निसा १५४)

'तू टाक चिरुनि ही मान' (देशा ६७), 'भग हृदयाचे उद्‌गार!' (सुमौ ११३), 'कल्पलतेस' (यभा ५३), 'चल सोड!' (माभा ७८), 'मोगरा स्वयेंच पुसे' (कुमा १९) आणि 'पाळीव पोपटास' (कास्फू ४३) ही पद्यें या महाकालीजातीचीं आहेत.

१९६ **'पुष्पिता'** [- । प । - +]उद्धव दोन वा अधिक
[- । प । - + ऽऽ - । - + + ऽ ~ । +]

(१) ''मशि बोलुं नको गोविन्दा-॰ मज आला तुझाऽराग ध्रु॰.
तू दहिदुध चोरुनि खाशी,
घट अवघे फोडुनि जाशी,
पदराला धरिशि कशाला? -॰ मज आला तुझा ऽ राग.'' १

या प्राचीन पद्याच्या कडव्याच्या अन्त्य चरणांतील उत्तरार्ध हा वस्तुत: ध्रुवपदाचाच भाग असल्याने कडव्याचें स्वरूप निश्चित करितांना तो गणतींत धरितां कामा नये. वस्तुत: हे कडवें म्हणजे उद्धव [- । प । - +] मात्रावलीचीच त्रिपदी ठरते. छन्दोरचनेच्या पहिल्या आवृत्तींत मी लिहिलेल्या कवितेंत हा उत्तरार्ध भिन्न शब्दांचा आहे:-

(२) ''चल वाजव सखि, सारङ्गी,-॰ घे हरुनी देहभान. ध्रु॰
त्या कम्पित होतां तांती
स्वरभाव मिळुनी जाती,
मुरकीची काय मजा ती! -॰ कर मज तू भाग्यवान.'' (२६८)

यानन्तर 'मुरली' (गिका १०४), 'आशीर्वाद' (यभा ३९), 'भास' (गिका ८४) आणि इतर कविता या पुष्पिता जातींत रचण्यांत आल्या.

(३) ''तुज द्याया आशीर्वादा-॰ मी उचलूं केवि हात. ध्रु॰
पुष्पितालता उद्यानीं
घालितां तिला मी पाणी

तेथल्या तेथ ती होई-॰ अविलम्बें भस्मसात." १ (यभा ३९)

१९७ **'मेधा'** [- । प । - +] उद्धव दोन वा अधिक
[- । प । प । - +] भूपति एक वा दोन

(१) "त्या उजाड माळावरती
बुरुजाच्या पडल्या भिन्ती
ओसाड देवळापुढति वडाचा पार,
अन्धार दाटला तेथ भर भरपूर." (बाक ५९)

(२) "देशाच्या पालनवाला
तो शिवाजि राजा झाला.
धर्माचा पालनवाला
तो शिवाजि राजा झाला. ध्रु॰
गर्जते भवानी **मेधा**,
चमकते भवानी खाण्डा,
चाललाच भगवा झेण्डा, रणनाचाला." १ (गोक ३७)

गोविन्दकवीची 'शिवाजी' ही ओजस्वी कविता या मेधाजातींत आहे. या जातीच्या कडव्यांचे आणि गङ्गा जातींच्या कडव्यांचे श्री. आनन्दराव टेकाडे हे पुष्कळदा मिश्रण करितात.

१९८ **'मुरलीमोहन'** [- । प । - +] उद्धव दोन वा अधिक
[। प । - - -] कर्णफुल्ल एक

"भारता तार या कालिं-कालिं हरि वाजिव गीता मुरली
नाचून कालियामौलिं-मौलि हरि वाजवि गीता मुरली.
हरि वाजिव गीता मुरली! ध्रु॰
धाव रे धाव वनमाली!
तुजवीण नाहि कुणि वाली,
आम्हांस तार या कालीं
तुझि आशा केवळ उरलि उरलि. १

तव मुरलीमोहनगीत
निर्जिवा करी जीवन्त
षण्ढास समरपण्डीत,
रणधीररिपुसि भयभीत,
अबलास करिल बलशालि-शालि." १ (गोक २७)

पुढील तीन जातीच्या कडव्यांत शुद्धसतीमात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

१९९ **'गया'** [। प । - +] दोन वा अधिक
[। प । प । प ।- +] एक

२०० **'नारी'** [। प । - +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] एक

२०१ **'शशिकुल'** [। प । - +] दोन
[। प । प । - +] एक

१९९ **'गया'** [। प । - +] शुद्धसती दोन वा अधिक
[। प । प । प ।- +] लवङ्गलता एक वा दोन

(१) "या रे सज्जन जनहो या रे
मनीं धरुनि विनया रे! ध्रु॰
होतो नाश तया रे
यमास नाहि दया रे
हरिगुणकीर्तन श्रवणमनन करुं काशी हेचि **गया** रे." (अपस ५१ वें)

(२) "मङ्गल नाम तुझें की
मज उच्चारूं दे की
तार कसें या लोकीं
दास अनन्त कृपाघन इच्छित रङ्गणणिं येऊनि दे की." (अपस ११ वें)

'अन्तर माझें साधें' (जोसवि-यमा ५९/१) हे पद्य या गयाजातीचें आहे.

२०० **‘नारी’** [। प । - +] शुद्धसती दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक

“अपराधाविण पतिला
छळितां आनन्दाला
मानुनि निष्कारण कोपाला वाढविती **नारी.**” (किग्र ६००)

हे पद्य समग्र या प्रकारचें आहे.

२०१ **‘शशिकुल’** [। प । - +] शुद्धसती दोन वा अधिक
[। प । प । - +] वंशमणि एक

“शशिकुलभूषण सदया
मत्प्राणेश्वर विजया
विनवी ही तवजाया मान्य कराया.” (किग्र ४७०)

या पद्याच्या चार कडव्यांपैकी दुसरें तेवढें शिथिल आहे.

खालील सात जातींच्या कडव्यांत [उ । प । ~ +] या पर्वतीमात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२०२ **‘धरणी’** [उ । प । ~ +] दोन वा अधिक
[उ । - +, ऽऽ - । प । प । प । ~ +] एक

२०३ **‘कण्टकदरी’** [उ । प । ~ +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । ~ +] एक

२०४ **“स्वर्गसौन्दर्य”** [उ । प । ~ +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] एक

२०५ **‘निस्सार’** [उ । प । ~ +] दोन वा अधिक
[। प । +, उ । प । +] एक

२०६ **‘स्वर्गसुख’** [उ । प । ~ +] दोन वा अधिक
[- । प । प । - +] एक वा दोन

२०७ **‘स्वरसुधा’** [उ । प । ~ +] दोन वा अधिक
[उ । - +, ऽऽ - । प । - +] एक

२०८ **‘कालचक्र’**, [उ । प । ~ +] दोन वा अधिक
[- । प । प । ~ +] एक वा दोन

२०९ **‘सुरमणि’** [उ । प । ~ +] दोन वा अधिक
[- - । ~ + ऽ - - । +] एक

२१० **“विविधरसा”** [- । प । प । ~ +] एक
[उ । प । ~ +]

२११ **“सुभद्रावर”** [- - । प । + ऽ ~] दोन वा अधिक
[- - । + ऽ ~ - - । +] एक

२०२ **‘धरणी’** [उ । प । ~ +] पर्वती दोन वा अधिक
[उ । - +, ऽऽ - । प । प । प । ~ +] एक

“पाहयलं ग दारीं -॰ का हसूनि खुदकन तरी? ध्रु॰
काल दुपारीं विहिरीवरी
होति एकटी तू सामुरी
पाणी प्याया आलों परी
तोच सुकुमारी-॰ पाण्याची चरवी तुझिया करवी
पडली **धरणी**वरी” (सोचौ-सुगी ९१)

येथे कडव्यांतील पहिले तीन चरण [उ । प । ~ +] असें न वाटतां [। प । - - ~ +] असे दिसतात; पण तसे ते घेतल्यास आणि म्हटल्यास पुढील चरणाच्या आरभ्भीं एकच मात्रेच्या आद्यतालकपूर्व गणाची कूस राहते; आणि तो गण तर पाच मात्रांचा आहे. मग छन्दोभङ्ग होतो. तो टाळायचा असला तर कडव्याचे पहिले चरण [उ । प । ~ +] असेच पाहिजेत.

२०३ **‘कण्टकदरी’** [उ । प । ~ +] पर्वती दोन वा अधिक
[- । प । प । प । ~ +] कमललोचना एक

“हां हां जाऊं नको बा वरी,
असती जाण सर्वही उरी,
करितिल कुदशा तव सत्वरी,
मन्दिर नोहे, **‘कण्टकदरी**!’

कुणि म्हणे मित्र, 'ये खाली, ये तू सुटशिल येथूनि तरी! " (सुमौ १०८)

येथे पहिले चरण [उ । प । ~ +] या मात्रावलीचे घेतां येत असल्याने छन्दोभङ्ग होत नाही. पण

"पडलों बन्दीच्या मी घरीं
भुयार खाली, माडी वरी,
वाटा दोनचि जर यापरी
काय करूं त्या ठायीं तरी?
वर जाऊ अथवा खाली उतरूं, संशय हा अन्तरीं." १ (सुमौ १०७)

येथे कडव्याचे आरम्भीचे चरण [। प । - - ~ +] असे आहेत आणि अन्त्य चरणाच्या आरम्भीं दोन मात्रांचा आद्‌यतालकपूर्व गण आहे. तेव्हा सान्ध्यावर एक मात्रा अधिक होऊन छन्दोभङ्ग होतो.

केशवसुतकृत 'कोणीकडून!-कोणीकडे?' (केक १४३) या कवितेलाहि ही चर्चा लागूं आहे. मात्र त्या कवितेंत कडव्याचा अन्त्य चरण आखूड म्हणजे [- । प । प । ~ +] या मात्रावलीचा असल्याने त्याची जाति निराळी होते. (खाली २०८ कालचक्रजाति पहा.)

२०४ "**स्वर्गसौन्दर्य**" [उ । प । ~ +] पर्वती दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना एक

"नवलाख झुले लश्कर -॰ तळपे भाला वरच्यावर. ध्रु॰
दिसतें एकच वर अम्बर,
खाली सैन्याचा सागर,
नाही नजर ठरत त्यावर,
जरिपटका डौलांत डोलतो भरजरि हत्तीवर.
हौदा सोन्याचा सुन्दर,
वरती मोत्यांची झालर;
भाऊ - दक्षिणचा भास्कर,
स्वर्गाचें सौन्दर्य लोटलें ह्या तर सैन्यावर." (अज्ञा ६८)

२०५ **‘निस्सार’** [उ । प । ~ +] पर्वती दोन वा अधिक
[। प । +, उ । प । +] चन्द्रकला एक

”**निस्सार** असे संसार सखे, पण अम्हां कधी कळणार.? ध्रु॰
पहा या श्रावणमासांतले
रवीचे किरण कसे कोवळे
ढगांतुन खुले, क्षणीं मावळे-
तसा असे संसार मनीं पण केव्हा हे ठसणार?” (घाली ३३)

२०६ **‘स्वर्गसुख’** [उ । प । ~ +] पर्वती दोन वा अधिक
[- । प । प । - +] भूपति एक वा दोन

“कोणी बालक अङ्कावरी
घेई जो जो जो त्या करी;
आलापी मञ्जुळ रवें गायना हर्षे,
ती गानमिषें त्यावरी सुधेतें वर्षे.
कोणी बालक घेई कडे
जावळ ज्याचें भुरु भुरु उडे,
बोबडें बोबडें वदे, अकारण हासे,
पाहतां त्यापुढे तुच्छ **स्वर्गसुख** भासे.” (विक ११९)

२०७ **‘स्वरसुधा’** [उ । प । ~ +] पर्वती दोन वा अधिक
[उ । - +, ऽऽ - । प । - +] एक

गळ्यांतुनि काढिशि जी स्वरसुधा
हरी ती मनिंच्या साऱ्या क्षुधा,
आणखी चिन्ता -॰ लोपती क्षण न लागतां. १
रेशमी रङ्गवल्लिका भरी
चतुरा कुणी मख्मलीवरी
त्यापरी गाणें -॰ मज वाटे तव शोभने. २ (२६९)

२०८ **‘कालचक्र’**, [उ । प । ~ +] पर्वती दोन वा अधिक
[- । प । प । ~ +] लीलारति एक वा दोन

(१) “फिरतें **कालचक्र** भूवरी,
दसरा ये प्रतिसंवत्सरीं,
पूर्वजस्मरण आम्हांस देतसे परी
सोडवे न धामग्राम राहिलें दुरी.” (विक ८५)

‘दसरा’ (विक ८४) ही कविता १ लें कडवें वगळल्यास शेवटपर्यन्त याच कालचक्रजातींत आहे. ‘निन्दिलें आजवर वैरि गणियलें तुला’ ही सोपानदेव चौधरीकृत कविता (सपा १/३६) या कालचक्रजातींतच आहे. के. नारखेडे यांच्या ‘न्याहारी’ आणि ‘जीवनमूर्ति’ (नाच १५, २५) आणि विश्वनाथ वामन पत्की यांची ‘प्रतीक्षा’ या कविता समग्र या कालचक्रजातींत आहेत.

(२) “कोणीकडून? कोणीकडे?
इकडुनि तिकडे, म्हणती गडे;
येथूनि तेथे, मागुनि पुढे,
हे तर नित्यच कानीं पडे;
पण समाधान का कधी तयाने घडे! (केक १४३)

(३) “नवतिच्या बहरामधि बालिका
करूनी साज तऱ्हेचा निका
चालली लगबगा कोठे अभिसारिका?
कोणता राजहंस मानसीं,
हुरहुरे ज्यास बघाया अशी?
किति डौलदार चापल्य हे हिच्या नसीं!” (माजूस्व ९५)

‘माझा अभिसार’ (घा-मधुमा ५) ‘कञ्जनी’ (माजूस्व ७२) नि ‘अभिसारिका’ (माजूस्व ९५) या कवितांत पञ्चकल्याणी आणि कालचक्र या दोन जातीचें मिश्रण आहे.

२०९ **‘सुरमणि’** [उ । प । ~ +] दोन वा अधिक

[- - । ~ + ऽ - - । +] एक

(१) “ऐसें बोलुनिया **सुरमणी**
झाला शिशुसा हो तत्क्षणीं
विठ्ठल पन्त कवीचा धणी
मन्द स्वनींऽ रडुं लागे.” (विदप ४०)

हे अन्त्य कडवें आहे. याच पद्यांतील इतर कडवीं निराळ्या म्हणजे सुभद्रावरजातीची6 आहेत.

(२) “ऊऽठ ऊऽठ माझ्या जिवा
वन्दुनि दिनरजनीच्या धवा
आयुर्मार्गी आक्रम नवा
कर गौरवा ऽ देवाच्या.’ १ (उस ५)

अन्त्यचरणांत पहिल्या आवर्तनाच्या आरम्भीं इतर चरणांतील अन्त्य गणासारखी म्हणजे (~ + ऽ) अशी अक्षररचना न करितां दोन्ही गुरु (- -) अशीहि करितात.

(३) “प्रात:काळीं वन्दूं तुला
देवा, विश्वेशा, मङ्गला
बापा शरणागतवत्सला
प्रेमाब्धीला आनन्दें.” (उस ४)

ही ‘सकाळची प्रार्थना’ सर्वथा या प्रकारची आहे.

२१० **“विविधरसा”** [- । प । प । ~ +] लीलारति एक
[उ । प । ~ +] पर्वती दोन वा अधिक

“तुम्हि लिहा सुकविता अशी विविधशा रसीं
हृदयें आकर्षुनि घे तशी
सहज जी रुचे रसिकमानसी.
जी बघता हृदयें मुदें डुलुनि जन वदे
कविस या प्रसन्न तू शारदे
म्हणूनिच रचितो सुन्दर पदें.”

द. बा. पद्माकर (प्रप ४०)

या पद्यांत [- । प । प । ~ +] हा अन्त्यचरण आधी घेऊन [उ । प । ~ +] या मात्रावलीचे दोन चरण मागाहून घालून कडवें सिद्ध करण्यांत आलें आहे. हा कालचक्रजातीचा व्यत्यय गमतीचा आहे.

२११ "**सुभद्रावर**" [- - । प । + ऽ ~] दोन वा अधिक
[- - । + ऽ ~ - - । +] एक

ही जाति मागील सुरमणिजातीसारखीच आहे. भेद इतकाच की सुरमणिजातींत कडव्याच्या पहिल्या तीन चरणान्तीं आणि चौथ्या चरणांतील पहिल्या आवर्तनाच्या आरम्भी6 (~ +) हा त्रिमात्रक गण येतो तर सुभद्रावर जातींतल्या त्या ठिकाणीं (+ ~) हा त्रिमात्रक गण येतो.

(१) "धर्मा वालि न कुणि तुजला
आता उरला रे!
नाहि तपा तुज कोणी नाथ,
हरवे सरस्वतीचा कान्त,
सत्या, होय तुझाही घात,
झाला अऽन्त सौजन्या." (देशाप ४०)

(२) "मजला वरिल सुभद्रा काय
कुणितरि सांगा हो! ध्रु॰
आहे लग्नाची मनिं आस
कैसा घ्यावा हो संन्यास?
दिसतिल दाही दिशा उदास,
होईल त्राऽस शरिराला." (ए-पस १/४५)

या एकनाथाच्या पदासारखेंच त्याचें 'माझा कृष्ण देखिल काय' (एकनाथ गाथा ६९५) हे पद आहे. दत्तकृत 'मेनका शकुन्तलेस काय म्हणते?' (दक ३२) ही कविता या सुभद्रावरजातींत आहे. परन्तु त्या कवितेंत मध्येच एखादा चरण [- - । प । + ~] असा न होतां [। प । - - + ~] असा होतो.

“या परि समजावित कवळून
। शकुन्तलेसी । जगताहून
गेली जननी वर घेऊन
गगनांतून वीज जशी.” (दक ३२)

(१८५) **‘नगरभूषण’** [उ । प । ~ +] दोन वा अधिक
[। प । +]

उदाहरण मागे पृ. ४६९-४७० यावर दिलेंच आहे.
खालील सहा जातींच्या कडव्यांत [- । प । ~ +] या भरतखण्डमात्रावलीचे अग्रेसत्वर असतें.

२१२ **‘घनराजी’** [- । प । ~ +] अनेक
[- । प । प । प । ~ +] एक

२१३ **“राज्ञी”** [- । प । ~ +] अनेक
[- । प । - + ऽऽ - । प । ~ +] एक

२१४ **‘श्रीपति** [- । प । ~ +] अनेक
[। प । प । प । ~ +] एक

२१५ **‘सम्पन्न’** [- । प । ~ +] अनेक
[- । प । प । प । +] एक

२१६ **‘सुवासिनी’** [- । प । ~ +] अनेक
[- । प । प । - +] एक

२१७ **‘गङ्गा’** [- । प । ~ +] अनेक
[- । प । प । ~ +] एक

२१८ **‘माधुरी’** [। प । ~ +] अनेक
[। प । प । प । ~ +] एक

२१२ **‘घनराजी’** [- । प । ~ +] भरतखण्ड दोन वा अधिक
[- । प । प । प । ~ +] कमललोचना एक वा दोन

(१) "यापरी असे जीवनऽसखे गे, चञ्चल अमुचे क्षण! ध्रु॰
घनराईमधे कवडसा
तरु हलतां डुलतो कसा,
परि जाई कुणिकडे सांग सखे, रवि कलतां स्थानांतुन?
यापरी असे जीवनऽसखे, अम्हि हलतों डुलतो6 पण." १ (तासक २८)

(२) "तारका चमकली नभीं,
तेजाची पुतळी उभी,
रिपुतिमिर तयाला न भी,
उत्साह वाढता तिचा अहाहा परिसर उज्ज्वल करी." (बवि-त ७७)

(३) "ते हवेत माझे मला, सखे परि भवति सदा गल्बला. ध्रु॰
हे मधुप फुलांभोवती
डोलती जसे गुज्जती
लोभले तेवि सोबती, तयांचा ओघ न कधि आटला." (यभा ४८)

'भिड्गरी' (देनाघ-सुगी ९३), 'तुज म्हणूं कुणासारखी' (कावा ६०), 'वत्सलभीति' (कान ४२), 'विनयवती प्रियेस' (रमा-कभा ४८) आणि 'आला खुशींत समिन्दर' हे 'कोळ्याचें गाणें' (काचा ५५) या कविता या घनराजीजातींत आहेत. गिरीशकृत शूर्पणखा ही सुप्रसिद्ध कविता या चालीवर म्हणतां येत असली तरी ती या जातीची नाही. ती कविता कडव्याची घटना पाहतां भरतखण्डजातीची ठरते.

२१३ **"राज्ञी"** [- । प । ~ +] भरतखण्ड दोन वा अधिक
[- । प । - + ऽऽ - । प । ~ +]

"भर उन्हामधीं चालुनी
आलीस कारभारणी
येईल कवा ही राणी -॰ होतोंच वाट पाहुनी." (ठो-स्फूमा ३७)

२१४ **'श्रीपति** [- । प । ~ +] भरतखण्ड दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना एक

(१) “पतिव्रता द्रौपदी सती
ती सभेमाजि गुणवती
दु:शासन दुर्जने6 गाज्जितां आळविते **श्रीपती.**” (भिद्रौ-लकामा १/१११)

(२) “या रानचमेलीवरी
दडलेलीं पर्णान्तरीं
शोधुनी फुलें हासरीं
हार तयांचा कुणासाठि तू गुम्फिशी तीरावरी?” (जोव ३९)

‘सवाई माधवरावांचा मृत्यु’ (माक १६३), ‘पर्वती’ (अज्ञा ७९), ‘सिंहगडास पाहून’ (बासा-अकामा ४/१२०), ‘स्वप्नांत काय पाहिलें’ (पाआ २४) इत्यादि कविता या श्रीपतिजातींत आहेत.

२१५ **‘सम्पन्न’** [- । प । ~ +] भरतखण्ड दोन वा अधिक
[- । प । प । प । +] अरुणप्रभा एक

“अमुलत्या फुला, सांगतों तुला धरुं नको वृथा अभिमान. ध्रु॰
सम्पन्न बगीचा खुला
हा तुजभवती पसरला,
कमतरता नाही जला,
सौन्दर्य खुलावें तुझें म्हणोनी प्रयत्न सगळे जाण.” कास्फू ८९)

२१६ **‘सुवासिनी’** [- । प । ~ +] भरतखण्ड दोन वा अधिक
[- । प । प । - +] भूपति एक

(१) “घेई हरिनाम -॰ मनवाजिस घाल लगाम. ध्रु॰
त्यज पुत्रमित्रराग तो,
तुज गुज मी हें सांगतों,
श्रीकान्तभजनिं लागतो अल्पहि न दाम.” (खाक ७०)

(२) “या मूर्तदेवता पहा भरतभूवरती. ध्रु॰

पति जिवन्त असतां स्त्रिया
वरि **सुवासिनी** पद जयां
वैधव्यें पुशितां तयां चढविलें वरती." (पापना-माअक २७)

काव्यविहारींची 'कृष्णेच्या पुलावरून' (कास्फू ५७) ही कविता या सुवासिनीजातींत आहे.

२१७ **'गङ्गा'** [- । प । ~ +] भरतखण्ड दोन वा अधिक
[- । प । प । ~ +] लीलारति एक वा दोन

(१) "तू मर्द कोठला गडी?
हे तुझेच का सवगडी?
चल टाक हिच्यामधि हिमतीने तू उडी
जरि अथाङ्ग भरली **गङ्गा** ही दोथडी."
(टे-आमा सप्टे १९२३)

परन्तु या कवितेंत आणि 'हा कोण' (टे-विवी ४४) या कवितेंत मेधा जातीच्या कडव्यांचे6 मिश्रण आहे.

२ "राबलों वृथा संसारसौख्यविभ्रमीं
ने प्रभो आपुल्या धामीं -॰ जाहलों सर्वथा श्रमी.
चाललों जरी सत्पथें
तरी तुफान उलटें सुटे,
सैराट तारुं भडकतें, विफळ रुस्तमी." (यध १५६)

'विनवणी' (अज्ञा ६३) आणि शेखरकृत 'सृष्टिप्रेम' (कभा ५५) या कविता या जातीच्या आहेत. ध्रुवपद मुद्रिकाजातीचें असलें तरी कडव्यांची घटना भिन्न असल्याने या पद्यांची जाति मुद्रिका होऊ शकत नाही.

२१८ **'माधुरी'** [। प । ~ +] दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना एक

१ "गोड जाईच्या फुला, सदा मी जीव तुला वाहिला. ध्रु॰

जरी उकिरड्यावरी
घाण पडे चौथरी
तया सन्निधीं परी
वेल जाईचा चढे तयावरि जन्म तुझा जाहला.१
उपवनांत किति तरी
जाई-फुलें गोजिरीं
सदैव बघतों तरी
तुझ्या गुणांची गोड **माधुरी** लळा लाविते मला." २ (कास्फू १५)

खालील तीन जातींच्या कडव्यांत [उ । प । +] या भुवनसुन्दर मात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२१९ **'कल्पद्रुम'** [उ । प । +] अनेक
[। प । प । प । +, उ । प । +] एक

२२० **'चेतना'** [उ । प । +] अनेक
[- । प । प । प । +] एक

२२१ **'विकल्प'** [उ । प । +] अनेक
[। प । प । प । +] एक

२२२ **'भृडगराजी'** [। प । प । प । +] एक
[उ । प । +] अनेक

२१९ **'कल्पद्रुम'** [उ । प । +] भुवनसुन्दर दोन वा अधिक
[। प । प । प । +, उ । प । +] एक संयुक्त

"वन्दुनि पुष्पकिं शङ्कर हा,
जन हो भविं नि:शङ्क रहा. ध्रु॰
कारण पुष्पचि सृष्टीला
बघतां दिसतें दृष्टीला
पुष्पाविण फल वृक्षाला
नाही भासे हे सकलां.

नि:सार्थकता पूजेला
पुष्पाविण की प्रिय त्याला
म्हणुनि बसवुनी प्रथम पुष्पकीं करिति महोत्सव हा,
भक्ता **कल्पद्रुमसम** हा." (किग्र ७७)

'शशिकुलभूषण गुणवन्ता' (किग्र ३६५), 'माझी ताई' (टिक १२०), 'दिधले जनन तुला असलें' (रेक १/३५७), 'उषाही दंवबाष्पा टाळी' (नाव १२) इत्यादि कविता या कल्पद्रुमजातींत आहेत.

२२० **'चेतना'** [उ । प । +] भुवनसुन्दर दोन वा अधिक
[- । प । प । प । +] अरुणप्रभा एक

"माझिया शूर सैनिकांनो,
धुरन्धर मर्द मराठ्यांनो,
शत्रुच्या कर्दनकाळांनो,
साण्डुनी प्रसड्गीं प्राणहि भगवा झेण्डा राखावा!
निशाणा बघुनि अघाडीला
स्फुरण ये अवघ्या सेनेला
शत्रुशी झुन्ज करायाला
चेतना मूर्त ही सड्गामाची वाऱ्यावरि झुलवा." (कास्फू १०१)

२२१ **'विकल्प'** [उ । प । +] भुवनसुन्दर दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक वा दोन

(१) "मम सुत भरत जरी असला
प्रिय नच रामाहुनि मजला;
मिळतें राज्य जरी त्याला
अत्यानन्दचि मज झाला.
खचित मन्थरे, वृद्धपणीं भ्रम ये तव बुद्धीला
म्हणुनि असा हा विकल्प वाटे देहिं तुझ्या शिरला." (किग्र ५७५)

(२) "हे घन चूर्ण पहा होती,
बारिक रेणूपरि दिसती,

रथाच्या मागे ते उडती,

उरांत दुसरी पडिक्त उरांची दिसत चक्रवेगें." (दिविक्र)

'रुतला दर्भाङ्कुर चरणीं' (किग्र ३४७) हे पद्य आणि परशुराम नारायण पाटणकर यांची 'विश्वनाटक' (सुहा १५२) ही कविता ही या विकल्पजातींत आहेत.

२२२ **'भृडगराजी'** [। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक
[उ । प । +] भुवनसुन्दर दोन वा अधिक

विकल्पजातीच्या व्यत्ययाने ही जाति सिद्ध होते.

"प्रभातकालीं मोटवणावर कोण गीत गाई,
साथही कोण त्यास देई,
चला ती बघुं या नवलाई! १
अनुपम शोभा दावितसे ही आम्रवृक्षराजी
फुलांची नवाळ ती ताजी,
लुटुनि ती उडति **भृड्गराजी.**" २ (कास्फू ७६)

खालील तीन जातींच्या कडव्यांत या [। प । +] पिशड्गमात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२२३ **'चिरसुन्दरी'** [। प । +] अनेक
[। प । प । प । ~ +] एक

२२४ **'कालावेग'** [। प । +] अनेक
[। प । प । प । +] एक

२२५ **'कण्हेरी'** [। प । +] अनेक
[। प । - - +] एक वा दोन

२२३ **'चिरसुन्दरी'** [। प । +] पिशड्ग दोन वा अधिक
[। प । प । प । ~ +] समुदितमदना एक वा दोन

“सृष्टीचें छकुलें
सुमन जरी सुकले6
दरवळलेला परिमळ झुलवित ते हृदया वरिवरी.
दुर्दैव अपुला
वियोग जरि घडला,
तुजविषयींचे तरङ्ग हृदयीं वसतिल **चिरसुन्दरी.**” (कावि २३)

‘सात्वन’ (कावि २३) या कवितेच्या पहिल्या कडव्यांत तेवढा थोडा भेद आहे.

२२४ **‘कालावेग’** [। प । +] पिशङ्ग दोन वा अधिक
[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक

“प्रीतीची फुलली
हृदयाशी धरिली
कलिका, परि ती **कालवेगें** जाईल का सुकुनी?” (अफु ७)

’भवितव्य (अफु ७) या कवितेच्या पहिल्या कडव्यांत मात्र थोडा भेद आहे.

२२५ **‘कण्हेरी’** [। प । +] पिशङ्ग दोन वा अधिक
[। प । - - +] अचलगति एक वा दोन

“कळ्या कण्हेरीच्या
अन्तीं निधनाच्या
उपयोगीं तुज पडतील,
शोभा तुज त्या देतील.” (आगरा-रमा ३/४)

खालील दोन जातींच्या कडव्यांत पद्ममात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२२६ **‘गानतुषार’** [। प] अनेक
[। प । प । प । +] एक

२२७ “**नभोरङ्ग**” [। प] अनेक

[। प । - - +] एक वा दोन

२२८ “**मुक्तामाला**” [। - - +] अनेक

[। प । - - +] एक वा दोन

२२६ ‘**गानतुषार**’ [। प] दोन वा अधिक

[। प । प । प । +] चन्द्रकान्त एक

अरुण तेज तव
लाजनसे नव
कपोल वैभव
प्रखर होऊनी जगता दिपविल रविरूपाने तें!
फेक भोवती
तेजोमय ती
काव्यस्फूर्ती
कविच्या हृदया उसळवि, उधळीं **गान तुषारांते**” (देवि-विवी १४०)

२२७ “**नभोरङ्ग**” [। प] दोन वा अधिक

[। प । - - +] अचलगति एक वा दोन

“चला गड्यांनो खेळूं या
आनन्दाने नाचूं या. ध्रु॰
आभाळाचे
तऱ्हे तऱ्हेचे
रङ्ग मजेचे
चला चला रे पाहूं या
आन न्दाने नाचूं या.” (नावा ९)

२२८ “**मुक्तामाला**” [। - - +] दोन वा अधिक

[। प । - - +] अचलगति तीन

(१) “तुझ्या गळां
माझ्या गळां,
गुम्फूं मोत्याच्या माळा”
”ताई, आणखि कोणाला?”
”चल रे, दादा चहाटला!”
”कशी कशी
आज अशी
गम्मत ताईची खाशी!”
”आता गडि फू दादाशी?” २ (तासक ८३)

पण या पद्याची रचना बरीच शिथिल आहे.
खालील तीन जातींच्या कडव्यांत [। - ~ - + । - ~ - +] या मात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२२९ **‘घोररजनी’** [। - ~ - + । - ~ - +]
[- । प । प । प । - +] एक

२३० **‘मनमोहन’** [। - ~ - + । - ~ - +] अनेक
[- । प । प । प । +] एक

२३१ **‘सन्देश’** [। - ~ - + । - ~ - +] अनेक
[- । प । - +, ऽऽ - । - + ऽ - ~ । +] एक

२२९ **‘घोररजनी’** [। - ~ - + । - ~ - +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । - +] भवानी एक

“सारडिग सारखी तव वाजवुनी टाकी मन गुङ्गवुनी. ध्रु॰
घोर रजनी विकट हासे,
वस्तुठायीं भूत भासे,
परि सूर ऐकतां दूर जातसे काहुर मनिंचें पळुनीं.” (यध १३३)

‘साल्गिरा’ (कुयशो १८), मञ्जुमाधवकृत ‘गा गडे गोड गोड गीतांना’ (पद ४५) आणि सोपानदेव चौधरी यांची ‘वाजवूं नको माधवा.’ (गोगु ७५) ही कविता या घोररजनीजातींत आहेत.

२३० **‘मनमोहन’** [। - ~ - + । - ~ - +] दोन वा अधिक
[- । प । प । प । +] अरुणप्रभा एक

“**मनमोहन** वाजवुनी सारड्गी काढी मञ्जुळ सूर. ध्रु॰
विश्व निजलें, शान्त झालें,
एक धरणी मात्र डोले,
गम्भीरपणाने अन्धारांतुनि छेडित जाई सूर” १ (गिका ३)

‘चान्दण्यांतील हुरहूर’ (माजूस्व ७०), ‘खचतो माझा धीर’ (माभा ५०), ‘ध्यास व भास’ (माभा ५६), ‘एका बाळकास’ (गोदू ४), ‘चिमुकल्यास’ (काचा ३६), कृष्णाकुमारकृत ‘हुतात्मा’ (फ २२) इत्यादि अनेक कविता या मनमोहन जातींत आहेत.

२३१ **‘सन्देश’** [। - ~ - + । - ~ - +] दोन वा अधिक
[- । प । - +, ऽऽ - । - + ऽ - ~ । +] एक

“हें स्वागत तुमचें सारें -॰ मज आता लाभतें. ध्रु॰
हाय तो **सन्देश** माझा
नित्य हृदयीं वागवा जा!
जाऊं द्या बन्दिशाला ती -॰ विरहाने कष्टते.” (अ-मे ११)

२३२ **‘रूपवती’** [मोहिनी] अनेक
[शारदा] एक

“जरी कुणा श्रीमन्ताची सून होय शारदा
तरी त्यास साजे ऐशी तिची रूपसम्पदा. ध्रु॰
बघुनि तीस आकाशींची चान्दणी दिपावी,
नाहि रूपवन्ती दुसरी हजारांत ठावी,
हसत थोर सर्दारांनी मागणी करावी,
परी मला मनचे माण्डे चुरुनि काय फायदा?” १ (देशा ३१)

खालील चार जातींच्या कडव्यांत धात्रीमात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२३३ **'सदयशान्त'** [‿̄ ~ । ‿̄~ । - - - +] दोन वा अधिक
[‿̄~ । ~ ~ - - - + ~ ~ । ~ ~ । ~ ~ - - +]

(१) "**सदयशान्त** असशी मरणा, भीति तुझी वाटे ना. ध्रु०
हीन दीन दुक्खी दुबळी
ज्यांस ओस दुनिया सगळी,
येति त्यांस घेशी जवळी प्रेम तुझें आटेना." (देशा ८७)

(२) "रुदन हेंचि आयुध अमुचें सर्वदा विजयी असे,
पाहतें तयाच्या पुढती मातृहृदय टिकतें कसें. ध्रु०
कोण ऐसि जाडी चिन्ता
स्पर्श मम न जी करि शान्ता
शल्य ते तिच्या हृत्पान्ता कोणते सलतें असे." (कोगु)

२३४ '**कृष्णनाथ**' [‿ ~ । ‿ ~ । - - - +] दोन वा अधिक
[‿ ~ । ‿ ~ । - - - + । ‿ ‿ । ‿ ~ । + ~ +]

"गोकुळिंचा कान्हा कोणी पाहिला कि काय ग?
गोकुळिंचा राणा माझा देखिल कि काय ग? ध्रु०
प्रभू सावळा हा कृष्ण,
रङ्‌ग तुझा झाला कृष्ण,
कृष्णनाथ लपवुनि पोटीं ठेविला कि काय ग?" (सोका २१)

२३५ **'प्रेमरज्जिता'** [‿ ~ । ‿ ~ । - - - +] दोन वा अधिक
[‿ ~ । ‿ ~ । - - - + । ‿ ~ । ‿ ~ । + +]

(१) "काय पुरुष चळले बाई,
ताल मुळी उरला नाही,
धर्मनीतिशास्त्रें पायीं तुडविती कसे हो?" (देशा २)

(२) "किती वेळ सांगू तुजला सोड हा अबोला?
प्रेमरज्जितांच्या साठी कायदा कशाला? ध्रु०

अपाड्गास आली लाली
राग रड्गलेला गालीं,
परी रागवोनी होई फायदा कुणाला?" (जोअह-फत्रै २४/४)

रा. यशवन्त खण्डेराव कुळकर्णी यांची 'कोण ना भिकारी?' (माल १८) ही कविता या प्रेमरज्जिताजातींत आहे.

२३६ '**आत्मवञ्चना**' [‗̃ ̃ ¯। ‗̃ ̃ ¯। - - - +] दोन वा अधिक
[‗̃ ̃¯। ‗̃ ̃¯। - - - + । ‗̃ ̃ ¯। ‗̃ ̃ ।¯+]

(१) "आकळे न अघटित घटना तव दयाघना,
कां रुचे अधोगति ऐशी या विभूतिंना? ध्रु॰
सिद्ध पुरुष सद्गुरु असुनी
मग्न होति मायाव्यसनीं
केवि करिति तप नाशोनी **आत्मवञ्चना**" ? (गोटे-मामबो)

(२) "हे दिनेश, उघडी नयना तमनिवारणा,
तुजविना न अन्यचि कोणी क्षम जनावना. ध्रु॰
कृष्ण घनचि अम्बरिं जमले,
लोकपतिस ग्रासूं सजले,
उघड तरी द्वादशनयना लोकतारणा." १ (किरा-नजीमा २/९-१०)

अग्न्यावर्तनी

२३७ '**जलवाह**' [। - ̃ - - । - ̃ - -] दोन चरण
[। - ̃ - - । - ̃ - - । - ̃ - - । - ̃ -] एक

"हासतें जग हे विनोदें परि कुठे तू हे प्रभो?
नाचतें जग हे प्रमोदें परि कुठे तू हे प्रभो? ध्रु॰
तारकांसह चन्द्र चमके
फुल्लकुमुदी वायु ठमके,
वाहती **जलवाह** गमकें, परि कुठे तू हे प्रभो?" १ (सुजी)

२३८ **‘अमररमणी’** [। - ˜ - - । - ˜ -] दोन
[। - ˜ - - । - ˜ - - । - ˜ - - । - ˜ -] एक

(१) “गमत सुखकर समय हा
तेजराशी कुमुदबान्धव येत सदनाङ्गणिं पहा. ध्रु॰
विबुधललना क्रीडती
रत्नकन्दुक फेकिती,
अमररमणीपादतलहत म्हणुनि विहरे गगनिं हा.” (कावि ३)

(२) “यामिनी जणु कामिनी
यौवनीं मृदुहासिनी
मञ्जुमञ्जु सलील पाऊलिं पातलीं जनमोहिनी.” (काराअ-माल ६७)

२३९ **‘विजितमदन’** [। भृ । भृ । भृ । - +] परिलीना तीन
[। भृ । भृ । भृ । भृ] दासी एक

“श्रीराम माझा हो राजधिराज ध्रु॰
वीरासन पीतवसन सजलजलदकान्ती
वामजानुनिहितवामहस्त मूर्त शान्ती,
ज्ञानमुद्रिका विराजमान दक्षिण हस्तीं,
इन्दुवदन, सुगुनसदन, **विजितमदन**, विलसतसे”. (विदप १२)

२४० **‘कामना’** [- । भृ । भृ । भृ । +] रुचिरवदना दोन वा अधिक
[। भृ । भृ । भृ । +] धवलचन्द्रिका एक

“कां दिवसां तू करिशि विधो म्लान आनना?
खुलवी तुज रात्रीचा समय, आन ना. ध्रु॰
स्थिति माझीही तुजसमान होय या दिनीं,
मज बहु उदास भयद खास गमत मेदिनी,

ग्रहतारायुत लोपे मम सुखद यामिनी,
लाभो तो, त्वरित घडो पूर्ण **कामना**.'' (सुमौ ५८)

'त्रस्त मानसास' (सुमौ २२) ही कविताहि या कामनाजातींतच आहे. 'वैशाखमासिं॰' (किग्र ४५२) या पद्याची हीच जाति आहे पण रचना थोडी शिथिल आहे.

''या जाइजुई मोगरिला बहर तो अला,
गुज्जारव करण्यांत गुड्ग मधुप जाहला,
नव पल्लव ते फुटति सकळ वृक्षगणांला,
कुसुमगन्धयुक्त मन्द वात सूटला.'' (किग्र ४५२)

२४१ **'हृदयहारी'** [। भृ । भृ । भृ । +] धवलचन्द्रिका अनेक
[। भृ । भृ । भृ । - +] परिलीना एक

''लपत छपत येऊनिया मारिशि पिचकारी,
भिजविशि का तनुलतिका कुटिला, मम सारी? ध्रु॰
केसांतुनि रड्गाचे थेम्ब निथळतां
पदर चिम्ब भिजुनि उरीं तेवि बिलगतां,
चिडलेली नजर तुझी मजशि विन्धतां
या परतें सांग कुठे चित्र **हृदयहारी**.'' १ (यग ५९)

खालील सात जातींच्या कडव्यांत [। भृ । भृ] या जीवन लहरी मात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२४२ **'रमावर** [। भृ । भृ] अनेक
[। भृ । भृ । भृ । भृ । भृ । +] एक

२४३ '**उन्मनी**' [। भ । भ] अनेक
[। भृ । भृ । भृ । + ऽऽ - । भृ । +] संयुक्त एक

२४४ **'हृदयवरद'** [। भृ । भृ] अनेक
[। भृ । भृ । भृ । भृ । +] एक

२४५ **‘मधुमधुरा’** [। भृ । भृ] अनेक
[। भृ । भृ । भृ । भृ] एक

२४६ **‘अरुण’** [। भृ । भृ] अनेक
[। भृ । भृ । भृ । - ~ +] एक

२४७ **‘शुभवदना’** [। भृ । भृ] अनेक
[। भृ । भृ । भृ । - +] एक

२४८ ‘**पुण्डरीक’** [। भृ । भृ] अनेक
[। भृ । भृ । भृ । +] एक

२४२ **‘रमावर** [। भृ । भृ] जीवनलहरी अनेक
[। भृ । भृ । भृ । भृ । भृ । +] एक

करि अति त्वरा
घडिघडिघडि पलपल जप अमृतधाम रामनाम धरुनि आदरा. ध्रु॰
जो इन्द्रियसङ्घ दक्ष
तो निजकल्याणदक्ष
त्यज वटवट खटपट उगि, झटपट करि कपटरहित
भज **रमावरा**.” (विदप ३७)

२४३ ‘**उन्मनी**’ [। भ । भ] जीवनलहरी अनेक
[। भृ । भृ । भृ । + ऽऽ - । भृ । +] संयुक्त एक

(१) “बान्धावरि झुडुप एक,
पुष्प तयावरि सुरेख
पाहुनि मी निज हृदयीं मुदित जाहलों
त्याजवळि चाललों.
जाऊनिया त्या सुमनीं

काय असे, हे स्वमनीं
मनन करित **उन्मन** मी तेथ ठाकलों,
या पडिक्त बोललों." २ (केक ११०)

'सत्य, दिव्य आणि शान्त' (विक ४) आणि अर्धस्फुट पुष्पाप्रत' (नाव १८) या कविता या उन्मनीजातींत आहेत.

२४४ **'हृदयवरद'** [। भृ । भृ] जीवनलहरी अनेक
[। भृ । भृ । भृ । भृ । +] एक

(१) "धणी-॰ सकल तरणि-कुलज नृपति मुकुतमणीरे. ध्रु॰
परम सदय **हृदयवरद**
दुरितजलधिपतितकरद
शतमुखमखविजयवरद खचर निकट पवनफणी रे. १
असुर दनुज नमन मात्र
करुनि आलियासि जो न पूर्वकर्म किमपि गणीरे." २
(मोस्फुका १/३७०)

(२) "अर्थहीन गाशी तू काहिही मुली!
होशीही तल्लिन किति सहज आपुली!
लाख जिभा चालवून
जे न उकलि पण्डितगण
ते येथे ये समजुन ज्यास बालबोलि उमगली." (अज्ञा १२४)

२४५ **'मधुमधुरा'** [। भृ । भृ] जीवनलहरी अनेक
[। भृ । भृ । भृ । भृ] एक

(१) "डोळे तुमचे जादुगिरी, आमच्याकडे पाहुं नका! ध्रु॰
तुम्हि जातां मुल्खावरि
माझि चिन्ता कोण करी?

ऐकिल मी राहुं कशी? फार दिवस लावुं नका!"
(एक प्राचीन पद्य, संहिता प्रतिभापाक्षिकावरून.)

(२) लग्न नव्हे मरण उद्या ठरलें ते टळत नाहि. ध्रु॰
मातेची धरिलि कास,
परि तुटली तीहि आस;
नवस बोलिले जिवास, अजुनि कसा वळत नाहि?" (देशा ६९)

(३) "**मधुमधुरा** मुरलिधरा, आज असें काय गडे?
लावुनि टक बघतां मुख? दृष्टिस नव काय पडे? ध्रु॰
नजर तरी जादुगिरी!
आवर, बेभान करी,
राहुं उभी कोठवरी?
शिरिं घागर, मनिं खळबळ, न कळत पथिं चाल उडे." १
(गोपाश्रा-विवी ९१)

'कञ्जनयन गोपाल' (विदप ३४), 'कमलनयन गोपाल' (विदप ३५) 'नन्दसुता ओळखितां॰' (गोबो १३) आणि 'कालचा गुलाब कुठें' (कावा-३२) या कविता या मधुमधुराजातींत आहेत.

२४६ **'अरुण'** [। भृ । भृ] जीवनलहरी अनेक
[। भृ । भृ । भृ । - ~ +] मदनरङ्ग एक

(१) "प्रिये पहा रात्रीचा समय सरुनि येत उष:काल हा. ध्रु॰
थण्डगार वात सुटत,
दीपतेज मन्द होत,
दिग्वदनें स्वच्छ करित अरुण पसरि निज महा." १ (किग्र ५११)

(२) "एकदाच पाहिलें,
पाहिलें तयाक्षणींच आपुली न राहिलें. ध्रु॰

ठाऊके न नाव-गाव,
कळवुं केवि हृदयभाव?
हे असें अधान्तरीं जिणें न जाय साहिलें." १ (उपो ७)

(३) "सहज तुझी हालचाल मन्त्रे जणु मोहिते. ध्रु०
सहज चालणेंहि तुझें
सहज बोलणेंहि तुझें
सहज पाहणेंहि तुझें मोहनि मज घालितें. १" (तासक १६८)

'जोहार' (विक ८१) 'मधुयामिनी' (बाक २५), 'जगाचें गाणें' (गोवा ६०), 'पुनर्विकसन' (गोवा ७७), 'प्रीतीचा वास' (तासक ५८), 'साम्राज्यवादी' (तासक १८१) इत्यादि कविता या अरुणजातींत आहेत.

(४) "नेत्र उघडुनी
बघशि कुणा काय जनीं नेत्र उघडुनी? ध्रु०
चोहिकडे रम्यपणा
बघुनि तोषवीशि मना;
पद्मिं मधुप, विश्विं उडुप रुचिर सृष्टि मानिनी." (टेआ १/१९४)

हे पद्यहि या अरुणजातीचेंच आहे. परन्तु 'भक्तजन सदा०' या पद्याच्या चालीवर लिहिलेल्या अशा पद्यांच्या कडव्याच्या अन्त्य चरणांत आरभ्भीं जे दोन भृङ्ग गण समयक येतात ते पुष्कळदा अधिक मात्रांचे आढळतात; (~ - ~ ~ ~) या गणाच्या ठिकाणी (- - ~ ~ ~) अशी रचना आढळते आणि मग आद्यगुरु प्रयत्नें लघु उच्चारावा लागतो!

२४७ **'शुभवदना'** [। भृ । भृ] जीवनलहरी अनेक
[। भृ । भृ । भृ । - +] परिलीना एक

(१) "श्रीगुरुचें चरणकमल हृदयीं ऽ स्मरावें. ध्रु०
रामदास सांगे तुज
अजुनि तरी समज उमज,
विषयवीष घेऊनिया फुकट कां मरावे?" (अकक ३/१५१)

(२) “नन्दतनयछन्द मला बाइ लागला गे! ध्रु०
चहूंकडे कृष्ण दिसे,
बाइ, इतर भान नसे,
रात्रन्दिन हेंचि पिसें लागलें मला गे. १
मन्दहसितलसित वदन,
कुन्दमुकुलललित रदन,
केवळ जणु बाइ मदन, हृदयिं रङ्गला गे!” २ (खाक ७३)

(३) रुणुझुणु ये, रुणुझुणु ये झणकारित वाळा!
लुटुलुटुलुटु दुडुदुडुदुडु ठुमकत ये बाळा! ध्रु०
धुन्दि अजुनि रजनिनयनिं
सावरूनि पदर धरुनि
शुभवदना उडुरदना देई जाम्भयाला.” १ (तासक १६१)

‘प्रबोधन’ (रेक १/७६), ‘अजुनि लागलेंचि दार’ (तासक ६७), ‘मूकसङ्गीत’ (गिका ९४), ‘अजुन’ (यध ६४), आणि राजकवि चन्द्रशेखरकृत ‘मधुर मधुर हेच झरे’ (पामा १/६) इत्यादि अनेक कविता या शुभवदनाजातींत आहेत.

२४८ ‘**पुण्डरीक’** [। भृ । भृ] जीवनलहरी अनेक
[। भृ । भृ । भृ । +] धवलचन्द्रिका एक

(१) **“पुण्डरीक** म्यां वरिला,
याहुनि जरि अन्याला
स्वप्नीहीं वाहियला नाहि देह हा.” (देशाप ६/३)

(२) “प्रिये अवन्तिके, नयनहृदयरञ्जिके! ध्रु०
तू जीवन, तू भूषण,
परमार्थाचें साधन,
आहे मज तुजवाचून सर्व जग फिकें !” (विक ९३)

(३) “मना काहि तरी शान्ति धरीं चिन्तिं हरी रे! ध्रु॰
अपुले हे त्यजुनि ढङ्ग
सतत धरीं सन्तसङ्ग
निशिदिनी भज पाण्डुरङ्ग,
भवजल तरण्यास असे हीच तरी रे.” १ (खाक ७६)

‘पाण्डुनृपति॰’ (किग्र ५३) हे पद्य शिथिल आहे. ‘लग्नाला जातों मी॰’ (किग्र ४५७), ‘लक्ष्मीसम चञ्चल॰’ (देमृ ४३), ‘नोहे हा जवन पवन’ (देमृ ५५), ‘चिमकुला संसार’ (कावि ४८), ‘हास बालिके!’ (माजूस्व ५३) आणि ‘सीमा (कावा ८) इत्यादि कविता या पुण्डरीकजातींत आहेत.

खालील तीन जातींच्या कडव्यांत [। भृ । - ~ +] या मात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२४९ **‘स्वर्गदेवता’** [। भृ । - ~ +] अनेक
[। भृ । भृ । भृ । - ~ +] एक

२५० ‘**कुसुमबाण**’ [भृ । - ~ +] अनेक
[भृ । भृ । भृ । +] एक

२५१ **‘मञ्जुला’** [। भृ । - ~ +] अनेक
[। भृ । +] एक

२४९ **‘स्वर्गदेवता’** [। भृ । - ~ +] दोन वा अधिक
[। भृ । भृ । भृ । - ~ +] मदनरङ्ग एक

(१) “कोण तू कुठोनि येशि, कां हळूच मन्दिरीं?
मोहवी मनास रम्य हास्यतेज सुन्दरी. ध्रु॰
तू सती जगांतली
अप्सरा नभांतली
स्वर्गदेवता सजून येशि वा धरेवरी.” १ (गिका १३०)

(२) “अन्धकार मातला
वेष्टितसे भूतला
शून्य मना खिन्नपणें सुखदायक जाहला.” (बाक ६५)

बालकवीच्या या कवितेच्या ९ कडव्यांपैकी शेवटलीं ३ निराळ्या म्हणजे अरुणजातीचीं आहेत. ‘उघड उघद दार रे!’ (अज्ञा ८३) ही कविताहि स्वर्गदेवताजातीची आहे.

२५० ‘**कुसुमबाण**’ [भृ । - ~ +] दोन वा अधिक
[भृ । भृ । भृ । +] धवलचन्द्रिका एक

(१) “हृदय सांग चोरिलें कशास सुन्दरी?
देऽ! देन देशिं तरी दे तुझें तरी! ध्रु॰
(व) सन्त कोतवाल हा
’सज्ज गे उभा पहा!
कुसुमबाण सोडवीन मी तुझ्या उरीं.” (तासक ४१)

(२) “हिन्दबन्धुनो, चला करीत हिन्दवन्दना
गौरवूं तिला कृती करून वीरनन्दना. ध्रु॰
भक्तिनेच आळवूं
अन्तरांस मेळवूं
वैभवीं विराजवूं करून दूर बन्धना.” (गिफ ३५)

२५१ **‘मञ्जुला’** [। भृ । - ~ +] दोन वा अधिक
[। भृ । +] एक

(१) उगिच काय बुल्बुला ऽ, शिणविशी गळा! ध्रु॰
उगिच कण्ठ फोडिशी,
हृदय मात्र फाडिशी,
रमणिवाणि आणिशी,
स्मरणिं **मञ्जुळा**.” (तासक ४०)

(२) “रति खरी न रति तव ती विकृति कामिनी! ध्रु॰
येऊनी क्षणोक्षणीं
जपशि बघुनि लोचनीं,
द्विरदगामिनी.” (सुमौ ५०)

२५२ **‘जीवितेश्वरी’** [। - ~ - ~ । +] दोन वा अधिक
[। भृ । भृ । भृ । +] धवलचन्द्रिका एक

(१) “धाव धाव गा
धाव राघवा
तूजवीण वाटतसे शीण आघवा. १
विषय घोर हे
चोरसे मला
करुनि विकल निखळपणें म्हणति ‘नागवा’”. २ (विदप ११)

(२) “जीवितेश्वरा,
बोलणें जरा
काय आगळीक होई, जोडितें करा.” (राम-कि १०)

’प्रतिक्षा’ (यध १४१) ही कविता या जीवितेश्वरीजातींत आहे.

२५३ **‘दीपारती’** [। - - ~ । - - ~ । - - ~ । +] दोन वा अधिक
[। - - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~ । - - ~ । +]

”**दीपारती** घेऊनी दो करी
देवा, उभी देवता सुन्दरी
या हिन्दभूची असे एक आशा, अता सार्थ होवो तुझी वैखरी.”
(इ-मनोमा नोवे-१९३४)

२५४ **‘दिव्याङ्गना’’** [। - - ~ । - - ~] दोन वा अधिक
[। - - ~ । - - ~ । - - ~ । - +]

“तरुणा जिवा, अन्त
हे सत्य अत्यन्त;
कसली वृथा खन्त? करिं मौज घडिची.” १

"स्वप्नांत सुस्नात
दिव्याङ्गना कान्त
पाहूनिया भ्रान्त हा जीव झाला. २
कटु मद्य हे गोड,
लागे जिवा ओढ
मिळवील ते जोड दिव्याङ्गेनची." ३ (तासक २०१)

२ **'सुवन्दित'** [। - - ~ । - -] दोन वा अधिक
[। - - ~ । - - ~ । +] एक

"प्रभुचें **सुवन्दित** नाम असो. ध्रु॰
मी नग्न आलों
जाईन नग्न
हा बोध मजला ठसो.
प्रभुनेच दिधलें,
प्रभुनेच नेलें,
तरि दोष प्रभुला नसो" (उस २६८)

२५६ **'वीरभद्र'** [- ~ - । - ~ - । - ~ - । - ~ +] वरमङ्गला अनेक
[- ~ - । - ~ - । - ~ - । +] देव एक

(१) "डुमडुमत डमरू ये, खणखणत शूल ये,
शङ्ख फुङ्कीत ये येई रुद्रा!
प्रलयघनभैरवा, करित कर्कशरवा
क्रूर विक्राळ घे क्रुद्ध मुद्रा! ध्रु॰
पूर्विं नरसिंह तू प्रगटुनी फाडिले
दृष्ट जयिं अन्य गृहिं दरवडे पाडिले
बनुनि नृप तापुनी चण्ड, जन ताडिले-
दे जयांचे तया **वीरभद्रा**!" ! १ (तासक १२७)

(२) "वाऽरे सर्वथा मुक्त झालों. ध्रु॰

रुक्मिणीने मला मन्त्र जो कथियला,
जुळुनिया होईलचि सफल तो चाङ्गला;
काय फसवील ती या नराला?" (किग्र ५२१)

वर्ग ४ था

विषम जाति

प्रकार दुसरा

विषमजातीच्या पहिल्या प्रकारच्या व्याख्येंत ज्या विषमजाती बसत नाहीत त्यांचा समावेश या वर्गात केला आहे.

२५७ **'यक्षपुरी'** [प । ~ +, उ । प । ~ +] सूर्यकला दोन
[उ। प । ~ +] पर्वती तीन
[। प । प । प । ~ + ॥ उ । प । ~ +] एक संयुक्त

"नील नभोमण्डलीं -॰ अस्फुट **यक्षपुरी** देखिली
धरुनी सुफलावली, डोलती बघ पुढती नारळी
स्वदेहे बाळावर सावल्या
कराया वात्सल्यें वाकल्या,
एक या सळसळती झावळ्या,
अविरत त्यांची मर्मर ही का हुरहुर हृदयांतली
जरी मी कण्हतो ही आपुली." (कास ६१)

२५८ **'झपूर्झा'** [। प । - - +] अचलगति एक
[। प] दोन
[। प । - - +] अचलगति तीन
[। प] दोन
[। प । - - +] अचलगति दोन

“हर्ष खेद ते मावळले
हास्य निमालें
अश्रु पळाले
कण्टकशल्यें बोथटलीं,
मख्यामालीची लव वठली,
काही न दिसे दृष्टीला,
प्रकाश गेला
तिमिर हरपला;
काय म्हणावें या स्थितिला?
झपूऽर्झा गडे झपूऽर्झा” (केक ११२)

२५९ **‘सदया’** [- । प । - +] उद्धव एक
[- । प । - +, - ˜ । +] मालिबाला एक
[- । प । प । प। प । - +] भवानी एक
[- । प । - +, - ˜ । +] मालिबाला एक

“मम हृदयीं जन्मा घेईं,
ये सदया, येथे राहीं, ये प्रभो! ध्रु॰
मी माझें लोपुनि जावो,
जग तुझेंच अवघें होवो ये, प्रभो!
मज म्हणोन कुणि दुर्भागि, बावळा, जोगि, मला क्षिति
नाहि, मला भय नाही,
तू माझा होऊनि राही हे प्रभो!” (उस ३९८)

२६० **‘अभिमता’** [। भृ । भृ] जीवनलहरी तीन
[। भृ । भृ । +] एक
[। भृ । भृ । भृ । +] धवलचन्द्रिका एक

“सांग कुठे पाहुं तुला सखि स्वतन्त्रते?
जनिं विजनीं सांग कुठे रमशि सुव्रते?
तू धन मम, तूच मान
तू जीवन, तूच प्राण

तव सूचित मज प्रमाण
अजुनि किती अन्त पाहशी?
हो प्रसन्न मज प्रणता शीघ्र **अभिमते**!" (टिक २०२)

पुरवणी

हरावर्तनी समजाती

७४ अ देव [। - ~ - । - ~ - । - ~ - । +]

"कोणी काही नका शिकवुं आता!
दोष लावूं नका व्यर्थ ताता!
देइ हाते मला तात ज्यासी
लग्न होतांचि तो देव मजशी" (देशा ८९)

वर्ग ५ वा

स्वैरपद्य जाति

स्वैरपद्यासाठी रा. व्यङ्कटेश शङ्कर वकील यांनी पद्मावर्तनीजातीचा, रा. आत्माराम रावजी देशपाण्डे यांनी अग्न्यावर्तनी जातीचा आणि रा. भवानीशङ्कर पण्डित यांनी भृङ्गावर्तनीजातीचा कसा उपयोग केला आहे याचें विवेचन पहिल्या अध्यायांत (पृ ३९-४३) सोदाहरण येऊन गेलेंच आहे. अ ग्न्यावर्तनीजातीचा उपयोग स्वैरपद्यासाठी केल्याचें आणखी एक उदाहरण, रा. वामन नारायण देशपाण्डे यांनी आपल्या 'चित्रवेडा' या अप्रकाशित काव्यांतून, कृपा करून पाठविलें आहे ते खाली देतों.

"चित्र आहे निस्तुकच हे बापुडें
हीन कोणी देहधारी कामिनी,
काय नकळे हेहि मतिला माझिया?
हासतां मग कासया?
काय परि करूं?
केवि तरि कथुं?
चित्र हें; नच देहिनी ही-हें कळूनहि मन्मन

चित्रितेच्या रूपदिप्तिस भाळलें!
शलभ आपण जाहलें!!" (चित्रवेडाकाव्य)

चरण मुख्यत: [। ७ । ७ । ५] असा असून अर्थानुरोधाने तो लहानमोठा करण्यांत आला आहे.

अध्याय ७ वा

छन्दश्छाया

बायकांच्या तोण्डीं असलेलें पुढील परम्परागत गीत पहा:-

तुझा । लाडका ग । यशोदा ऽ ऽ । माई,
तुझ्या । हरीने ऽ ऽ । खाल्लें माझें । दही. ध्रु॰
पहिली। बोलली ऽ ऽ । सुताराची । साळू
तिच्या । अङ्गणीं ऽ ऽ । खेळतसे । बाळू. १
दुसरी । बोलली ऽ ऽ । तेलङ्ग्याची । गङ्गा,
तिच्या । अङ्गणीं ऽ ऽ । घाली हरि । पिङ्गा. २
तिसरी । बोलली ऽ ऽ । ब्राह्मणाची । उमा,
तिच्या । अङ्गणीं ऽ ऽ । खेळे हरि । झिम्मा. ३
चौथी । बोलली ऽ ऽ । मराठ्याची । राणी,
तिच्या । अङ्गणीं ऽ ऽ । खेळे चक्र- । पाणी. ४

येथे चरणांतील पहिली टाळी तिसऱ्या अक्षरावर पडते, म्हणजे आद्यतालकपूर्व गण दोन अक्षरी आहे. तथापि दहापैकी तीन चरणांत हा आद्यतालकपूर्व गण त्र्यक्षरी दिसतो.

पहिल्या टाळीनें आरम्भ होणाऱ्या आवर्तनांत, ध्रुवपदाचा पहिला चरण वगळल्यास तीन तीन अक्षरें आहेत नि पुढे द्विमात्रक विराम आहे.

त्याच्या पुढील आवर्तनांत, पहिला चरण वगळल्यास चार चार अक्षरें आहेत. पहिल्या चरणांत त्या ठिकाणीं तीन अक्षरें असून पुढे द्विमात्रक विराम आहे.

तिसऱ्या आवर्तनांत सर्वत्र दोन दोनच अक्षरें आहेत.

हा एक पद्मावर्तनी छन्द आहे. छन्दांत प्रत्येक अक्षर, मग ते दिसायला लघु असलें तरी गुरु उच्चारायचें आणि गुरुच समजायचे असतें. सारींच अक्षरें गुरु म्हणजे द्विमात्रक मानायचीं हा छन्दाचा मूलभूत नियम असल्यामुळे पद्मगण हा चार अक्षरांचाच असतो. लघु अक्षरच नाही म्हणून लगक्रमाचा प्रश्नच उद्भवत नाही. म्हणून छन्दास लगत्वभेदातीत अक्षर सङ्ख्याक पद्य म्हणतात.

परन्तु प्राचीन रचना सहेतुकपणें रेखीव अशी नाही. तिच्यांत मध्येच एखादें अक्षर अधिक येतें. तेथे दोन अक्षरें त्वरेने एका गुरु अक्षराच्या म्हणजे दोन मात्रांच्या कालांत उच्चारायचीं असतात. ही दोन्ही अक्षरें लघु असल्यास ती दोन मात्रांच्या काळांत सहज उच्चारितां येतात. वरील पद्यांत चरणारम्भीं पहिली, दुसरी, तिसरी हे जे तीन शब्द आले आहेत त्यांतील पहिली

दोन दोन अक्षरें दोन दोन मात्रांच्या कालांत उच्चारायची आहेत. असें शैथिल्य आधुनिक छन्दोरचनेंत तरी नसावे. छन्द कण्टाळवाणा होऊं नये म्हणून त्यांतील अक्षरांची सङ्ख्या न्यूनाधिक केली पाहिजे असे मुळीच नाही. अकारान्त शब्दांतील अन्त्य अकार गाळून अथवा एक मात्रक उच्चारून उपान्त्य अक्षर अनुक्रमें चतुर्मात्रक वा त्रिमात्रक उच्चारल्याने तेवढें वैचित्र्य आणितां येतें. गाव हा शब्द गाव ऽ असा उच्चारण्याच्या ठिकाणी गाऽऽव अथवा गाऽव असा उच्चारितां येतो. पुन्हा हा भेद वैकल्पिक आणि वैयक्तिक उच्चारापुरताच असल्याने पद्याच्या स्वरूपांत विकृति कोणतीच होत नाही.

छन्द केवळ अक्षरसङ्ख्याक नसतो. छन्दांतहि लयबद्धता असावी लागते. प्रत्येक अक्षर द्विमात्रक असल्याने छन्द हे पद्मावर्तनी वा भृङ्गावर्तनी असतात; ते अग्न्यावर्तनी वा हरावर्तनी असूं शकत नाहीत. पण छन्दांची मोडणी ही जातिमोडणीसारखीच असते. जातींत जितका सशब्द मात्रा असतात त्याच्या अदपट अक्षरें त्या छन्दांत असायची. छन्दांत मागे छान्दस वा पुढे छन्द हा शब्द ठेऊन जातींचींच नावे छन्दांना दिलीं तर पारिभाषिक संज्ञांची सङ्ख्या तितकीच परिमित राहील. छन्द पादाकुलक म्हटलें की मात्रालेखन [। प । प] असेंह होणार; पण अक्षरें मात्र आठच असणार आणि टाळी अर्थात पहिल्या नि पाचव्या अक्षरावर पडणार. छान्दस रचना ही स्थूल असल्याकारणाने एकाच पद्याच्या अनेक मोडणी कित्येकदा सम्भवतात. शब्द कोठेहि तुटला तरी कानाला ते तितकें कडू लागत नाही. तथापि छन्दांतहि शब्द भलत्या ठिकाणीं तुटूं नये याविषयी काळजी घ्यायलाच पाहिजे. जातींत जेथे अपरिहार्यपणें यति येतो त्या ठिकाणीं छन्दांतहि यति पाळायलाच हवा.

पद्माचें विषमाक्षर आणि समाक्षर मिळून एखादा द्यक्षरी शब्द नसावा. '। कां लोक धा - । वती असे' यापेक्षा '। लोक कां धा -। वती असे' म्हणणें कानाला अधिक चाङ्गले लागतें.

मराठींतील अभङ्ग, ओवी, घनाक्षरी इत्यादिकांची रचना छान्दस आहे. ख्रिस्ती उपासनासङ्गीतांत 'इंग्रजी चालीवर' म्हणून जी पद्यें दिली आहेत ती वस्तुत: छन्दोरूप आहेत. संस्कृतांत आणि प्राकृतांत न आढळणारी ही लगत्वभेदातील छन्दोरचना मराठींत आढळते. अगदी आरम्भापासून आढळते ही गोष्ट चिन्तनीय आहे. ठोकळ मानाने लयाला अनुसरणाऱ्या लोकगीतांपासून छन्दाचा उगम झाला असावा. शिशुगीतांना म्हणूनच छन्द योग्य वाटतो.

ओवीची रचना अनियमित वाटते. महानुभाव लोकांत शके १५०० च्या मागेपुढें भीष्माचार्य नामक ग्रन्थकाराने आपल्या मार्गप्रभाकर नामक ग्रन्थाच्या ज्ञानखण्डांत ओवीचें पुढील प्रमाणे बान्धलेले लक्षण विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनी आपल्या मराठी छन्द या पुस्तिकेंत उद्धृत केले आहे:- "गायत्री छन्दोपासौनि धृतिपर्यन्त । ग्रन्थ वोवियाचे तीन चरण जाणावे निश्चित । प्रतिष्ठेपासौनि जगतीपर्यन्त । चौथा चरण." या लक्षणांत गायत्रीच्या ठिकाणीं सुप्रतिष्ठा आणि प्रतिष्ठेच्या ठिकाणीं मध्यमा अशी सुधारणा राजवाडे यांनी सुचविली आहे. एकूण काय लेखी ओवीचें स्वरूप फारच अनियमित आहे.

परन्तु ओवी हा गेय पद्यप्रकार होता असे दिसते. सङ्गीतरत्नाकराच्या प्रबन्धध्यायांतील पुढील अवतरण प्रो. ग. ह. रानडे यांनी माझ्या दृष्टीस आणिलें आहे:-

"खण्डत्रयं प्रासयुतं गीयते देशभाषया
ओवीपदं तदन्तेचेदोवी तज्ज्ञैस्तदोदिता
त्रयाणां चरणांना स्युरेकाद्यावृत्तितो भिदा:
आदिमध्यान्तगै: प्रासैरेकाद्यैश्च पदे पदे
छन्दोभिर्बहुभिर्गेया ओव्या जनमनोहरा:
सानुप्रासैस्त्रिभि: खण्डैर्मण्डिता प्राकृते: पदै:"

ज्या गेय ओव्या आजीबाईंच्या आणि मुलीबाळींच्या तोण्डून अद्यापि ऐकायला मिळतात त्यांतील शैथिल्य मर्यादित दिसतें. आणि त्या ऐकून ज्या ओव्या रचण्यांत येतात त्यांत ते शैथिल्यहि येतें. या ओव्याचे दोन प्रकार कल्पितां येतील. दोन्ही प्रकारांत चार चार चरण असले तरी पहिल्या प्रकारांत चाऱ्ही चरण जितपत सारखे असतात तितपत सारखे दुसऱ्या प्रकारांत पहिले तीनच चरण असतात आणि चौथा चरण तोकडा चार-अक्षरी असतो. हे जे चरण जवळ जवळ सारखे असतात ते सहा-अक्षरी सात-अक्षरी वा आठ अक्षरी असतात. चरण सात-अक्षरी वा आठ अक्षरी असल्यास आवर्तनारभ्भ अनुक्रमें दुसऱ्या वा तिसऱ्या अक्षरापासून होतो.

१ ल्या प्रकारच्या ओवीचीं काही उदाहरणें

(१) "। शितं तिथं । भूतं
घरीं । एक गज - । बज
बो - । बडा बोल । नाही
नाही । कानीं कुज - । बूज." (तासक १९४)

(२) "। भ्रताराच्या । राज्यीं
उणें । ठेवीना रे । देव
। बहिणीच्या । मनीं
चो - । ळीची आशा । ठेव." (तासक १९६)

(३) उ - । चकी लागे । माय,
काही। केल्याने रा - । हीना;
का - । ढिशी आठ - । वणी?
सुखी । माय, तुझी । मैना." (तासक १९५)

२ ऱ्या प्रकाराचीं काही उदाहरणें

(१) “। ये ग ये ग । गाई
बा- । ळाला दूदू । देई,
पर- । तोनी राना । जाईं
। चरायाला.”

(२) “। माझें मोठें । घर
केर । लोटितां लो - । टेना
सभा । बैसलीं उ- । ठेना
। भाऊजींची” (दलो २/६५)

दोन्ही प्रकारच्या ओव्या यापुढे समाक्षरक रचणें श्रेयस्कर होईल.

कित्येक छन्दांत जो आद्यतालकपूर्व द्यक्षरी गण आढळतो तो वस्तुत: द्विमात्रक असावा अशी शड्का म्हणण्याच्या धाटणीवरून येते. तसा तो असल्यास रेखीव पद्यांत तो एकाक्षरीच असावा हे इष्ट होय.

समाक्षरक ओव्या कशा वाटतील हे परम्पराप्राप्त ओव्यांतूनच काही निवडून पाहूं. यांना पुढे देवद्वार, तुलसी आणि पुष्पगुच्छ ही नावें दिली आहेत.

(१) “ । अड्गाईचे । घरीं
। मड्गाई ग । गेली
। सवड्गाई । झाली
दाणे । याची.

(२) का - । वळा काका । करी
घ - । राच्या आढ्या । वरी
पा - । हुणा घोड्या - । वरी
भाऊराया.

(३) फूल । फूल घोसा - । ळिये
फूल । गेलें ग । घोसांत
तुझें । सासर दे - । शांत
अम्बू - । बाई” (दालो २/६५)

अभङ्गाचा एक प्रकार या ओव्यांतील पहिल्या प्रकारासारखाच असतो हे सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे.

वर्ग १ ला

समछन्द

पद्मावर्तनी

१ कपिवीर छन्द [। प । प । प । प । - -] १८ अक्षरें
"गायका तू गीत गाशी की ओतिशी सुधेचा कलश,
मधुरता स्वरांतली अलौकिक गमते मनास;
देवांचा का गवई तू? गन्धर्व-लोकीं का तुझा वास?
तरीच का तेथली ये गोडी तुझ्या येथल्या गानास?"
(देवाना-विमा १/५)

२ **वनहरिणी छन्द** [। प । प । प । प] १६ अक्षरें
(१) "आटपाट नगरांत नान्दे राजाची ग राणी
नाव मैनाई तियेचें रूप गोड फुलावाणी.
नाही नोवऱ्याचा पत्ता, कुलशील न माहीत
चौदा चौकड्याचें राज्य तिच्या होतें पदरांत." (कोल ७१)
(२) "शोभिवन्त फूलपात्रीं ठेवियलीं फुलें दोन
कुणी रचनाकुशलें आणिली जी निवडोन,
परिचय उपचार अशालागी कसा व्हावा?
पटे नि:शब्द ओळख समदुक्खीसुखी जीवा."
(काकेना-ज्योमा १/३)

३ **हरिभगिनी छन्द** [। प । प । प । - - -] १५ अक्षरें
(१) ईश्वराची दया किती थाड्ग तिचा लागेना
न्यायी तरी त्याची प्रीती सिन्धू एवढी जाणा. १
देव बोले प्रेमें फार । टाकी माझ्यावरी भार. ध्रु॰

सर्व कष्टी सर्व दुक्खी ओझियांनी कण्हती
ऐकूं जातें दिव्यलोकीं प्रीति तेथे वसती." २ (उस ३३)

२ "चाल बाई चाल माझी, चाल सई चाल ग
कोवळे हे पाय मऊ मखमल लाल ग
इवलाले पाय तुझे, गोरे गोरे हात ग
चाल चाल, भिऊं नको, मोत्या माऊ हात ग!"

(देअ-आमा एप्रील १९३४)

या छन्दाची उदाहरणें उपासनासङ्गीतांत विपुल आहेत.

४ **वैकुण्ठ छन्द** [। प । प । - - - ऽ ऽ । - - -] १४ अक्षरें

(१) "तुकाराम म्हणे, जिजा तू माझी -॰ बायकू
वैकुण्ठाला चल नको कोणाचें -॰ आयकू" (भागू)

(२) "पाखरांची शाळा भरे पिम्पळा -॰ वरती
चिमण्याचीं पोरें भारी गोड्गाट -॰ करिती.
उतरतें ऊन, जाते टळूनी -॰ दुपार
पारावर जसा यांचा भरतो -॰ बाजार." (पारा ६६)

मायादेवकृत 'गोकूळ' (माभा ७४) या कवितेची रचना शिथिल आहे.

५ **लवङ्गलता छन्द** [। प । प । प । - -] १४ अक्षरें

(१)"सौरी झाले जनीं
रामा केला धनी. ध्रु॰
शान्तिगुन्ती घेऊन हातीं भक्तिचोळी ल्याली,
मीतूपण ठावें नाही विसरून गेली.
कर्म नेणे धर्म नेणें, नेणें आम्ही काही
ज्ञानदेव म्हणे आम्हां येणें जाणें नाही." (ज्ञापस १/६)

(२)"येई गा तू येई गा तू पण्ढरीच्या राया
तुजवीण शीण वाटे, क्षीण झाली काया,
याति हीन मति हीन, कर्म हीन माझें;
दीननाथ दीनबन्धु नाम तुम्हां साजे.
विटेवरी उभा नीट कटीवर कर,

तुका म्हणे आम्हां हेचि ध्यान निरन्तर." (तुका-पस १/८१)

(३)"ये ग ये ग चिऊ. ध्रु॰
हात हलवून तुला किती वेळा बाहूं? १
तुझ्यासाठी कापसाचें घर केलें मऊ." २
(मागत्र्यं-आमा जुलै १९३६)

ज्ञानेश्वर पृ ७७, पद्य ३१ वें (चित्रशाळा प्रत), तुकाराम (२/१५०, अभङ्ग क्रम २४९९-२७५२ इंदुप्रकाश गाथा.), 'रूपगर्विता' (देवाना-कार ४०/७) 'सुना, सुना' (माअ ८), 'वाघ्याचे गाणें' (स्त्रेप्र १७) इत्यादि गीते या छन्दांत आहेत.

६ **शुक्रकला छन्द** [। प । - -, - - । प । - -] १४ अक्षरें
"तरीच मशी बोल पोरा जिव्हाळ्याची ओल.
मशी घेतां भास जीवा,अ मीतूपणा नास.
मजसवें खरा पण जाऊं नेदी घरा.
आमुचिये रङ्गी दुजें तगेना ये सङ्गीं.
तुक्यासवें भास हरी जीवा करी नास." (अभङ्ग १५४ वा)

७ **दयिता छन्द** [। प । - - - ऽ ऽ । प । - -] १३ अक्षरें
"एकान्तीं ज्या सकाळीं-॰तसा दुपारींही
तसेच सन्धिकाळीं-॰ फिरून रात्रींही;
मनांतून टाकूनी-॰ विषयवासना
विनम्रता धरुनी-॰ करीच प्रार्थना." (उस ४२८)

८ **चन्द्रकान्त छन्द** [। प । प । प । -] १३ अक्षरें
(१) "भज रे मना रे बा रे भज रे मना
रामकृष्ण वासुदेव भज रे मना
आता काय नरदेह येईल पुन्हा?" (प्राचीन पद्य)

(२) "अखण्डित असावेसें वाटतें पायीं.
साहोनी सङ्कोच ठाव थोडासा देई.
असो नसो ठाव आलों तुझिया ठायां.
पाहें कृपादृष्टी मज पण्ढरीराया!

तुका म्हणे आम्हीं तुझीं वेडीं वाकडीं,
नामें भवपाश हातें आपुल्या तोडीं." (तुकाराम पृ. १८७)

(३) "बघा माझी बेबी किती आहे तरी गोड
उतर ना खाली बेबी, जरा तरी सोड." (माअ ११)

श्रीयुत वामन नारायण देशपाण्डे यांचे 'कपटवेष' हे नाटक याच छन्दांत पण निर्यमक आहे. आरम्भींच्या ओळी अशा:-

रमणी-"उषे, ठेव आवरून पूजासाहित्य.
झाली बाई यथासाड्ग पूजा अवघी
सन्ध्ये, सार वाती जरा समईतल्या
उषा----- निके महाराज-----
रमणी--- मूर्खे, वोसणशी का?
महाराज गे मी आहे की महादेवी."

९ **दोहा छन्द** [। प । - - - ऽ ऽ । प । +] १२ अक्षरें

"गृहाप्रति ममता -॰ देई शोभा फार
प्रेम तेथे वसतां -॰ सुख नान्दणार
शान्ति तेथे राहती
तृप्ति तेथे नान्दती
वेळ वेगें क्रमती -॰ सर्व साधणार १
गृही जया ममता -॰ क्रोध न तिथे
प्रेम गृहीं वसता -॰ न हेवा तिथे
झोपडींत नान्दलों
दुक्खहानि पावलों
प्रेम बद्ध राहिलों -॰ सर्व साहवे". २ (उस ४५२)

या छन्दात कडव्यांत अन्तरा आहे.

१० **चक्रपाणि छन्द** [- - । - - - ऽ ऽ । प । - -] ११ अक्षरें

"पहिली बोलली -॰ सुताराची साळू
तिच्या अड्गणी -॰ खेळतसे बाळू
दुसरी बोलली -॰ तेलड्ग्याची गड्गा
तिच्या अड्गणी -॰ घाली हरि पिड्गा

तिसरी बोलली -॰ ब्राह्मणाची उमा
तिच्या अङ्गणी -॰ खेळे हरि झिम्मा
चौथी बोलली -॰ मराठ्याची राणी
तिच्या अङ्गणी -॰ खेळे **चक्रपाणी"** (प्राचीन पद्य)

११ **वंशमणि छन्द** [। प । प । - -] १० अक्षरें
"निखळून गगनांमधून
पडतां हे वेगे कोसळून
कोणी तरी अदृश्यचि कर
खाली खाली ओढी अनिवार"
(देवाना-रमा ८।२)

१२ **पादाकुलक छन्द** [। प । प] ८ अक्षरें
(१) "कान्हा वाटे देव भेटे
हातीं पायीं तोचि दाटे.
ओळखिला देव राजा,
सर्व शोक गेला माझा.
समसङ्गें सङ्ग गेला
रङ्गेवीण रङ्ग केला." (केस्वा-पस १/२११)

(२) "ऐशी ऐकोनिया वाणी
नेत्रानें उघडी राणी,
वाटे मनास नीरोषा
पावला भूपति तोषा" (मोसारा २/७)

(३) "सेवितां श्रीगुरुकुळ
ब्रम्ह त्रैलोक्य गोकुळ
दासपुत्र अनुकूल
आहे आहे नाही नाही." (अक १३)

(४) "मिठी हातां हातीं पडे
दिठी दिठीवरी जडे
अपुल्या ग हृदयाचे

सुरू झाले हे पवाडे.
मधुरात ही चान्दणी
खुले मोगरा अङ्गणी
    परिमल दरवळे
मन्द वायु श्वासांतूनी.” (पगन-वामा ५/१)

१३ **अचलगति छन्द** [। प । - - -] ७ अक्षरें

(१) “काय साङ्गो तूज गा
अन्तरींचें गूज गा?
मोलें हाता येईना,
बोलें प्राप्त होईना;
द्वैतसङ्ग साण्डूनी
राहे तूचि माण्डूनी.” (केस्वा-पस १/२०७)

(२) “देवस्तुति वाढवा
त्याची दया गाजवा
ईश्वराची करुणा
सर्वकाळ सरेना.” (उस ३१)

‘भातुकलीचें गाणें’ (माजूस्व १०८) ‘आभाळाच्या अङ्गणीं’ (पचचा) आणि ‘सुशे सुशे उठ ग’ (माअ १) या कविता या छन्दांत आहेत.

१४ **देवी-वर छन्द** [- - ! प । - -] ८ अक्षरें

(१) “रूप पाहतां लोचनीं
सुख जालें वो साजणी
सर्व सुखाचें आगर
बाप रख्मा**देवी-वर**” (ज्ञानदेव)

या छन्दांत पहिल्या दोन अक्षरांचा गण आद्यतालक पूर्व असल्याने त्याच्या अन्तीं बहुश: शब्द पुरा व्हावा लागतो. अभङ्गरचनेंत हा गण कित्येकदा मध्येच गाळलेला दिसतो.

(२) “घेई घेई माझे वाचे,
गोड नाम विठोबाचें.

तुका म्हणे जीवा,
नको सोडूं या केशवा."

(३) "शुद्ध बीजा पोटीं
फळें रसाळ गोमटीं.
मुखीं अमृताची वाणी
देह वेचावा कारणीं.
सर्वाङ्गीं निर्मळ
चित्त जैसें गङ्गाजवळ.
तुका म्हणे जाती
ताप, दर्शनें विश्रान्ती."

(४) "नको देवा कधी देऊं
कुणा परतन्त्र जिणें
त्याच्याहून दारोदारीं
बरें भिक्षान्न सेवणें." (कावि ८८)

(५) "माझ्या छकुलीचे डोळे
दुध्या कवडीचे डाव
बाई कमळ कमळ!'
गोड चिडीचं ग नाव." (कोल ५६)

या छन्दांत त्रिपद्यांची आवलि रचणें बरेच कविप्रिय झाले आहे.

(६) "आकाशींच्या अन्तराळीं
तारकांना तेज चढे
तुझी माझी प्रीति जडे." (अफु ६१)

१५ **उद्धव छन्द** [- । प । - -] ७ अक्षरें

(१) "दिवस मावळूं दे,
विझूं दे निमिषांत
प्रकाश दिवसाचा

वाढत्या तिमिरांत.” (देवाना-विवी १३७)

(२) “कासया घोड्गावून
स्फुन्दशी मरुद्गणा?
चहाळ लागतांच
दचके माझा कान्हा.”
(देवाना-रमा मे-जून १९२९)

१६ **शुद्धसती छन्द** [। प । - -] ६ अक्षरें

(१) “आसवांच्या माळा
साठवूं या किती?
घालाया त्या गळां
वाट पाहूं किती?
दीप पाजळिला
अखण्ड ही वात
धीर दे ये तिला,
वाहे झन्झावात.” (देकु-यमा १७/१८)

‘कमी आणि ठमी’ (माअ २४) ‘डोला बाई डोला!’ (माजूस्व १५४) आणि ‘बोकोबा’ (माशि ४) या कविता याच छन्दांत आहेत. या छन्दांत अन्त्यावर्तनांत जी दोन अक्षरें असतात त्यांचा बहुश: अलग शब्द असल्याने तो पुनरुक्त करितां येतो. परन्तु तेवढ्याने छन्द निराळा होत नाही.

(१) “आहे बरें आई आई
रडूं नको काही काही
घालितें मी तोतो तोतो
करितें मी जो जो जोजो” (माशि ५)

१७ **गजवदन छन्द** [। प । - - ऽ ऽ ऽ ऽ । प । - -] १२ अक्षरें

हा छन्द शुद्धसतीछन्दाच्या द्विरावृत्तीने होतो.

(१) “जाडीचें घोडगडें -॰ येव्हढीये राती
कानींची कुण्डले -॰ करी जग ज्योती
होय न हो ऐसा -॰ संशय गमला
निर्धारितां विश्व -॰ व्यापक देखिला

हृदयमन्दिरीं -ु दाटोनी धरावा
ही च खूण साङ्गे -ु भानुदास देवा."
(तुकारामतात्यासम्पादित एकनाथ गाथा पृ. १४१)

(२) "गजवदना रे -ु गजवदना रे
नमितों तुजला -ु गजवदना रे
मध्वनाथचित्तीं -ु वाटे तुझी खन्ती
येशी धावोनिया -ु गजवदना रे." (ममुक २)

(३) "यज्ञ शम्भरावा -ु होतांच पुरता
गमे भूपा झाली -ु जन्म सफलता
कुणा दे दक्षिणा -ु कुणा देई भूमी
याचकां सन्तुष्ट -ु करी अन्तर्यामीं
घडविली तेणें -ु यज्ञ पुरुषाची
कलाकुसरीची -ु प्रतिमा सोन्याची."
(देवाना-विमा १/९)

(४) "आलेलें भरासी -ु देवा रे कणीस
मोडूनी दयाळा -ु लाविसी भिकेस
मळा पिकविला -ु भावनेचा
बिन्दु बिन्दु माझ्या -ु गाळून श्रमाचा"
(पा-फ ३०)

१८ **भुवनसुन्दर छन्द** [- - ! प । -] ७ अक्षरें

(१) "नाना बाहुली माझी
बघा कोनाड्यामाजीं
तिला पिसांची गादी
तिची रेशमी साडी." (माजूस्व १०८)

(२) "बघ चान्दोबा बाई
माझ्या सङ्गती येई;
बिम्ब आभाळीं हाले
माझ्या सङ्गती चाले." (गिका १०)

१९ **पिशङ्ग छन्द** [। प । -] ६ अक्षरें

(१) “दृश्यातीत रे
सदोदित रे
भगवन्त रे
नान्दे नित्य रे
रूपे वीण रे
परिपूर्ण रे
नारायण रे
आहे जाण रे” (केस्वा-पस १/१५०)

या छन्दाची मोडणी [। भृ । - -] अशीहि होईल, मात्र त्या मोडणीला सहेतुकपणें अनुसरून रचना केल्यास शब्द निराळ्या रीतीने बसतील. उदाहरणार्थ ‘इवला झरा’ (देनाघ-ओ ६) ही कविता पहा.

‘काऊ काऊ गे!’ (माजूस्व ११९) ही कविता या छन्दांत आहे.

२० **“आन्दोलन” छन्द** [। प । - ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ! प । -]

(१) “देव घ्या कोणी देव घ्या कोणी
आयता आला घर पुसोनी
देव नलगे देव नलगे
साठवणेचे रुधले जागे
दुबळा तुका हा भावेविणे
उधारा देव घेतला रिणें.” (तुकाराम पृ. ३५८)

(२) “ताई गुणाची माझी छकुली
झोका दे दादा म्हणूं लागली.
साभ्भाळ ताई फान्दी वाकली
दोन्ही दोरांना गच्च आवळी
जो जो गे जो जो! (दक ६२)

(३) “तीन चाकांचा गाड रड्गीत
बाळ ऐटीने नेई रेटीत
चौफेर हिण्डे खेळत हसे

दृष्टि त्यावर ठरत नसे"

(मञ्जुबाळ-आमा जुलै १९१३)

'प्रभुसहवासार्थ विनन्ती' (उसं ४३६) आणि गोपीनाथकृत 'आमची इन्दु' (गोदू ७) या कविता आन्दोलन या छन्दांत आहेत. पुढे पहा.

२१ **पद्‌य छन्द** [। प] ४ अक्षरें

"काळा काळा
मट्ट्या आला
नीज बाळा
लाव डोळ." (पचचा ४०)

२२ **'विठ्ठल' छन्द** [। - - -] ३ अक्षरें

(१) "जीव तू
प्राण तू
आत्मा तू
विठ्ठला." (नामदेवगाथा पृ. ७१)

(२) "ये काऊ
घे खाऊ
खा दाणा
वाटाणा." (पचचा २६)

भृङ्गावर्तनी

२३ **दासी छन्द** [। भृ । भृ। भृ । भृ] १२ अक्षरें

"तू प्रिय, हे प्रभु, तू प्रिय अपार
तू प्रिय, हे येशु, त्वां केला उद्धार
मला तू सुप्रिय, हें कैसे दावीन?

सम्पूर्ण शक्तीने मी तुला स्तवीन!" (उस ३४२)

२४ **परिलीना छन्द** [। भृ । भृ । भृ । - -] ११ अक्षरें

(१) "ऐसा गे माय ऽऽ कैसा हा योगी
जे ठायीं जन्मला ते ठाय भोगी. ध्रु॰
आचार साण्डोनी झालासे भ्रष्ट
मावशीसी जेणें लाविला पाट." (ज्ञ-पस १/२)

(२) "ज्याचा तो जाणे ऽऽ ज्याचा तो जाणे
जाणीव निमाली त्यासीच बाणे
जनीं जनार्दन जाणोनि वागे
पदोपदीं त्यासि समाधि लागे
स्वसुखसागरीं हरपे चित्त
ठायींच्या ठायीं ऽऽ पूर्ण निवान्त." (केस्वा-पस १/२११)

(३) "स्वागताच्या केला अङ्गणीं थाट
बघत बैसले तुझीच वाट
आशेसम उन्च तरूची शाखा
तिच्या खाली बघ बान्धिला झोका
सभोंती शीतल सावली दाट." (गां-यमा ३८)

(४) "एकत्र गुम्फून जीवन-धागे
प्रीतीचें नर्तन नाचलों मागे,
एकटा उभा मी तेथे
भोवती शोधीं प्रियतें;

न दिसे कोठे; का सोडून गेली?
लोपते का कधी प्रीति उदेली?" (माजूस्व ७९)

२५ **जीवनलहरी छन्द** [। भृ । भृ] ६ अक्षरें

(१) "धडाड धडाड
खडाड खडाड

धावते ही गाडी
केवढी धडाडी! (माजूस्व १११)

'हें कोण गे आई?' (तासक ८०) आणि 'वाघाची मावशी!' (माशि ७) या कविता या छन्दांत आहेत. तिसऱ्या अक्षरानन्तर द्विमात्रक विराम घेतला तर छन्द पद्मावर्तनी होईल.

(२) "नदीच्या ऽऽ पैलाड
दामाजी ऽऽ सोनार" (भुलाबाईचें गाणें)

याच्या पुढील ओळी

"त्याने घडविला
साखळ्यांचा जोड"

यांत तिसऱ्या अक्षरानन्तर यति नसल्याने त्या

। त्याने घड - । विला
। साखळ्यांचा । जोड

अशा म्हणाव्या लागतात. हे चरण अर्थातच [। भृ । भृ] या छन्दांत बसूं शकत नाहीत. त्या शुद्धसती छन्दाच्या आहेत.

२६ **निर्झरगीत छन्द** [। भृ । - - ऽ ऽ । भृ । - -]

"इवला झरा गायन गात
चान्दण्यासवें हासली रात
हालेना जरा वेलीचें पात
निजली धरा निजलें रान."

(देनाघ-ओ ६)

या छन्दाशी मागील आन्दोलनच्छन्द अवश्य ताडून पहावा.

वर्ग २ रा

अर्धसम छन्द

पाद्मवर्तनी

२७ **'प्रसाद' छन्द** [- - - ऽ ऽ । - - -, - । - - - ऽ ऽ । - - -]
[प । प । - - - ऽ ऽ । - - -] चक्रपाणि

पोर ही -॰ सानुली की सोन्याची -॰ बाहुली,
देव हिच्यावर ठेवो मायेची -॰ साऊली.
सुन्दर -॰ हसते नि मोहक -॰ रुसते,
ठेपराईने ही कशी चालते -॰ बसते!
बोबडे -॰ बोलते नि हृदय -॰ खोलते,
मन माझे बोबड्या या बोलांनी -॰ डोलतें.
साधेच कपडे ही घालूनी -॰ बागडे,
गौरीहून ज्याला त्याला परी ही -॰ आवडे.
या हो या -॰ पाहुणे या नवे या, -॰ या जुने
भण्डाऱ्याचा **प्रसाद** घ्या, काहीही -॰ ना उणें. (२७०)

२८ **दिव्यप्रभा छन्द** [। प । प । प । - - -] १५ अक्षरें
[। प । प । - - -] ११ अक्षरें

''पुन्हा उठण्याच्या काळीं देह आत्मा जडणार
दुक्ख रडणें की कष्ट न होणार
शीणलेल्या शरीराला तै विसावा मिळू
अन्तीं येई **दिव्यप्रभा** फाकूनी.' (उस १४७)

२९ **रक्षा छन्द** [। प । प । प । - -] १४ अक्षरें
[। प । - -] ६ अक्षरें

''नाव तुझें ऐकूनिया दयाळा रङ्क मी
आलों तुझ्या धामीं!
दारीं याचकांची दाटी भिनली अपार,
देणग्यांचा वर्षाव तू करिशी त्यांवर
मुखीं त्यांच्या चाले तुझा जयजयकार
निनादे अम्बर.

मीही तुजपुढे उभा राहिलों येऊन
करांते जोडून.” (देवाना-विविधविस्तारविशेषाङ्क १९३२)

३० **मूढा छन्द** [। प । -] ५ अक्षरें
[। प । प । प । -] १३ अक्षरें

(१) “या ऽऽ बाई या
बघा बघा कशी माझी बसली बया
ऐकूं न येते
हळुहळू अशी माझी छबी बोलते.
डोळे फिर्वीते
टुलुटुलू कशी माझी सोनी बघते.
बघा बघा ते
गुलुगुलू गालांतच कशी हसते.
मला वाटतें
हिला बाई सारें काही सारें कळतें.” (दक ६५)

३१ **मृत्युदरी छन्द** [। प । प । प] १२ अक्षरें
[। प । प । - - -] ११ अक्षरें

(१) “प्रभु रे ऽऽ मला असे गुण लाव लाव रे ! ध्रु॰
नीति, दया, प्रीति, नम्रताहि भीति,
यांचा मला पडो खरा डाव रे. १
शास्त्र, भक्ति, स्तुति कीर्तनावडी ती,
यांची मला सुटो बहु हाव रे. २
मृत्यूदरींतून पार नेऊनिया
देशी अन्तीं निजपदीं ठाव रे.” ३ (उस ४१५)

३२ **तेजस्वी छन्द** [। प । प । - - -]
[। प । प । - -]

“तेजस्वी ताऱ्या, तू ये उदयाला
दूर करावा निबिड अन्धार
वाट येशूची दिसावी आम्हांला
दृष्टी पडावा तो जगदुद्धार.
आम्ही जगाच्या राजास अर्पाया
भेटी अमूल्य आणाव्या की काय
ख्रिस्त येशूच्या कृपेला पावाया
चाले कधी न द्रव्याचा उपाय
सोनें की रत्नें ही अर्पणें व्यर्थ
प्रेम अर्पावें हे आवडे फार
ख्रिस्त गणी की हा श्रेष्ठ पदार्थ
दीनांच्या प्रार्थना प्रिय अपार.” (उस १३४)

३३ **दीनवत्सल छन्द** [। - - - ऽ ऽ । - - - ऽ ऽ । -] ७ अक्षरें
[- - । - - - ऽ ऽ । - -] ७ अक्षरें

(१) “धावरे धाव आता
दीनवत्सला रामा!
संसारसङ्गें दोषी
नित्य गुन्तलों कामा.
तारुण्य-अभिमान
देहीं भरला ताठा
वैभव-सम्पत्तीचा
अङ्गीं फुटला फाटा” (ए-पस १/६९)

(२) “काय तें तूज साङ्गों?
नये साङ्गतां कोणा.
वृत्तीसी ठाव नाही
कैंचा दाखवूं खूणा!” (केस्वा-पस १/६९७)

या छन्दांतील ‘धाव रे रामराया’ हें रामदासी पद्य सुप्रसिद्धच आहे.

भृङ्गावर्तनी

३४ **“सद्वित्त छन्द”** [भृ । भृ । भृ । भृ] १२ अक्षरें
[भृ । भृ । - -] ८ अक्षरें

“मोकळे हाटीं ऽऽ सोडिल्या गाठी
विकऱ्या घातले कण
ज्याचे भाग त्यासी देऊनी वारिले
सारूनि लिगाड दान
खरें माप हातीं घेऊनि बैसलों
मानिती ते चौघेजण
खरे वित्त तेथे आले चोजवीत
गिऱ्हाईक सन्तजन”. (तुकाराम २/पृ. ३०९)

वर्ग तिसरा

विषम छन्द

१ ला प्रकार

३५ **‘अग्निमेघ’ छन्द** [। प । प । प । - - -] दोन चरण
[। प । प । - - -] एक चरण

“यात्रिका, प्रभो मला तू या रानांत चालवीं,
आसरा दे दुर्बलाला, भीतिलाहि घालवीं
दिव्य साचें अन्त तूचि पुरवी. १
प्रस्तरा विदारूनीया जीवना आम्हा दावी
अग्निमेघ देऊनिया स्वर्गमार्ग सूचवी
हे समर्था ये तू मला विभवीं.” २ (उस ३२९)

३६ **“जलारोहण” छन्द** [। प । प । प । - -] दोन वा अधिक चरण
[। प । प । प । - - -] एक चरण

"माझी आगबोट चालली दर्यांत ग दर्यांत ग!
मन धावत तरी तव हृदयांत ग. ध्रु॰
हळू हळू पाण्यामधी जुनें जग बुडे
निळ्या काळ्या दर्यावर दैव स्वैर उडे
तुझ्या चिन्तनाने दिल तटीं धडधडे
वर खाली लाटेवरी हेलकावे खात ग" १ (बोप्र ४१)

३७ **श्यामाराणी छन्द** [। प । प] दोन वा अधिक चरण
[। प । प । प । - - -] एक चरण

(१) "आम्हीं जाणावें ते काई
तुझें वर्म कोण्या ठायीं
अन्तपार नाही नाही ऐसें श्रुति बोलती." (ज्ञानदेव)

(२) "राम आकाशीं पाताळीं
राम नान्दें भूमण्डलीं
"रामयोगीयांचे मेळीं सर्व काळ तिष्ठत" (रामदास)

पुढील पद्यांत ध्रुवपद निराळें आहे.

(३) "भक्तांचिया काजासाठीं
साधूंचिया प्रेमासाठीं सोडिली मी लाज रे
वेडीं गौळोयांची पोरे
त्याचें ताक प्यालों बारे!
खातां भिल्लिणीचीं बोरें उच्छिष्टाचें चोज रे १" (भमाप्र ७५)

ज्याला घनाक्षरी वा हिन्दींत कवित्त म्हणतात तो हाच छन्द होय.

३८ **स्मर छन्द** [। प । प] दोन वा अधिक चरण
[। प । प । प । - -] एक चरण

(१) "तुझ्यावीण अन्तरींची प्रतिभा फुलेना ध्रु॰

दाटे हुरहूर मनीं
सूर लागेना कवनीं,
ऐकूं ये ना वीणाध्वनी
सारङ्गीची तार तारेसङ्गती जुळेना?" (गिफ २)

(२) "आता फार विरहाचे दिवस कठिण!
रङ्ग-पञ्चमीचा आला नवलाचा सण. धृ॰
वसन्ताची शोभा थाटे,
वेलियाचा बन्ध सुटे,
शशिबिम्ब नभीं नटे, मन्मथाचे बाण. १
चोहीकडे रसरङ्ग -
उत्सवांत जन दङ्ग,
प्रणयिनी प्रियासङ्गं करी नृत्य-गान. २
माझ्या जीवलग जीवा,
मज भेटशील केव्हा?
आळवीत जीवाभाव वाचवी रे प्राण!" (बो-विमा ३/८)

'दग्धपक्षपतङ्ग' (माजूस्व १४२), 'क्षुद्र जीवनजन्तूस' (यग २२), 'गुन्हेगारीण' (यग ६१), 'जगराहाटी' (यग १२२), इत्यादि कविता याच स्मरछन्दांत आहेत.

३९ **अञ्जनी छन्द** [। प । प] दोन वा अधिक चरण
[। प । प । प । -] एक चरण

(१) "उगवती ज्या सुरजा
नवरत्नें बान्धूं पूजा
मुगुटीं भाव पै दुजा, उपमा नाही.
पुण्डलीकाचेनी भावें
श्रीविठ्ठल येणें नावें
भानुदास म्हणें दैवें जोडिलें आम्हा." (श्री एकनाथ गाथा पृ. १३७)

(२) "कोठे हो कोठे
बाळ यशोदे?
म्हणे पूतना आण येथे मला पाहूं दे. धृ॰

काय साङ्गों? मनामाजी
आनन्द कोन्दला आजी
दाटला हो पान्हा, आधी कान्हा पाजूं दे. १
चित्त उतावीळ झालें
भाग्य माझें फळा आलें
कृष्णासी हे मटामटा दूध घेऊं दे. २
आनन्दनन्दनस्वामी
सर्वसाक्षी अन्तर्यामी
नेणोनी ते म्हणे, आण अङ्कीं ठेवूं दे." (आपूव २१)

(३) "झिम्मा खेळूं ये
झिम्मा नाचूं ये
आकाशींचे तारेसङ्गे झिम्मा खेळूं ये. ध्रु॰
चान्दण्याच्या चन्द्रज्योति
हिमगिरी चकाकती,
हासऱ्या त्या ज्योतीसङ्गे झिम्मा खेळूं ये." १
(सरद-मशा १/१११)

(४) "प्रिय प्रभु येशु ख्रिस्ता
थारा मिळेना जन्मता
मालक सृष्टीचा असतां अरे रे रे रे !
किती विव्हळ तो झाला!
घाम रक्ताचा वाहीला,
बागीं किती शोक केला अब ब ब ब ब!" (उस ८१)

४० **प्रसन्ननयना छन्द** [। प । प] दोन वा अधिक चरण
[। प । प । - - -] एक चरण

"हें बान्धूं इच्छी मातें आजी आताता ध्रु॰
भारी बळ याला आजी
फावले अङ्गाला काजी
राजीव रे या समाजीं आताता." १ (आगो ३७)

४१ **रामरसायन छन्द** [। प । - - -] दोन वा अधिक चरण
[। प । प । प । - - -] एक चरण

(१) “अर्जुना, तू जाण रे
होशी बा सुजाण रे
विश्व नाही मीच आहे सख्या, तुझी आण रे.”
(वामन भयाप्र ६९)

(२) “क्षीरसिन्धुवासी रे
लक्ष्मी त्याची दासी रे
अर्जुनाचीं घोडीं धूतां लाज नाही त्यासी रे.” (श्रीस्वा-पस ३/८०)

(३) “राहे ऋषिराय हो
तेथे उणें काय हो?
निशिदिनीं सेवा करी दुर्योधन राय हो.” (पास्था ८)

(४) “बोल राघू बोल रे
काही तरी बोल रे
मन तुझें माझ्यापाशीं थोडें तरी खोल रे.” (कु-विम १/५)

४२ **परात्परकरुणा छन्द** [। प । - - -] दोन वा अधिक चरण
[। प । प । प । -] एक चरण

“ध्यातां सुतकामिनी
जातां दिनयामिनी
घडी एक तरी मनीं आठवा राम.” (वाग्र ४/२३३)

४३ **वनगमन छन्द** [। प । - - -] दोन वा अधिक
[। प । - - -] एक

"या रानांतूनी जातां
त्या सुरम्य भूप्रान्ता,
बापा तू धरी हाता
चालवी चालवी. १
शोषें मी माराराती
पाहीं रम्य तें पाणी,
गोडी बा तया आणी
चालवी चालवी." २ (उस ३३२)

४४ **शरदिन्दु छन्द** [। प । - - -] दोन वा अधिक चरण
[। प । -] एक चरण

(१) "**शरदिन्दु** यामिनी
वेणुरत कामिनी
जाती गणगामिनी
हरिकारणें.
कामें सर्व सोडिती,
आर्यमार्ग मोडिती
गृहपाश तोडिती
प्रेमें हरिच्या." (वाग्र ४/२३५) रासक्रीडा

(२) "ऐकी नाकीं बाळिया
कानीं मोती ल्यालिया
त्याही नाही राहिल्या
पावल्या तेथे.
पाड्घरुणें नेसल्या
नेसणीं पाड्घुरल्या,
त्याही नाही राहिल्या
पावल्या तेथे." (ममुक ६४)

'कान्होबाची सड्गती' हे विष्णुदास नाम्याचें पद्य (पस २/५४) याच शरदिन्दुछन्दांत आहे.

४५ **गया छन्द** [। प । - -] दोन वा अधिक चरण
[। प । प । प । - -] एक चरण

(१) “अगा जनावना
प्रभो महामना
दयाघना तुझ्या विना पटेन मी कुणा?” १ (उस ९८)

(२) “ओझें डोईवर
चले भरभर
बळकट बान्धियेलें बाळ पाठीवर.
भुकेलें तान्हुलें
रडाया लागलें
’उगी उगी!’ म्हणत ती माता वाट चाले.” (सपाजि-सुगी ४७)

४६ **“पुष्पगुच्छ” छन्द** [- - । प । - -] तीन चरण
[- - । - -] एक चरण

(१) “फूलफूल घोसाळिये
फूल गेलें ग घोसांत
तुझें सासर देशांत
अम्बूबाई.” (दालो २/६५)

(२) “वर्षा वर्षतो ग दारीं,
न्हाऊं घाली अवनीला
सुधाद्दीष्ट तुझी मला
सख्या जैशी. १

डोलडोलती या वेली
मन्द सजल पवनें
जेवि तुझ्या निश्वासाने
झुलते मी. २
हासहासती हीं फूलें
दवबिन्दुंच्या मोत्यांनी

आणि तुझ्या प्रेमाश्रूंनी
गाल माझे. ३

तरुतरूंच्या कोटरीं
पाखरें ही विसावलीं
जेवि तुझ्या वक्षस्थलीं
उदारा, मी.'' (४ पप-स्फूमा क्रमाङ्क ३८)

(३) ''उभी झोपड्याच्या दारीं
तिन्ही सान्जा झाल्या तरी
कां न येई बाई स्वारी?
कुठे पाहू?'' (मना-वामा ५/२)

४७ **'तुलसी छन्द'** [- । प । - -] तीन चरण
[- - । - -] एक चरण

(१) ''कावळा काका करी
घराच्या आढ्यावरी
पाहुणा घोड्यावरी
भाऊराया.'' (दालो २/६५)

(२) ''पहिली माझी ओवी
पहिला माझा नेम
तुळशीखाली राम
पोथी वाचे.'' (प्राचीन लोकगीत)

(३) ''ऐकाया रात्रीं गोड
जेधवा रातकिडे
गातात चोहीकडे
जनीं वनीं.'' (देवाना-वामा ४/४)

या कवितेची आणि ‘कोणासाठी’ (सनामा-विभा १/४), नि ‘आमचें घर’ (माजूस्व ११०) या कवितांची रचना याच तुलसी छन्दांत आहे.

४८ **“देवद्वार”** छन्द [। प । - -] तीन चरण
[- - । - -] एक चरण

(१) “देवाचिये द्वारीं
उभा क्षणभरी
तेणें मुक्तिचारी
साधियेल्या-“ ज्ञानदेव (भमाप्र १७)

(२) “तू माझी माऊली
मी वो तुझा तान्हा
पाजीं प्रेम पान्हा
पाण्डुरङ्गे.
तू माझी गाऊली
मी तुझें वासरूं
नको पान्हा चोरूं
पाण्डुरङ्गे.
नामा म्हणे होसी
भक्तीचा वल्लभ
मागे पुढे उभा
साम्भाळिशी. (भमाप्र ४७)

(३) “पली माझी ओवी
गाईन जगत्र
पाहीन पवित्र
पाण्डुरङ्ग” (तुकाराम)

४९ **कालावेग छन्द** [। प । -] दोन वा अधिक चरण
[। प । प । प । +] एक चरण

(१) “अम्बा पिकतो,
रस गळतो,
कोकणींचा राजा बाई झिम्म खेळतो.” (लोकगीत)

वर्ग चौथा

विषम छन्द

प्रकार २ रा

५० **“उत्सङ्ग छन्द”** [। प । - -] एक चरण
[। प । प । - -] एक चरण
[। प । प । प । - -] एक चरण

“ओसङ्गी बाळक
घेई आता माय ममताळे
रडून रडून किती शिणले गे डोळे! १
कामाचा पसारा
अजून का सम्पला न तूझा?
दृष्टि वाटेकडे लावीतसे बाळ माझा.” २
(पगन-पुष्पोद्यान)

५१ **“गृहगमन”** छन्द [। प । - -] दोन चरण
[। प । प] दोन चरण
[। प । -] दोन चरण

“ने आम्हांस ख्रिस्ता
दे विश्रान्ति ताता!
वाटे जरी सुख नाही
शान्त येऊं निर्भयेंहि
हस्त धरूनी
नेई सदनीं. १

वाट ओस जरी
घोर दुष्ट वैरी
वेढिताती; भीति जावो,
धैर्य, आस, भाव राहो
शत्रूंमधूनी
जाऊं सदनीं.”   २ (उस ३३१)

५२ “**साधन**” छन्द [भृ । भृ] दोन
[भृ । -] एक
[भृ । भृ] तीन
[भृ ।-]

“भक्तांनो सिद्ध व्हा
सर्वत्र गाजवा
येशूचें काम;
वर्णा हो ममता
निश्चिल सत्यता
हर्षानें वन्दितां
गा ख्रिस्तनाम”

५३ “**कादम्ब**” छन्द [भृ । -] दोन
[भृ । भृ । भृ । -] एक
[भृ । भृ । भृ । भृ] एक
[भृ । भृ । भृ । -] एक

डुलत डुलत हळूच तळ्यांत
नावा या चालत कशा पहा!   ध्रु॰
पाय जलीं
जणु वल्हीं
हळूच वेळल्या माना पहा
मानेचीं सुकाणें रोखून डौलाने
तळ्याच्या काठाने जाति अहा! १

जिथे जिथे
नावा तिथे
तोण्डाने पकवा चालूंच हा !
वायूच्या बाळांस घेऊन पाठीस
गातात तयांस गाणीं अहा !" २ (अशोक-बाबोमे ५१/६)

स्वैरपद्य

छन्द

रा. वामन नारायण देशपाण्डे यांनी स्वैरपद्यासाठी समावर्तनी पण विषमचरणी छन्दाचा प्रयोग केल्याचें पुढील उदाहरण त्यांच्या अप्रकाशित 'रूपमती' काव्यांतून पुढे दिले आहे.

"प्रणय सङ्गीत पहा रोमरोमीं भरून माझिया राहे;
वीणाच देहाची बने विचित्र ऽऽ तारा कचरूप तीज !
प्रणयाचे बोल त्या तारांमधून सदा झङ्कारती सदा हुङ्कारती
परिसाया येती जरी परिसिले प्रीतीच्या कानांनी तेऽऽ
दुज्यालागी परी ते दिव्य निस्वन कोठून ऐकणें? -ऐकून डोलणें!
वाटेल त्या प्रती उरेल सम्प्रती ऽऽ सारी नीरवता-सारी मौनता" ऽऽ
(सपा-दसरा अङ्क १९३६)

या पद्यांत प्रत्येक चरणांत षण्मात्रक ७ आवर्तनें आहेत. अन्त्य आवर्तनांत निरनिराळ्या चरणांत निरनिराळ्या सशब्द मात्रा आहेत. त्यामुळे विरामाचा काला न्यूनाधिक झाला तरी वाचकाचा घोटाळा होत नाही. तथापि २ ऱ्या आणि ६ व्या चरणांत चौथ्या आवर्तनांत मध्येच एक अक्षर उणें करून दिमात्रक विराम घेतलेला आहे. हा विराम जर अवग्रहचिन्हांनी लिहून दाखविलेला नसला तर मात्र वाचक अडखळण्याचा बराच सम्भव आहे.

अध्याय ८ वा

छन्द:शास्त्राचा त्रोटक इतिहास

१ पिङ्गलाचीं छन्द:सूत्रें

छन्द:शास्त्राचा पाया कोणीं घातला हे निश्चयाने साङ्गता येत नाही. 'छन्द' या शब्दप्रमाणेच 'पिङ्गल' हे नाव प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. परन्तु छन्द:सूत्रांचा कर्ता म्हणून जो पिङ्गल आपल्या परिचयाचा आहे त्याच्यापूर्वी काश्यप, सैतव, रात, माण्डव्य हे छन्दोविवेचक होऊन गेले असें पिङ्गलाच्याच ७।९-१०, आणि ७।३४ या सूत्रांवरून कळतें. त्यांच्या कृती उपलब्ध नाहीत. पिङ्गलाचें छन्दशास्त्र मात्र प्रसिद्ध आहे. पिङ्गलाने केवळ सूत्रें दिलीं आहेत आणि ती पाणिनीच्या अष्टाध्यायीप्रमाणे आठ अध्यायांत विभागलेलीं आहेत. वैदिक छन्द, तनुमध्या या षडक्षरी वृत्तापासून चण्डवृष्टिप्रपात या सत्तावीस-अक्षरी दण्डकापर्यंत काही लौकिक वृत्तें, आणि वैतालीयादि काही अर्धवट जाती यांचा विचार पिङ्गलाने केला आहे. इतर दण्डकांची बोळवण तो 'शेष: प्रचित इति' (पि ७/३५) या एकाच सूत्राने करतो. जीं वृत्तें नामनिर्देशाने प्रसिद्ध नव्हतीं पण प्रयोगरूपाने आढळलीं त्यांचा परामर्श त्याने गाथाप्रकरणांत घेतला आहे; परन्तु प्राकृतांतील पद्यांचा त्याने विचार केलेला दिसत नाही; आणि त्याच्या व्यतिरिक्त कोणींहि वैदिक छन्दांचा विचार केला नाही.

पिङ्गल हा छन्द:शास्त्रांतील आद्य सूत्रकार दिसतो. त्र्यक्षरी गणांना म-य-र-स-त-ज-भ-न, नि लघुगुरूंना ल-ग संज्ञा देऊन, आणि यतिस्थानें सांगण्यासाठीं चारपाच इत्यादि अकांसाठी समुद्रकामशरादि संज्ञा योजून त्याने वृत्तांची लक्षणें सूत्रबद्ध करून टाकिलीं. या सूत्रांवरून वृत्तांतील अक्षरांची सङ्ख्या, लगक्रम आणि यति यांचा अचूक बोध होतो; जसें, "शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ ग ऋतुरुद्रा:" (पि ७/२०). पिङ्गलापूर्वी यति मानीत नसत याचा अर्थ पादान्तर्गत यति मानीत नसत एवढाच केला पाहिजे. पादान्त्य यतीविषयी प्रश्नच उपस्थित होऊं नये. त्यामुळे 'अन्न पादान्ते यति:' असें जेव्हा हलायुध भाष्य करितो तेव्हा हसूं येतें. पादान्तर्गत यतीविषयी पिङ्गलाचें म्हणणें अनेकदा सूचक असलें तरी त्याच्या विवेचनांत धरसोड आढळते; आणि गजविलसित, वरतनु, शैलशिखा, कोकिलक, इत्यादि कित्येक वृत्तांत त्याने सांगितलेले यती अस्वाभाविक वाटतात. यतिप्रकरणीं पिङ्गलाचें मत प्रमाण मानिलें पाहिजे असे नाही.

पिङ्गलाने वृत्तांचा क्रम चरणांच्या दीर्घतेप्रमाणे लाविलेला दिसतो आणि हीच पद्धत पुढे सर्वत्र आढळते. त्याने केवळ प्रसिद्ध वृत्तांचाच सङ्ग्रह केला आहे असे म्हणावें तर तत (पि ६/३४), वाहिनी (पि ६/४२) इत्यादि वृत्तांचा तो समावेश करतो. वाहिनीवृत्ताला तर चालच लागत नाही. उलटपक्षीं ज्या वियोगिनीवृत्तांत अश्वघोषाने सौन्दरनन्द काव्यांत एक सर्ग लिहिला आणि

कालिदासाने 'रतिविलाप' आणि 'अजविलाप' लिहिले त्या वृत्ताचा पिङ्गलाला विसर पडलेला पाहून आश्चर्य वाटतें. मालभारिणीचाहि त्याला असाच विसर पडला आहे. नाराचक आणि विस्मिता या वृत्तांचीं उदाहरणें अनुक्रमें रघुवंश आणि शिशुपालवध या सुप्रसिद्ध काव्यांत असताना त्यांचा समावेश तो गाथाप्रकरणीं करतो!

शास्त्रांत एका पारिभाषिक संज्ञेवरून एकाच गोष्टीचा बोध व्हावा; आणि एका गोष्टीला अनेक पारिभाषिक संज्ञा असूं नयेत हा मूलभूत नियम त्याने पाळिला नाहीं. वृत्त हेच नाव तो एका वृत्ताला देतो. ज्या वृत्तास तो सहाव्या अध्यायांत चञ्चलाक्षिका (पि ६/३६) म्हणतो त्याच वृत्तास तो गाथाप्रकरणीं गौरी (पि ८/५) म्हणतो, आणि पुन्हा गौरी (पि ७/४) या नावाचे निराळेंच वृत्त तो सातव्या अध्यायांत सांगतो!. एखादी पारिभाषिक संज्ञा सबळ कारणावाचून पालटूं नये, पण ज्या वृत्ताला काश्यप सिंहोन्नता म्हणे, नि सैतव उद्धर्षिणी म्हणे त्या वृत्ताला पिङ्गलाने वसन्ततिलका कां म्हणावें याला त्याच्याजवळ काही कारण नाही.

मूळ वृत्तें निर्माण कशीं झालीं आणि त्यांना नावें कशीं पडली हे पिङ्गलाने सांगितलें असतें, आणि प्राचीनतम वा सुप्रसिद्धतम उदाहरणें लेखकांच्या नावासह दिलीं असतीं तर तो वृतान्त अत्यन्त महत्त्वाचा झाला असता. पण त्याने सूत्रें रचण्यापलीकडे काही केलें नाही. छन्दोरचना म्हणजे सामान्यत: लयबद्ध अक्षररचना होय, ही मूलभूत गोष्टहि त्याच्या ध्यानांत आली नाही. चौदा लघू आणि एक गुरु मिळून होणाऱ्या एकाच लगावलीपासून यतिभेदाने मणिगुणनिकर, चन्द्रावर्ता आणि माला अशीं तीन भिन्न वृत्तें सिद्ध होतात (पि ७/११-१३) हे त्याच्या ध्यानांत येऊनहिं तीं वृत्तें अष्टमात्रक, सप्तमात्रक आणि षण्मात्रक आवर्तनांच्यामुळे भिन्न भिन्न होतात ही कल्पना त्याला सुचली नाही. ही कल्पना त्याला सुचती तर त्याचा जातिविचारहि सखोल आणि शास्त्रशुद्ध झाला असता. तथापि पिङ्गल हा एका प्राचीन आणि प्रचलित अशा त्रिकावलम्बी सम्प्रदायाचा संस्थापक आहे याविषयी शंका नाही.

छन्द:सूत्रकार पिङ्गलाचा काल ठरविणें हे संस्कृतज्ञ पण्डिताचें काम आहे. पण एक गोष्ट येथे दाखवून ठेवणे अगत्याचें आहे. गाथाप्रकरणीं अतिशायिनी आणि विस्मिता या दोन वृत्तांची लक्षणें दिलीं आहेत. अतिशायिनी आणि विस्मिता ही नावें अनुक्रमे शिशुपालवधांतील (८/११) आणि (२०/७९) या श्लोकांवरून सुचलीं असावींत हे उघड आहे. तसे असल्यास पिङ्गल माघानन्तर झाला असें मानिलें पाहिजे, पण हे खरें वाटत नाही. ती सूत्रेंच पाठीमागून कोणीतरी घुसडून दिलीं असण्याचा सम्भव आहे. हलायुधाने दिलेल्या साऱ्या उदाहरणांचे उगम सापडले तर छन्द:सूत्रकार पिङ्गलाचा काळ निश्चित करावयाला काही साह्य होईल.

भरताचें नाट्यशास्त्र

नाट्यशास्त्राचा कर्ता भरतमुनि हा पिङ्गलाच्या सम्प्रदायाहून निराळा असा जो सम्प्रदाय आहे त्याचा आद्य नसला तरी बराच प्राचीन असा आचार्य आहे. दुर्दैवाने नाट्यशास्त्राची उपलब्ध असलेली आवृत्ति ही उघडपणें वाढविलेली आहे आणि अशुद्धहि आहे. अर्थातच तिच्यावरून काही अनुमान काढावयाला ती तितकी विश्वसनीय नाही. उदाहरणार्थ, मदनवती (४६८) ह वृत्त काव्यमाला आवृत्तींतच आहे; तर चित्तविलासित (६०९) हे गायकवाडी आवृत्तींतच आढळतें. पुन्हा नाट्यशास्त्राच्या काव्यमाला आवृत्तींत (१५।३२) शालिनी वृत्तांत यति सांगितलेला नाही; पण चौखम्बा आवृत्तींत (१६।३६) तो सांगितलेला आहे. आणि भरत हा तर यति न मानणाऱ्यांपैकी होता असें स्वयम्भूचे वचन आहे. यति न मानणें हा प्राकृत सम्प्रदाय असावा. अवितथादि गेय वृत्तें जेव्हा प्राकृत काव्याच्या द्वारा परिणत होऊन संस्कृतांत आलीं तेव्हा पिङ्गलादि छन्द:शास्त्रकारांस आवर्तनाची कल्पना नसल्याने त्यांचा घोटाळा उडाला. त्याचप्रमाणे त्र्यक्षरी गणांचे विवेचन नाट्यशास्त्रांत कां असावें कळत नाही, कारण भरत त्या परिभाषेचा उपयोग वृत्तलक्षण सांगताना करीत नाही. तो वृत्तविचार दोन ठिकाणीं करतो; प्रथम सुपरिचित वृत्तांचा १६ व्या अध्यायांत आणि नन्तर ध्रुवांच्या निमित्ताने गेय वृत्तांचा ३२ व्या अध्यायांत. ३२व्या अध्यायांत तो प्राकृत उदाहरणें देतो. पण प्राकृत जातींचा विचार तो मुळीच करीत नाही.

भरताची वृत्तलक्षण सांगण्याची पद्धति प्राथमिक अवस्थेंतील दिसते, म्हणून भरत हा पिङ्गलाच्या पूर्वीचा असावा अशी शंका येते. अमुक इतक्या अक्षरांच्या चरणांतील अमुक अमुक अनुक्रमांची अक्षरें गुरु आणि उरलेलीं सारीं लघु अशा रीतीने लक्षण एक वा दोन अनुष्टुभ श्लोकांत सांगितलेलें असतें जसें,

आद्यात्पराणि पञ्चैव द्वादशं सत्रयोदशम ।
अन्त्यं सप्तदशे पादे शिखरिण्यां गुरूणि च ॥ (भ १६।७६)

काही वृत्तांची लक्षणें त्या त्या वृत्तांत ग्रथित केलेलीं आढळतात; ही सुधारणा मागाहून मूळांत कोणीतरी दुसऱ्याने केली असावी. लक्षणामागून त्या वृत्ताचें उदाहरण दिलें असून उदाहरणाच्या चौथ्या चरणांत वृत्ताचें नाव ग्रथित केलेलें असतें. जसें,

महानद्याभोगे पुलिनमिव ते भाति जघनं
तथा ऽऽस्यं नेत्राभ्यां भ्रमरसहितं पङ्कजमिव।
तनुस्पर्शश्चायं सुतनु सुकुमारो न परुष:
स्तनाभ्यां तुंगाभ्यां शिखरिणिनिभा भासि दयिते॥ (भ १६-७७)

उदाहरणें बहुश: अशीं शृङ्गारिक आहेत.

भरताने दिलेल्या वृत्तांत दोन वृत्तें विचारणीय आहेत. ती पिङ्गलाने दिलेलीं नाहीत पण त्यांची उदाहरणें दुर्मिळ असलीं तरी ती सुप्रसिद्ध वाङ्मयांत आहेत. ही दोन वृत्तें म्हणजे मेघमाला नि शरभललित हीं होत. मेघमालावृत्ताचें उदाहरण भासाच्या प्रतिमानाटकांत (३।३) आहे आणि शरभललित वृत्ताची दोन उदाहरणें अश्वघोषाच्या सौदरनन्द काव्यांत (१२-४३, १३-५६) अशी आहेत. पुन्हा सिंहरेखा नावाचे जे वृत्त भरत देतो ते पिङ्गल देत नाही पण या वृत्तांत तर महाभाष्यांतील (खंड १, पृ. ५०२) दोन कारिका आहेत. इन्द्रवंशा वृत्त भरत देत नाही ही गोष्टहि विचारणीय आहे; कारण इन्द्रवंशा वृत्तांत रचना फार उशीरा होऊं लागली.

भरताविषयी आणखी एक चिन्तनीय गोष्ट अशी कीं जीं वृत्ते प्रमाणिका, विद्युन्माला, द्रुतविलम्बित, भुजङ्गप्रयात, स्त्रग्विणी, रुचिरा, मालिनी, हरिणी, मन्दाक्रान्ता, पृथ्वी आणि कुसुमितलतावेल्लिता या नावानी सुप्रसिद्ध आहेत त्यांना नाट्यशास्त्रांत अनुक्रमे मत्तचेष्टित, विद्युल्लेखा, हरिणीप्लुता, अप्रमेया, पद्मिनी, प्रभावती, नान्दीमुखी, वृषभललिता, श्रीधरा, विलम्बितगति आणि चित्रलेखा ही नावे आहेत. पण भरत वसंततिलका हे नाव मात्र ग्राह्य मानतो; सिंहोन्नता वा उद्धर्षिणी या प्राचीन नावापैकी एखादे नाव तो देत नाही!

३ वराहमिहिराची बृहत्संहिता

आपल्या बृहत्संहिता या विविधविषयात्मक ग्रंथाच्या १०३ व्या ग्रहगोचरनाम अध्यायांत वराहमिहिराने 'श्रुतिसुखदवृत्तसङ्ग्रह' केला आहे. वृत्त हा काही या अध्यायाचा विषय नाही. पण प्रतिपाद्य विषयाची माण्डणी सहेतुकपणें विविधवृत्तांत केली असून त्या त्या श्लोकांत वृत्ताचे नाव ग्रथित केले आहे.

शार्दूलविक्रीडित हे नाव मात्र सम्पूर्ण ग्रथित करण्यात आले नाही, वराहमिहिर शार्दूल म्हणतो. तथापि हा वराहमिहिराचा व्यापार आश्चर्यकारक आहे यांत शंका नाही. ज्या वृत्तांना पिङ्गल प्रमाणिका, दोधक, वरतनु वातोर्मि, हरिणी, पृथ्वी आणि अवितथ म्हणतो त्यांना अनुक्रमे वराहमिहिर हा स्थिर, दोथक (हे केवळ सार्थ शब्दरचनेसाठी असेल), मालती, ऊर्मिमाला, वृषभचरित, विलम्बितगति आणि नर्कुटक म्हणतो. वृषभचरित आणि विलम्बितगति या दोन नावापुरता तो भरताचा सम्बन्धी आहे. पिङ्गलाने न सांगितलेलीं अशीं प्रसभ, अनवसिता, द्रुतपद, ललितपदा, लक्ष्मी आणि समदविलासिनी ही वृत्तें तो नवीन देतो. पण ग्रन्थांत इतरत्र त्याने मोटनक (वबृ ४६।२६), शुद्धविराट (वबृ ५/३८), विद्युन्माला (वबृ ६८।२७), रुक्मवती (वबृ ६३।२) आणि तोटक (वबृ ४६।११) ही वृत्तें वापरली असून त्यांचा समावेश तो या अध्यायांत करीत नाही. त्याचप्रमाणे (वबृ ३३।२५।२८) हे श्लोक सुकामिनी वृत्तांत (। - ˜ - ˜ । - ˜ -) असून, (वबृ ३३।२९ आणि ३६।८) हे दोन श्लोक [। ˜ ˜ ˜ ˜ - - । ˜ ˜ - - -] या वृत्तांत असून त्यांचा उल्लेख कोणत्याहि छन्द:शास्त्रज्ञाने केलेला नाही. दण्डकाचींहि त्याचीं तीन उदाहरणें (वबृ

१२।६,८८।१,१०३।६१) असून त्याच्या तिसऱ्या म्हणजे सानन्द दण्डकाच्या एका चरणांत १०२ अक्षरें आहेत! वराहमिहिराच्या बृहज्जातकांतील (२३/४) हा श्लोक [- - ~ - ! ~ ~ ~ ~ - ~ - ~ - -] या अभिनव वृत्ताचा आढळतो; तसेंच (२८/३) या शालिनी वृत्तांतील श्लोकाच्या 'निर्याणं स्यान्नष्टजन्मद्दकाण:' या दुसऱ्या चरणांत ऋकारयुक्त व्यज्जनापूर्वील अक्षरास गुरुत्व आलें आहे ही गोष्ट चिन्तनीय आहे.

४ अग्निपुराण

अग्निपुराण या ग्रन्थाच्या ३२8-३३४ या अध्यायांत छन्दोविवेचन आहे. पिड्गलोक्त परिभाषेचा अवलम्ब आहे. विशेष काही नाही. मुद्रित आवृत्तींत अशुद्धें फार आहेत.

५ कालिदासकृत श्रुतबोध

श्रुतबोध या पुस्तिकेंतील विसावा म्हणजे इन्द्रवज्राविषयीचा श्लोक हलायुधाने (पि ९८) उध्दृत केला आहे त्यावरून श्रुतबोध हलायुधाच्या पूर्वीचा असला पाहिजे. या बेचाळीस श्लोकांच्या ग्रन्थाचा कर्ता कालिदास हा रघुवंशकार कालिदासाहून वेगळा असावा. हा पिड्गलोक्त परिभाषेचा उपयोग करीत नाही. हा भरताच्याच पद्धतीचा अवलम्ब करितो; पण वृत्तलक्षण अनुष्टुभ श्लोकांत न सांगता त्याच वृत्तांत माण्डतो; आणि यतिहि सांगतो.

यदि प्राच्यो हृस्व: कमलनयने पञ्च गुरव-
स्ततो वर्णा: पञ्च प्रकृति सुकुमारडिग लघव:।
त्रयोऽन्ये चोपान्त्या:सुतनु जघनाभोगसुभगे
रसैरुद्रैर्यस्यां भवति विरति: सा शिखरिणी ॥ (श्रुबो ३९)

यति ('रसैरुद्र:') मात्र पिड्गलोक्त परिभाषेने सांगितलेला आहे. याच सुधारलेल्या पद्धतीचा अवलम्ब नाट्यशास्त्राच्या अपलब्ध आवृत्तींत अनेक ठिकाणीं आढळतो.

श्रुतबोधांत प्रमाणिका, रुक्मवती आणि लक्ष्मी या वृत्तांना अनुक्रमे नगस्वरूपिणी, चम्पकमाला आणि प्रभावती ही नावे दिलीं आहेत; आणि अक्षरपडिक्त [। - ~ ~ - -] हे पञ्चाक्षरी ऱ्हस्व वृत्तहि सांगितलें आहे. श्रुतबोधकाराने जातींचा विचार मुळीच केला नाही.

६ विरहाड्काचा वृत्तजातिसमुच्चय

विरहाड्काचा वृत्तजातिसमुच्चय हा ग्रन्थ प्रो. हरि दामोदर वेलणकर यांनी सम्पादून प्रस्तावना आणि टीपा यांसह प्रकाशित केला आहे. विरहाड्क हा नवव्या वा दहाव्या शतकांत,

कदाचित त्याच्या आधीच होऊन गेला असावा असें सम्पादकांचें मत आहे. याने मुख्यत्वें प्राकृतांतील जातीचें विवेचन प्राकृतांत* (* याव्यतिरिक्त प्राकृत पद्यप्रकारांचेंच विवेचन करणारे दोन ग्रन्थ प्रो. वेलणकर यांनी सम्पादून प्रकाशित केले आहेत; ते नन्दिताढ्यकृत गाथालक्षण आणि रत्न शेखरकृत छन्द:कोश हे होत.) केलें आहे. परन्तु ५ व्या नियमांत याने संस्कृतांतील पन्नास वृत्तांचे विवेचन संस्कृतांत केलें आहे आणि ६ वा नियम प्रस्तारप्रकरणीं व्ययित केला आहे. हा यति मानीत नाही; त्र्यक्षरी गणांचा उपयोग करीत नाही. हा एक विशिष्ट परिभाषा योजितो; वृत्तांचे लक्षण त्याच वृत्तांत सांगतो, जसें,

सुरेन्द्रेभं कर्णं चरणपटहं चन्द्रवदने
प्प (?) यस्मिल्ललितगमने पश्यसि पुन: ।
नियुक्तं केयूरं मरकतयुतं भावसहितं
ध्वजश्चान्ते यस्या सुतनु कथिता सा शिखरिणी ॥ (विवृ ५।३५)

सुरेन्द्रेभ (˜ - -), कर्ण (- -), चरण (- ˜ ˜), पटह (˜ ˜ ˜), केयूर (-), मरकत (-), भाव (˜ ˜), ध्वज (˜ -) या परिभाषेने हे वृत्तलक्षण सांगण्यात आलें आहे.

लघुतम वृत्तांत हा गौ (-) हे एकाक्षरी आणि नौ (- -) हे द्‌यक्षरी वृत्त देतो. दण्डक तो या संस्कृत वृत्तांत देत नाही; चौथ्या नियमांत देतो. त्याने दिलेला श्लोक (विवृ ४/४६) हा व्यालदण्डकाचा आहे. उपजातीला विरहाङ्क **मिश्र** म्हणतो. वृत्तांना नवीन नवीन नावें देऊन घोटाळा वाढविण्याचें स्वातन्त्र्यहि तो दवडीत नाही. वंशस्थ, प्रहर्षिणी, रुचिरा, वीरललिता, सुवदना इत्यादि वृत्तांना तो अनुक्रमें वसन्तमञ्जरी, मयूरपिच्छ, सदागति, प्रमुदिता, वृत्त अशीं नावे देतो. श्यामा, गुर्वी, कुसुम आणि हयलीलाङ्गी ही वृत्तें तो नवीन सांगतो.

दोहाजाति ही विरहाङ्क इतर छन्द:शास्त्रकारांप्रमाणें तेरा आणि अकरा मात्रांची न मानितां चौदा आणि बारा मात्रांची मानितो त्या अर्थी पादान्तीं येणारे लघू दिसायला लघु असले तरी उच्चारत: गुरु होत असल्याने त्यांना तो गुरु मानतो हे उघड आहे.

७ जयदेवकृत छन्दोवृत्ति

छन्दोवृत्ति हा जयदेवाचा ग्रन्थ असून त्यावर हर्षटाची विवृत्ति आहे. हा यतिवादी होता. 'विराम यतिरिति' असे हा १ ल्या अध्यायाच्या शेवटीं म्हणतो. नर्कुटक हे वृत्तनाम प्रथम जयदेवाने दिले असें हेमचन्द्र म्हणतो आणि विरहाङ्क हा नर्कुटक हेच नाव देतो त्याअर्थी जयदेव हा विरहाद्‌कपूर्वी झाला असावा असे प्रो. वेलणकर म्हणतात. परन्तु नर्कुटक हे नाव वराहमिहिराने दिलें आहे; त्याच्या आधी तर जयदेव होऊन गेला नाही ना? आणि पुन्हा हेमचन्द्र हा 'नर्कुटकमिति जयदेव;,' एवढेच म्हणतो. याचा अर्थ नर्कुटक हे नाव प्रथम जयदेवाने दिलें असा

होऊ शकत नाही.

८ स्वयम्भूच्छन्द

'स्वयम्भूच्छन्द' हा ग्रन्थहि प्रो. हरि दामोदर वेलणकर यांनीच सम्पादून प्रकाशित केला आहे. त्यांच्या मतें हा जैन छन्द:शास्त्रकार आधींत आधी १० व्या शतकांत होऊन गेला असावा. प्राकृत जाति आणि प्राकृत काव्य यांच्या दृष्टीनेहि हा ग्रन्थ फार महत्त्वाचा आहे. दुर्दैवाने हस्तलिखिताचीं पहिलीं काही पाने गहाळ झाल्याने अतिजगती वर्गातील रुचिरा आणि कनकप्रभा (या वृत्ताला तो नन्दिनी म्हणतो) ही दोन वृत्तें वगळल्यास चौदा-अक्षरी वृत्तापर्यन्तचा सर्व वृत्तांचा वृत्तान्त नष्ट झाला आहे. तथापि याने दिलेल्या विषम अर्धसम आणि सम वृत्तांची सङ्ख्या काही लहान नाही. पुढे हेमचन्द्राच्या छन्दोनुशासनांत आढळणारीं कितीतरी नवीन वृत्तें स्वयम्भूच्छन्दांत प्रथम पहायला मिळतात. हा वृत्तलक्षण प्राकृतांत सांगून नावहि प्राकृतांतच देतो. मात्र ते लक्षण त्याच वृत्तांत रचिलेलें असतें; जसें-

"पछा दोप्पा चंसो मुहलति गुरू सव्वपरला
गआरन्तो सेसो हुवइ चलणे सा सिहरिणी." (स्वछ १।५६)

या ग्रन्थाचा एक विशेष असा आहे की यांत वृत्तांचीं उदाहरणें स्वत: छन्द:शास्त्रकाराने रचून घातलेलीं नसून ती कवीनी रचिलेल्या प्राकृत काव्यांतून निवडलेली असून कोणता श्लोक कोणाचा हे साक्षेपाने सांगितलेलें आहे. पिपीलिका, माला इत्यादि क्लिष्ट वृत्तांत निरनिराळ्या कवींनी लिहिलेलीं पद्यें पाहून प्राकृत काव्यवैचित्र्याची चांगली कल्पना येते.

स्वयम्भू यति मानीत नसल्याने जे पिङ्गलाचें अपवाहक वृत्त यतिदृष्ट्या भृङ्गावर्तनी म्हणजे षण्मात्रक आवर्तनाचें [। - - - । ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ - - । -] वाटतें तेंच स्वयम्भूच्या मते पद्मावर्तनी म्हणजे अष्टमात्रक आवर्तनाचें [। - - - ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ । ~ ~ - - -] होतें. पहा

अववाहं सुद्धसहावस्स
फुल्लेलावणपसरिअपरिमलपरिपिहिअसअल भुअणाभोओ
माअद्धुग्गअसुमणसकुवलअवणकमलपसरिअरआमोदो ।
अच्चन्तं पिअपरहुअमहुअर महुरअरर इअरवसंगीओ

अव्वो कस्सव ण हरइ मणहर मलअगिरिसुरहि सिहरुद्देसो ॥

९ हलायुधाची वृत्ति

मृतसज्जीवनी ही पिङ्गलाच्या छन्द:सूत्रावर **हलायुधा**ची वृत्ति आहे. हलायुध हा दहाव्या शतकांत होऊन गेला असावा. 'वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा:' या महाभाष्यांत आढळणाऱ्या स्फुट चरणाची समस्यापूर्ति ज्या श्लोकांत केली आहे आणि जो श्लोक कुमारपालाचा आहे असें क्षेमेन्द्र म्हणतो तो श्लोक वरतनुवृत्ताचें उदाहरण म्हणून हलायुधाने उद्धृत केला आहे.

हलायुधान कालिदास, माघ इत्यादि अनेक कवींच्या ग्रन्थांतून उदाहरणें दिलीं आहेत. पण प्रत्येक उदाहरण कोठून घेतलेलें आहे हे जसें स्वयम्भू सांगतो तसें हलायुध सांगत नाहा. बहुश: ही निवडतांना वृत्ताचें नाव कोठे तरी-श्लोकांत चौथ्याच चरणांत असें नव्हे-येतें ही एकच गोष्ट त्याने लक्षांत घेतलेली दिसते.

छन्द:सूत्रांच्या मागून काही शतकांनी हलायुधाने ही वृत्ति लिहिली, पण मध्यन्तरीं जी नवीन वृत्तें निर्माण झालीं त्यांची पुरवणी त्याने पिङ्गलाच्या वृत्तसङ्ग्रहाला जोडली नाही. ज्या गाथाप्रकरणांत शिशुपालवधांतील श्लोकावरून सुचलेल्या अतिशायिनी नि विस्मिता या दोन वृत्तांचा समावेश आहे त्याच प्रकरणांत त्याच काव्यांतील 'कुटजानि वीक्ष्य शिखिभि: शिखरीन्द्रं' (शिशु ६।७३) या श्लोकावरून सुचणाऱ्या 'कुटजा' वृत्ताचा समावेश कां नाही ही शङ्का हलायुधाला येऊं नये याचें आश्चर्य वाटतें.

पिङ्गलाने जेथे यति सांगितला नाही अशा पुष्कळ वृत्तांत 'इत्याम्ना:' म्हणून हलायुध यति सांगतो. कुमारललिता वृत्तांतच यतिभेदाचें म्हणून 'इदं वदनपद्मं' हें उदाहरण देऊन 'द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति' असे तो म्हणतो. वस्तुत: पिङ्गल जसा यतिभेदाने मणिगुणनिकर, चन्द्रावती, माला असे वृत्तभेद करतो तसा वृत्तभेद हलायुधाने मानून या वृत्ताला निराळें नाव देण्याची आवश्यकता त्याने कां प्रतिपादूं नये? तसेंच श्रुतबोध त्याच्या परिचयाचा होता कारण इन्द्रवज्राचीं जी तीन उदाहरणें हलायुध देतो त्यांतील पहिलें श्रुतबोधांतीलच आहे. पण श्रुतबोधकार

"इन्द्रियबाणैर्यत्र विरामा
सा कथनीया चम्पकमाला" (श्रुबो १५)

म्हणून यति सांगत असतांना पिङ्गलाने यति कां सांगितला नाही याचा हलायुध विचारच करीत नाही. "पादतले पद्मोदरगौरे" म्हणून ज उदाहरण हलायुध देतो त्यांत यति पाळलेला नाही हे एक कारण असूं शकेल.

१० उत्पलाची विवृत्ति

भट्ट उत्पल हा दहाव्या शतकांतच होऊन गेला. याने बृहत्संहितेवर जी विवृत्ति लिहिली आहे तिच्यांत १०३ व्या अध्यायावरील टीकेंत पिङ्गलाच्या पद्धतीची सुधारणा आढळते. वृत्ताचें लक्षण पिङ्गलाच्याच परिभाषेने सांगितलेले आहे परन्तु ते सूत्र त्या वृत्ताचा एक चरण होईल असे रचिलें आहे. जसें, "लक्ष्मीरियं तभसजगैरुदाहृता" वा "द्रुतपदं नभजयै: कथितं तत" या सुधारलेल्या पद्धतीचीं सूत्रें पुढे केदारभट्टादि छन्द:शास्त्रकार आणि मल्लिनाथादि टीकाकार देतात.

११ क्षेमेन्द्रकृत सुवृत्ततिलक

क्षेमेन्द्रकृत सुवृत्ततिलकांत बहुतेक ठळक वृत्तांचाच विचार केला आहे; तथापि तनुमध्या, कुमारललिता, भुजगशिशुसृता या क्षुद्र वृत्तांना आरम्भीं तो स्थान देतोच. पण या ऱ्हस्व वृत्तांविषयी तो म्हणतो,

"न षट्सप्ताक्षरे वृत्ते विश्राम्य ति सरस्वती
भृङ्गीव मल्लिकाबालकलिकाकोटिसङ्कटे" (क्षेसु २।२)

हे त्याचें म्हणणें मोठ्या गमतीने पटतें.

सुवृत्ततिलकाचे तीन विन्यास आहेत. पहिल्या विन्यासांत ठळक वृत्तांचीं लक्षणें पिङ्गलोक्त पद्धतीने पण अनुष्टुभांत दिलीं असून नन्तर स्वरचित उदाहरणें भरताप्रमाणे दिलीं आहेत. दुसऱ्या विन्यासांत निरनिरळ्या वृत्तांत अक्षररचना कशी असावी हे सांगितलेले आहे; आणि गुणदोषप्रदर्शनासाठी निरनिराळ्या कवींच्या कृतींतून त्याने उदाहरणें दिलीं आहेत. तो स्वत:चीहि चूक दाखवायला भीत नाही; तथापि एकन्दरीने पहातां क्षेमेन्द्राची ही विचारसरणी विचित्र आणि निराधार वाटते.

तिसऱ्या विन्यासांत तो कोणतें वृत्त कोणत्या विषयाला वा रसाला योग्य होईल हे सांगतो; उदाहरणार्थ,

"साक्षेपक्रोधधिक्कारे परं पृथ्वी भरक्षमा
प्रावृट्प्रवासव्यसने मन्दाक्रान्ता विराजते" (क्षेसु ३/२१)

हे त्याचें म्हणणे पटत नाही. या विन्यासांत शेवटीं कोणतें वृत्त लिहिण्यांत कोणाचा हातखण्डा होता हे क्षेमेन्द्राने सांगितलें आहे; परन्तु हेंहि समाधानकारक वाटत नाही. तो म्हणतो,

"सुवशा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता प्रवल्गति
सदश्वदमकस्येव काम्बोजतुरगाङ्गना." (क्षेसु ३/३४)

परन्तु कालिदासाचें सरस पद्यप्रभुत्व मेघदूतांत तेवढें दिसतें आणि रघुवंशाच्या निरनिराळ्या वृत्तांत लिहिलेल्या सर्गांत दिसत नाही असें थोडेंच आहे! अजविलाप ज्याने वाचला आहे तो कालिदासाला वियोगिनीवृत्त विशेष सरसतेने पेलतां आलें नाही असें म्हणूं शकेल काय?

१२ नागवर्माचा छन्दोम्बुधि (कानडी)

ख्रिस्तशके १००० च्या अलीकडे पलीकडे कर्नाटकांत **नागवर्म** नावाच्या छन्द:शास्त्रकाराने छन्दोम्बुधि नावाचा ग्रन्थ लिहिला. या ग्रन्थाची डॉ. किटेलने नागवर्मन छन्दस्सु या नावाने आङ्ग्ल-कानडी आवृत्ति काढलेली आहे. म्हैसूरच्या काव्यकलानिधिग्रन्थमालेने हा ग्रन्थ छन्दोम्बुधि या नावाने प्रकाशित केला आहे. नागवर्म हा स्वतन्त्रपणें यति सांगतो. रथोद्धतेंत तो सहाव्या अक्षरानन्तर यति सांगतो पण स्वागता वृत्तांत तो तसा यति सांगत नाही. त्याने काही वृत्तें नवीन दिलीं आहेत. अङ्गरुचीत्यादि त्याने दिलेंली काही वृत्तें छन्दोनुशासनांत हेमचन्द्र देतो. परन्तु हेमचन्द्र त्याचा नावाने उल्लेख का करीत नाही कळत नाही. नागवर्म पिङ्गलोक्त गणपद्धतीचाच उपयोग करतो.

१३ हेमचन्द्राचें छन्दोनुशासन

छन्दोनुशासन या ग्रन्थांत **हेमचन्द्राने** वृत्तजातींचा मोठाच सङ्ग्रह करून ठेविला आहे. हा सूत्रपद्धतीचाच अवलम्ब करतो; जसें, "मत्नायि: कुसुमितलतावेल्लिता ङ्चै:" यगण लागोपाठ तीनदा येतो म्हणून यकार तिसऱ्या स्वराने युक्त आहे. कपासून ङ हें पाचवें नि च हे सहावें अक्षर आहे, तेव्हा "ङ्चै:" ने या वृत्ताचे यतीने पहिला पाच अक्षरांचा नि दुसरा सहा अक्षरांचा असे तुकडे पडतात असा बोध होतो. सूत्रपद्धतींत असा थोडा निराळेपणा आणि वृत्तजातिसङ्ग्रहाचा मोठेपणा याव्यतिरिक्त छन्दोनुशासनांत विशेष काही नाही. हेमचन्द्र सामान्यत: स्वरचित उदाहरणें देतो. तो मोठा सङ्ग्राहक आहे. वृत्तांना त्याने दिलेल्या नावाहून निराळीं नावे असल्यास ती तो नोन्दून ठेवितो. क्वचित प्रसंगी ती नावे कोणी दिलीं आहेत त्यांचीहि नावे तो देतो. अशा रीतीने त्याने भरत, जयदेव, स्वयम्भू यांच्या नावाचा उल्लेख केला आहे.

दोहाजातीचें लक्षण सांगताना तो विरहाङ्काप्रमाणे मत देतो.

१४ कविदर्पण

कविदर्पण हाहि ग्रन्थ प्रो. वेलणकर यांनीच सम्पादून प्रकाशित केला आहे. या ग्रन्थाचा कर्ता कोण हे समजत नाही. कविदर्पणकाराने प्राकृतांत विशेषत: अपभ्रंश जातींचे विवेचन केलें आहे. हा हेमचन्द्राचा उल्लेख करतो त्या अर्थी तो हेमचन्द्राच्या मागून होऊन गेला असावा. त्याने चतुथ उद्देशांत काही वृत्तांचे विवेचन केले आहे. स्वयम्भूप्रमाणे हा वृत्तांचीं नावे आणि लक्षणें प्राकृतांत देतो. "रसेहिं निदिट्ठा यमनसभला गो सिहरिणी" असे तो शिखरिणीचें लक्षण देतो. यावरून लक्षणसूत्र सांगताना तो उत्पलाचें अनुकरण करितो असे दिसतें.

१५ केदारभट्टप्रणीत वृत्तरत्नाकर

छन्द:शास्त्रावरील महत्त्वाचा आणि टीकाकारांना सुपरिचित असा ग्रन्थ म्हटला म्हणजे केदारभट्टप्रणीत वृत्तरत्नाकर हा होय. या ग्रन्थाचा रचनाकाल ख्रिस्तशके १२०० पूर्वीचा असावा असे दिसतें.* (P.K. Gode's Date of Vrttaratnakara, Annals B. O. R. I. XVII, PP. 398.) याचे सहा अध्याय आहेत. १ ल्या अध्यायांत अक्षरगणयति इत्यादिकांविषयी विवेचन अनुष्टुभ छन्दांत आहे. २ ऱ्या अध्यायांत जातिसदृश पद्यप्रकारांविषयी विवेचन आहे. ३ ऱ्या अध्यायांत एकाक्षरी वृत्तापासून दण्डक धरून शेंसवाशेंच समवृत्तांची लक्षणें, उत्पलाने उद्धृत केलेल्या सूत्रांसारख्या सूत्रांनी सांगितलीं आहेत. ४ थ्या अध्यायांत अर्धसमवृत्तांचीं लक्षणसूत्रें दिलीं आहेत. ५ व्या अध्यायांत विषमवृत्तें सांगितलीं असून सहाव्या अध्यायांत प्रस्तारविषय विवेचिला आहे. प्राकृत पद्यप्रकारांकडे केदारभट्टाने पूर्ण दुर्लक्ष केलें आहे. हा पिङ्गलानुयायी आहे, पण हा पिङ्गलाच्या कनकप्रभा आणि वरसुन्दरी या वृत्तांना मञ्जुभाषिणी आणि इन्दुवदना म्हणतो; आणि मञ्जुभाषिणी नि इन्दुवदना या नावाचीं निराळींच वृत्तें हेमचन्द्राने सांगितलीं असतांहि, कनकप्रभावृत्ताला मञ्जुभाषिणी आणि वरसुन्दरी वृत्ताला इन्दुवदना हीच नावें रूढ झाली आहेत असे काव्यटीकाग्रन्थावरून दिसतें. पणव आणि पञ्चचामर यांची लक्षणें वृत्तरत्नाकरांत निराळींच म्हणजे "मनौज्गौचेति पणवनामकम" (क ३।२२) आणि "जभौ जरौ वदन्ति पञ्चचामरम" (के ३।६७) अशीं आढळतात!

केदारभट्ट हा मेघवितान, अनवसिता, द्रुतपदा, लक्ष्मी, वीरललिता, समदविलासिनी, सुवृत्ता (विस्मिता) ही वराहमिहिराने दिलेलीं वृत्तें देत नाही; तसेच पिङ्गलाने दिलेल्या वृत्तांपैकी विलासिनी, (सूर) ललना, तत, कान्तोत्पीडा, वाहिनी, गौरी, कुटिला (हंसश्येनी), शैलशिखा, अतिशायिनी, विवुधप्रिया, नाराचक, विस्मिता आणि शशिवदना ही वृत्तें देत नाही! उपेन्द्रवज्रा,

प्रहर्षिणी वंशपत्रपतित या तीनच वृत्तांची केदारभट्टाने दिलेलीं सूत्रें उत्पलाने दिलेल्या सूत्रांसारखी आहेत. बहुतेक सूत्रें स्वतन्त्रपणें रचिलेलीं दिसतात.

केदारभट्ट वियोगिनीवृत्त देत नाही. आपल्या कुमारसम्भवावरील टीकेंत (३।६) "विषमे ससजा गुरुःसमे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी" असें सूत्र उद्धृत करून एका सुप्रसिद्ध वृत्ताचा छन्दःशास्त्राच्या इतिहासांत प्रथम उल्लेख मल्लिनाथाने केला आहे. हे आता सुपरिचित झालेलें नाव त्याला कोठून मिळालें? क्षेमेन्द्रहि या वृत्ताला विसरतो. हेमचन्द्र प्रबोधिता आणि प्राकृत पैङ्गल सुन्दरी अशीं निरनिराळीं नावे देतात. हे नाव एखाद्या दाक्षिणात्य छन्दःशास्त्रकाराने दिलेलें असावें. मन्दारमरन्दचम्पूचा कर्ता मात्र वियोगिनी हे नाव योजितो.

वृत्तरत्नाकरावर भट्टरामेश्वरसूनु भट्टनारायण या महाराष्ट्रीय पण्डिताची टीका आहे. ही मूळ ग्रन्थाला पूरक आहे. भट्टनारायण हा आपल्या तिसऱ्या अध्यायावरील टीकेंत एका वर्गातील केदारभट्टाने सांगितलेल्या वृत्तांचे विवेचन झाले की त्या वर्गातील नवीन वृत्तांचीं लक्षणे केदारभट्टाच्याच पद्धतीने सांगतो. ही नवीन वृत्तें वृत्तरत्नाकर-परिशिष्टांतील म्हणून परिचित आहेत. यांपैकी बहुतेकांचा समावेश काव्यतीर्थ रामधनभट्टाचार्य यांनी सम्पादिलेल्या छन्दोमञ्जरीच्या आवृत्तींत केलेला आहे.

१६ प्राकृत पैङ्ल

प्राकृत पैङ्ल हा वृत्तरत्नाकरानन्तरचा एक महत्त्वाचा आणि सुपरिचित ग्रन्थ आहे. याचा छन्दःसूत्रकार पिङ्गल याच्याशीं काही सम्बन्ध नाही. कोणताहि पद्यप्रकार असो 'पिङ्गल असे म्हणतो' म्हणून तो सांगण्याची पद्धतच पडली असावी. याचे दोन परिच्छेद असून प्रथम परिच्छेदांत जातिसदृश पद्यप्रकारांचे विवेचन असून दुसऱ्या परिच्छेदांत वृत्तविवेचन आहे. हीर ही जाति नसून वृत्त आहे, पण याचा समावेश प्रथम परिच्छेदांतच केलेला आहे. हा ग्रन्थ स्वयम्भूच्छन्द आणि कविदर्पण याप्रमाणे सर्वस्वी
प्राकृतांत आहे. कित्येक श्लोकांतून हम्मीर राजाचा उल्लेख येतो. मेवाडच्या या रजपूत राजाच्या राजवटीचा आरम्भ ख्रिस्तशके १३०२ मध्ये झाला असल्यामुळे प्राकृत पैङ्गलाचा काल १४ व्या शतकाच्या मागे नेतां येत नाही. या ग्रन्थांत कर्पूरमञ्जरी नाटकांतील काही श्लोक आहेत. शालिनी वृत्ताला उदाहरण कर्पूरमञ्जरींतील घेतले आहे; पण 'चउरंसा' या दुर्मिळ वृत्ताला त्याच नाटकांतील "दिसबहुतंसो" हें उदाहरण घेतलेलें नाही. उदाहरणें बहुशः सयमक आहेत आणि तीं बहुशः ग्रन्थकाराने स्वतः रचून घातलेलीं नाहीत असें म्हणतात. या गोष्टी चिन्तनीय आहेत. प्राकृत पैङ्गलाची रचना एका लेखकाच्या हातून झालेली नसेल, आणि वेळोवेळीं या ग्रन्थांत भर पडत आली असेल, असेंहि या ग्रन्थाविषयी एक मत आहे.

उपजातीचे चौदा प्रकार कल्पून त्यांना नावें दिलेलीं (प्रापै २।१२१) प्रथम प्राकृत पैङ्गलांतच आढळतात.

वृत्तलक्षण सांगताना या ग्रन्थांत विरहाङ्काच्या पद्धतीसारख्या प्राकृत पद्धतीच अवलम्ब केलेला आहे. शालूर, नरेन्द्र, गीता, मालाधर, निशिपालक इत्यादि वृत्तें प्रथम प्राकृत पैङ्गलांतच आढळतात; पण आश्चर्याची गोष्ट ही की शिखरिणी वृत्ताला यांत थारा नाही! स्वत:ची नवीन नावें वृत्तांना देऊन घोटाळा वाढविण्याचें कार्य प्राकृत पैङ्गलानेहि केलें आहे; आणि दोधक नि शार्दूलविक्रीडित या वृत्तांचींच लक्षणें पुन्हा एकदा निराळ्या शब्दांनी सांगून त्या वृत्तांना अनुक्रमें बन्धु आणि 'सद्दूलसट्टा' म्हटलें आहे! प्राकृत उदाहरणें पाहतां अन्तर्गत यमकांवरून यतिविवेचन करायचें अवश्य सुचायला हवें होतें पण तें झालें नाही. त्यामुळे उदाहरण पाहतां ज्या ब्रह्मरूपकाची मोडणी प्राकृत पैङ्गलांत (प्रापै २।१७५) [- । - - - - । - - - - । - - - - । - - - ।] अशी स्पष्टपणें दिसते त्याच वृत्ताची मोडणी प्राकृत पैङ्गलावर आधारलेल्या वाणीभूषणांत [। - - - - । - - - - । - - - - । - - - -] अशी आढळते!

१७ गङ्गादासकृत छन्दोमञ्जरी

गङ्गादासकृत छन्दोमञ्जरी हा ग्रन्थ वृत्तरत्नाकरासारखाच सुपरिचित आहे. उद्गता, भुजङ्गप्रयात, मणिगुणनिकर, शालिनी नि रुचिरा या वृत्तांची लक्षणसूत्रें गङ्गादासाने उत्पलावरून घेतलेलीं दिसतात. काही लक्षणसूत्रें केदारभट्टाचींच घेतलेलीं आहेत. काही त्याने स्वत: रचलेलीं आहेत. केव्हा केव्हा मूळ सूत्रांत थोडी सुधारणा करून तो ते घेतो. या ग्रन्थाचे सहा स्तबक आहेत. याच्या सहाव्या स्तबकांत तीन गद्यप्रकार वर्णिले आहेत हा या ग्रन्थाचा विशेष होय.

"अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं 'चूर्णकं' विदु:।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत॥
भवे 'दुत्कलिका'प्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरं।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद 'वृतगन्धि' पुन:स्मृतम"॥

यापुढील छन्द:शास्त्रावरील ग्रन्थ फारसे महत्त्वाचे नाहीत. ते प्राकृत पैङ्गल वा वृत्तरत्नाकर यांवर आधारलेले दिसतात. दामोदरमिश्रकृत वाणीभूषण हा ग्रन्थ प्राकृत पैङ्गलावर आधारलेला आहे. प्राकृत पैङ्गल यतिवादी नाही. पण प्राकृत पैङ्गलांत नसलेल्या शिखरिणी वृत्तांत मात्र दामोदरमिश्र यति सांगतो. वृत्तसार, छन्दकौस्तुभ या नावाचे ग्रन्थ आहेत असें पिङ्गलावर पण्डित केदारनाथांनी ज्या टीपा दिल्या आहेत त्यावरून कळतें. पण हे ग्रन्थ माझ्या अवलोकनांत आलेले नाहीत.

१८ श्रीकृष्णकवीचा मन्दारमरन्दचम्पू

श्रीकृष्णकविविरचित मन्दारमरन्दचम्पूच्या पहिल्या बिन्दूंत काही वृत्तें सांगितली आहेत. इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, वंशस्थ, हंसी इत्यादि वृत्तांत हा यति सांगतो. यति नसल्यास ती गोष्ट मोघम न ठेवतां 'पादमध्ये यतिर्नहि' असेहि स्पष्ट सांगतो. मराठींत ज्याला कामदा वृत्त म्हणतात पण ज्याच्या नावाचा उगम सापडत नाही त्या वृत्ताला हा मरालिका म्हणतो. उदाहरणें फारच थोड्या वृत्तांची दिल्यामुळे मुद्रणदोष हुडकून काढणें अशक्य झाले आहे. "आन्दोलिका ततरगा: सायकै: सायकैर्यति" (ममच १६) या लक्षणांत पहिला गण त नसून ज असावा असे वाटते. पण निर्णय करून घ्यायला काही मार्ग नाही. "मो लौ यौ य: कुसुमितलता भूतर्त्वगैर्यति:" (ममच १८) या लक्षणांत 'लौ'च्या ठिकाणीं 'त्नौ' पाहिजे हे अक्षरसङ्ख्या:" यति आणि मोडणी ध्यानांत घेतल्याविना कळत नाही. या अडचणीमुळे वेश्याप्रीति, चेटीगति, बालिका इत्यादि वृत्तांची रचना नीट समजत नाही.

छन्द:शास्त्रावरील मराठी ग्रन्थ

१९ निरञ्जनमाधवाची सदवृत्तमुक्तावली

निरज्जनमाधवान सदवृत्तमुक्तावली नावाची जी पुस्तिका लिहिली आहे ती महाराष्ट्रकविमासिकांतून प्रकाशित झाली आहे. तिचें लेखन शके १६३० मध्ये प्रतिपदेला समाप्त झाल्याचें वृत्तलेखकाने शेवटीं ग्रथित करून ठेविलें आहे. निरज्जनमाधव हा वृत्ताला 'व्यक्ति' म्हणतो आणि 'जातिव्यक्तिद्वयामध्ये छन्द:शास्त्र विरूढलें" असें सांगतो. मराठींत लगत्वभेदातीत जी पद्यरचना रूढ आहे तिचा विसर त्याला व्हायला नको होता. परन्तु एकन्दरीने पाहतां छन्दावर लिहिणारांची प्रवृत्ति स्वतन्त्र दिसतच नाही. नवीं नवीं नावे देण्यामध्ये असेल ते स्वातन्त्र्य व्ययित होई. कनकप्रभा, विबुधप्रिया इत्यादि वृत्तांना निरज्जनमाधव मत्तहासिनी, मल्लिका ही नावे देतो, पण आधार देत नाही. एखाद्या दाक्षिणात्य छन्द:शास्त्रकाराचा त्याला आधार असावा; कारण विबुधप्रिया वृत्ताला नागवर्म मल्लिकामाला म्हणतो आणि मन्दारमरन्दचम्पूचा कर्ता कृष्णकवि हा मल्लिका म्हणतो. पण अमृतध्वनि वृत्ताला मन्दारमरन्दचम्पूकार मत्तेभ म्हणत असतांहि निरज्जनमाधव कल्पलतिका हे नाव देतो. मधुमती, कमला, भामिनी, सहदळा (?), कनकलता, मदनसायक, हेमकला, कामकला आणि सुधा ही नऊ वृत्तें तो नवीनच देतो; पण आधार सांगत नाही.

महाराष्ट्रसारस्वतकार म्हणतात, “जुन्या कवींपैकी निरज्जनमधव (सदवृत्त-मुक्तवलीकर), रङ्गनाथ कावेरीकर (वृत्तसुधाकर), मुकुन्द (छन्दोरत्नाकरकार), विठ्ठल (विद्वज्जीवनकार?) वगैरेचे* (* महाराष्ट्र सारस्वताच्या १ ल्या आवृत्तीच्या शेवटीं जी ग्रन्थसूची दिली आहे तिच्यांत प्राणकृत ‘बावनी छन्द’ आणि गिरिधरकृत ‘छन्दोरामायण’ हीं दोन ग्रन्थांचीं नावें अधिक आढळतात.) ग्रन्थ हल्ली आपणांस उपलब्धहि आहेत पण त्या सर्वांत, नव्हे, आजमितिपर्यन्त छन्द:शास्त्रावर रचलेल्या सर्व मराठी ग्रन्थांत छन्दोमञ्जरीइतका सुन्दर ग्रन्थ एकहि नाही.”

२० रामचन्द्र दैवज्ञाची छन्दोमञ्जरी

रामचन्द्र जोशी याने छन्दोमञ्जरी नावाचा जो विस्तृत ग्रन्थ केला आहे तो वे. रङ्गाचार्य रड्डी शास्त्री यांनी सम्पादून प्रकाशित केला आहे. हा ग्रन्थ रामजोशाने नव्हे तर रामचन्द्र दैवज्ञ याने रचिला आहे. या ग्रन्थांत मात्रापद्यांचा विचार केलेला नाही. वृत्तांचीं उदाहरणें मात्र सरस आहेत. ही उदाहरणें रचतांना चौथ्या चरणांत वृत्ताचें नाव तर ग्रथित केले आहेच परन्तु गणवाचक वर्ण पद्यांतील प्रथम चरणांत गणारम्भीं कोणींहि आजपर्यन्त आणून दाखविले नाहीत. ती बिकट कामगिरी रामचन्द्र दैवज्ञाने करून दाखविली आहे. यापलीकडे या ग्रन्थांत विशेष काही नाही.

२१ वृत्तदर्पण

परशुराम तात्या गोडबोले यांचें वृत्तदर्पण हे शालेय पुस्तक सुपरिचितच आहे. या पुस्तकाची ख्रिस्तशके १८६६ मधली आवृत्ति (दुसरी) माझ्याजवळ आहे. छन्दोमञ्जरींतून बरीच उदाहरणें वृत्तदर्पणांत घेतलीं आहेत. परशुराम तात्यांनीहि वियोगिनी वृत्त दिलें नाही! पण अभङ्ग, ओवी, घनाक्षरी, दिण्डी साकी यांचा परामर्श घेतला आहे. कामदा, शुद्ध कामदा, ललित, मन्दारमाला आणि अमृतध्वनि ही नावे प्रथम या ग्रन्थांत आढळतात. सम्प्रदायाप्रमाणें ही नावें कोठून घेतली हे सांगितले नाही. यूथिका, विभावरी ही वृत्तें प्रथमच येथे भेटतात. यूथिका नाव चालेल पण विभावरी नावाचें एक वृत्त हेमचन्द्राने पूर्वीच सांगितले असल्यानें ते नाव निराळ्या वृत्तासाठी योजणें चुकीचे आहे. वृत्तदर्पणकार मदिरावृत्ताला उमा म्हणतात आणि हेमकला वृत्ताला मदिरा म्हणतात. सवाइ ही मोघम संज्ञा त्यांनी दोन भिन्न वृत्तांना लाविली आहे. “प्राकृत लोक न जाणचि मूळ, उगेचि हिला कथितात सवाई” असे निरज्जनमाधव म्हणतो ते काही खोटे नाही. सुबोध आणि एकमेवाद्वितीय शालेय पुस्तक म्हणूनच वृत्तदर्पण हे इतकें सुपरिचित झाले आहे की सामान्यत: बोलतांना छन्द:शास्त्रविवेचन करणाऱ्या कोणत्याहि पुस्तकाला वृत्तदर्पण म्हणतात.

२२ राजवाडेकृत मराठी छन्द

सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचा मराठी छन्द हा निबन्ध स्वतन्त्र पुस्तकरूपाने प्रकाशित झाला आहे. यांत त्यांनी चूर्णिका, सवाई, छप्पा, साकी, दिण्डी, घनाक्षरी, कटाव, अभङ्ग आणि ओवी या मराठी छन्दांचे विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. राजवाडे यांनी काही कल्पकता दाखविली असली तरी त्यांचें विवेचन साधार, सोपपत्तिक आणि निर्णायक वाटत नाही. कामांत निष्काळजीपणाहि झाला आहे. दुसऱ्या परिच्छेदांत चूर्णिकेचें जे लक्षण प्राकृतपिङ्गलांतील म्हणून देण्यांत आलें आहे ते वस्तुत: गङ्गादासाच्या छन्दोमञ्जरीच्या सातव्या स्तबकांतील आहे. सवाई हा शब्द फार्सी असून त्याचा अर्थ 'सारखा' असा आहे ह त्यांचें विधान खरें नाही. सवाई हा शब्द प्राकृत पैङ्गलांत आल्याचें ते लिहितात, पण प्राकृत पैङ्ग्लांत हा शब्द नाही असे प्राकृत शब्दसूचीवरून दिसते. तसेच शक्करी आणि साकी यांचा जोडून दिलेला सम्बन्ध केवळ काल्पनिक आहे. घनाक्षरीचा विचार करताना तो छन्द लगत्वभेदातीत आहे हे ध्यानांत न आल्याने त्यांचे विवेचन निष्कारण पाल्हाळिक आणि मूलत: सदोष झाले आहे. तथापि एकन्दरीने पाहतां छन्द:शास्त्राच्या इतिहासांत, ज्यांत स्वतन्त्रपणाने बुद्धि चालविण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे असा हा पहिलाच ग्रन्थ आहे.

२३ छन्दोलङ्कार

साहित्यकुसुमाञ्जलि अथवा छन्दोलङ्कार नावाचा एक ग्रन्थ रा. गणेश विष्णु देशपांडे म्हणजे श्रीगङ्गाधरदास वडकशिवालेकर यांनी लिहून ख्रिस्तशके १९१२ मध्ये प्रकाशित केला आहे. याच्या पूर्वार्धांत छन्दोविवेचन असून त्याला छन्दोगङ्गाधरी असे नाव लेखकाने दिले आहे. हा भाग सविस्तर असून फटाके, कटाव, लावण्या, पदें इत्यादि पद्यप्रकारांची पुसट ओळख करून दिली आहे. मराठी ग्रन्थांत हे पुस्तक अत्यन्त व्यापक आहे. पद्याला लयबद्ध तेची आवश्यकता आहे या गोष्टीची जाणीव याच ग्रन्थकाराला प्रथम झालेली दिसते. तो म्हणतो "छन्द अगर वृत्तें यांना ताल व सूर यांचे साहाय्य पाहिजे असल्याने प्रस्ताराने सिद्ध होणाऱ्या असङ्ख्य वृत्तांपैकी जी वृत्तें ताल व सूर यांवर म्हणतां येतील त्यांना पद्य म्हणावें; आणि जी तशीं सहसा म्हणतां येणार नाहीत त्यांना गद्य म्हणावें हे उत्तम. मग गद्यामध्ये सरळ असणारी वाक्यरचना त्यांत असो वा नसो" (पृ ६). पण या धोरणाने छन्द:शास्त्राची पुनर्घटना करण्याचे कार्य केले पाहिजें हे त्याला सुचलें नाही. या ग्रन्थाला योग्य प्रसिद्धि मिळालेली नाही.

या इतिहासांत आणखीहि दोन ग्रन्थांचा उल्लेख केला पाहिजे.

२४ छन्द:प्रभाकर

छन्द:प्रभाकर हा ग्रन्थ हिन्दींत असून तो साहित्याचार्य रायबहादुर जगन्नाथ प्रसाद, विलासपूर, यांनी लिहून आपल्याच 'जगन्नाथ' छापखान्यांत छापून प्रकाशित केला आहे. ख्रिस्तशके १९३१

मध्ये प्रसिद्ध झालेली या ग्रन्थाची आवृत्ति ही ७ वी होय. यावरून या पुस्तकाच्या प्रसाराची कल्पना होईल. इतरत्र माझ्या पहाण्यांत न आलेलीं किती तरी वृत्तें या ग्रन्थांत आहेत. परन्तु ही वृत्तें आणि त्यांची नावे कोठून घेतलीं, त्यांची उदाहरणें कोणत्या ग्रन्थांत आहेत या गोष्टीविषयी काहीच स्पष्टीकरण नसल्याने त्यांचा सङ्ग्रह करणें उचित वाटलें नाही. यांनी परिशिष्टांत अरबी-फार्सी वृत्तांचा विचार केला आहे. परन्तु बहरि रजझला ते हरिगीता म्हणतात हे चुकीचें आहे. हरिगीता हे वृत्त नाही. ती जाति आहे.

२५ रणपिङ्गल

वृत्तांचा सर्वांत मोठा सङ्ग्रह रणछोडभाई उदयराम यांच्या गुजराथी रणपिङ्गल या ग्रन्थांत आहे. त्यांनीहि अरबी-फार्सी वृत्तांचा समावेश आपल्या ग्रन्थाच्या एका भागांत केला आहे. ग्रन्थारम्भीं छन्दोविषयक ग्रन्थांची एक नाममाला दिली आहे; पण ते ग्रन्थ कोणत्या भाषेंतले आहेत, कितपत साधार आणि विश्वसनीय आहेत, याची कोठे चर्चा केलेली नाही. वृत्तें देताना केव्हा केव्हा अमुक ग्रन्थांत अमुक नाव आहे अशी मोघम नोन्द केली आहे. सङ्ग्राहकता हा एकच गुण या पुस्तकाचा आहे असें म्हणतां येईल.

छन्दःशास्त्राचा हा गेल्या १५०० हून अधिक वर्षांचा इतिहास पाहिला की एक प्रकारचें असमाधानच वाटतें. पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय या मूलभूत सिद्धान्ताच्या जवळ जवळ येऊन छन्दःशास्त्रकार पुन्हा रुळलेल्या मार्गाने जातात. छन्दःशास्त्राची पुनर्घटना करण्याचा प्रयत्न कोणी करित नाही. कोणी थोडी वृत्तें देतो, कोणी पुष्कळ वृत्तें देतो. लक्षण सांगण्याची कोणी त्रिकावलम्बी पद्धत घेतो तर कोणी विशिष्ट परिभाषा निर्माण करून त्या भाषेने सांगतो, यापलीकडे त्यांच्या कृतींत भेद नाही. कोणी दुसऱ्यांनी रचिलेलीं उदाहरणें देतात, कोणी स्वतः रचून ती घालतात. पण वाङ्मयाचें मन्थन करून छन्दःप्रकार कसे परिणत होत आले याचें विवेचन कोणी करीत नाही. आधार देण्याची बुद्धि तर कोणालाच होत नाही. ज्या सामग्रीवरून एखादा सिद्धान्त ठरवायचा वा दुसऱ्याचा सिद्धान्त पारखायचा तीच पुढे नसल्याने त्या सिद्धान्ताची चर्चा होऊं शकत नाही.

२६ छन्दोरचना

प्रस्तुत ग्रन्थाने वर दाखविलेल्या उणीवा दूर करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पद्यरचना ही वृत्तजातिछन्दःस्वरूप अशी त्रिविध आहे हे मी शोधून विस्ताराने दाखवून दिले आहे, आणि पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय हा छन्दोलङ्कारकारास प्रथम सापडलेला पण मलाहि स्वतन्त्रपणे सुचलेला सिद्धान्त मी सर्वत्र लावून दाखविला आहे. यासाठी पद्याचे पद्मावर्तनी, अग्न्यावर्तनी, भृङ्गावर्तनी आणि हरावर्तनी असे चार भेद कल्पिण्यांत आले आहेत. वृत्तप्रकरणीं प्राचीन

छन्द:शास्त्रकारांनी दिलेल्या वृत्तांचा आणि लक्षणसूत्रांचा या ग्रन्थांत समावेश आणि उल्लेख केलेला असून त्यांचें वर्गीकरण प्राचीन पद्धतीने अक्षरसङ्ख्येप्रमाणे न करितां मोडणीच्या साम्याप्रमाणे अभिनव पद्धतीने केलेलें आहे. नावाचा माजलेला घोटाळॅअ जवळ जवळ नाहीसा केला असून वाङ्मयाचें मन्थन करून वृत्तांचीं प्राचीन आणि दुर्मिळ अशीं उदाहरणें दाखवून दिलीं आहत. या मन्थनांत जी वृत्तें नामनिर्देशाने प्रसिद्ध नव्हती पण प्रयोगरूपानें आढळलीं त्यांचा पूर्ण परामर्श घेतला आहे.

जातिविषयक आणि छन्दोविषयक चर्चा करणारीं प्रकरणें ही सर्वस्वीं स्वसंशोधित आणि स्वरचित आहेत.

जेथे जेथे आधार सापडला तेथे तेथे तो दिला आहे. आधार गावला नाही तेथे तसें स्पष्ट सांगून टाकिलें आहे. त्यामुळे ज्यांना माझी विचारसरणी पटत नसेल त्यांना सुद्धा सारी सामग्री अभ्यासासाठी उपलब्ध करून ठेविली आहे. माझ्या हातून झाले ते मी केले आहे. कन्नड कवि लक्ष्मीश याच्या जैमिनीभारताची रचना मला वाचून पहातां गद्यस्वरूप वाटली परन्तु ऐकून पाहतां ती जातिस्वरूप असून तींत रगणाचीं आर्वतनें आहेत. अशा काही चुका या ग्रन्थांत होऊन गेल्या असतील. पाठीमागून येणारे छन्द:शास्त्रज्ञ असले दोष काढून टाकितील आणि ज्ञानांत अधिक भर घालतील. कालाप्रमाणेच शास्त्र अनन्त आहे तो अन्त पाहण्याची आशा मर्त्याला कशाला?

नामे ‘माधव जूलियन’ रचुनि जो काव्यें मराठी नवा
साहित्यीं पटवर्धनद्विजकुल प्रख्यातितें पोचवी;
फार्सीकोशहि ऐतिहासिक रची अन त्याचिया मागुनी
तो छन्दोरचना रचूनि विनयें दावी जनांना गुणी.

समाप्त